

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Абдулла ШЕР

АХЛОҚШУНОСЛИК

ДАРСЛИК

Олий таълим муассасаларининг бакалаврият таълим йўналишлари учун
тайёрланган

Тошкент - 2010

Шер Абдулла. Ахлоқшунослик.

Тақризчилар: Фалсафа фанлари доктори, профессор **Ҳ.А.Алиқулов,**
Фалсафа фанлари номзоди **Л.Мухаммадҷонова**

Масъул муҳаррир: Фалсафа фанлари номзоди **Б.Э.Хусанов**

СЎЗ БОШИ

Сиз ахлоқ, хулқ, одоб ҳақида боғчада ҳам, мактабда ҳам, оилада ҳам, маърака-йиғинларда ҳам кўп эшитгансиз, радио-телевидение, матбуот доим ахлоқ тўғрисида гапиради. Ҳадислару ривоятлар, машҳур имом хатибларнинг ваъзларию шеър у романлар, масалу маталлар - ҳаммаси битта нарсага қаратилган: инсон боласи юксак ахлоқ эгаси бўлмоғи лозим.

Хўш, ахлоқ ўзи нима? Нега бунча миқёсли, кенг қамровли? У шунчалик ҳам зурур нарсами? Бу саволларга жавоб сифатида Республикамиз Президенти Ислоҳ Каримовнинг қуйидаги фикрларини келтириш ўринли деб ўйлаймиз: «Аслини олганда, ахлоқ-маънавиятнинг ўзаги. Инсон ахлоқи шунчаки саломалик, хушмуомалаликдангина иборат эмас. Ахлоқ - бу, аввало, инсоф ва адолат туйғуси, имон, ҳалоллик дегани».¹ Демак, маънавият ахлоқ деган ўзакдан ўсиб чиқади, ахлоқ бўлмаса маънавият тушунчаси ҳеч нимани англамайдиган мавҳум сўздан бошқа нарса эмас.

Бу фикрлар, бир томондан, эски тузумдан қолган ахлоқсизлик кўринишларига лоқайд қаровчиларга ва ахлоқшуносликни енгил-елпи, иккинчи даражали фан сифатида тушунувчиларга адолатли зарба бўлса, иккинчи томондан, ахлоқнинг янги жамятимиздаги улкан мавқеини ҳамда ахлоқшуносликнинг жиддий назарий тадқиқотларга суяниши кераклигини таъкидлайди.

Ахлоқшунослик ҳамма даврларда ҳам юксак аҳамият касб этиб келган фан. Фақат зулм ва зўравонликка, адолатсизлик ва ҳуқуқсизликка асосланган тоталитар тузумлардагина у ёлғонга бўйсундирилган, сохталаштирилган ҳамда шу йўл билан аҳамияти пасайтирилган. Мамлакатимиз мустақилликка эришиши шарофати билан яна ахлоқшунослик тобора ўз юксак мавқеини эгаллаб бормоқда. Ушбу дарсликнинг вужудга келиши ва чоп этилиши ҳам бунинг бир исботидир.

Мазкур «Ахлоқшунослик» курси олий таълимдаги бакалаврият тизими талабалари учун намунавий дастур асосида ёзилган ва мустақилликка эришганимиздан сўнг ушбу фан бўйича ўзбек тилида нашр этилаётган илк дарсликдир. Дарсликнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у нофалсафий мутахассисликларга мўлжалланган бўлиб, ундан айна пайтда академик лицейлар ва коллежларда ҳам фойдаланиш мумкин. Дарсликнинг тили ва услубини танлашда муаллиф ана шу эҳтиёжни ҳам ҳисобга олишга уринди.

Дарсликни шартли равишда муқаддима ва уч қисмга бўлиш мумкин. Дастлаб фаннинг предмети, тадқиқот доираси, фалсафий фан сифатидаги моҳияти, унинг жамятимиз тараққиётидаги ўрни ва амалий аҳамияти ҳақида фикр юритилади, сынг ахлоқий тафаккур тараққиёти босқичлари қисқача фалсафий таҳлилдан ўтказилади. Чунончи, ахлоқий тафаккурнинг илк бор Қадимги Шарқда вужудга келганлиги, Сомир (Шумер), Бобилон, Қадимги Миср, Қадимги Турон-Эрон ва Қадимги Ҳиндистонда дастлабки ахлоқий

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоқ каби муқаддасдир. Т., Сەзбекистон, 1996, 39-б.

ғояларнинг пайдо бўлганлиги таъкидланади; Қадимги Юнон ва Қадимги Румо мутафаккирлари яратган ахлоқ назарияларига, Ўрта асрларда Марказий Осиё минтақасида илгари сурилган ахлоқий қарашларга, Темурийлар даври ахлоқшунослигига алоҳида эътибор берилади; айна пайтда Янги ва Энг янги давр ахлоқ фалсафаси, Шарқ ва Ғарб ахлоқшунослари назарияларининг ўзаро алоқалари ҳамда бир-бирига таъсири, уларнинг умумбашарий ахлоқий қадриятларнинг қарор топишида муҳим аҳамият касб этганлиги тўғрисидаги фикрларга, илмий хулосаларга кенг ўрин берилади; шунингдек, Туркистон маърифатчи-жадидлари қарашлари алоҳида таҳлилдан ўтказилади.

Дарсликнинг шартли равишдаги иккинчи қисмида ахлоқнинг келиб чиқиши ва ахлоқшуносликнинг назарий масалалари ҳақида гап кетади; ахлоқнинг маънавият тизимидаги ўрни, ихтиёр эркинлиги муаммоси, ахлоқ тузилмаси тўғрисидаги, ахлоқшуносликнинг асосий мезоний тушунчалари, ахлоқий тамойиллар ҳамда меъёрларга доир фикр ва мулоҳазалар баён этилади; ахлоқ фалсафаси назарий жиҳатларининг ўзига хос талқини берилади.

Оила, фуқаролик жамияти ва давлатнинг ахлоқий асослари ҳамда шахс ахлоқий маданияти ҳақидаги мулоҳазалар дарсликнинг сўнгги қисмини ташкил этади. Эркин фуқаролик жамияти ва уни барпо этишнинг ахлоқий асослари, унда маҳалланинг ўзига хос роли масалалари илк бора кўтарилади; шахс ва жамият ахлоқий маданияти, замонавий ахлоқий тарбия, унинг йўллари ва воситалари ҳақидаги мулоҳазалар ўртага ташланади; келажаги буюк Ватанимиз фарзанди - ҳуқуқий-демократик жамият фуқаросининг ахлоқий қиёфаси таърифланади.

Дарсликдаги ҳар бир боб, ҳар бир мавзу миллий ғоя, истиқлол мафкураси билан йўғрилган. Шу боис мазкур китоб талабаларга нафақат ахлоқ илмини, балки ахлоқийликни ҳам ўргатади, ёшларни ҳалоллик, инсонпарварлик ва ватанпарварлик руҳида тарбиялашга амалий ҳисса қўшади, деган умиддамиз.

Ушбу дарслик муаллифнинг узоқ йиллар мобайнида Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети талабаларига ўқиган маърузалари асосида тайёрланди. Унинг маърузалар матни шаклидаги нашри 2000 йили, ўқув қўлланма сифатидаги нашри 2003 йили чоп этилди ҳамда илмий жамоатчилик, профессор-ўқитувчилар, талабалар томонидан илиқ кутиб олинди, «Устоз» жамғармасининг махсус дипломи ва мукофоти билан тақдирланди, марказий матбуотда, оммавий ахборот воситаларида ижобий баҳоланди.

Шу ўринда дарсликнинг айрим илмий ва услубий жиҳатлари ҳақида маълумот бериб ўтишни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Аввало, биз матнни тайёрлашда бир оз ноанъанавийроқ йўл тутдик: асосий диққатни асл манбаларга қаратдик ҳамда уларни баҳоли кудрат ўз таҳлилимизда тақдим этишга уриндик; ундан кейин муайян даврга, муайян файласуф-ахлоқшуносга ва ахлоқшуносликка бағишланган йирик илмий тадқиқотларни назардан ўтказдик; тайёр рецептлардан - бизгача ёзилган ўқув адабиётларидан кам фойдаландик. Айна пайтда дарсликда янги назарий фикр ва хулосаларни, илмий муаммоларни ўртага ташладик, фаннинг баъзи бир асосий

тушунчаларини, тамойилларини биринчи марта илмий истеъмолга киритдик, атамаларнинг ўзбекча мажмуини (терминологиясини) яратишга уриндик. Бирок китобда ўртага ташланган янги назариялар, таҳлиллар ва муаммоларга мутлақлик мақомини беришдан, уларни ахлоқшуносликнинг энг сўнгги гапи сифатида тақдим этиш фикридан йироқмиз; уларга тасдиқий ёки танқидий ёндашув талабаларнинг иши, муҳими, мустақил тафаккур қилишга ўргансин.

Асосий адабиётларни, эскартмаларда талабаларга осон бўлиши учун, имкон борича фойдаланилган ўринларини аниқ кўрсатган ҳолда тақдим этдик. Мазкур адабиётлардан «фойдаланганлик»ни билдиришдан кўра, кўпроқ уларни «фойдаланиш учун» мўлжалладик. Мустақил билим олиш учун тақдим этилган адабиётларнинг ҳажмини эса чекламасликка ҳаракат қилдик. Манбалардан олинган парчалар, таржимони кўрсатилган истисноли ўринлардан ташқари, ҳамма ерда муаллиф таржимасида берилди; баъзан таржималар турли вариантларда мавжуд бўлгани учун, уларнинг инглиз, олмон, форс, турк ва рус тилларидаги аслияти ҳам эскартмада кўрсатилди. Шунингдек, баъзи хорижий муаллифларнинг исми шарифларини одатдагидек русча-бузилган транскрипцияларда беришдан чекландик; ҳар бир файласуф-ахлоқшуноснинг миллатига, шахсига ва у мансуб бўлган маданий тилга ҳурмат юзасидан уларни иложи борича асл ҳолида тақдим этишга ҳаракат қилдик. Масалан, Гейдеггер эмас-Хайдеггер, Генрих Гейне эмас-Хайнрих Хайне, Давид Юм эмас-Дэйвид, Хюм, Кьеркегор эмас-Киркегаард, Фрейд эмас-Фройд ва ҳ. к. Энг муҳими, дарслик талабага тушунарли илмий-услубий ижод маҳсули бўлиши керак.

Муаллиф мазкур дарсликнинг юзага келишида ҳар томонлама амалий ёрдам кўрсатганликлари ҳамда муҳокама жараёнларида ва матбуотда самимий фикр-мулоҳазаларини билдириб, қўллаб-қуватлаганликлари учун ЎзМУ Фалсафа факультети декани, фалсафа фанлари номзоди, доцент А.Ўтамуродовга, фалсафа фанлари доктори, профессор С.Мамашокировга, фалсафа фанлари доктори, профессор Э.Умаровга, фалсафа фанлари номзоди, доцент Д.Ғаниевга, фалсафа фанлари номзоди, доцент М.Аҳмадбековага, фалсафа фанлари номзоди Б.Хусановга, фалсафа фанлари номзоди, доцент Т.Норбоевга, филология фанлари номзоди М.Қўшмоқовга, ёзувчи ва жамоат арбоби Хуршид Дўстмуҳаммадга ўз миннатдорчилигини изҳор этади.

I БОБ

АХЛОҚШУНОСЛИК ФАНИНИНГ ТАДҚИҚОТ ДОИРАСИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1. Ахлоқшунослик фанининг предмети, тадқиқот доираси ва фалсафий моҳияти

Ахлоқшунослик бир неча минг йиллик тарихга эга бўлган қадимий фан. У бизда «Илми равиш», «Илми ахлоқ», «Ахлоқ илми», «Одобнома» сингари номлар билан атаб келинган. Оврўпада эса «Этика» номи билан машҳур, биз ҳам яқин-яқингача шу атамани кўллар эдик. У дастлаб манзилдошлик, яшаш жойи, кейинчалик эса одат, феъл, фикрлаш тарзи сингари маъноларни англаган; юнонча «ethos» сўзидан олинган.

Уни биринчи бўлиб юнон файласуфи Арасту илмий муомалага киритган. Арасту фанларни тасниф қиларкан, уларни уч гуруҳга бўлади: назарий, амалий ва ижодий. Биринчи гуруҳга фалсафа, математика ва физикани; иккинчи гуруҳга этика ва сиёсатни; учинчи гуруҳга эса санъат, хунармандчилик ва амалий фанларни киритади. Шундай қилиб, қадимги юнонлар ахлоқ ҳақидаги таълимотни фан даражасига кўтарганлар ва «Этика» (ta ethika) деб атаганлар.

Бироқ бизда миллий-минтақавий ахлоқий қадриятларимизнинг, дастлабки ахлоқий ғояларнинг вужудга келиши қадимги юнонлар яшаган даврдан ўнлаб асрлар аввал рўй берган. Аждодларимизнинг энг кўҳна эътиқодий-ахлоқий китоби - «Авесто» бунинг ёрқин далилидир. Шу сабабли эндиликда бу фанни ҳам илмий-тарихий, ҳам замонавий-ҳаётий талаблар нуктаи назаридан «Ахлоқшунослик» деб аташни мақсадга мувофиқ деб билдик.

Ахлоқшунослик ахлоқнинг келиб чиқиши ва моҳиятини, кишининг жамиятдаги ахлоқий муносабатларини ўрганади. «Ахлоқ» сўзи арабчадан олинган бўлиб, инсоннинг муомала ва руҳий хусусиятлари мажмуини, феълени, табиатини англатадиган «хулқ» сўзининг кўплик шаклидир. «Ахлоқ» ибораси икки хил маънога эга: умумий тушунча сифатида у фаннинг тадқиқот объектини англатса, муайян тушунча сифатида инсон феъл-атвори ва хатти-харакатининг энг қамровли қисмини билдиради. Ахлоқни умумий тушунча сифатида олиб, уни доира шаклида акс эттирадиган бўлсак, доиранинг энг кичик қисмини одоб, ундан каттароқ қисмини - хулқ, энг қамровли қисмини ахлоқ эгаллайди.

Одоб - инсон ҳақида ёқимли таассурот уйғотадиган, лекин жамоа, жамият ва инсоният ҳаётида бурилиш ясайдиган даражада муҳим аҳамиятга эга бўлмайдиган, миллий урф-одатларга асосланган чиройли хатти-харакатларни ўз ичига олади.

Хулқ - оила, жамоа, маҳалла-кўй миқёсида аҳамиятли бўлган, аммо жамият ва инсоният ҳаётига сезиларли таъсир кўрсатмайдиган ёқимли инсоний хатти-харакатларнинг мажмуи.

Ахлоқ - жамият, замон, баъзан умумбашарий аҳамиятга эга, инсоният

тарихи учун намуна бўла оладиган ижобий хатти-ҳаракатлар йиғиндиси, инсоний камолот даражасини белгиловчи маънавий ҳодиса.

Бу фикрларимизни мисоллар орқали тушунтиришга ҳаракат қиламиз. Дейлик, метрода ёшгина йигит, талаба ҳамма қатори ўтирибди. Навбатдаги бекатдан бир кекса киши чиқиб, унинг рўпарасида тик туриб қолди. Агар талаба дарҳол: «Ўтиринг, отахон!» деб жой бўшатса, у чиройли аъмол қилган бўлади ва бу аъмоли билан атрофдагиларда яхши кайфият уйғотади; четдан қараб турганлар унга ич-ичидан миннатдорчилик билдириб: «Барака топгур, одобли йигитча экан», деб қўядилар. Аксинча, талаба ё тескари қараб олса, ёки ўзини мудраганга солиб, қарияга жой бўшатмаса, ғашимиз келади, кўнглимиздан: «Бунча беодоб, сурбет экан!» деган фикр ўтади, хуллас, у бизда ёқимсиз таассурот уйғотади. Лекин, айти пайтда, талабанинг қарияга жой бўшатгани ёки бўшатмагани оқибатида вагондаги йўловчилар ҳаётида дарҳол бирор-бир ижобийми, салбийми - муҳим ўзгариш рўй бермайди.

Хулққа қуйидагича мисол келтириш мумкин: маҳалламиздаги оила бошлиқларидан бири имкон бориचा кўни-кўшниларнинг барча маъракаларида хизматда туради, кўлидан келган ёрдамани ҳеч кимдан аямайди, очиккўнгил, очикқўл, доимо ўз билимини ошириб боришга интилади, тиришқоқ, оила аъзоларига меҳрибон ва ҳ.к. Ундай одамни биз хушхулқ инсон деймиз ва унга маҳалламизнинг намунаси сифатида қараймиз. Борди-ю, аксинча бўлса, у кўни-кўшнилар билан кўпол муомала қилса, тўй-маъракаларда жанжал кўтарса, сал гапга ўдағайлаб, мушт ўқталса, ичиб келиб, оилада хотин-болаларини уриб, ҳақоратласа, уни бадхулқ деймиз. Унинг бадхулқчилигидан оиласи, теваарак-атрофдаги баъзи шахслар жабр кўради, маҳалладагиларнинг тинчи бузилади, лекин хатти-ҳаракатлари жамият ижтимоий ҳаётига ёки инсоният тарихига бирор-бир кўзга ташланадиган таъсир ўтказмайди.

Бироқ бу фикрлардан одоб ва хулқнинг жамиятдаги роли у қадар аҳамиятли эмас экан, деган хулоса чиқмаслиги керак; фуқаролар орасида одоблилик ва хушхулқчиликнинг кенг ёйилиши жамият ахлоқий ҳаётигагина эмас, балки бутунисича ижтимоий тараққиётга ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Бу таъсир туфайли гарчанд жамият бирданига юксалиб кетмаса-да, аста-секинлик билан, мунтазам равишда яхшиланиб, раванқ топиб боради.

Ахлоққа келсак, масала ўта жиддий моҳият касб этади: дейлик, бир туман ёхуд вилоят прокурори ўзи масъул ҳудудда доимо қонун устуворлигини таъминлаш учун интилади, адолат қарор топишини кўзлаб иш юритади, лозим бўлса, ҳокимнинг ноқонуний фармойишларига қарши чиқиб, уларнинг бекор қилинишига эришади; оддий фуқаро наздида нафақат ўз касбини эъзозловчи шахс, балки ҳақиқий ҳуқуқ посбони, адолатли тузум тимсоли тарзида гавдаланади; у-умрини миллат, Ватан ва инсон манфаатига бағишлаган юксак ахлоқ эгаси; у, ўзи яшаётган жамият учун намуна бўлароқ, ўша жамиятнинг янада тараққий топишига хизмат қилади. Агар мазкур прокурор, аксинча, қонун ҳимоячиси деган номи бўлатуриб, ўзи қонунни бузса, шахсий манфаати йўлида оқни қора, қорани оқ деб турса, у ахлоқсизлик қилган бўлади: оддий фуқаро наздида биргина киши-прокурор-амалдор эмас, балки бутун жамият адолатсиз

экан, деган тасаввур уйғонади. Бундай тасаввурларнинг мунтазам кучайиб бориши эса охир-оқибат ўша жамият ёки тузумни таназзулга олиб келади.

Албатта, ҳар учала ахлоқий ҳодиса ва уларнинг зидди нисбийликка эга. Чунончи, ҳозиргина мисол келтирганимиз прокурорнинг ахлоқсизлиги даражаси билан ўз якка ҳукмронлиги йўлида миллионлаб бегуноҳ инсонларни ўлимга маҳкум этган Ленин, Сталин, Ҳитлер, Пол Пот сингари шахслар ахлоқсизлиги орасида фарқ бор: агар прокурорнинг ахлоқсизлиги бир миллат ёки мамлакат учун зарар қилса, тоталитар тузум ҳукмдорлари хатти-ҳаракатлари умумбашарий миқёсдаги фожеаларга олиб келади.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ахлоқий тарбия натижасида одоблилик - хушхулқиликка, хушхулқилик-юксак ахлоқийликка айлангани каби, ахлоқий тарбия йўлга қўйилмаган жойда муайян шахс, вақти келиб, одобсизликдан-бадхулқиликка, бадхулқиликдан-ахлоқсизликка ўтиши мумкин.

Шундай қилиб, ахлоқшунослик мазкур уч ахлоқий ҳодисани бир-бири билан узвийликда ва нисбийликда ўрганади. Ана шу уч ахлоқий ҳодисанинг умумлашмасини, яъни мазкур фанимизнинг тадқиқот объекти бўлган умумий тушунча сифатида ахлоқни қуйидагича таърифлаш мумкин:

Ахлоқ-барча одамлар учун бирдек тааллуқли ҳисобланган, ижтимоий талаблар ҳамда эҳтиёжларнинг муносабатлар шаклидаги кўринишидан иборат бўлган, инсонга берилган ихтиёр эркинлигининг хатти-ҳаракатлар жараёнида ички ирода кучи томонидан оқилона чекланишини тақозо этувчи маънавий ҳодиса.

Шунингдек, атоқли файласуф Эркин Юсуповнинг: «Умуман, ахлоқ ижтимоий муносабатлар заминида алоҳида шахс сифатида мавжуд бўлган инсонларнинг ўз-ўзини идора қилиш шакллари ва меъёри, ўзаро мулоқот ва муносабатларда уларга хос бўлган маънавий камолот даражасининг намоён бўлишидир»-деган таърифи ҳам диққатга сазовор.¹

Ахлоқшунослик қадимда физика ва метафизика ва мантиқ билан биргаликда фалсафанинг узвий (учинчи) қисми ҳисобланар эди. Кейинчалик (Арастудан сўнг) алоҳида фалсафий йўналишдаги фан мақомини олди. Бу фикрни қуйидагича кенгайтириброқ талқин этиш мумкин. Маълумки, фалсафанинг фанлар подшоси сифатидаги вазифаси барча табиий ва ижтимоий илмлар эришган ютуқлардан умумий хулосалар чиқариб, инсониятни ҳақиқатга олиб боришдир. Шундан келиб чиққан ҳолда, фалсафанинг предметини тафаккур деб белгилаш мақсадга мувофиқ. Ахлоқшунослик ахлоқий тафаккур тараққиётини тадқиқ этади ва амалиётда инсонни эзгулик орқали ҳақиқатга олиб боришга хизмат қилади. Шу боис уни ахлоқ фалсафаси ёхуд эзгулик фалсафаси деб аташ мумкин.

Ҳозир у фалсафий фан сифатида уч йўналишда иш олиб боради, яъни ахлоқий тафаккур тараққиётини тадқиқ этар экан, у ахлоқни: 1) баён қилади; 2) тушунтиради; 3) ўргатади. Шунга кўра, у тажрибавий-баёний, фалсафий-назарий ва мезоний-меъерий табиатга эга. Қадимгилар уни амалий фалсафа деб

¹ Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. Т., Университет, 1998, 38-б.

атаганлар. Зеро, соф назарий ахлоқшуносликнинг бўлиши мумкин эмас. У инсоният ўз тажрибаси орқали эришган донишмандлик намуналарини ҳикматлар, нақллар, матал-мақоллар тарзида баён этади, кишиларни ахлоқий қонун-қоидаларга ўргатади, уларга ахлоқнинг моҳиятини тушунтиради ва фалсафий хулосалар чиқаради. Яъни ахлоқшунослик фанида Афлотун, Арасту, Эпикур, Цицерон, Сенека, Августин, Форобий, Ибн Сино, Ғаззолий, Насафий, Спиноза, Кант, Ҳегель, Шопенхауэр, Фойербах, Киркегаард, Нитцше, Вл. Соловьёв, Лосский сингари буюк файласуфлар яратган ахлоқ назариясига доир таълимотлар билан биргаликда «Панчатантра», «Қутадғу билик», «Қобуснома», Саъдийнинг «Гулистон», Жомийнинг «Баҳористон», Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб», Монтеннинг «Тажрибаном», Ларошфуконинг «Ҳикматлар», Гулханийнинг «Зарбулмасал» каби амалий ахлоққа бағишланган асарлари ҳам ўз мустаҳкам ўрнига эга. Ахлоқшуносликнинг бошқа фалсафий фанлардан фарқи ҳам, ўзига хослиги ҳам ундаги назария билан амалиётнинг ана шундай омехталигидадир.

2. Ахлоқшуносликнинг бошқа ижтимоий фанлар билан алоқадорлиги

Ахлоқшунослик ва эстетика. Ахлоқшунослик бошқа ижтимоий ва фалсафий фанлар билан ўзаро алоқадорликда ривожланиб келмоқда. Айниқса, унинг эстетика билан алоқаси қадимий ва ўзига хос.

Аввало, инсоннинг ҳар бир хатти-ҳаракати ва нияти ҳам ахлоқийликка, ҳам нафосатга тегишли бўлади, яъни муайян ижобий фаолият ҳам эзгулик (ички гўзаллик), ҳам нафосат (ташқи гўзаллик) хусусиятларини мужассам қилади. Шу боис Сукрот, Афлотун, Форобий сингари қадимги файласуфлар кўп ҳолларда ахлоқийликни ички гўзаллик, нафосатни ташқи гўзаллик тарзида талқин этганлар. Бундан ташқари, маълумки, санъат нафосатшуносликнинг асосий тадқиқот объекти ҳисобланади. Ҳар бир санъат асарида эса ахлоқнинг долзарб муаммолари кўтарилади ҳамда санъаткор доимо ўзи яшаётган замонда эришилган энг юксак ахлоқий даража ва унга муносабатни бадиий қиёфалар орқали бевосита ёхуд билвосита акс эттиради. Айни пайтда, бу икки фанда баъзан бир тушунчанинг икки хил кўринишини учратиш мумкин. Чунончи, эстетикасидаги улуғворлик тушунчаси, ахлоқшуносликда қаҳрамонлик тарзида тавсифланади. Шунингдек, эстетикада илдизи ахлоқшуносликка бориб тақаладиган инсон ахлоқийлиги даражаси билан боғлиқ хулқий гўзаллик деган тушунча ҳам мавжуд. Демак, эстетика ўрганаётган ҳар бир бадиий асар айни пайтда, маълум маънода, ахлоқшунослик нуктаи назаридан ҳам тадқиқ этилаётган бўлади.

Ахлоқшунослик ва диншунослик. Ахлоқшуносликнинг диншунослик билан алоқаси шундаки, ҳар иккала фан ҳам бир хил муаммо - ахлоқий мезон муаммосини ҳал этишга қаратилган. Чунки умумжаҳоний динлар вужудга келгунига қадар мавжуд бўлган маълум урф-одатлар ва қадриятлар муайян диний қонун-қоидаларга, муқаддас диний китобларга катта таъсир кўрсатган.

Айни пайтда, динлар ҳам ахлоққа ана шундай таъсир ўтказганлар.

Чунончи, ислом динини оладиган бўлсак, Қуръони карим, Ҳадиси шариф, Ижмоъ ва муайян фатволардаги мезонлар ҳамда талаблар мусулмон Шарқи миллатлари ахлоқий даражасининг шаклланишида катта аҳамият касб этган. Тасаввуф таълимотини эса росмана исломий ахлоқ фалсафаси дейиш мумкин. Шунингдек, комил инсон муаммоси ҳар иккала фан учун умумий ҳисобланади. Фарқ шундаки, ахлоқшунослик бу муаммога замонавий тарбия нуқтаи назаридан ёндашади.

Ахлоқшунослик ва ҳуқуқшунослик. Ахлоқшуносликнинг ҳуқуқшунослик билан алоқаси узоқ тарихга эга. Маълумки, жуда кўп ҳолларда ахлоқ меъёрлари билан ҳуқуқ меъёрлари моҳиятан ва мазмунан бир хил бўлади. Шунга кўра, ахлоқни жамоатчилик асосидаги ҳуқуқ, ҳуқуқни эса қонунийлаштирилган ахлоқ деб аташ мумкин. Зеро, ахлоқшунослик билан ҳуқуқшуносликнинг тадқиқот объектлари кўп жиҳатдан ўхшаш, улар фақат ёндашув усули нуқтаи назаридан фарқ қилади, яъни ҳуқуқ меъёрларининг бажарилиши, одатда, махсус адлия идораларидаги лавозимли кишилар орқали, мажбурий санкциялар воситасида йўлга қўйилади; ахлоқ меъёрлари эса умумий қабул қилинган миллий урф-одатлар, жамоатчилик фикри ёрдамида, алоҳида белгиланган кишилар томонидан эмас, балки муайян ижтимоий гуруҳ, жамият томонидан амалга оширилади.

Шунингдек, ҳуқуқшунослик касби учун муҳим бўлган амалий ахлоқ жиҳатларини ахлоқшуносликнинг ҳуқуқшунос одоби деб аталадиган махсус соҳаси тадқиқ қилади ва тавсия этади.

Ахлоқшунослик ва педагогика. Ахлоқшунослик педагогика билан ҳам чамбарчас алоқада. Педагогикадаги шахсни шакллантириш, тарбиялаш, таълим бериш жараёнларини панд-насихатларсиз, одобнома дарсларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шу боис ахлоқшунослик ўзининг назарий ва, айниқса, амалий жиҳатлари билан педагогиканинг асоси ҳисобланади. Зеро, маориф тизимидаги таълим-тарбия ўзини ҳар бир қадамда ахлоқий тарбия сифатида намоён қилади.

Ахлоқшунослик ва руҳшунослик. Қадимдаёқ ахлоқшуносликнинг руҳшунослик (психология) билан алоқаси алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Зотан, бу иккала фан кишилар хатти-ҳаракати, феъл-атвори ва майл-истакларини ўрганади. Лекин бу ўрганиш икки хил нуқтаи назардан олиб борилади: руҳшунослик у ёки бу хатти-ҳаракат, феъл-атвор, сабабий асос (мотив)ларнинг руҳий табиати ва шаклланиш шарт-шароитларини очиб беради, ахлоқшунослик эса руҳшунослик тадқиқ этган ҳодисаларнинг ахлоқий аҳамиятини тушунтиради. Руҳшунослик ҳиссиётлар сифатида ўрганадиган инсондаги кўпгина маънавий ҳодисалар ахлоқшунослик томонидан фалсафий-ахлоқий тушунчалар тарзида тадқиқ этилади.

Ахлоқшунослик ва социология. Ахлоқшуносликнинг ижтимоийшунослик (социология) билан алоқаси ўзига хос. Бу иккала фан инсон фаолиятини бошқаришнинг ижтимоий мурватларидан бўлмиш ахлоқни ўрганади. Лекин ахлоқшуносликнинг миқёси бу борада кенг. Маълумки, социология инсонларнинг оммавий хатти-ҳаракати ва уларнинг

конуниятларини фақат муайян ижтимоий тузум доирасидагина тадқиқ этади. Ахлоқшунослик эса, ўз моҳиятига кўра, лозим бўлганда, муайян ижтимоий тузум ёки давр доирасидан чиқиб, инсон ахлоқининг юксак ютуғи сифатида келгуси даврлар учун ҳам тарихий ва ахлоқий аҳамият касб этган шахсий, истисноли хатти-ҳаракатларни ҳамда уларнинг сабабий асосларини ўрганади.

Ахлоқшунослик ва сиёсатшунослик. Ахлоқшуносликнинг сиёсатшунослик билан алоқаси, айниқса, ўзига хос ва мураккаб. Чунки сиёсий кураш қарама-қарши ахлоқий қоидалар ва талаблар курашини тақозо этади. Шахсий интилишлар билан давлат ва жамият манфаатларининг мослиги, мақсадлар ва воситаларнинг пок ёки нопоклиги муаммолари ўртага чиқади. Лекин, аслида сиёсат қай даражада ахлоқийлик касб этса, шунчалик у оқилона бўлади. Бу ҳозирги кунда ахлоқшунослик ҳам, сиёсатшунослик ҳам жиддий тадқиқ этадиган энг муҳим умумий муаммолардан биридир. Шунингдек, раҳбарлик одоби, партиявий одоб, этикет сингари ахлоқшуносликнинг ахлоқий маданияти доирасига кирувчи махсус соҳалари ҳам сиёсатшунослик билан чамбарчас боғлиқ.

Ахлоқшунослик ва экология. Кейинги пайтларда ахлоқшуносликнинг экология билан алоқаси тобора мустаҳкамланиб бормоқда. Тарихан ахлоқшунослик кўпроқ инсоннинг ўзи, ўзгалар ва жамият олдидаги мажбуриятларини таҳлил этиш билан шуғулланган, унинг табиатга бўлган муносабати диққат марказидан четда қолиб келган. Лекин кейинги даврларда, айниқса, XX ва XXI асрда табиатга нисбатан тор манфаатпарастлик доирасидаги ёндашувлар оқибатида пайдо бўлган экологик бухрон манзарани ўзгартирди. Эндиликда глобал экологик муаммолар кўпроқ одамларнинг ижтимоий-ахлоқий нуқтаи назарларига боғлиқ экани маълум бўлиб қолди.

Шундай қилиб, ҳозирги кундаги экологик муаммоларни ҳал этишнинг кўп жиҳатлари ахлоқшунослик кўмагига бориб тақалмоқда. XX асрда экологик ахлоқшунослик деган махсус соҳа ҳам юзага келди. Лекин, бу-ахлоқшунослик экологияни тўлиқ ўз ичига олади, деган сўз эмас. Чунки ахлоқшуносликда ахлоқий баҳолаш ва бошқариш объекти сифатида табиатнинг ўзи эмас, балки одамнинг табиатга бўлган муносабати майдонга чиқади.

Ахлоқшунослик ва ғоялар фалсафаси. Гарчанд ўқув фани сифатида ғоялар фалсафаси олий ва ўрта махсус таълим тизимида яқинда жорий этилган бўлса-да, унинг илдизлари қадимий маънавият тарихимизга бориб тақалади. Зеро, ҳар бир миллий мафкура тизимида ахлоқий ғоялар албатта ўз ўрнига эга бўлади, кўпгина ахлоқий ғоялар замирида эса миллий мафкура унсурлари ётади. Шу сабабли, ахлоқшунослик тарихини миллий ғоя, мафкура тушунчаларисиз ва тарихий даврларнинг ахлоқий-фалсафий тадқиқини уларнинг таҳлилий инъикосисиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Ахлоқшунослик фани жамият аъзолари ва ҳар бир фуқарога миллий ғояни сингдириш воситаси сифатида ҳам диққатга сазовор. Чунки миллий ғоя эзгуликка муҳаббат, миллий кадриятларга ҳурмат-эътибор, ватанпарварлик, миллатпарварлик, фидойилик, зиёлилик тамойилларини сиёсий англаш иштирокида талқин этилган тушунчалар тизими тарзида тақдим қилса,

ахлоқшунослик уларни ахлоқий англаш воситасида рўёбга чиқадиган тамойиллар сифатида олиб қарайди. Хуллас, ахлоқшунослик билан ғоялар фалсафаси ўртасида, халқона тил билан айтадиган бўлсак, эт билан тирноқ даражасидаги яқинлик мавжуд.

3. Ахлоқшунослик фанининг аҳамияти ва вазифалари

Жамиятимиздаги ҳозирги янгиланиш жараёнида ахлоқшуносликнинг ўз ўрни бор. Унинг олдида янги демократик ва ҳуқуқий давлат барпо этишга киришган мамлакатимиз фуқароларининг, айниқса, ёшларнинг ахлоқий даражасига масъуллик ва ҳар томонлама камол топган замон кишиси тарбиясини назарий асослашдек улкан вазифалар турибди. Уларни фақат қадимий ва ҳар доим замонавий бўлиб келган ахлоққа янгича ёндашувлар асосидагина амалга оширса бўлади.

Янгича ёндашувлардан бири-ахлоқшуносликда миллий ғоя ва мустақиллик мафкурасига эътиборни кучайтириш билан боғлиқ. Чунки замонавий комил инсон анъанавий ахлоқий қадриятлар билан йўғрилган янгича мафкурамизни ўзида мужассам этган, миллий ғояни ўз руҳий оламига сингдирган етук шахс бўлмоғи лозим. Унинг қалбида ахлоқ мафкуравийликни ва мафкура ахлоқийликни уйғунлаштирган маънавий ҳодисаларга айланмоғи керак. Чунки мафкура бир ёқлама, маҳдуд, ўта сиёсийлаштирилган ғоялар тизими эмас, у ҳам худди ахлоқ каби, ахлоқ билан ёнма-ён туриб, инсонни юксак маънавий парвозларга даъват этувчи ботиний кучдир. Президент Ислом Каримов бунини теран мантикийлик билан шундай ифодалайди: «У (миллий мафкура-А.Ш.) инсонга фақат моддий бойликлар ва моддий неъматлар учун эмас, аввало, Аллоҳ таоло ато этган ақл-заковат, иймон-этикод туфайли юксак маънавиятга эришиш учун интилиб яшаш лозимлигини англатадиган, бу мураккаб ва таҳликали дунёда унинг тараққиёт йўлини ёритадиган маёқдир»¹.

Зеро, миллий ғоя билан умумбашарий қадриятлар мувозанатини барқарор сақлашни яшаш шарти деб билган мустақиллик мафкураси ахлоқни тўлдирувчи ва бойитувчи ҳодиса сифатида ўзининг бош мақсадини ахлоқий вазифаларга ҳамоҳанг тарзда амалга оширади. Шу боис Президент Ислом Каримов: «Халқни буюк келажак ва улғувор мақсадлар сари бирлаштириш, мамлакатимизда яшайдиган, миллати, тили ва динидан қатъи назар, ҳар бир фуқаронинг ягона Ватан бахт-саодати учун доимо масъулият сезиб яшашига чорлаш, аждодларимизнинг бебаҳо мероси, миллий қадрият ва анъаналаримизга муносиб бўлишига эришиш, юксак фазилатли ва комил инсонларни тарбиялаш, уларни яратувчилик ишларига даъват қилиш, шу муқаддас замин учун фидойиликни ҳаёт мезонига айлантириш - миллий истиқлол мафкурасининг бош мақсадидир», - деганида мутлақо ҳақдир.²

Маълумки, мамлакатимиз мустақилликка эришгани туфайли халқимиз фақат янги мустамлакачилик занжиридангина озод бўлиб қолмади, балки

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., Ўзбекистон, 2000, 6-б.

² Ўша манба, 7-б.

ижтимоий тузум ўзгаришини бошдан кечирди ва кечиримоқда. Салкам бир асрлик тоталитар тузум халқни «темир қўлқоплар» ёрдамида ушлаб турди: «юқори»нинг гапи-гап, шахснинг фикри мутлақо инобатга олинмасди, эркинликнинг ҳар қандай кўриниши давлатга қарши жиноят сифатида баҳоланар, чизиб қўйилган чизикдан чиқиш мумкин эмас эди. Жамият синифларга бўлиб ташланиб, унинг аъзолари ягона коммунистик мафкура асосида тарбияланарди. Нимани гапириш ёки гапирмаслик, нимани ўқиш ёки ўқимаслик нимани ёзиш ёки ёзмаслик в.х. сиёсий-иқтисодий ва ижтимоий-маънавий хатти-ҳаракатларнинг ҳаммаси аввалдан белгилаб қўйилар, фуқаролардан жонли робтлар тарзида яшаш талаб қилинар, акс ҳолда ҳар қандай шахс қамоққа ёки руҳий касалхонага ташланар ёки фуқароликдан маҳрум қилиниб, бир умр муҳожирликка, ҳатто ўлимга маҳрум этилар эди. Ана шундай «темир» сиқув ва қўрқув остида яшаган халқнинг бирдан озодликка чиқиши, дафъатан ҳамма ўзини эркин ҳис қилиши силлиқ кечиши мумкин эмаслиги, ҳаттоки маълум даражада хавфли экани табиий. Бу - худди коптокни куч билан сувга босиб туриб, кейин бирдан қўйиб юборган пайтингиздаги ҳеч заруратсиз осмонга кўтарилишига ўхшайди. У-коптокнинг нормал ҳолати эмас. Шунга ўхшаб, шу ногоҳон ўзининг кишандан озод бўлганини ҳис этган индивид мутлақ эркинлик даъвосини қилади. Энди ўтиш даврининг жамият учун энг хатарли даври бошланади: ўнлаб турли-туман ҳаракатлар, оқимлар, партиялар вужудга келади, уларнинг аксарияти берилган эркинликдан сиёсий фирибгарликлар воситасида ҳокимиятни қўлга олиш учун фойдаланади; турли экстримистик, диний-фундаменталистик гуруҳлар пайдо бўлиб, ўз қора ниятларни, худбинона мақсадларини амалга оширишда «эркинлик», «ҳақиқат», «адолат», «тенглик», «мусулмончилик» шиори остида ҳаракат қиладилар. Бу-бир томондан. Иккинчи томондан эса, юлғичлик, фирибгарлик, каззоблик, порахўрлик кескин ошади. Ана шундай ижтимоий-сиёсий муҳитда давлатнинг ташвиқот-тарғибот ташкилотлари ва адлия-ҳуқуқ идоралари томонидан олиб бориладиган ишлар кўзланган даражадаги мақсадга эриша олмайди, улар ташқи омил сифатида аҳолининг барча қатламларини камраб ололмайди, давр улар билан ёнма-ён ички омил мавжуд бўлишини ҳам тақазо қилади.

Бу ички омил маънавият, биринчи навбатда, унинг ўзаги бўлмиш ахлоқ. Одамлар қалби ва онгини эгаллашда ахлоққа тенг келадиган омил йўқ. Шу сабабдан ҳам республикамиз раҳбарияти мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ ахлоқий тарбияга катта аҳамият бериб келади. Зеро ахлоқнинг юксак аҳамиятини англаб етган жамиятгина ўз бугуни ва келажаги йўлини тўғри белгилай олади.

Таъкидлаш жоизки, мустақиллик бизга фақат сиёсий эркинлигина эмас, балки иқтисодий эркинликни ҳам беради. Авваллари ишлаб чиқариш, тижорат, корхоналарининг чет эллар билан алоқалари тўлалигича давлат тасарруфида эди, эндиликда уларнинг асосий қисми хусусий мулкдорлар қўлига ўта бошлади; давлат мулки билан хусусий мулк конституцион тенгликка эга бўлди, мулкдорлар табақаси вужудга келди. Натижада кўп укладли иқтисодиётни қонун билан бошқаришга ҳатто ўша қабул қилинган қонунларнинг ишлаб

кетишига ҳам ахлоқнинг ёрдамисиз эришиш мумкин эмаслиги аён бўлиб қолади: иқтисодиётдаги ҳалолликнинг, ошкораликнинг таъминланиши учун қонунни муҳофаза қилувчи ҳуқуқ-тартибот органларидан тартиб, то ҳар бир хусусий концерн, фирма, тадбиркоргача ахлоқий қонун-қоидаларга амал қилмоғи лозим. Демак, ахлоқшунослик иқтисодиётнинг ахлоқий жиҳатларини (тадбиркорлик одоби, тижорат одоби, муомала одоби в.х.) ишлаб чиқишдек вазифани амалга ошириши керак. Ҳозиргача бу борада муайян ишлар қилинди, лекин ҳали уларни етарли деб бўлмайди.

Бундан ташқари ахлоқшуносликнинг соф «ички» вазифалари ҳам мавжудки, улар ҳақида тўхталиб ўтмаслик мумкин эмас. Энг аввало миллий-минтақавий ахлоқий тафаккурнинг тизимли, илмий холислик билан йўғирилган тарихини яратиш ва шўролар тузуми таъқиқлаган ёки унитилган ахлоқий кадриятларни тиклаш муҳим. Айни пайтда ахлоқ назариясининг долзарб масалаларини ҳал этиш, чунончи, ахлоқий тушунчаларни таснифлаштириш, туркумлаштириш, ахлоқий маданиятнинг назарий жиҳатларини ишлаб чиқиш, касбий одобнинг замонавий назарий асосларини яратиш каби мураккаб вазифалар ҳам ечимини кутмоқда.

Ахлоқшунослик олдида қатор глобал муаммоларни ҳам қилишидек ўта муҳим вазифалар ҳам бор. Улардан бири ва биринчиси илм-фан тараққиёти туфайли вужудга келган техникавий босини бартараф этиш. XX ва XXI асрда эришилган фан-техника ютуқлари ҳозирги пайтда инсон ва у яшаётган сайёранинг келажагига таҳдид солмоқда. Атом, водород, нейтрон бомбалари, баллистик ракеталар, энг янги техникавий кўрсаткичларга эга қирувчи, бомбардимон ҳарбий учоқлар, сув ости ва сув усти кемалари, энг янги русмдаги танклар ҳамда турли-туман қурооллар ҳаммаси инсонни йўқ қилишга қаратилган. Уларни ишлаб чиқариш корхоналари ва синов майдонлари экологик бугунларнинг манбаидир. Булар бир ёки бир неча мамлакат учун эмас, балки глобал, умумсайёравий фалокат ҳисобланади. Уларнинг олдини олишни фақат бир йўл билан-биз яшаётган техникавий муҳитда (ноосферада) ахлоқий муҳитни (этосферани) барқор этиш орқали ҳил қилиш мумкин. Шунингдек, биологик ахлоқшунослик, экологик ахлоқшунослик, ўлим жазосини бекор қилиш муаммолари ҳам глобал табиатга эга. Бу ҳақда биз дарсликнинг сўнгги бобида алоҳида, нисбатан батафсил тўхталиб ўтамыз.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., Ўзбекистон, 2005.
2. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т., Ўзбекистон, 1996.
3. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., Янги аср авлоди, 2001.
4. Ибн Сино. Баҳманёр ал-Озарбойжоний билан мунозара. «Соғлом авлод

- учун» журнали, 1996, 3 - 4-сонлар.
5. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ - Янги аср авлоди, 2003.
 6. Разин А.В. Этика. М., Академический проект, 2004.
 6. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989.

II БОБ

ҚАДИМГИ ДУНЁ АХЛОҚШУНОСЛИГИ

1. Қадимги Шарқдаги дастлабки ахлоқий ғоялар

Илм дунёсидаги, ҳар қандай илмнинг тарихисиз назарияси бўлмайди, деган ҳикмат, айниқса, ахлоқшуносликка тааллуқли. Зеро, ахлоқшунослик тарихи ахлоқий тафаккурнинг вужудга келиши ҳамда унинг тараққиёти қонунларини ўрганади, маънавий мероснинг улкан қисми бўлмиш ахлоқий таълимотлар, ҳикматлар, панд-ўғитларни замонавий жамият ҳаётига татбиқ этиш ва тарғиб қилиш йўллари таҳлил этади. Гарчанд ҳар бир ахлоқий концепция маълум бир мутафаккир мулоҳазалари ва илмий фаолиятининг меваси бўлса-да, у, моҳиятан, муайян тарихий давр талабларидан келиб чиқади. Айни пайтда, турли одоб ва этикет қонун-қоидаларини ўз ичига оладиган ахлоқий тарғибот муаммолари, ахлоқий панд-ўғитлар ва меъёрлар талабларини бажариш - ахлоқий бошқариш соҳасига киради ҳамда ахлоқшуносликнинг одатда «амалий ахлоқ» деб аталадиган қисмини ташкил этади.

Дарҳақиқат, аввал айтиб ўтганимиздек, «Калила ва Димна»сиз, Конфуций ўғитларисиз, «Қобуснома»сиз ва бошқа пандномаларсиз, халқ мақол-маталларисиз бу фан тараққиётини тасаввур қилиш қийин. Шунингдек, муайян ахлоқий тизимни англаш, баҳолаш ҳам худди тарғибот сингари, маълум маънода бадиий адабиёт воситасида амалга оширилишини унутмаслик лозим.

Сомир ва Бобилон. Амалий ахлоқнинг дастлабки намуналари бундан уч ярим минг йил аввал дунёдаги биринчи ёзув бўлмиш мих хатда Сомир (Шумер) гилтахталарига ёзилган матнларда акс этган. Уларга кўра сомирликлар ҳақиқат ва адолатни, қонун ва тартибни адолат ва эркинликни, шафқат ва мурувватни юксак баҳолаганлар ҳамда қадрлаганлар. Табиийки, улар ёлғон ва ёвузликни, адолатсизлик ва зулмни шафқатсизлик, ва қаттолликни инкор этганлар. Сомир подшолари, ҳокимлари ўзларининг қонун ва тартиб ўрнатилганликлари, ёвузлик ва зўравонликни йўқ қилганликлари, мазлумларни золимлардан ҳимоя қилганликлари билан фахрланганлар. Масалан, милодгача бўлган III минг йилликнинг бошларида Лагаш давлат - шаҳарнинг художўй ҳукмдори Урукагина ҳукумронликни қўлга олиши билан фуқаролар эркинлигини тиклаганлигини, очкўз, халқни талаган амалдорларни жазолаб, адолат ўрнатганлигини ёздириб қолдирган гилтахта бизгача етиб келган.

Сомир алқовларида (гимнларида) деярли барча бош маъбудлар эзгулик, адолат, ҳақиқат ва яхшилик тарафдорлари бўлганлари учун ҳам мадҳ этилади. Чунончи, куёш маъбуди Уту ахлоқий меъёрларнинг бажарилишини махсус кузатиб турган, маъбуда Нанше эса, баъзи матнларда ҳақиқат, адолат ва шафқат ҳомийси сифатида тасвирланади. Лекин, айни пайтда, маъбудлар томонидан ўрнатилган «Ме» деб аталган қонунлар рўйхатидан олам ҳаракатини тартибга солиш, унинг тўхтовсиз ва уйғун бўлишини таъминлаш мақсадида юқоридаги

ахлоқий фазилатлар билан биргаликда «ёлғон», «нифок», «гина», «кудурат», «кўрқув» тушунчалари ҳам ўрин олган.

Шунингдек, сомирийларнинг мақол ва маталлари, ҳикмат-иборалари ҳам диққатга сазовор; уларнинг кўпчилиги умуминсоний ҳикматлар даражасига кўтарилган ва Шарқда бироз бошқачароқ шаклда ҳозиргача қўлланилади. Масалан, сомирликларнинг «Ёввойи буқадан қутилиб, ёввойи сигирга тутилди» деган мақоли билан «Ёмғирдан қутилиб, қорга тутилди» деган ўзбек халқ мақоли орасида моҳиятан фарқ йўқлиги бунга далил бўла олади.¹ Бундан ташқари, турли ахлоқий муаммолар «Гильгамеш» эпоси дostonларида ҳам кўтарилган.

Сомирликлар эришган илмий, бадиий, ахлоқий даража, ҳуқуққа оид ютуқлар бобилликлар ахлоқий қарашлари учун асос бўлди. Бобилонда сомирликларникига нисба-тан бадиий юксак ва мукамал «Гилгамеш» эпоси вужудга келди. Адолат ва ҳақиқатнинг ҳимоясини асосий мақсад қилиб олган Бобилон подшоси Хаммурапининг машҳур Қонунлар мажмуи эса Қадимги Сомир қонунларининг тадрижий ривожиди. Бу мажмуада заифларни, етим-есир ва камбағалларни адолат тамойили асосида ҳимоя қилиш асосий мақсад қилиб қўйилган; Хаммурапи унда ўзининг камбағалпарварлиги ва адолатпарварлиги билан фахрланади.

Умуман олганда, Сомир ва Бобилонда мажусият шаклидаги диндорлик жуда кучли бўлган: кимда-ким маъбудларга ихлос қўйса, улар юборган азобларга чидаса, шукроналик қилса, бахтли яшайди, акс ҳолда эса маъбудлар қаҳрига учраб, хор-зорликда дунёдан кўз юмади, деган қатъий ақида ҳукм сурган. Қадимги донишмандлар барча бало-қазо одамлар бошига уларнинг гуноҳлари туфайли ёғилади, гуноҳсиз одам эса дунёда йўқ. Оламда ёвузликнинг мавжудлиги одамларнинг хатти-ҳаракатлари билан боғлиқ бўлиб, бунга маъбудлар заррача ҳам айбдор эмас.

Қадимги Миср. Ахлоқшунослик нуқтаи назаридан Қадимги Миср «Маййитлар китоби» катта аҳамиятга эга. Мисрликлар наздида ҳар бир инсон ўлгандан сўнг, охиратда ҳисоб беради. Аввал бош маъбуд Осирис олдида у ўзининг гуноҳсизлигини исботлашга уринади; гуноҳларни санаб, гуноҳ қилмаганлигини айтади. Гуноҳларнинг кўпчилиги эса ахлоққа бориб тақалади: одам ўлдириш, ёвузлик қилиш, тарозидан уриб қолиш, ёлғон гапириш в.х. Маййит: «Мен покизаман, мен покизаман, мен покизаман!» деган такрор билан ўз «ҳисоботи»ни тугатади. Кейин у ўзининг «иккинчи оқловчи нутқи» да кичик маъбудлар - муайян эътиқодий-ахлоқий соҳаларни бошқарувчи қирқ икки илоҳ олдида ўз гуноҳсизлигини таъкидлайди.

Бу «ҳисобот»даги гуноҳлар эса, юқорида айтганимиздек, битта - иккитасидан ташқари, деярли барчаси ахлоқий талабалардан иборат. Уларга диққат қилсангиз, милодгача бўлган XV асрдаги ахлоқий қонун - қоидалар, фазилат ва иллатлар бугунги кунда ҳам асосан ўша-ўша эканини кўрасиз: фақат ҳозир улар иккала - ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрларга бўлинган. Тасаввур ҳосил қилишингиз учун, қуйидаги парчада, маййитнинг ҳар бир соҳавий маъбуд

¹ Крамер С. История начинается в Шумере. М.; Наука, 1991. С.132.

номига узундан-узоқ мурожаатини тушуриб қолдирган ҳолда, қатор «оқлов»ларнинг ўзини келтирамиз:

*Мен ёвузлик қилмадим!
Мен ўғирлик қилмадим!
Мен ҳеч кимга ҳасад қилмадим!
Мен ҳеч кимни тунамадим!
Мен ҳеч кимни ўлдирмадим!
Мен тарозидан урмадим!
Мен Худосизлик қилмадим!
Мен мунофиқлик қилмадим!
Мен ёлгон гапирмадим!
Мен зино қилмадим!
Мен ҳеч кимга газаб қилмадим!
Мен ҳеч кимни ҳақорат қилмадим!
Мен ҳеч кимга қўполлик қилмадим!
Мен кибрли бўлмадим!
Мен ўзимни бошиқалардан устун қўймадим!..¹*

Шундай қилиб, «Маййитлар китоби» бизга қадимги мисрликларнинг қандай ахлоқий даражага етганликларидан, улар ишлаб чиққан ахлоқий тамойиллар ва меъёрларнинг эътиқодий - диний мақом касб этгандан далолат беради. Бир сўз билан айтганда, бу ёдгорликда ахлоқ билан диний эътиқоднинг уйғунлашиб кетган инъикосини кўриш мумкин. Маййитлар китоби анъанаси Шарқда кейин ҳам давом этди: Ўрта асрларда (VIII аср) «Тибет маййитлар китоби» - «Бардо Тёдол» юзага келди.

Қадимги Мисрда одоб-ахлоқ масалалари кўпроқ ўзига хос пандномаларда ифода топган. Улар орасида «Пхатотеп ўғитлари» бизгача етиб келган энг қадимий панднома ҳисобланади. Бундан деярли икки ярим минг йил аввал бешинчи сулола фиръавни Жадкара Исесидан вазир Пхатотеп қарилиги туфайли ўрнига ўз ўғлини тайинлашни илтимос қилади ва ўғлига атаб ўттиз етти насиҳатдан иборат мазкур пандномани ёзади. Унда ўша давр ахлоқий қонун-қоидалари, ўзни тутиш, муомала одоби сингари муаммолар кўтарилади, ахлоқий фазилатлар эса ҳикматлар ва насиҳатлар тарзида тарғиб қилинади.

«Пхатотеп ўғитлари»даги баъзи насиҳатлар юксак бадиияти билангина эмас, балки қулдорлик даври талабларини четлаб ўта олган умуминсоний демократик фикрлар тарзида, ҳақиқий донишмандлик ва инсонпарварлик намунаси сифатида ҳам ҳанузгача кишини хайратга солади: «Қимматбаҳо тошдек яшириндир оқилона сўз, ҳолбуки уни дон туяётган чўридан топиш мумкин».² Агар нафақат Қадимги Мисрда, балки ундан бир неча минг йил кейин тафаккур саҳнасига чиққан Қадимги Юнонистонда ҳам қул эзгуликка, донишмандликка бегона жонзот саналганини ва одам ўрнида кўрилмаганини

¹ Поэзия и проза Древнего Востока. М., ИХЛ, 1973. С. 71-72.

² Ёша манба, С. 95.

ҳисобга олсак, Пхатотепнинг мазкур фикри инсоният ахлоқий тафаккури таракқиётида нақадар муҳим аҳамиятга эга бўлганини англаш мумкин.

2. Қадимги Турон ва Эроннинг эътиқодий-ахлоқий ёдгорликлари

«Авесто». Қадимги Туронзамин ва Эронзаминдаги ахлоқий тафаккур таракқиёти зардуштийлик динининг вужудга келиши билан боғлиқ. Тахминан бундан 40 - 30 аср муқаддам ёйила бошлаган бу диннинг Қадимги Хоразмда яратилган «Авесто» деб аталган муқаддас китобида асосий ахлоқий фазилатлар ва иллатлар санаб ўтилади, талқин этилади. Унда зардуштийлик илоҳи Аҳура-Мазда – эзгулик, Аҳриман эса ёвузлик тимсоли сифатида намоён бўлади; эзгулик ва ёвузлик, ёруғлик ва зулмат, ҳаёт ва мамот ўртасидаги абадий курашнинг ибтидоси акс этади. «Абадий эзгулик», «Эзгу ният», «Эзгу тартиб», «Илоҳий тобелик» каби эзгу тушунчалар реал маъно касб қилиб, инсонийлашган қиёфадаги маъбудлар сиймосида намоён бўлади, улар Аҳура-Мазда атрофида яхшилик уруғини сепиб юради. Бундай тушунчаларнинг акси эса Аҳриман атрофидаги ёвуз кучларда реаллашади. Ёвуз фикр тажассуми Апа Мана, сўлиш ва ўлим тимсоли Туарви ҳамда Зарик исмли девлар шулар жумласидандир.

Зардуштийлик динини маълум маънода ахлоқий эътиқод, унинг муқаддас китоби «Авесто»ни қадимги аждодларимиз амал қилган ахлоқий тамойиллар ва кўрсатмалар мажмуи дейиш мумкин. Буни ушбу дин пайғомчиси Зардуштнинг «Авесто» даги «Аши алқови»дан жой олган қуйидаги сўзларида яққол кўриш мумкин:

Қувонсин Аҳура-Мазда - «Энг лойиқ Ҳақнинг иродаси рўёбга чиқиб», Аҳриман даф бўлсин.

Эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу ишларни алқайман. Ўзимни буткул эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу амалларга бахшида этаман, барча қабиҳ ўй, ёмон сўз ва ёмон ишлардан тияман.

Юкунчим, мақтовим, эзгу фикрим, эзгу сўз, (савобли) эзгу ишларим «танамдаги жоним» билан бирга сидқи дилдан Сизларга (бахшида) бўлсин, эй ўлим билмас Валийлар.

Ҳақни шарафлаб (дейман): «Ҳақиқат – Олий неъмат. Бу неъматдан ул киши баҳрамандким, савоб унга бўлгай, ким агар ҳақ йўлида савоб (шидан) қолмаса, савоб шидан қолмаса, савоб шидан қолмаса».¹

«Авесто» даги талқинлар инсоннинг реал ҳаёти билан боғлиқ эканлиги диққатга сазовор. Ундаги эзгулик руҳи - яратувчилик, ижодкорлик қуввати, ёвузлик эса бузиш ва бузгунчилик кучи тарзида намоён бўлади.

Аҳура-Мазда қиёфасидаги бу эзгулик – ҳаёт рамзи, ерни инсон, ҳайвонот

¹ Авесто. Яшт китоби. М. Искоқов таржимаси. Т., Шарқ, 2001, 37-38 б.

ва наботот билан бойитади, инсон уларни соғлик, куч-қудрат, бахт, шодлик, умид, ишонч, гўзаллик, фаровонлик ёрдамида мунаввар қилади. Аҳриман қиёфасидаги ёвузлик эса қурғоқчилик, очарчилик, касаллик, моллар қирғинини, жисман ва руҳан ҳалокат сингари офатларни келтириб чиқаради.

«Авесто»да умри давомида эзгулик, яхшилик, поклик ва тозалик тамойиллари билан иш кўрган одам ўлганидан сўнг унинг руҳи роҳат-фароғатда бўлиши, гуноҳкор, фосиқ кишиники эса аксинча, азоб-уқубат ҳамда хунуклик комига маҳкум этилиши айтилади. Буни ёзувчи ва фалсафашунос Тилаб Маҳмудов ўзининг «Авесто» ҳақида» деган рисоласида атрофлича ёритади. Солиҳ одам ўлгач, руҳининг жони уч кун унинг бошида завқ-шавқ, роҳат-фароғат оғушида туради, кейин хушбўй ўсимликлар юзига қалқиб чиқади. Уни ажиб бир шабада, муаттар насим қаршилайди. Шабада қўйнида ўн беш яшар, барча гўзалликлардан ҳам гўзал қиз намоён бўлади. Бу гўзал қиз эзгулик ва поклик, савоб ишларнинг тимсоли. У руҳга қарата: «Мулойим эдим, янада мулойимроқ қилдинг, чиройли эдим, янада гўзал қилдинг, баландда эдим, эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу аъмол билан мени янада баландга кўтардинг», дейди. Гуноҳкор, ёвуз одамнинг руҳи эса вужуд устида уч кун қолиб, тенгсиз азобларни бошдан кечиради. Уч кундан сўнг у ўзи яратган барча ёвузликлар устида парвоз қилади. Сўнг тириклигида ҳеч қачон учратмаган барча хунукликлардан ҳам хунукроқ, бадбашара қизни учратади. «Эй қора юрак, захар тилли, мунофиқ гуноҳкор, – дейди қиз, – мен қиз эмасман, сенинг тириклик пайтингда қилган аъмолларингман. Сен тириклигингда Худога эътиқод қўйганларни кўра-била туриб, девларга сиғингансан. Яқин-узокдан келган мусофирларга бошпана берганингда, меҳнат қилдирганингда, хайр-садақа улашганингда, уларни камситгансан, яхши одамларни ҳақорат қилгансан, уларнинг юзига эшигингни ёпиб қўйгансан. Мен - сен ўйлаган ёмон ўй, сен айтган ёмон сўз, сен қилган ёмон аъмолларингман. Номуссиз эдим, сен туфайли баттар оримни йўқотдим, жирканч эдим, янада жирканчли бўлдим, шарманда эдим, баттарроқ шармисор бўлдим».¹

Бу ерда руҳ ва вужуд муаммоси ифода топганини илғаб олиш қийин эмас. Зеро, «Авесто»да жон-руҳ тушунчаси ўта илоҳийлаштирилмайди, маълум маънода «дунёвий»лаштирилади ва ўз эгаси билан мулоқот қилувчи виждон сифатида намоён бўлади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, «Авесто»да инсон олий жонзот тарзида талқин этилади. Айни пайтда еру кўкдаги барча неъматларни севиш, ардоқлаш инсоннинг муқаддас бурчи ҳисобланади. Озодалиқ, тозалиқ гигиеник тушунчадан ахлоқий ва илоҳий тушунча даражасига кўтарилади: сувни, атроф-муҳитни тоза тутиш, жониворларга, хусусан, итга учи ўтқир суяк ёки қайноқ овқат бермаслик - уларга нисбатан шафқатни англатади; инсон шафқатли бўлиши керак. Буларнинг ҳаммаси «Авесто»да экологик ахлоқшуносликнинг дастлабки куртаклари ҳам мавжудлигини кўрсатади.

«Авесто»даги турли-туман маъбудлар бизнинг тушунчамиздаги пир даражасидадир (масалан, темирчиликнинг пири - ҳазрати Довуд ва ҳ.к.). Илоҳ

¹ Маҳмудов Т. «Авесто» ҳақида. Т., Шарқ, 2000, 34-35 б.

эса битта - Ахура-Мазда, фақат унгагина сажда қилинади. Демак, яккахудоликни, тавҳидни тарғиб этишда ҳам биринчилик «Авесто»га мансуб.

«Авесто»даги баъзи бир урф-одатлар ва иримларнинг ҳозирги кунда ҳам сақланиб қолганини кўришимиз мумкин. Исириқ тутатиш, қурбонлик учун сўйилган жон калласини даврадаги ўтағасилар¹ олдига қўйиш одатлари ҳамда севимли Наврўз байрамимиз фикрларимизга далилдир.

Хуллас, «Авесто» юқорида айтганимиздек, аждодларимизнинг ахлоқий-эстетик қомуси, қадимий урф-одатларимизнинг ўзига хос, абадиятга дахлдор мажмуи сифатида қимматлидир.

«Хуастуанифт». «Авесто»дан кейин, исломгача бўлган даврда минтақамизда энг кенг тарқалган, моҳиятан ахлоқий мажмуа ҳисобланган манба, бу - монавийлик эътиқодининг муқаддас китоби «Хуастуанифт». Моний Фатак ўғли (216-277) тарғиб қилган бу эътиқод ҳатто Уйғур-Турк хоқонлигининг расмий дини даражасига кўтарилган.

«Хуастуанифт» ёки монавийларнинг тавбаномаси қадимги туркий тилда битилган бўлиб, ҳажман анча кичик бўлса-да, кўп жиҳатлари билан «Авесто»га ўхшаш. Унда Хўрмузд ва Шимну орасидаги кураш акс этади. Хўрмузд (бош маъбуд) бошчилигидаги беш маъбуд - енгил шабада, шамол, нур, сув ва олов тангрлари - эзгулик, Шимну бошлиқ беш иблис эса ёвузлик тимсолларидир. Эзгулик руҳий оламда, ёвузлик моддий оламда мавжуд бўлади. Шунга кўра, монавийлик эътиқодига иқтидо қилувчилар тўрт тамғани ўз қалбига муҳрлашлари керак. Булар: севги - Азруа маъбуднинг тамғаси; имон, ишонч - кун ва ой маъбудининг тамғаси; кўрқув - беш маъбуднинг тамғаси; донишмандлик - бурханларнинг (илоҳий битикларнинг) тамғаси. Бундан ташқари, улар зоҳидона ҳаёт кечиришлари, май ичмасликлари, эт-гўшт емасликлари, мева ва егулик берадиган ўсимликларни синдирмасликлари, юлмасликлари шарт; ҳалол, покиза, бировнинг ҳақини емасдан, юксак ахлоқ эгаси бўлиб яшашлари, ўз қалбидаги илоҳийликка йўналган нурни ўткинчи, моддий хоҳиш-истаклар исканжасидан озод қилиб умр кечиришлари лозим. Монавийликда «Авесто»дагидек инсондан ҳайвонларга, набототга ахлоқий муносабат шафқат ва эъзоз талаб қилинади, барча жонзотлар олдида одам зотининг алоҳида масъулияти борлиги таъкидланади.

«Хуастуанифт»да ўлим энг улкан ёвузлик сифатида талқин этилади; ҳар бир жонзотга ҳаёт бағишлаш (ўлимдан кутқариш, ўлдиришдан бош тортиш) энг олий эзгулик ҳисобланади. Шу жиҳатдан «Хуастуанифт»даги инсонпарварлик, шафиқлик «Қуръон»даги баъзи оятларга ҳамоҳанг ифода топади. Чунончи, «Хуастуанифт»нинг биринчи бўлимида шундай дейилади:

*Кимдир бировни тирилтирса, Худони тирилтирган бўлади,
Кимдир бировни ўлдирса, Худони ўлдирган бўлади.²*

¹ Шу саринда «сетаҳаси» сөзига эътибор беринг: Қишлоқ ёки мақалаларда энг қурматли оқсоқол кисобланган одамларга шу ном билан мурожаат қиладилар. Бунинг келиб чиқиши «Авесто» давридаги аъёнларимизга бориб тақалади; зардуштий боболаримизнинг ибодатхоналарида муқаддас оловга қараб турувчи кокин ана шундай «сетаҳаси» (солиштиринг-«эшик оҳаси» ва к.к) деб аталган ва энг обрӯели киши кисобланган.

² *Хуастуанифт*. Н. Рақмонов таржимаси, «Шарқ юлдузи» журнали, 2001 учинчи фасл, 115-б.

Мана бу эса «Куръон»даги «Моида» сурасининг 32-оятида нозил қилинган калималар: «... кимки бирор инсонни ўлдирмаган ва ерда бузғунчилик қилиб юрмаган одамни ўлдирса, демак, гўё барча одамларни ўлдирибди ва кимки унга ҳаёт ато этса (яъни ўлдиришдан бош тортса), демак, гўё барча одамларга ҳаёт берибди».

Шу билан бирга «Хуастуанифт» шаклий ва услубий жиҳатлари билан «Авесто»дан жиддий фарқ қилади, «Миср маййитлар китоби»га жуда яқин; унинг «Тавбаном» деб аталиши ҳам шуни билдириб туради: ҳар бир бўлим-сура (хаммаси ўн беш бўлимдан иборат) инсоннинг ўз ахлоқсиз хатти-харакатлари, гуноҳлари учун бош маъбуд Хўрмуздга илтижо-ибодатидан иборат.

«Миср маййитлар китоби»дагидек, унда ҳам ҳар бир илтижо-бўлимда тавба қилаётган кимсанинг ўзи томонидан ахлоқсиз қилмишлари ва гуноҳлари санаб ўтилгач, «Гуноҳларимизни кечиргин!» деган хитоб билан тугайди.

Айтилганлардан қисқача хулоса шуки, «Хуастуанифт» қадимги туркий тилда яратилган дастлабки эътиқодий-ахлоқий ёдгорлик сифатида алоҳида аҳамиятга, кенг миқёсли ўрганишга, тадқиқ ва таҳлилга лойиқ ажодларимиз маънавий меросидир.

Хандарзлар. «Авесто», зардуштийлик таълимоти дастлаб кўриб ўтганимиздек, Турон минтақасида вужудга келган ҳамда ёйилган бўлса, кейинчалик Эронзамин ва Ҳиндистоннинг форслар яшайдиган минтақаларда жуда кенг тарқалди. Баъзи ерларда мусулмончилик кириб келгандан сўнг ҳам ўз мавқени сақлаб қолди. Паҳлавий тилида яратилган «Хандарзлар» (ўғитлар) гарчанд диний-эътиқодий асосга суянса-да, моҳиятан ахлоқий пандномалар сифатида оташпарастлар орасида машҳур бўлган. Уларнинг кўпчилиги Қадимги Эроннинг улуғлари номидан тартиб берилган: «Дастлабки устозлар ўғитлари», «Хусрав Анушировон ўғитлари», «Бузуржмехр ўғитлари». в.х.

Бу ўғитлардаги ўзига хос хусусият шундаки, уларда «Авесто»да илгари сурилган энг муҳим диний-эътиқодий ғояларнинг жамият ва шахс ҳаётидаги амалий инъикосини кўриш мумкин. Энг аввало «Авесто»даги «эзгу ўй, эзгу сўз, эзгу аъмол учлигига эътибор» қаратилган. «Бузуржмехр ўғитлари» хандарзида мазкур учлик эзгуликнинг асоси сифатида қуйидагича таърифланади: «Эзгулик нимаю, ёвузлик нима? Эзгулик бу - эзгу ўй, эзгу сўз, эзгу аъмол, ёвузлик эса - ёвуз ўй, ёвуз сўз ва ёвуз аъмол». Шундан кейин мазкур учлик таҳлил этилиб, унинг ахлоқий моҳияти очиб берилади, ҳар бир сўзнинг ахлоқий хусусияти ўзига хос, таъбир жоиз бўлса, ахлоқшунослик нуқтаи назаридаги талқин этилади: «Эзгу ўй, бу - фикрлашдаги мўътадиллик, эзгу сўз - сахийлик, эзгу аъмол - тўғрилиқ. Ёвуз ўй, бу – фикрлашдаги исрофгарчилик, ёвуз сўз – пасткашлиқ, ёвуз аъмол эса - ёлғончилик»¹

Бундан ташқари мазкур хандарзда инсоннинг маънавиятига, айниқса ақл ва илмга алоҳида эътибор берилди: Аҳура Mazda одамларни ёвуз девлардан ҳимоя қилиши учун бир неча маънавий жиҳатларни яратган. Булар - туғма ақл, касб

¹ Изведат дорого и пути праведных. М., Наука, 1991. С. 87.

этиладиган (ўзига юктириладиган) ақл, феъл-атвор, умид в.х. Туғма ақл вужудни кўрқувдан холис қилади, мол - дунёнинг ўткинчилигини ва ўлимнинг ҳақлигини эслатиб туради. Иккинчи турдаги ақл эса такводорлар йўлидан бориш, улардан ўрганиш орқали вужудга келади ва нима бўлишини олдиндан билиш, нима бўлиб ўтганини ёдда тутиш учун хизмат қилди. Демак, туғма ақл инсон моҳияти билан боғлиқ бўлса, ақлий тарбия орқали касб этилган ақл эса унинг мавжудлиги, ҳаётий амалиёти масалаларига бориб тақалади. Бузуржмехрнинг қуйидаги ўз-ўзи билан савол-жавоби юқоридаги маънавий хусусиятларнинг ахлоқий моҳиятини янада яққолроқ очиб беради:

«Одамлар учун ақл яхшироқми ёки илмми? Ақл муайян нарсани эгаллашда, илм эса- муайян нарсани баҳолашда яхши.

Қандай фаолият ҳаммадан яхши. Босиқлик ва тинчликсеварлик.

Қандай тамойил энг яхши? Яхшилиқ.

Энг муҳим сўз қайси? Бурч» в.х.¹

Ҳандарзлардан бири бахтли кишининг феъли ва ақлига бағишланган. Унда бахт тушунчаси қувонч билан боғлиқ тарзда талқин қиланади. Бахтли киши ҳақ йўлни танлаган, нуқсонлардан фориғ инсондир, шу хислатлар туфайли у қалбан ва фикран қувноқ яшайди, одамларга мулозим муносабатда бўлади, ҳар ким билан унга мос келадиган муносабатни танлайди, бахтни маъбудлардан, фазилатларни ўз дўстларидан олшига интилади, доно қарорлар қабул қилади. «Доно қарор, инсоннинг ақл билан вужудни уйғунлаштириши, фаолиятли, ғайратли, жасоратли бўлиши, шунингдек, ўз ичидаги душманни енгиши билан белгиланади. Зеро ўз устингдан ҳукумронлик қилиш, кимнингдир устидан ҳукум юргизишга қараганда ёқимлироқдир»²

Шундай қилиб, ҳандарзлар тўпланган, битилган давр ўрта асрларга тўғри келишини ҳисобга олсак, «Авесто» таъсирининг вақт ва қамров доираси нақадар кенглигини кўриш мумкин.

3. Ҳинди-Хитой минтақасидаги ахлоқий таълимотлар

Қадимги Шарқ ахлоқшунослигида Қадимги Ҳиндистон ахлоқий тафаккури алоҳида ўринга эга. У тарихан ведачилик, йўга, жайнчилик, буддҳачилик, «Бхагавадгита» ва «Артхашастра» ҳамда локоята оқимларидан ташкил топган. Улардан баъзиларини кўриб ўтамиз.

Ведачилик. Ведачилик ахлоқшунослиги қадимги ҳинд жамиятини тўрт табақа - варнага бўлади: браҳманлар (коҳинлар), кшатрийлар (ҳарбийлар), вайшчилар (деҳқонлар, қосиблар), шчудралар (қуллар). Машҳур «Ману қонунлари» да ёзилишича, браҳманнинг машғулоти – таълим бериш, Ведани ўрганиш, қурбонлик қилиш, садақа улашиш ва тухфалар олиш; кшатрийлар фуқароларни қўриқлайдилар; вайшчилар чорва, тижорат, судхўрлик ва деҳқончилик билан шуғулланайдилар; шчудралар эса ана шу уч ижтимоий гуруҳга хизмат қилади. Хотин, ўғил ва қул - учаласи хусусий мулк эгаси

¹ Сеша манба. С. 89.

² Сеша манба. С. 103.

ҳисобланмайди, улар кимники бўлса, ўшанинг қўлга киритган мулки. «Ману қонунлари»да ният масаласига катта эътибор берилади: «Кимнинг нияти қандай бўлса, ўшандай бўлиб ҳаётдан кетади».¹ Ведачилик ахлоқига кўра, брахманлар туғма ахлоқий юксак одамлар, шчудралар эса туғма тубан ахлоқ эгалари ҳисобланади. Ахлоқий идеал эса зоҳид, сайёҳ, истаклардан холи, юксак қаноат эгаси бўлган ҳеч вақосиз мокшалардир.

Лекин кейинги оқимларда, йўга, жайнчилик, айниқса, буддҳачилик ахлоқшунослигида, ахлоқий фазилатлар эгаси бўлиш инсоннинг зоти, ижтимоий келиб чиқиши билан эмас, балки унинг шахсий камолоти билан боғлиқ, деган фикр илгари сурилади.

Буддҳачилик. Буддҳачилик ҳам жайнчиликка ўхшаш «худоси йўк» дин. Унинг пайғамбари Буддҳа маърифат эгаси номи билан машҳур Сидҳарта Гаутама (милоддан аввалги 567-487) таълимотига кўра, дунё изтиробга тўла ва энг муҳим муаммо ана шу изтироблардан қутулишнинг йўлини топиш. Нақл қилишларича, ўз тенгдошлари билан айшу ишратда умр кечирган шахзода Сидҳарта Гаутама кунлардан бирида сайр қилиб юриб, касал чолни ва жаноза маросимини кўради. Ҳар бир кишини келажакда касаллик, қарилик ва ўлим кутишини эшитиб, ларзага тушади, одамлардан қочиб, таркидунё қилади ва тўрт эзгу ҳақиқатни англаб етади ҳамда уни одамларга етказди. Унинг қисқача баёни шундай:

1. Бу дунёдаги ҳаёт изтиробларга тўла.
2. Бу изтиробларнинг сабаблари бор.
3. Бу изтиробларга барҳам бериш мумкин.
4. Изтиробларга барҳам беришга олиб борадиган йўллар мавжуд.

Буддҳанинг тўртинчи ҳақиқати, айниқса, ахлоқшунослик нуқтаи назаридан муҳим. У Буддҳа ўтган ва ҳамманинг ўтиши мумкин бўлган нирванага (эҳтирос, нафрат, пушаймон аста-секинлик билан сўниб бўлгандан кейинги ҳолатга) етишиш йўлидир. У саккиз фазилатга эришувдан иборат: 1) тўғри қарашлар; 2) тўғри журъат; 3) тўғри хатти-ҳаракат; 4) тўғри нутқ; 5) тўғри ҳаёт тарзи; 6) тўғри жаҳд-жадал; 7) фикрни тўғри йўналтириш; 8) диққатни тўғри қаратмоқ. Шундай қилиб, саккиз йўл бир-бирини тақозо этувчи уч омил - билиш, хатти-ҳаракат ва диққатнинг бирлигидан иборат. Билим ва ахлоқ бу ўринда яхлитликка эга; фазилат билимдан (иллат эса билимсизликдан) келиб чиқади, шу сабабдан билимни фазилат ёрдамисиз такомиллаштириш мумкин эмас. Бу ахлоқий комилликка етишишнинг тугалланган концепцияси. «Киши сочларининг фатиласи, сулоласи ёки зоти туфайли брахман бўлмайди. Кимдаки ҳақиқат ва дхамма бўлса, ўша бахтли ва ўша брахман», де-йилади буддҳачилик ахлоқий қоидалари жамланган китобда.² Шундай қилиб, буддҳачилик томонидан ведалар обрўси, брахманларнинг истисноли ҳолати инкор этилади, жамиятни варналарга бўлиш қораланади. Шубҳасиз, бу ахлоқий тараққиёт кўринишларидан бири эди.

Жайнчилик. Моҳиятан ахлоқ фалсафаси бўлмиш бу оқимга Буддҳанинг

¹ Законы Ману. М., 1960. С. 93-94.

² Дхаммапада. М., Наука, 1960. С. 129.

замондоши, ундан чамаси ўттиз ёшлар катта Жин (Жайин) - Голиб деб шарафланган Вардхамана (милодгача 599-527) асос солган. Жайнчилик таълимоти инсоннинг тўлиқ озодликка етишиши билан боғлиқ. Унга инсон ўз ички моҳиятини қайта шакллантириш орқали эришиши мумкин. Бу озодлик - нирвана: қалб-руҳнинг эҳтироси, нафрат, пушаймон каби ҳиссиётлардан фориғланган, ўзи мавжуд бўла туриб вужудни тарк этган, чекланмаган оромдаги ҳолати - **нирванага** уч йўл билан етишиш мумкин – Жинга эътиқод; унинг таълимотини билиш; ўзни тутишда нуқсонсизлик.

Ким Жанга эътиқод қўйса ва уни таниса у – фазилат эгасидир. Фазилат эса беш ахлоқий тамойилдан иборат:

1. Ҳаётга зарар етказмаслик (ахимса). Жайнчилар тасаввурига кўра, на фақат ҳайвонлар, балки ўсимликлар ҳам қалбга эга, улар ҳаётига зарар етказиш энг олий қадрият бўлмиш қалбга зарар етказишдир. Шу сабабли ҳар қандай ҳаётий шаклга эҳтиёт бўлиб муносабат қилиш лозим. Ахимса қоидаси ов қилишнинг ҳар хил шаклини, деҳқончиликни (ерга ишлов берилаётганда турли курт-қумурқаларнинг ўлимига олиб келгани учун) тақиқлайди. Бу тамойил барча шаклдаги ҳаётга тенг мақом бериши билан ведачилик қарашларига очикдан-очик қарши боради.

2. Мурувват ва ростгўйлик. Ҳар қандай ҳаётга эҳтиром мурувват ва ёлғон сўзламасликни тақозо этади. Фақат ҳақиқатни, тўлиқ ҳақиқатни айтиш лозим, зеро мақсад ҳақиқатдир. Ёлғон эса ҳаётга зиён етказишнинг бир тури холос.

3. Ҳалол яшаш. Ўғрилиқ қилиш, бировнинг ҳақини ёйиш ҳам ҳаётга зиён етказувчи иллатлардир.

4. Сўзда, фикрда ва аъмолда ўзни тийиш. Бу тамойилга кўра, никоҳдан, ҳар қандай шахвоний хатти-ҳаракатдан, ҳатто ўлгандан сўнг жаннатга тушиш фикридан ҳам тийиниш лозим. Улар маънавий ожизлик, лаззатга интилишнинг бир кўриниши ҳисобланади.

5. Бу дунёдаги барча манфаатлардан кечиш. Мазкур тамойил кишига лаззат берадиган ҳар қандай дунёвий аъмоллардан тийиниши талаб қилади.

Жайнчилик таълимоти изтиробни пайдо қиладиган ҳар қандай фаолиятни энг катта гуноҳ деб билади. Шунингдек, кибр, муғомбирлик, бахиллик, бевофолик, ғазаб, ғийбат, тухмат, мунофиқлик ва б. гуноҳ ҳисобланади. Сабр, мўминлик, қаноат, соддадиллик каби хислатлар эса - савоб. Сабр - тоқат энг юксак фазилат, лаззат - ёвузлик манбаи. Жайинчи зоҳидга дўстнинг ҳам, жамиятнинг ҳам кераги йўқ, у нирванага эришса бас, шундан кейин ўзини ўзи ўлдирса ҳам бўлаверади, унга ҳеч кимнинг ва ҳеч нарсанинг кераги йўқ. Зеро ҳақиқий эркинлик ташқи нарсаларнинг ҳаммасидан мустақил, мустасно яшашни, изтиробга ҳам лоқайд бўлишини талаб этади: «О, инсон! Ўзингнинг дўстинг – ўзингсан; нима учун ташқаридан ўзингга дўст қидирасан?»¹. Яъни инсон ўзгаларни эмас, балки ўзининг асл табиатини билмоғи керак. Бу – ўзликни белгилаб олиш учун энг муҳим йўл.

Жайнчилар буддҳачиларга ўхшаб «браҳмон» сўзини фахрли рутба эгаси сифатида келиб чиқиши браҳман бўлмаган одамларга ҳам қўллаганлар. Бу

¹ Радхакришнан С. Индийская философия, Т. 1. СПб., Стикс, 1994. С. 285.

оқимлар ўртасидаги шу каби ўхшашликларни жуда кўплаб учратиш мумкин. Чунки уларнинг ҳар иккиси ҳам бир манбага - брахманчиликка асосланади.

Қадимги Ҳинд, ахлоқшунослиги Қадимги Хитойда ҳам ўзига хос мавқе эгаллади. Айниқса буддхачилик кенг ёйилди. Лекин у ерда яна икки ахлоқшунослик йўналиши катта аҳамиятга ва қамровга эга эди. Улардан бири даочилик.

Даочилик. Даочилик таълимотининг асосчиси Лао-зи (милоддан аввалги VI-V асрлар), йирик намояндаси Чжуан-зи (милоддан аввалги 369-286 йиллар) ҳисобланади. Лао-зига нисбат бериладиган «Дао дэ зин» китобида даочиликдаги асосий йўналишларнинг моҳияти акс этган. «Дао - ҳамма нарсадан устун», «илдиз», «Ер ва Осмоннинг онаси», «дунёнинг илк асоси», «си» эса моддий асос, дао «дэ»ни - фазилатни ундан яратади. Шунингдек, «дао» йўл маъносини ҳам англатади. «Дао дэ зин»ни «Фазилат йўли» деб ҳам аташ мумкин.

Инсон мавжуд олам каби дао қонунлари асосида вужудга келган, у табиатнинг бир қисми, унинг вазифаси фазилат (дэ) йўлидан бориш. Ҳар қандай сунъий аралашув, табиатнинг мувофиқлик тартибини ўзгартиришга интилиш - одамлар учун ҳалокатли, барча ёвузликларнинг, сон-саноксиз бахтсизликларнинг манбаи табиат жорий этган қонунлардан чекинишдадир. «Осмон ва Ер инсонпарварлик хусусиятига эга бўлмагани учун барча мавжудотга ўз ҳаёти билан яшаш имконини беради. Комил донишманд инсонпарварлик хусусиятига эга бўлмагани учун халққа ўз ҳаёти билан яшаш имконини беради», - деб ёзади Лао-зи.¹ Шу сабабли унинг наздида фаолият - даога қарши қаратилган ва халққа зарар келтиради, унинг асосий ахлоқий тамойили «увэй» - фаолиятсизлик; донишманд кишининг «дао»си, бу - курашсиз фаолият. Лекин бу курашсиз фаолият аслида табиатга қарши бўлмаган фаол хатти-ҳаракат, фақат даога хос, табиат қонунларига мос фаолият.

Айни пайтда, Лао-зининг фикрича, донишманд билимини ошира бориб, уни одамларга тарқатмайди, фақат халқнинг фаровонлиги учун ишлатади; чунки халқнинг билими кучли бўлса, уни бошқариб бўлмайди. Унинг емагини тотли, кийимини чиройли, уй-жойини тинч, ҳаётини қувончли қилиш керак, холос. Ана ўшанда, яъни илм-фан тараққий этмаса, цивилизация кириб келмаса, бир давлат қўшни давлатга кўз олайтирмайди, уруш бўлмайди. Хуллас, донишманд ибтидоий даврларни идеаллаштиради.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, даочилик ахлоқшунослигидаги асосий мақсад - одамларнинг табиат кўрсатган йўлдан боришига эришиш; тамойили - фаолиятсизлик; халқнинг бахти - унинг уруғчилик, қабилачилик муносабатларидаги тенглик ва соддаликка қайтишида; донишмандларнинг бахти эса мўътадиллик, хотиржамлик, табиатга яқинликдадир.

Конфутсийчилик. Даочиликнинг асосий рақиби ҳисобланмиш конфуцийчилик қора халқдан нодонлиги учун жирканади, уни ахлоқий ҳаётга номуносиб деб билади. Зеро, конфуцийчиликнинг ахлоқий идеали - зюн-зи,

¹ Дао. М. – Харьков, Эксмо–Пресс – Фолио, 2000. С. 10.

ҳимматли жўмард. Унинг юксак фазилатлари - фидойилик, софдиллик, садоқат, адолат. У муомала бобида мулойим, юксак мартабалиларга ҳурмат билан мурожаат қилади, халққа нисбатан эса ҳимматли, адолатли муносабатда бўлади.

Конфутсий таълимотида асосий ахлоқий қонун, асосий ахлоқий тушунча - жэн (инсонийлик). «Лун юй» («Ҳикматлар») китобида шундай дейилади: «Кимки чин дилдан инсонни севишга интилса, у ёвузлик қилмайди». «Ўзингга эп кўрмаган нарсани ўзгага муносиб кўрма, шунда давлатда ҳам, оилада ҳам ўзингга нисбатан ёвлик ҳис қилмайсан».¹ Демак, жэн - ҳам жамият, ҳам оила аъзолари орасидаги муносабатларни белгилайдиган ахлоқий тамойил. У билан «сяо» - ота-онани, катталарни ҳурмат қилиш, «ли» - урф-одат, маросимларни эъозлаш тушунчалари мустаҳкам боғлиқ. Айни пайтда «ли» тушунчасининг маъноси анча кенг, у давлатга бўлган муносабатни ҳам ўз ичига олади. Хоқон (император) - Осмон ўғли, у Осмон остидагиларнинг барчасига ота. Осмон остидаги тартиб-қоида эса қуйидагича: «Подшо - подшо, ота-ота, мулозим-мулозим, ўғил-ўғил бўлиши керак».²

Фазилат эгаси бўлишнинг конфутсийчиликда икки хил йўли аниқ кўзга ташланади: халқ учун - урф-одатларга сўзсиз, ўйлаб ўтирмасдан бўйсуниб; ҳимматли жўмард учун эса ўзини ахлоқий жиҳатдан такомиллаштириши ва ахлоқий бурчни онгли равишда бажариши.

Конфутсийчиликнинг ҳимматли жўмард тарбияси тизимидаги ҳикматлари ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас: «Устоз дебди: Ю, сен олти иллатнинг олти босқичини биласанми?» Зин-лу: «Йўқ» деб жавоб берибди. Устоз дебди: «Ундай бўлса, ўтир, айтиб бераман. Инсонпарварликни севиш-у, илм олишни севмаслик, иллат шундаки, бу - бефаросатликка олиб келади, донишмандликни севиш-у, илм олишни севмаслик, иллат шундаки, бунда инсон ўз умрини майда ишларга сарфлайди, ҳақиқатгўйликни севиш-у, илм олишни севмаслик, иллат шундаки, бу - ўзига зарар етказишга олиб келади, тўғрилиқни севиш-у, илм олишни севмаслик, иллат шундаки, бу - қўполликка олиб келади, мардликни севиш-у, илм олишни севмаслик, бу - исёнкорликка олиб келади, қатъийликни севиш-у, илм олишни севмаслик, бу - бошбошдоқликка олиб келади».³

Конфуций қарашларини унинг издошлари Мэн-зи, Сюн-зилар давом эттирдилар. Бу таълимот Хан давридан (милоддан аввалги II асрдан милоднинг II асри) бошлаб, то XX асрнинг бошларигача Хитой давлати мафқурасига асос бўлиб хизмат қилиб келди. Бундан ташқари, конфутсийчиликка қарши турган Мо-зи, Хан Фей-зи, Ван Чун сингари ахлоқшуносларнинг қарашлари ҳам Хитой ахлоқий тафаккури тарихида ўз ўрнига эга.

Қадимги Шарқ ахлоқшунослиги эришган ютуқлар шунчаки тарих бўлиб қолмади. Уларни ўзлаштириши натижасида Шарқ билан яқин алоқа қилиш учун жуғрофий қулайликларга эга бўлган Қадимги Юнонистоннинг полисларида

¹ Конфуций. Панд-сөгитлар. С.Ақмад таржимаси. «Соғлом авлод учун» журнали, 1997, 5 – 6 – сонлар.

² Сеша манба.

³ Сеша манба.

(шаҳар-давлатларида) ахлоқшунослик янги босқичга кўтарилди. Кейинчалик Қадимги Шарқда илгари сурилган ғоялар, қўлланган тушунчалар, назарий-амалий тажриба билвосита бутун Оврўпа учун ҳам аҳамият касб этди. Чунончи, машҳур афсонавий донишманд Пифагор мисрлик ва эронлик алломалардан таълим олди. У зардуштийлик дини ҳақида фикр юритар экан, Ахура-Маздани қалби ҳақиқатдан, вужуди нурдан иборат, деб таърифлайди. Шунингдек, Сукрот, Афлотун, Арасту сингари Қадимги Юнон алломалари ҳам Қадимги Шарқдаги фалсафий-ахлоқий таълимотлардан кенг фойдаланганлар. Масалан, руҳнинг кўчиб ўтиши борасидаги Афлотун назариясининг фалсафий ва ахлоқий асослари Қадимги Ҳиндистон фалсафасига бориб тақалади.

4. Қадимги дунёнинг мумтоз ахлоқшунослиги

Қадимги Юнонистон. Қадимги Юнон ахлоқшунослиги ҳақида гап кетар экан, асосан, тўрт буюк файласуфнинг номини тилга олиш одат бўлиб қолган: Сукрот, Афлотун, Арасту, Эпикур. Лекин, аслида, улардан бошқа алломалар ҳам Қадимги Юнонистонда ахлоқшунослик борасида анча-мунча ишлар қилганлар. Чунончи, Демокрит, Пифагор, Гипсий, Горгий сингари софистлар (донишмандлар) оқимиға мансуб файласуфларнинг қарашлари диққатга сазовор. Мисол тариқасида Сукротнинг кичик замондоши **Демокрит** (юнонча Демокритос, тахминан милоддан аввалги 450-370 йиллар) қарашларини олиб кўрайлик. У донишмандликни энг юксак фазилат, ақлни эса ахлоқий хатти-ҳаракатнинг мезони деб билади ва донишмандни ахлоқли, нодонни ахлоқсиз одам сифатида таърифлайди. Демокритнинг фикрига кўра, инсон учун ҳаётдаги биринчи устоз эҳтиёж ва тажрибадир. Айнан шулар инсонни фойдали ва зарарли нарсаларни фарқлаш даражасига олиб келади.

Демокрит Қадимги Юнон файласуфлари ичида биринчилардан бўлиб инсоннинг ички дунёсига мурожаат қилади. У ниятни (хатти-ҳаракат сабабини) ҳаракатдан ажратади. Айни пайтда номусли ва номуссиз одамни нафақат қилмиши, балки нияти орқали ҳам билиб олса бўлади, деган фикрни илгари суради. Демокрит ҳаё ва ишончни инсонни қинғир ишлардан қайтариб турувчи куч тарзида таърифлайди. Фақат руҳан заиф ва гумроҳ одамларгина ўз муваффақиятсизликларини маъбудлар, тақдир ва тасодифдан кўрадилар. Нодон ва ёмон одам лаззат, бахт ҳамда ҳаётнинг мақсади ҳақида нотўғри тасаввурга эга бўлгани учун ўзини бахтсизликка мубтало қилади.

Энди **Сукрот** (юнонча Сократос, милоддан аввалги 470 - 399 йиллар) қарашларига келсак, у, Конфуцийга ўхшаб, ахлоқ билан ҳуқуқни бўлинмас яхлитликда олиб қарайди: нимаики қонуний бўлса, ўша адолатдандир. Иккала мутафаккир ҳам ҳукмронликнинг яхши ёки ёмон деб баҳоланишини фуқаролар тарбияси билан боғлайди, жасорат ва бетама хизмат намуналарини ўз давлатлари ўтмишидан топади.

Сукротнинг фикрича, полис билан фуқаро ўз ҳуқуқлари жиҳатидан тенг эмас: улар ота билан ўғилга ўхшайди. Ахлоқнинг асосий моҳияти - ўзгармас ва абадий асл фазилат бўлмиш донишмандлик. У ахлоқий хатти-ҳаракат мезони

ҳисобланган илоҳий ёзмишга мос келадиган бенуксон фаолиятдир. Ахлоқнинг манбаи эса инсондан ташқарида, илоҳийдир. Сукрот руҳни (жон, қалб, нафси), вужуддан фарқли равишда, ўлмас деб ҳисоблайди, лекин ўз қарашларини ривожлантирмайди. Унинг фикрича, бу борадаги ортиқча қизиқувчанлик зарарли. Чунки маъбудларга ўзлари одамларга очишни истамаган нарсаларнинг тадқиқ этилиши ёқмайди.

Сукротдан фарқли ўлароқ, **Афлотун** (юнонча Платон, милоддан аввалги 427 - 347 йиллар) ахлоқшунослиги учун, аксинча, ғоялар ва руҳ ҳақидаги таълимотлар асос бўлиб хизмат қилади. Афлотуннинг ғоялар таълимотига кўра, бизга кўриниб турган, биз ҳаракат қилаётган дунё бор-йўғи соялар ўйини, ҳақиқий дунёни кўриш учун эса инсон ақли ожиз. Инсон ғор деворига кишанбанд қилиб қўйилган тутқунга ўхшайди, у фақат ҳақиқий борлиқнинг ноаниқ сояларини кузатади, ҳақиқий борлиқ эса соялар орқасида, кўрин-майди. Уни инсон кўрмайди, бироқ ўша асл борлиқни кўра оладиган мангу ўлмас руҳ мавжуд. У ғоялар дунёсига дахлдор, лекин унинг фақат ақлий қисмигина ана шу дунёга қаратилган, эҳтирос ва ҳирсли қисми эса доимо гуноҳкор ерга томон тортади. Афлотун руҳнинг бу икки хиллик жиҳатини аравакаш (ақл) билан кўпирган отлар (эҳтирос ва ҳирс) орасидаги кураш сифатида талқин этади. Отлар баланд келганда руҳ (қалб, жон) ғоялар дунёси юксаклигидан вужудга йиқилади ва инсон туғилади. Инсоннинг туғилиши, натижада, руҳнинг гуноҳга ботиши баробарида воқе бўлади. Барча билимлар хотира натижасидир: руҳ ғоялар дунёсидан билганларининг баъзиларини эслайди ва вужуддаги ҳаётида бирор-бир диққатга сазовор янгиликни ўзига касб этмайди. Шундай қилиб, Афлотуннинг фикрича, ахлоқ илоҳий асосга эга ва ахлоқий фазилат инсонга азалдан берилган.

Афлотун донишмандликни олий фазилат, руҳдаги ақлий қисмнинг намоён бўлиши деб билади ва давлатни бошқаришга лойиқ ягона тоифа сифатида донишманд-файласуфларни тан олади. Ёвқурлик - кўриқчиларга, давлатни ҳимоя қилувчи аскарларга хос. Руҳнинг ҳирсли қисми билан боғлиқ бўлган мўътадиллик ҳунарманд-косиблар, деҳқонларга, яъни халққа хос. Улар аввалги табақага бўйсунити шарт. Улардан сўнг қуллар туради. Қуллар ахлоқдан ташқарида, ҳар қандай фазилатдан йироқ, зотан уларнинг руҳга эгалиги гумон. Бундан ташқари, Афлотуннинг фикрига кўра, адолат - шахсий фазилат эмас, давлатга хос фазилат. Шу сабабдан у табиатига кўра учга бўлинган табақаларнинг ҳар бири фақат ўз юмуши билан шуғулланган давлатнигина тан олади. Шунингдек, тижорат фуқароларни йўлдан оздирадиган соҳа бўлгани учун, у билан адолатли давлатда хорижликлар шуғулланиши керак.

Афлотун ахлоқшунослигининг муҳим хусусияти шундаки, унда ахлоқнинг асоси, ахлоқий намуна сифатида илоҳийлик олинади. Файласуфнинг фикрича, кимда-ким Худонинг марҳаматига эришмоқчи экан, унга иқтидо қилмоғи, ундан намуна олмоғи керак; Худо барча нарсалар учун мезон; фақат Худога ишонувчи ва тақлид қилувчи кишигина донишманд бўлиши мумкин. Хуллас, Афлотуннинг ахлоқшунослиги қатъий диний табиатга эга. Айни пайтда у кўп жиҳатдан ведачилик ахлоқшунослигидаги ғояларни ўз ичига олади ва уларни

ривожлантиради.

Афлотундан сўнг икки Қадимги Юнон алломаси - Арасту ва Эпикурнинг ахлоқ назариялари диққатга сазовор. Афлотуннинг шогирди **Арасту** (юнонча Аристотелос, милоддан аввалги 384 - 322 - йиллар) биринчи бўлиб ахлоқшуносликни руҳшунослик билан сиёсатшунослик оралиғидаги алоҳида фалсафий фан сифатида тақдим этди ва унга (кейинчалик Оврўпада қабул қилинган) «Этика» деган ном берди.

Арастунинг ахлоқий қарашлари, асосан ўғлига бағишланган «Никомахнинг ахлоқ китоби» ва «Эвдемнинг ахлоқ китоби» ҳамда «Катта ахлоқ китоби» рисолаларида ўз акси-ни топган. Арасту Қадимги Юнон мутафаккирлари ичида биринчи бўлиб ихтиёр эркинлигини ахлоқнинг асоси сифатида олиб қарайди ва ахлоқий фазилатни, Афлотунга қарама-қарши ўлароқ, руҳнинг туғма хусусияти эмаслигини, балки касб этиладиган (ҳосил қилинадиган) сифат эканини айтади. У барча фазилатларни иккига бўлади: биринчиси, руҳнинг донишмандлик, тажрибақорлик, топқирлик сингари маънавий соҳа билан боғлиқ ақлий қисмига оид фазилатлар ва, иккинчиси, руҳнинг интилувчан (ихтиёрий) қисми - соф ахлоқ билан боғлиқ фазилатлар. Унинг фикрича, асосий фазилат адолатдир. Фазилат маълум маънода ўрталикдир, зеро, у доимо ўрталikka интилади. Масалан, мардлик телбавор жасорат билан кўрқоқлик орасидаги ўрталик ва ҳоказо. Айни пайтда бу ўрталик муаллақликни англамайди, у ижобий хусусият бўлиши учун биринчи томонга яқинроқ туриши лозим. М., мардлик кўрқоқликдан узоқроқ, телбавор жасоратга яқинроқ туради. Шунингдек, мутафаккир ниятга катта аҳамият беради ва уни ҳаракатнинг тамойили, бошланиши деб атайди. Лекин у пировард мақсад эмас, ниятнинг тамойили эса интилиш ва ақл, шу сабабли ният ақлдан, эс-ҳушдан ва одобдан ташқарида бўлмайди.

Арасту, Афлотундан фарқли ўлароқ, вужуд ва руҳ яхлитлиги нуқтаи назарини илгари суради; инсон камолотга, юксак эзгулик ва эркинликка билиш фаолияти, воқеликка фаол муносабати орқали, ҳирсу эҳтирослар устидан ҳукмронлик қила олиши туфайли эришади, деган фикрни айтади. Демак, инсонда ихтиёр эркинлиги бор, зеро, у эзгулик ёки ёвузликни, фазилат ёки иллатни танлашда бир хил ҳукмронлик мавқеига эга.

Мақсад билан воситани Арасту яхлитликда кўради; мақсад воситани белгилайди, шу сабабли мақсаднинг ахлоқий табиати фақат ахлоқий воситаларнигина тан олади ва, айни пайтда, ахлоқсиз мақсад ахлоқсиз воситаларни талаб қилади.

Арасту ақлий-идрокий фаолиятни ҳаётий фаолиятнинг олий шакли, ҳеч бир нарса билан қиёслаб бўлмайдиган қадрият деб ҳисоблайди. Олий ақл доирасида субъект ва объект, фикр ва фикрнинг предмети - нарса-ҳодисаси бир-бирига мос, яъни Олий ақл (Худо) тафаккур ҳақидаги Тафаккурдир. Гарчанд инсон ҳеч қачон илоҳий ҳаёт даражасига етиша олмаса-да, лекин унга идеал сифатида имкон борича интилиши керак; инсон эришган комиллик доимо нисбий бўлади.

Шундай қилиб, Арастунинг фикрича, ахлоқли инсон ақлий фазилатлар

билан йўғрилган кишидир; ақлни инсон эмас, инсонни ақл белгилайди. Аёл зоти эса паст даражали, заиф, кўз ёшига эрк берадиган, ўзини тутолмайдиган инсон, уларда эҳтирос ақл-идрокдан юксак туради, иллатларга эркакларга нисбатан кўпроқ мойил бўладилар, шунинг учун ҳам донишмандлик уларга хос эмас; хотиннинг эрга бўйсунуши адолат тамойилини бузмайди. Санъат, сиёсат ва илм-фан озод кишилар учун. Қул, умуман, ахлоқдан ташқаридаги мавжудот.

Қулларни паст табақали кишилар, хатто жонли нарсалар қаторига киритиш Арастунинг инсонни моҳиятан ижтимоий-сиёсий мавжудот сифатида тушунишидан келиб чиқади. Унинг учун жамиятдан: қабила, жамоа, давлатдан ташқаридаги одам - ё Худо, ёки ҳайвон. Шу боис ёт қабиладан келган, полис фуқаролиги ҳуқуқига эга бўлмаган қуллар одам ҳисобланмайди. Қул фақат озодликка эришгандагина инсонга айланади.

Арасту, юқорида келтирганимиздек, илмни (ақлни) ахлоқдан (виждондан) юксак қўяди ва бу билан мушоҳадакор ҳаётни - назарияни, ижодга бағишланган ҳаётни ахлоқий идеал тарзида талқин этади. Шунга кўра, буюк мутафаккир антик дунё фуқаросининг анъанавий фазилатлари бўлмиш донишмандлик, мардлик, одиллик, дўстликни юксак қадрлайди. Бироқ унинг инсонга муҳаббати, инсонпарварлиги бизнинг ҳозирги, барча бандалар Худонинг олдида баравар, деган тушунчамиздан фарқ қилади. Юқорида кўрганимиздек, унинг наздида одамлар тенг эмас, тенглик тушунчаси Арастуга ёт. У фақат одамлар ўртасидаги дўстлик ва хайрихоҳликни тан олади, холос.

Эпикур (юнонча Эпикурос, милоддан аввалги 341 - 270-йиллар) эса ўз қарашларида фалсафанинг амалий мақсадини, ахлоқий мазмунини таъкидлайди. Инсоннинг бирор-бир изтиробига даво тополмайдиган файласуфнинг сўзлари маъносиздир, бадандан касалликни қува олмайдиган табобатдан ҳеч қандай фойда бўлмагани каби руҳни (қалбни) даволай олмайдиган фалсафадан ҳам фойда йўқ, деган фикрни билдиради.

Эпикур инсонда танлов ихтиёри борлигини қайд этади. У ҳам Демокрит каби эзгулик ҳақидаги таълимотни лаззат ва изтироб муаммосидан бошлайди. Унинг учун энг муҳими руҳий хотиржамлик. Дўстларидан бирига ёзган хатида заррин тўшагу тўкин дастурхонинг бўлиб, беҳаловат яшагандан кўра, похол тўшакда хотиржам ётганинг афзал, дейди. Фазилатлар орасида Эпикур адолат билан донишмандликка алоҳида эътибор билан қарайди. Адолат тушунчасида мутлақлик ва нисбийлик ҳоллари мавжудлигини таъкидлаб ўтади; умуман, адолат ҳамма учун бир хил, чунки у одамлараро муносабатлардаги фойдали ходиса; лекин муайян мамлакатларнинг ўзига хослиги нуқтаи назаридан ва шунга ўхшаш бошқа шароитларда адолат барча учун бир хилда бўлолмай қолади. Фазилатларнинг моҳияти инсонни лаззатга олиб боришдан, хотиржамликка ҳамда руҳнинг фаолиятли ҳолатига хизмат қилишдан иборатдир. Бахт эса ахлоқий ва жисмоний соғломликдан юзага келади.

Ўлим қаршисидаги қўрқув борасида гапириб, Эпикур унинг манбаини руҳнинг ўлмаслиги ва изтиробларнинг абадийлиги ҳақидаги нотўғри тасаввурларда деб ҳисоблайди. Зеро, руҳ ҳам вужуд сингари атомлардан иборат. Табиатдаги ҳамма нарса атомлар бирикувидан ҳосил бўлган, уларнинг

парчаланиши билан рух ҳам парчаланеди. Ўлим хавфининг асоссиз эканини исботлаш учун у шундай дейди: «Ўвузликнинг энг даҳшатлиси бўлмиш ўлимнинг бизга ҳеч қандай алоқаси йўқ, чунки биз ҳали мавжуд эканмиз, ўлим келмайди, ўлим келганда эса биз мавжуд бўлмаймиз. Шундай қилиб, ўлимнинг тирикларга ҳам, ўликларга ҳам алоқаси йўқ, чунки бирлари учун у мавжуд эмас, бошқаларининг эса ўзлари мавжуд эмас»¹.

Эпикур изтиробдан қочишни эмас, уни енгиш кераклигини таъкидлайди. Бунинг учун ахлоқий қатъият, фикр ёрқинлиги, фикр қудрати изтиробга қарши қўйилиши керак. Унинг ахлоқий идеали - ердаги ҳаётга нафрат билан қарамайдиган, аксинча, табиат билан ҳамнафас бўлиб, яъни табиат белгилаб берган ҳаётий мақсадга мувофиқ яшайдиган донишманд, файласуф. Айнан табиатга мувофиқликда, турли бидъат ва алдамчи фикрлардан қутулиб, ўз эҳтиёжларини табиий зарурат билан мослаштирган ҳолдагина донишманд тафаккур ва ички эркинлик борасида олий даражадаги лаззатга эришади. Донишманд ўз кучи меъёрини билади ва ундан оқилона фойдаланади. У бахтни манбаи фақат маънавий эзгуликда, дўстлик билан билимда бўлган нисбатан мустаҳкам ва узоқ муддатли лаззат тарзида тушунади. Эпикур одамларнинг муносабатларида ҳаммасидан аввал тенглик ва ҳамфикрликка асосланган дўстликни кадрлайди. Фалсафа билан шуғулланиш ҳам худди дўстлик сингари руҳан хотиржамликка етишишга олиб келади.

Қадимги Шарқ ахлоқшунослиги эришган ютуқларни юксак назарий даражага кўтарган Қадимги Юнон ахлоқшу-нослиги жаҳоншумул аҳамият касб этди. Юнонлик мутафаккирлар илк бор инсон шахсини, инсон хатти-ҳаракатига асосланган ниятни тадқиқ этишга ва ахлоқий қилмиш муаммоларини тушунтиришга уриндилар.

Қадимги Румо. Қадимги Юнон ахлоқшунослари илмий анъаналарини Цицерон, Лукреций Кар, Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий, Плотин, Секст Эмпирик сингари Қадимги Румо мутафаккирлари давом эттирдилар. Уларнинг баъзиларига тўхталиб ўтаемиз.

Тит Лукреций Кар (лотинча Титус Лукрециус Карус, милоддан аввалги 99 - 44 йиллар) Эпикур ахлоқий таълимотининг изчил ҳимоячиси сифатида машҳур. У «Нарсаларнинг табиати ҳақида» деган достонида рух ва вужуднинг ажралмас алоқасини таъкидлайди, рухнинг ўлиши тўғрисида фикр юритади, инсоннинг ўлим кўркувидан халос бўлишида ахлоқий маъно борлигини айтиб ўтади. Айнан ўлимдан кўркиш, файласуфнинг фикрига кўра, хилма-хил жиноятларни туғдиради: қароқчилик, қотиллик, қариндошларга нафрат, ўзидан оқилроқ ва бадавлатроқ одамларга ҳасад каби иллатлар замирида ўлимдан кўрқув ҳисси ётади. Аслида ўлим табиий ҳолат, инсонга кўрқув солиш керак эмас. Гап шундаки, кўрқув ўрнини ақл эгалласа, изтиробларга ўрин қолмайди, ўлим даҳшати ҳам йқолади. Ҳар бир одам инсонга хос улуғворлик билан яшаши, лаззатдан ўзини олиб қочмаслиги, табиатга норозилик билдирмасдан ҳаёт кечирishi керак. Ўлим кўркувидан ва маъбудлар олдидаги кўрқувдан халос бўлган киши бахтли яшаши мумкин, ақл-идрок ва ҳис-туйғулар

¹ Эпикур. Письмо к Менекею // Лукреций. О природе вещей. М., ИХЛ, 1983. С. 516.

шарофати билан нарсалар ҳақида у ҳақиқий тасаввурга эришади.

Луций Анней Сенека (лотинча Луциус Аннеус Сенека, милоддан аввалги 5 - милодий 65-йиллар) ҳам ёзувчи, ҳам ахлоқшунос-файласуф. Унинг «Ғазаб ҳақида», «Шафқат ҳақида», «Бахтли ҳаёт ҳақида» сингари ахлоқшуносликка доир рисолалари кўпчиликка маълум. Айниқса, «Луциллийга ахлоқий мактублар» асари машҳур.

Сенеканинг фикрига кўра, дунё моддий, бироқ унда қандайдир жонли ибтидо ҳукмрон: уни ақл-идрок деймизми, табиат, башорат ёки тақдир деймизми - аҳамияти йўқ, муҳими шуки, унинг ёзиғи албатта амалга ошади. Файласуф фазилатларнинг маъносини тақдирдан розиликда, унинг зарбаларига инсоний кадр-қимматни йўқотмай, мардона ва чидам билан дош беришда кўради. У ўлимни совуқ, тунд, лекин озодликнинг кафолати сифатида талқин этади. Озодликни ўз-ўзини ўлдиришда кўриш, шубҳасиз, у яшаган давр-нинг ғоятда фожиалилиги билан боғлиқ.

Сенека кул билан озод кишининг маънавий тенглигини таъкидлайди: «Улар кулларми? Йўқ, одамлар. Улар кулларми? Йўқ, улар уйингдаги қўшнилари. Улар кулларми? Йўқ, сенинг итоаткор дўстларинг. Улар кулларми? Йўқ, улар сенинг қулликдаги биродарларинг, негаки, сен ҳам, улар ҳам тақдирнинг қулларисиз»¹. Албатта, бу ўринда Сенека ижтимоий - иқтисодий тенгликни эмас, балки кул билан қулдорнинг ахлоқий тенглигини назарда тутмоқда. Файласуфнинг айтишича, руҳ озодлиги - шахс учун ўз ўзини кадрлаш ва ғурур-ифтихор манбаи. Кимки ботиний озодликка эришган экан, у тақдир кўргиликларига бўйсунмайди, қисмат зарбаларини мардона кутиб олишга тайёр туради. Ана шундай киши - бахтли одам: у миннатсиз эзгуликнинг хизматкори, шу боис унинг феъли яхшилик, мурувват, ғазабланмаслик каби ижобий хусусиятлардан ташкил топган. Зеро манфаатпарастликдан чекиниб, беғараз эзгу ишларга ўзини бағишладан юксакроқ бахт йўқ; ўзинг учун яшашни истасанг, бошқалар учун яшашни ўрган. Фозил инсон ҳеч қачон қуйидаги ахлоқий унутмайди: инсон аввало Ватанга, кейин яқин кишиларига, ундан кейингина ўз манфатларига хизмат қилиши керак.

Яна бир Қадимги Румо ахлоқшуноси озод қилинган кул **Эпиктет**дир (Эпиктетос - юнонча сотиб олинган деган маънони англатади, 50 – 138-йиллар атрофида). Унинг ахлоқий қоидалари қуйидагича: тақдир муқаррар; ақл-идрок ахлоқнинг ягона ва ишончли мезони; ташқи дунё маъбудлар иродасига қатъиян боғлиқ, ички дунё инсоннинг ҳукми остида; ҳақиқий донишманднинг эрки шундаки, у ўзига боғлиқ бўлган нарсаларни ўзига боғлиқ бўлмаган нарсалар билан чалкаштириб юбормайди; ҳаётнинг мақсади ва маъноси шахсий ички эркинликни англаш ва уни қўлга киритишда; унга элтадиган йўл битта - маъбудлар иродасига сўзсиз итоаткорлик, эҳтиёжда мўътадиллик, бепарволик, совуққон ақл билан иш кўриш.

Эпиктетнинг фикрига кўра, бахт, ҳақиқий саодат - фазилатда, фазилат эса бутунлай инсоннинг ижодидир, зеро, уни инсон шакллантиради. Файласуф,

¹ Сенека Л. Нравственные письма к Луциллию. М., 1977. С. 77.

ўзинг ёқтирмайдиган шароитни ўзгаларга раво кўрма, агар кул бўлишни истамасанг, атрофингда кулликка йўл берма, деган фикрни илгари суради.

Эпиктет озод инсон, ҳақиқий эркин одамзод деганда ўз виждони даъватига монанд яшайдиган, бу йўлда ҳар қандай ҳужуму азоблардан, ҳатто ўлимдан ҳам кўркмайдиган кишини тушунади. «Эркин инсон фақат ўзи тўсқинликсиз ҳукмронлик қила оладиган нарсалар устидангина ҳукмрон бўлади. Ҳеч қандай тўсқинликсиз эса ёлғиз ўз устидан ҳукмронлик қилиши мумкин. Шу сабабли ўзининг эмас, бошқаларнинг устидан ҳукмрон бўлишни хоҳлаган киши, билгинки, эркин эмас: у ўзининг одамлар устидан ҳукм юргизиш истагига кулдир», - дейди Эпиктет.¹

Файласуф бу фикрини бир кул мисолида шундай тушунтиради: кул озодликка чиқишни ниҳоятда хоҳлайди. Бу хоҳиши рўёбга чиққач, у кимгадир ялтоқилик қилади, чунки хўжайини унга энди овқат бермайди. Ата-секин янги кулчиликлар бошланади, амал-тақал қилиб уй топади, озиқ-овқат ғамлайди, жазман излайди, бойиш учун, ҳар қандай пасткашликдан қайтмайди; ўз ихтиёри билан, барча азоб-уқубатларга чидаб, ҳарбий юришларда қатнашади; ниҳоят сенатор даражасига кўтарилади. Аслида у кимга айланди, деган саволни ўртага ташлай файласуф: у ўша-ўша кул, бироқ сенат мажлисига борадиган кул. Унинг занжирлари чиройли, ялтироқ, қимматбаҳо, лекин барибир уни улар эркинликдан маҳрум қиладиган занжирлардир. Эпиктет донишмандликҳақида фикр юритар экан, донишманд одам ҳеч қачон кўкрагига уриб, ўзини кўз-кўз қилмайди, дейди. Эзгулик ва ёвузликнинг мезонларини белгилаб бера оладиган одамнигана ҳақиқий донишманд деб аташ мумкин.

Янги афлотунчилик фалсафасининг асосчиси Плотин (юнонча Платинос, 2004 / 205 -270) таълимотида ахлоқшунослик масалалари муҳим ўрин эгаллайди. Унинг кейинчалик «Энне адалар» (тўққизликлар) деб номланган 54 рисолаи ўз ичига олган фалсафий меросида ҳамма нарса, Ягонадандир, деган ғоя илгари сурилади. Ягона куёшга ўхшайди, бошқа барча нарсалар унинг *тажаллисидир*. Ягона онгдан ҳам, ҳаётдан ҳам борликдан ҳам нариги тарафда, уни тушунчалар ёрдамида аниқлаб - билиб бўлмайди. Ягона билан эзгулик – бир хил. Ягонанинг акси - моддият, у – ёвузлик. Инсон оламдаги ўз ҳолатига кўра икки ёқламаликка эга: эзгуликка ҳам, ёвузликка ҳам таалуқли зот. У Ягона каби мутлақ эзгу ва моддият каби мутлақ ёвуз бўлолмайди. Инсоннинг эзгулик даражаси эзгу аъмолларининг салмоғи билан ўлчанади, унинг ёвузлик даражаси эса ёвуз аъмолларининг кўп ё ўлигига боғлиқ. Одам боласи эзгуликка эришиш учун аста - секинлик билан, фориғланиш ёрдамида юксак маънавий поғонага кўтарилиши лозим: бу мақомда унинг бутун хаёли Ягонага ўхшаш бўлишга қаратилади. Қалбни фориғлантириб бориш вужуднинг ҳам фориғланишига олиб келади.

Плотиннинг ахлоқ фалсафасида ёвузлик, эзгуликнинг зиддигина эмас, у ўзи алоҳида жавҳар (субстанция). Чунки уни билиш учун алоҳида билим керак

¹ *Эпиктет*. В чем наше благо. Марк Аврелий. Наедине с собой. М., АСТ, 2002. С. 75.

эмас: «эзгуликни билиш айни пайтда ёвузликни билишдир»¹. Ёвузлик аслида эзгуликнинг етишмаслигидир. Чунки қалб Ягонага қараб кўтарилиб бориш ўрнига маданият томонга тушиб борса, заифлашади, ёвузлашади. Демак, айнан моддий дунё қалбда ёвузлик пайдо бўлишининг асосий сабабчисидир. У қалбда ёлғон фикр, нотўғри тасаввурни уйғотади. Ёлғон фикр ва нотўғри тасаввур эса қалбнинг ҳақиқат чегарасидан чиқиб кетганлигидан далолатдир, бундай ҳолат унинг нопоклигини билдирди. Қалбнинг ақлга интилиши эга бутунлай бошқа гап, юқорида ҳолатнинг акси. Шу боис қалб ўзини у ёққа – бу ёққа ташламай, ёмон, тубан томонга бурилмай бутун қувватини, диққат - эътиборини ақлга қаратиши ва шу ҳолатда қоим туриши лозим. Ана ўшанда инсон ўзига хос трансцендентал жазабага тушиши, ақл бовар қиладиган даражадан юксакликка эришиши мумкин, у – Ягонанинг ишқидан ҳосил бўладиган ҳолат. Тасаввуфчилар кейинчалик бу мақомни «ҳол» деб атадилар. Шу мақомга етганда инсон ҳақиқий эзгуликка доҳил бўлади.

Плотин эркинлик муаммосини ҳам ўзига хос ҳал этишига уринади. Эркинлик унинг наздида ўзбошимчаликдан қатъий фарқ қилади. Эркинлик - эзгуликнинг эркинлиги. Ёвузлик эса эркинлик эмас, балки эркинликнинг бутунлай йўқлигини англатади. Эркинлик - эзгуликка интилган ақлнинг меваси, ёвузликнинг эркин бўлолмайди. Ёвузлик - қуллик, эзгулик - эркинлик. Эркинлик ақлга оид тушунча. Уни хатти - ҳаракатдан эмас, балки фазилат борасидаги тафаккурдан излаш лозим. Ўлим Плотин наздида ёвузлик эмас, чунки қалб - абадий. Аксинча ўлим эзгулик, у қалбни вужуддан озод қилади, яъни, ўлимдан сўнг ҳар бир қалб ўз даражасига яраша билан муайян маънодаги эркинлик тақдирланади. Бироқ зўравонлик орқали рўй берадиган ўлим ёки ўз-ўзини ўлдириш - ёвузлик.

Айтилганлардан шундаа хулоса чиқариш мумкин: қадимги Румо мутафаккири Плотин ахлоқшунослиги моҳиятан Арастунинг эзгулик ва ёвузлик борасидаги қарашларини танқид қилиш ҳамда Афлотун таълимотини янгилашга қаратилган.

Шундай қилиб, Қадимги Румо ахлоқшунослари ҳам инсон хатти-ҳаракатлари муаммосини ўртага ташлайдилар ва инсоннинг оламдаги ўрни ҳамда ҳаётининг мақсадини белгилашга интиладилар. Бундай интилиш, айни пайтда, бутун Қадимги дунё мумтоз ахлоқшуносларига хосдир. Улар оддий ахлоқ-одоб қоидалари, панд-ўғитлар ва ҳикматлардан тортиб, то ахлоқшунослик назарияси тизимигача яратдилар. Бу мерос ханузгача ўз таъсир кучини йўқотгани йўқ, ханузгача жаҳон ахлоқшунослиги кўп ҳолларда ўша тушунчалар ва тамойилларнинг ўзига янгича ёндашув асосида тараққий этиб келмоқда.

Шу ўринда яна бир, ҳозиргача етарли эътибор қилинмай келинаётган масалага ойдинлик киритишни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Бу – Қадимги Юнон тафаккури билан Ўрта асрлар мусулмон Шарқи фалсафасининг, хусусан,

¹ Плотин. Эллеады. О природе и источнике зла. // Историко-философский ежегодник. М., Наука, 1989. С. 161.

ахлоқшунослигининг боғлиқлиги масаласи. Нима учун бизнинг аллома аждодларимиз Қадимги Шарқ, жумладан, Ҳинди-Хитой минтақаси мутафаккирлари изидан эмас, оврупалик юнонлар изидан бордилар, Сукрот ва Афлотунни ўргандилар, кўкларга кўтардилар, Арастуни эса энг улкан устоз - Биринчи муаллим деб атадилар?

Гап шундаки, мусулмончиликнинг асоси тавҳидда - яккахудоликда. Аллох ягона, унинг шериги йўқ ва бўлиши мумкин эмас. Қадимги Юнон мутафаккирлари айнан ана шу тавҳид йўлини фалсафий асослаб бердилар. Биринчи бўлиб бу масалани улар орасида Сукрот ўртага ташлади. У ўлимга маҳкум этилганида, унга юнонлар маъбудларини ҳурмат қилмаганлиги, ёшларни бошқа йўлга (аслида тавҳид йўлига) буриб юбораётгани айб қилиб қўйилади. Сукротнинг ўлими олдидаги сўнги гапи ҳам шуни тасдиқлаб туради, цикута ичгач: «Мен Унинг (уларнинг эмас! - А.Ш.) ёнига кетяпман!», дейди у. Шунингдек, Афлотуннинг ғоялар, оламий рух, эманация ҳақидаги фикрлари ҳам тўғридан-тўғри яккахудолик масаласига бориб тақалади. Лекин Сукрот ва Афлотун тавҳидни фалсафий-назарий нуқтаи назардан исботлашни ўз олдига вазифа қилиб қўймадилар, бунга уринмадилар ҳам. Бу ишни Арасту уддалади. У ўзининг машҳур «Метафизика» асарида Худонинг яккалигини, жисмсиз, ҳеч нарса томонидан ҳаракатга келмайдиган, аксинча, биринчи ҳаракатга келтирувчи куч эканини назарий исботлаб берди. Уни «Олий шакл» (форма) деб атади. Арасту талқинида Худо олам ва барча оламий жараёнларнинг мақсади ҳисобланади, у, юқорида келтирганимиздек, Олий тафаккур, тафаккур ҳақидаги Тафаккурдир.

Ўрта асрлар мусулмон Шарқи мутафаккирларидаги Қадимги Юнон тафаккурига, хусусан, ахлоқшунослигига бўлган улкан эътиборнинг, тақлиднинг асл сабаби ана шунда.

АДАБИЁТЛАР

1. Арасту. Ахлоқи кабир. Поэтика. Т., Маънавият. 2005.
2. Платон. Ғор ҳақида масал. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996, 1-сон.
3. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ - Янги аср авлоди, 2003.
4. Аристотель. Никомахова этика // Аристотель. Сочинения в 4-х томах, т - 4. М., Мысль, 1983.
5. Гусейнов А., Ирриц Г. Систематизация античной этики // Краткая история этики. М., Мысль, 1987.
6. Дао дэ цзин // Дао. М. Харьков, Эксмо-пресс - Фолио, 2000.
7. Иванов В. История этики Древнего мира. Л., Изд-во ЛГУ, 1980.
8. Радхакришнан С. Индийская философия. Т.1. СПб., Стикс, 1994.
9. Хайдеггер М. Учения Платона об истине // Историко-философский ежегодник. М., Наука, 1986.
10. Конфуций. Луньюй. // Уроки мудрости. М., – Харьков, Эксмо-Фолио, 2003.

III БОБ

ЎРТА АСРЛАР МУТАФАККИРЛАРИНИНГ АХЛОҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ

Ўрта асрларга келиб насронийлик Оврўпа халқларининг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётини черковга бўйсундирди, ҳамма соҳалар бўйича черков назорати ўрнатилди. Бу билан илм-фан ва санъат черков белгилаб берган чегаралар доирасидагина ривожланишга маҳкум этилган эди. Исломи динида эса, айниқса, тасаввуфнинг вужудга келиши туфайли, муайян маънода хурфикрлик мавжуд бўлиб, илм-фан ва санъат таракқиётига кенг йўл очилди. Натижада Қадимги дунё мумтоз ахлоқшунослиги илгари сурган ғояларни ривожлантириш, у ўртага ташлаган муаммоларни ҳал этиш, ўша давр ва кейинги даврлар учун долзарб бўлган муҳим назарий ҳамда баъдий ахлоқий асарларни яратиш, асосан, мусулмон Шарқи алломаларининг зиммасига тушди. Улар ўзига хос мумтоз ахлоқшунослик анъаналарини яратдилар.

Бу давр ахлоқшунослиги ҳам турли хил ахлоқий-фалсафий оқимлардан ташкил топган. Лекин бундай оқимлар ёки йўналишларнинг ўзига хослиги шундаки, улар Қадимги дунё ахлоқшунослиги сингари нисбатан катъий чегараларга эга эмас эди. Чунинчи, машшойийлик оқимининг буюк вакиллари деб тан олинган Форобий ва Ибн Синонинг ахлоқий қарашларидаги баъзи жиҳатлар тасаввуфий ахлоқшуносликка тааллуқли экани кўзга ташланиб туради. Аммо шунга қарамай, умуман фалсафий-ахлоқий оқимлар борасида гап кетганда, мусулмон Шарқида уч йўналиш алоҳида ўрин тутди. Булар – диний-ҳадисий, машшойийлик ва тасаввуф ахлоқшунослиги.

1. Диний-ҳадисий йўналиш ахлоқшунослиги

Ўрта асрларда Араб ва Ажам мамлакатларида ислом дини тез ейилди. Исломининг Марказий Осиёга кириб келиши улкан ижобий ҳодиса бўлди. Чунки мусулмончиликнинг муқаддас эътиқодий китоби «Қуръон» аввалги муқаддас китобларга нисбатан мукамал ва нисбатан «заминий» эди. Исломи яҳудчилик ва насронийликдан ўзининг, таъбир жоиз бўлса, демократик жиҳатлари билан ажралиб турарди: ҳар бир мусулмон «Қуръон»ни тан олиши баробарида Аллоҳ нозил қилган уч китобни (Таврот, Забур ва Инжилни) инкор этиши мумкин эмас. Шундай қилиб, «Қуръон» инсоний муаммоларни ҳал этишда миқёсийлик табиатига эга эди.

Қуръони Карим. «Қуръон» уч илдиздан баҳра олган абадий яшил дарахтга ўхшайди. Унинг биринчи илдизи – тавҳид, иккинчиси илдизи-ахлоқ, учинчиси – илм. Ҳар бир мусулмон ва муслима Аллоҳнинг яққа - ягоналигига, шериги йўқлигига шак келтирмаслиги, юксак ахлоқ эгаси бўлиши ва доимо, умр бўйи илм олишга интилиши керак. Демак ҳар бир мусулмон учун эътиқод, ахлоқ ва тафаккур ҳамма нарсдан устувор маънавий ҳодисалардир. Шу

сабабли Қуръони каримда тавҳидга даъват қаторида «ахлоқ» ва «илм» сўзлари энг кўп қайд этилган илоҳий каломлардир.

Бу имкониятлардан бири тавҳиддир. Худодан бошқа ҳеч кимни Худо даражасига кўтармаслик ундан бошқа ҳеч кимга сажда қилмаслик каби тавҳидки тамойиллар Аллоҳ ато этган эркинликни йўқотмаслиги учун инсонга берилган энг улуғ имкониятдир. Инсоннинг ўз қавмдошидан «доҳий» - улуғ раҳбар ясаши, унга чексиз эътиқод қўйиши, Худодан эмас, ундан кўрқиши, Худонинг эмас, унинг номини тинимсиз зикр этиши, унга сиғиниши, ҳаммаси эркинликдан қочишдир. Жамият аъзоларининг эркинликдан қочиши, ўз тақдири учун масъулликни раҳбарга - «доҳий»га юклаб қўйиши доимо жамият учун қимматга тушади: жамият аъзолари мавҳум «халқ» тушунчасига айланади, улар шахс бўлиш ҳуқуқидан маҳрум бўлиб қоладилар. Фақат биргина шахс - раҳбар шахси, «доҳий» шахси тан олинади ва у шахсга сиғиниши рўй беради. Якка шахс ҳокимлиги ҳукм сурган жамиятда инсон ўз ҳуқуқлари билан биргаликда инсонийлигини ҳам йўқотади. Ленин, Сталин, Ҳитлер, Пол Пот в.б. шахсига сиғиниш давридаги халқларнинг аҳволи бунинг мисолидир. Тавҳиддан чекиниш ана шундай фожеаларга олиб келади. Шу сабабли қайта-қайта Қуръони каримда, барча мақтовлар, ҳамду санолар ёлғиз Аллоҳгадир, дейилади. Демак, тавҳид мустаҳкам жойда шахсга сиғинишга ўрин йўқ. Шундай қилиб, тавҳид – юксак ахлоқий мазмунга эга: инсон эркиннинг, жамиятдаги тенг ҳуқуқликнинг ва одамга ато этилган ихтиёр эркинлигининг муҳофазаси айнан у билан боғлиқ.

Инсоний комилликнинг яна бир белгиси унинг илм эгаси бўлиш имконидан фойдаланишидир. Қуръони каримнинг «Мужодала» сураси, 11-оятини каримасида шундай маҳамат қилинади: «Аллоҳ сизлардан иймон келтирган ва илм ато этилган зотларни (баланд) даража-мартабаларга кўтарур». Бунга одам Атонинг халифа қилиб тайинланишидаги ҳолат яққол мисол бўлади. Одам - фаришталар билмаган нарсаларни билгувчи, Аллоҳнинг таълимини олган зот сифатида улардан юксак мақомга ноил этилди; Аллоҳ билгувчидир, демак, бандаси билишга интилоғи лозим. Билиш ҳар икки дунёни обод қилувчи хосиятли аъмолдир. Билиш учун эса инсон тафаккур қилмоғи, мустақил фикр юритмоғи лозим. Чунки тафаккур қилмасдан туриб, Қуръони карим оятлари мағзини ҳам, ҳақиқий инсоний ҳаёт нима эканини ҳам билиш қийин. Зеро Қуръон сураларини фақат, кўр-кўрона ёд олиш мусулмончилик белгиси эмас. Акс ҳолда инсон моҳиятдан йироқлашиб, ҳодисалар чилвирига ўралиб қолиши мумкин. Шу боис биргина «Бақара» сурасининг ўзидаёқ икки ўринда тафаккур ҳақида оятлар марҳамат қилинади: «... Шундай қилиб, дунё ва охират ҳақидаги тафаккур қилишингиз учун Оллоҳ сизларга Ўз оятларини баён этади... (219 - 220)». Ундан кейин 242 - оятда: «Шундай қилиб, ақл юргазишингиз учун Оллоҳ сизларга Ўз оятларини баён қилади», - дейилади.

Энг муҳими, илм, тафаккур қилиш хосияти инсоннинг ахлоқий жонзот сифатидаги мақомини белгилайди. Инсон илм орқали ўзи ва ўзгалар учун нима яхши-ю, нима ёмон, нима фойдали-ю, нима зарарли эканини аниқлай олади. Буни билмасдан туриб одам боласининг ҳеч қачон комилликка эришиши

мумкин эмас. Шундай қилиб, илм, тафаккур, бевосита бўлмаса-да, билвосита ахлоқийликни тақазо қилади.

Қуръони каримдаги бош ғоя Аллоҳ ўз бандаларининг комилликка эришуви билан боғлиқ. Зотан Аллоҳ инсонни комил бўла олиш имкониятлари билан бирга яратади.

Умуман олганда, комиллик имкониятларининг барчаси инсонда гўзал ахлоқ воситасида намоён бўлади. Зеро ислом динининг асосий мазмун-моҳияти гўзал ахлоқдан иборатдир. «Нисо» сурасининг 149-ояти каримасида шундай марҳамат қилинади: «(Эй мўминлар), хоҳ ошкора, хоҳ яширинча бирон яхшилик қилсангиз ёки бирон ёмонликни авф қилиб юборсангиз (Оллоҳ суйган бандалардан бўлурсиз)». Шу ўринда Имом Ғаззолий келтирган бир ҳадисни эслатиб ўтиш жоиз:

«Бир пайт пайғамбаримизга олд тарафдан бир одам келди. «Эй Оллоҳнинг Расули, дин нима?» деб сўради. Расулуллоҳ: «ГЎЗАЛ АХЛОҚ!» деб жавоб бердилар. Сўнгра ўнг тарафига ўтиб сўради: «Эй Оллоҳнинг Расули, дин нима?» Расулуллоҳ: «ГЎЗАЛ АХЛОҚ!» деб жавоб бердилар. У одам Расулуллоҳнинг сўл тарафига ўтиб, яна: «Эй Оллоҳнинг Расули, дин нима?» деди. Расулуллоҳ: «Ғазабланмаслик! Тушундингми?» деб буюрдилар»¹

Шундай қилиб, таъбир жоиз бўлса, айтиш мумкинки, ислом дини - юксак ахлоқ эгаларининг дини, Қуръони карим - энг улуғ Ахлоқ Китоби сифатида инсон зотига Ёруғ йўлни кўрсатиб турувчи муқаддас маънавий маёқдир.

Ҳадиси шариф. Муҳаммад алайхуссаломнинг ҳаёти ва фаолиятларидан сўз юритувчи, у кишининг диний-ахлоқий кўрсатмаларидан ташкил топган манбалар ҳадислардир. Улар одатда Ҳадиси шариф ёхуд Суннат деб аталади ҳамда Қуръондан кейинги энг улуғ китоб ҳисобланади. Ҳадислар ёзма эмас; оғзаки манбалар бўлгани учун, улар машҳур муҳаддис-ҳадисшунос олимлар томонидан йиғилиб, қиёсий тарзда ўрганилган ва ишончли ҳисобланганлари, ҳаққонийлик даражаларига кўра, китоб ҳолига келтирилиб, тақдим этилган. Бутун Ислом оламида энг нуфузли манбалар ҳисобланган олти «ал-Жомеъ ас-саҳиҳ» муаллифлари айнан бизнинг Ватанимиздан чиққан уламолардир. Улар орасида имом Исмоил ал-Бухорий (810 - 869) ва унинг шогирди Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий тўплаган ҳадислар бизда кенг оммалашган.

Ҳадисларда намунавий ёки бошқача қилиб айтганда, ахлоқий-эътиқодий идеал масаласи бўртиб кўзга ташланади. Маълумки, Аллоҳ инсон учун идеал сифатида олиб қаралмайди, У доимий азал-абад мавжуд зот. У инсонни яратган зот. Унинг даражасига етишга интилиб бўлмайди. Фақат эргашиш, У кўрсатган йўлдан бориш имконигагина эгамиз. Зеро унинг сурати биздан яширин, фақат сийратигагина бизга маълум. Идеал эса ўзида инсоният дунёсида ҳам руҳ, ҳам вужуд уйғунлигида яшаган, эътиқод ва ахлоқда юксак намуна бўлган одамзот тимсолини тақазо этади. Шундай одамзот пайғамбаримиз, икки олам сарвари Муҳаммад алайхиссаломдир. У кишининг намунавийлик, идеаллик хусусияти тўғрисида Қуръони каримда оятлар жуда кўп. Шулардан бирини келтирамиз: «(Эй мўминлар), сизлар учун Аллоҳнинг пайғамбари (иймон-эътиқоди ва хулқи

¹ Абу Комид Ғаззолий. Мукошафат ул-қулуб. Т., Адолат, 2002, 411-б.

атвори)да гўзал намуна бордир» («Азҳоб» сураси, 21-оят). Муҳаммад алаҳиссалом бу олий мажбуриятни аъло даражада бажардилар. У кишининг ўзлари саҳобалар билан суҳбатларидан биридан шундай деганлар: «Мен яхши ва олий одоб ва ахлоқларни камолотга етказиш учун пайғамбар қилиб юборилдим»¹.

Ҳадисларда Муҳаммад алайҳиссалом Қуръони карим оятларининг эътиқодий ва ахлоқий моҳиятларини шарҳлаш баробарида ўзларининг феъл-атворлари, ахлоқий хатти - ҳаракатлари билан намунавий сиймо сифатида намоён бўладилар. Ҳадисларни кузатиб бориш мобайнида бизда аёл кишига бўлган исломий муносабатнинг ажойиб намуналарини кўришимиз мумкин. «Ал-адаб ал-муфраддаги 3-ҳадисни келтирамиз: «Мусовия ибн Ҳаййида (розиёллоҳу анҳу) айтдиларки, Расуллоҳдан; Эй Расулуллоҳ, мен яхшилигимни кимга қилсам бўлади» - деб сўрадим. «Онангга», - дедилар. Мен шу саволни уч мартаба қайтарсам ҳам, Расулуллоҳ: «Онангга», - деявердилар. Тўртинчи мартаба сўраганимда: «Отангга ва яқин бўлган қариндошларингга», дедилар»².

Абу ад-Дардо (розиёллоҳу анҳу) ривоят қилган ҳадисда Пайғамбаримиз айтган куйидаги сўзларни ҳар бир мусулмоннинг ахлоқ кодекси сифатида қабул қилиш мумкин:

«Расулуллоҳ менга қўйидаги тўққизта амални буюрдилар ва дедиларки: гарчи мажақланиб кетсанг ҳам, ўтда ёндирилсанг ҳам Аллоҳ таолога ширк келтирма, фарз номозни қасдан тарк қилма. уни тарк қилувчи кишилардан Аллоҳ таолонинг зиммаси ажрайди. Маст қиладиган ҳаром ичимликларни асло ичма, чунки улар ҳамма ёмонликларнинг калитидир. Ота-онангга итоат қил, агар улар дунёдан воз кеч десалар ҳам ҳурматлари учун буйруқларини ижо қил! Гарчанд ишбоши бўлган одамдан кўра ўзингни шу амалга муносиброқ деб билсанг ҳам улар билан амал талашма (итоат қил). Ёнингдаги аскарлар қочса ҳам ва ўзинг ҳалокатга учрайдиган бўлсанг ҳам уруш майдонидан қочма! Қўлингга бор мол-мулкингдан қарамоғингдаги аҳли аёлларингга сарф қил! Хотин ва болаларингга калтак кўтарма, тўғри йўлдан юрмаса, болачақаларингни Аллоҳ таолонинг қаҳри-ғазабига дучор бўлишлари билан кўрқит»³.

Бу ҳадисда эътиқодли фарзандлик, бўлиш бурчини бажариш, ҳаромдан нари юриш, амалпарастликдан қочиш, жанг майдонида мардлик-матонат кўрсатиш, оилага мурувват, шафқат, кўрсатиш оила аъзолари тарбиясида калтак воз кечиши ва насиҳат орқали йўл-йўриқ кўрсатиш каби фазилатлар зикр этилади. Бундан ташқари жуда кўп ҳадисларда инсонларга яхшилик қилиш, номусли-орли бўлиш, ёлғон гапирмаслик, мунофиқлик ва ғийбатдан қочиш, ҳеч кимга зулм қилмаслик, ҳақиқатнинг юзига тик боқиш ҳеч қачон инсофлилик ва хушхулқиликни тарк этмаслик, саҳийлик ва жўмардликни одатга айлантириш, илм олиш ҳақида фикр юритилади. Муҳими шундаки, булар куруқ насиҳатлар эмас, балки Пайғамбаримизнинг ўзлари ҳаётда амал қилган ахлоқий

¹ Имом Исмоил ал -Бухорий. Ал-адаб ал-муфрад. Т., Ўзбекистон, 1990, 10-б.

² Ўша манба, 13-б.

³ Ўша манба, 19-б.

меъёрлардир. У кишининг инсонийлиги, кибрдан холилиги каби фазилатлари тўғрисида Абу Хурайра ривоят қилган қуйидаги ҳадис ибратлидир: «Бир куни расулуллоҳ билан бирга бозорга бориб, у кишига кийимлик олди. Сарвари олам газлама учун ортиқча ҳақ тўладилар. Сотувчи қувониб кетганидан у кишининг қўлини ўпмоқчи бўлди. Расулуллоҳ шартта қўлини тортиб олдиларда: «Бу ажалларнинг одати. Улар подшоҳларнинг қўлини шундай ўпишади, мен подшоҳ эмас, сизларга ўхшаган оддий одамман», дедилар. Олинган газламани мен кўтариб юрмоқчи эдим: «Ҳар ким ўзига тегишли нарсани ўзи кўтариб юриши керак», деб менга бермадилар»¹.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, муборак ҳадислар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас, аксинча замонавий шахс ва жамият ахлоқий даражасини юксалтиришда муҳим тарбиявий манбалар бўлиб қолмоқда.

Мусулмон минтақаси ахлоқий тарбиясида буюк муҳаддислар билан бир қаторда ўз асарларида ҳадислардан самарали фойдаланиб ижод қилган алломаларнинг аҳамиятини алоҳида таъкидлаб ўтмоқ жоиз. Улар ўз фикрлари исботи учун ҳадисларни келтириб, эзгуликка, эътиқодга, тўғрилиқка, мурувватга даъват қилганлар. Айни пайтда шундай олимлар борки, ҳадислардан фақат далил-исбот сифатидагина фойдаланган эмаслар, айни пайтда уларни шарҳлаганлар, шарҳлаганда ҳам уларга фикҳий-ахлоқий нуқтаи назардан ёндашганлар. Булар орасида буюк аллома, элатдошимиз **Абу Лайс ас-Самарқандий** (978(9) - 1003) алоҳида ўрин эгаллайди. Унинг, айниқса, «Танбеҳ ул-ғофийлн» ва «Бўстон ул-орифийн» асарлари мусулмон оламида машҳур.

Абу Лайс Самарқандий ўз китобларида муайян диний-фикҳий масала юзасидан ҳадисларни исбот тарзида келтирар экан, уларнинг ахлоқий моҳиятини очиб беришга асосий эътиборни қаратади. Бундай ёндашувни тўғридан - тўғри мусулмон кишисининг фазилатлари ёки иллатларига (хаё, мулойимлик, ҳасад, кибр, ғийбат в.х.) бағишланган боблардагина эмас, балки ҳаж, намоз, қиёмат сингари соф диний-фикҳий мавзудаги масалаларда ҳам яққол кўришимиз мумкин. Масалан, тақводор деганда халқ ичида одатда ҳаром ва макруҳ (чўчқа гўшти, тухум, от гўшти в.б.) нарсалар истеъмол қилмайдиган, кўпчиликдан ажралиб турадиган одам тушунилади. Ваҳоланки, ҳадислардан бирида шундай ривоят қилинади:

“Пайғамбар (с.а.в.) айтадилар: “Агар сизлар эгилиб қолгунингизча намоз ўқиб, торга ўхшаб қолгунингизча рўза тутсаларингиз ҳам, фақат тақво билангина улар сизга фойда беради”².

Бу ҳадис билан танишгач, албатта сизда, наҳотки тақво шунчалик катта нарса бўлса, деган хайрат пайдо бўлади. Абу Лайс Самарқандийнинг шарҳини ўқиганингиздан кейингина унинг маъноси нақадар кенг, ўз ичига деярли бутун бошли бир ахлоқ кодексини қамраб олувчи маънавий ҳодиса эканини англаб етасиз. Анна шу шарҳни ихчамлаштирилган ҳолда келтирамиз:

¹ Хузарий. Нур ул-Яқин. Т., Чоелпон – Камалак, 1992 й., 271 – б.

² Ал-Фақиҳ Абу Лайс ас-Самарқандий. Танбеҳ ул-ғофийлн. Учинчи китоб. Араб тилидан Д.Қўшоқов таржимаси. Т., Мовароуннаҳр, 2003, 46-б.

“Фақиҳ айтадилар: “Тақвонинг аломати ўнта нарсада билинади:

1. Тилни ғийбатдан сақлаш...
2. Ёмон гумондан сақланиш...
3. Масхара қилишдан сақланиш...
4. Ҳаром нарсалардан кўзни тийиш...
5. Рост гапириш...
6. Аллоҳнинг берган неъматларини танимоқ ва нафсига ажабланиб қолмаслик...
7. Молини ҳақ нарсаларга ишлатиш...
8. Нафси учун улуғлик ва кибрни талаб қилмаслик...
9. Беш вақт намозни вақтида, рукулари, саждаларини мукаммал қилиб ўқиш...
10. Жамоат билан бўлиш ва суннатда истиқомат қилиш...”¹

Мазкур шарҳнинг ўнта банди учун ҳам Абу Лайс Самарқандий «Қуръон» оятларини келтириб, ўз фикрининг эътиқодий асосини исботлаб беради. Айни пайтда биз кўриб турибмизки, мазкур бандларнинг асосий қисми ахлоқий талабларнинг бажарилишини тақозо этмоқда: бу ерда фикҳий шарҳдан кўра ахлоқий шарҳ устувор. Алломанинг буюк издошларидан, ҳадисларни шарҳлашга жазм қилган камдан-кам олимлардан бири, у кишининг номини устоз сифатида эҳтиром билан такрор-такрор тилга олган имом Ғаззолий ҳам тақвонинг ахлоқий моҳиятини бу даражада очиқ беролмаган. Қиёс учун мисол келтирамиз:

“Мўминнинг ТАҚВО соҳиби бўлган ё бўлмаганлиги уч нарсада маълум бўлади:

1. Эришмаган нарсалари хусусида ТАВАККУЛ қилса.
2. Эришган нарсалари борасида ҲУСНИ РИЗО кўрсатса.
3. Йўқотган ва қўлдан чиқарган нарсалари хусусида ҲУСНИ САБР кўрсатса.”²

Шубҳасиз, бу шарҳ ҳам тақвони жўн тушунишдан йироқ. Лекин унда Абу Лайс Самарқандий даражасидаги муфассаллик ва ахлоқий урғуни кўрмаймиз. Алломанинг энг катта хизматларидан бири шундаки, у зот ҳадисларнинг “энг гўзал ахлоқ эгаси” Пайғамбаримиз (с.а.в.) га тегишли эканини таъкидлашни, яъни уларнинг моҳияти ахлоққа бориб тақалишини ҳеч қачон назардан қочирмаган. Шу боис ҳам у киши ҳадис шарҳи ҳақида шундай ривоятни келтиради: «Вакиъ: “Агар ривоят кенг маъно билан бўлмаганида, инсонлар албатта, ҳалок бўлардилар”, дейди. Сўнг аллома «Қуръон»нинг “Тавба” сурасидан келтирилган 122-оятни карима ваоситасида шундай хулоса ясайди: «Демак, ривоят қилишда лафзга эмас, маънога эътибор бериш кераклиги исботланди.»³ Дарҳақиқат, Қуръони карим ва Ҳадиси шарифни юзаки, сўзма-сўз тушунишга интилиш мусулмон оламида фожеаларга олиб келиши мумкин эканлиги кўпчиликка сир эмас. Айни пайтда Абу Лайс Самарқандий

¹ Ўша манба., 48-49-б.

² Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошат ул-қулуб, 117-б.

³ Ал Фақиҳ Абу Лайс Самарқандий. Бўстон ул-орифийн. Араб тилидан Б.Мухаммадшукур ва М.Маҳдихон ўгли таржималари. Т., Мовароуннаҳр, 2003, 16-б.

Пайғамбаримиз (с.а.в.) қиёфасини ўта илоҳийлаштиришга, у кишини ердан, дунёвий ҳаётдан узилиб қолган “ҳаммага ақл ўргатувчи доно” сифатида талқин қилиш каби ҳолатларга қатъиян қарши. Муҳаммад алайҳиссалом Аллоҳнинг расули, лекин инсон, инсонлар ичидаги энг инсоний Инсон.

Шундай қилиб, Абу Лайс Самарқандий шарҳлаган ҳадислар исломнинг ахлоқийлик моҳиятини очиб бериши, уларни «кенг маънода талқин қилиши ҳозирги пайтда ҳам катта тарбиявий аҳамиятга эга. Шунингдек, ўзларича динни «мусаффо бўлишини таъминлашга уриниб, уни ўта торайтиришга интилаётган ҳақиқий илмдан йироқ ғофилларга ўринли танбеҳлардир. Абу Лайс Самарқандий анъаналари кейинчалик насрий ва шеърий йўл билан давом эттирилди: Ғаззолий асарларидаги ҳамда «Арбаъин» номи остида қирқта, саҳих ҳадисни саралаб рубойий шаклда шеърий шарҳлашлар бунга мисол бўла олади.

2. **Машшойунлик йўналиши ахлоқшунослиги.**

Ўрта асрлар мусулмон Шарқда машшойунлик ёки, бошқача қилиб айтганда, арастучилик оқимини буюк араб мутафаккири ал-Киндий бошлаб берди. Унинг асосчиси эса туркистонлик қомусий аллома **Абу Наср ал-Форобий** (870 - 950) ҳисобланади.

Арасту изидан бориб, Форобий ҳам фалсафани иккига - назарий ва амалийга бўлади ҳамда ахлоқшуносликни амалий фалсафа таркибига киритади. Ахлоқий муаммолар унинг «Бахтга эришув йўлини кўрсатувчи китоб», «Бахтга эри-шув ҳақида», «Давлат арбобининг ҳикматлари», «Фозил одамлар шаҳри» сингари асарларида кўтарилган. Уларда инсон бахти энг асосий муаммо сифатида ўртага ташланади. «Бахт - ҳар бир инсон интиладиган мақсад, зеро, у муайян комиллик ҳисобланади», - дейди Форобий. Айни пайтда аллома ўз қарашларида фазилатга ҳам жуда катта ўрин беради. Чунки, унинг фикрига кўра, кимда-ким фазилат нималигини билсагина, ҳақиқий бахтга эриша олади. Арастуга ўхшаб, у ҳам фазилатларни икки қисмга - фазоили нутқия (ақл-идроққа асосланган фазилатлар) ва фазоили хулқия (хулқий фазилатлар)га ажратади ҳамда уларнинг ўрталик хусусиятга эга эканини таъкидлаб ўтади.

Форобий ҳаёт ва мамот муаммосига ҳам батафсил тўхталади. Унинг фикрига кўра, фазилатли киши ўлим туфайли бахтни орттирувчи хатти-ҳаракатларни кўпроқ амалга ошириш имкониятларидан маҳрум бўлади. Шунинг учун унинг ўлимдан кўрқиши бошқаларникидан бутунлай ўзгача: у ўлим туфайли улкан бир ёвузлик қурбони бўлаётганидан эмас, балки яхшиликни камроқ қилишга маҳкум эканидан чўчийди. Фазилатли одам ўлган ёки ўлдирилганда, у эришган бахтга ҳавас қилиш лозим, унга эмас, балки ундан ажралиб қолган ҳамшаҳарларининг ҳолига йиғлаш керак бўлади.

Буюк ватандошимизнинг фикр қилишича, инсонга уни гўзал аъмоллар қилиш учун йўналтирадиган одат маҳсули бўлмиш етук хулқ лозим. Хулқнинг яхшилиги хатти-ҳаракатларда меъёр қай даражада сақлангани билан баҳоланади. Одобни эса мутафаккир бадавлатнинг давлатини безайдиган ва камбағалнинг камбағаллигини ўғирлайдиган ахлоқий ҳодиса сифатида

таърифлайди.

Форобий, баъзилар ўта лаззатга берилиш, ейиш-ичиш ва аёлга ружу кўйиш туфайли жуда бўшашиб кетади, иродаси заифлашади, унда рисоладаги нафрат ҳисси йўқолади, дейди. Бутун кучини ўз нафсига сарфлайдиган кишида улуғворлик тубанликка хизмат қила бошлайди, яъни фикрлаш қобилияти ғазаб ва эҳтирос кучлари хизматида бўлади, бу кучларнинг ҳаракати эса ейиш-ичиш ҳамда шахвоний нафсни қондиришга бағишланади. Файласуф бундай кишиларни араб ва турк зодагонлари орасида кўпроқ учрашини айтади. Бундай кишилар шахвоний истаклари кутқуси билан аёллар олдида мақтанишни хуш кўрадилар, уларни тақинчоқ, безакларга кўмиб ташлайдилар, фойдали меҳнатдан четда тутадилар, улар нима деса шуни қиладилар. Натижада аёл унинг ҳақиқий ҳокими бўлиб олади, турли тантиқликларни одатга айлантиради.¹ Демак, Форобий оила бахтини эҳтиросларни йўлга сола олишда деб билади, аёл кишини безакларга кўмиб ташланган кўғирчоқ бўлишига қарши туради.

Ўрта асрлар ахлоқшунослигида райлик (эронлик) мутафаккир **Абу Бакр ар-Розий** (865 - 925) таълимоти ўзига хос ўрин эгаллайди. Унинг ахлоқий қарашлари «Лаззат», «Фалсафий ҳаёт тарзи», «Рухий табобат», «Бахт ва фаровонлик белгилари» сингари китобларида акс этган.

Ар-Розий ахлоқшуносликни инсонда хушхулқликни тарбиялаш ва бадхулқликни йўқотиш йўллари ҳамда усуллари ҳақидаги фан деб билади; у кишини ақл билан иш кўришга, меъёрида лаззатланишга, ўз эҳтиросларини жиловлаб, лаҳзалик лаззатга умрини бахш этмасликка ўргатади. Хуллас, Ар-Розийнинг ахлоқий қарашлари, илмий тил билан айтганда, ҳедонизм (лаззатнинг устуворлигига) ва эвдеймонизмга (бахтнинг устуворлигига) асосланади. У руҳий табобатнинг энг муҳим вазифаси инсоний бахт билан чамбарчас боғлиқ бўлган лаззатнинг моҳиятини билиш ва тушунтиришдан иборат деб ҳисоблайди: лаззат - изтиробдан қутулиш. Лаззатнинг бир шартини фаровонликда, иккинчи шартини эса у, ҳамма нарсага ақл билан ёндашувда кўради.

Райлик мутафаккирнинг лаззат ҳақидаги таълимотига чуқурроқ назар ташланса, унинг Эпикур қарашларига асосланганини илғаб олиш мумкин. Айни пайтда Ар-Розий Эпикурнинг тақлидчиси эмас, давомчиси сифатида намоён бўлади, ундан анча илгарилаб кетади. Чунончи, Эпикур инсон учун ўзини хавотир ва хатардан, жамоат ва давлат ишларидан олиб қочишни, ташқи шарт-шароитдан мустақил бўлишни, табиат билан ҳамнафасликда яшашни изтиробдан қутулишнинг энг яхши усули деб ҳисоблайди. Ар-Розий эса инсонни ижтимоий фаолликка чақиради, уни жамиятга фойда келтириб яшашга даъват этади. Унинг наздида инсон ижтимоий мавжудот. Инсон фақат инсоний жамиятдагина ахлоқий юксакликка, бахт ва фаровонликка эришади. Жамиятдан ташқарида, яккаликда, танҳоликда инсоннинг яшаши мумкин эмас. Борди-ю, яшаган тақдирда ҳам ёввойи, ҳайвоний, тўпос бўлади, зеро, у бизнинг мавжудлигимизни қулайлаштирадиган, орасталаштирадиган инсоний

¹ Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-Ата, Наука, 1973. С. 3.

хамкорлик ва қўллаб-қувватланиш имконидан четда қолади.

«Руҳий табобат» китобининг ўн олтинчи бобида Ар-Розий эътиқодий фанатизмнинг зарари ҳақида тўхталади. Идеал даражадаги соф диний эътиқоднинг ҳаётда бўлиши мумкин эмаслигини таъкидлар экан, такводорликни фақат нисбий тарзда тушунишга чақиради. У сувни мисол келтириб, шундай дейди: «...биз фойдаланаётган сув одамлар томонидан ифлослантилмаганига ёки унга ҳайвонлар, дайди ёки қутурган итлар ёки бошқа ёввойи жониворларнинг сасиган ўликлари, тезаклари ёки қушларнинг нажаслари тушмаганига кафолат йўқ. Шу боис биз уни қанчалик қайта-қайта тиндириб қуймайлик, энг сўнгги ҳолати ҳам, бари бир, энг ифлос, энг харом бўлиб қолаверади».¹ Ар-Розийнинг фикрига кўра, сувдан ичганда ҳам, таҳорат қилганда ҳам улар ҳақида ўйламаслик лозим. Зеро, Аллоҳ биздан ҳеч бир нарсани мураккаблаштирмасликни талаб қилади. Фанатизмга мойил турлитуман диний оқимлар диний эътиқодни ана шундай мураккаблаштириш, ноинсонийлаштириш туфайли келиб чиқади. Ар-Розийнинг бундай фикрлари ханузгача ўз ахлоқий аҳамиятини йўқотган эмас.

Машшоййунлик ахлоқшунослигининг яна бир буюк вакили Форобийнинг шогирди **Ибн Сино**дир (980 - 1037). Ибн Синонинг ахлоқий қарашлари асосан «Ахлоқ илмига доир рисола», «Бурч тўғрисида рисола». «Нафсни покиза тутиш тўғрисида рисола», «Адолат ҳақида китоб», «Турар жойлардаги тадбирлар» сингари асарларида ва замондошлари билан олиб борган мунозара-ёзишмаларида ўз аксини топган.

Аввало, Ибн Сино ахлоқ илмининг амалий фалсафа таркибидаги ўрнини аниқлаб олишга интилади. «Ҳакимларнинг, - деб ёзади аллома шогирди Баҳманёр ал-Озарбойжоний билан мунозара-ёзишмасида, - фалсафа назарий ва амалий бўлади, деганини фалсафа амалий-ахлоқий бўлади, деб тушунмаслик керак. Чунки амалий ахлоқнинг бундай намоён бўлиш ҳолати фалсафа дегани эмас, зеро, қиёсий малака ахлоқий малакадан мутлақо ўзгадир... Фалсафа амалий ва назарий қисмларга бўлинар экан, демак, уни (амалий фалсафани) ахлоқ билан айнанлаштирилмайди. Шунинг учун (уни) ахлоқ илми деган маъқул».² Кўриниб турибдики, Ибн Сино ахлоқшуносликни амалий фалсафа, яъни назария эканини таъкидлайди ва ахлоқни унинг тадқиқот объекти сифатида таърифлайди.

Ибн Сино ўз асарларида бир қанча ахлоқий фазилатларга таъриф беради. Чунончи, иффат, ҳиммат, шижоат, адолат, сахийлик, қаноат, қатъият, садоқат, ҳаё, камтарлик ва бошқалар шулар жумласидандир. Шунингдек, аллома уларнинг акси бўлган - ўғрилик, алдамчилик, фисқу фасод, нафрат, рашк, адоват, бўҳтон, иродасизлик, такаббурлик, нодонлик каби иллатларни ҳам тавсифлайди; ҳар икки турдаги мазкур тушунчаларнинг бир-бири билан боғлиқлигини, бир-бирига ўтиб туришини ва бундай боғланиш ижобий ҳол эканини таъкидлайди. Устозлари анъаналарини давом эттириб, ҳар бир ахлоқий

¹ Абу Бакр ар-Рази. Духовная медицина, Душунбе, Ирфон, 1990. С. 72-73.

² Ибн Сино. Баҳманёр ал-Озарбойжоний билан мунозара. А.Зокидий таржимаси. «Соғлом авлод учун» журналі, 1996 йил, 3-4-сонлар.

фазилат икки нуқсон оралиғида бўлади, яъни ўрталик хусусиятига эга, дейди. Демак, ахлоқшунослик илмида фақат фазилатлар эмас, балки иллатлар ҳам ўрганилиши зарур.

Аллома тасаввуф фалсафаси ва тасаввуфий ахлоқшуносликка доир ҳам кўплаб асарлар яратди. Зеро, у бежиз Шайх ур-Раис, яъни шайхларнинг раиси деган ном олган эмас. Бу борада унинг машҳур «Ишқ рисоласи» диққатга сазовордир. Ундаги асосий муаммо - комил инсон масаласи. Ибн Синонинг фикрига кўра, Яратганга муҳаббат одамни инсон зоти қобил бўлган комиллик даражасига олиб чиқади. Яъни руҳнинг қуйи кучлари ва қисмлари унинг улуғвор ва олижаноб кучлари ҳамда интилишлари билан яқинликда бўлиб, улар таъсирига тушиши натижасида фазилат касб этади. Бу фикр, Аллоҳга муҳаббат фақат таркидунёчилик орқалигина эмас, балки расмона инсоний ҳаётда ҳам рўёбга чиқиши мумкинлигини англатади. Шу боис «Ишқ рисоласи»даги бу каби ўринларни нақшбандия тариқатининг вужудга келишида дастлабки ғоявий асос, умуман, тасаввуф фалсафаси ва ахлоқшунослиги учун илк назарий пойдеворлардан бўлди дейиш мумкин.

Ибн Сино тақдир масаласига ҳам ўзига хос тасаввуфий ёндашади. У Навоийнинг «Лисон ут-тайр» достонида Худога етишган шайхлардан бири сифатида тасвирланган Абу Саид ибн Абул Хайр Меҳаний билан мунозара-ёзишмасида Аллоҳ ҳеч қачон бирор-бир кимсага ёмонлик, ёмон тақдир истамаслигини, кимнинг тақдири ёмон бўлса, бунга унинг ўзи сабабчилигини, яъни инсоннинг қилмишлари унинг тақдири эканини айтиб, шундай дейди: «Асл ал-Ҳаким (яъни Аллоҳ) иноятига кўра, оламда мавжуд бўлган ёмонлик - оламнинг мақсади эмас. Оламнинг асл муроди яхшиликдир, ёмонлик эмас!»¹. Буюк ватандошимиз савоб ва ақоб (жазо) масаласида ҳам моҳиятан тасаввуфий йўналишда фикр юритади.

Машшойийунлик оқимининг яна бир машҳур ва сўнгги вакили, Оврўпада «Авверроизм» деган йўналишнинг асосчиси, қурдобалик (испаниялик) мутафаккир **Ибн Рушд** (лотинча Авверроэс, 1126 - 1198) ҳам ахлоқшунослик илми тараққиётига улкан ҳисса қўшган алломалардан. Унинг фикрига кўра, эзгулик ва ёвузлик, улар табиий ёки ижтимоий хусусиятга эга бўлишидан қатъи назар, ўз ҳолича мавжуддир. Табиий эзгуликнинг манбаи Аллоҳ, лекин эзгулик ёвузлик билан ёнма-ён келади. Чунончи, олов фойда келтириши баробарида, ўрмонга ўт кетса, ҳайвонлар ва ўт-ўланларни ҳалок этиш хусусиятига эга. Гарчанд оловни Худо яратган бўлса ҳам, унинг бу хусусиятини ўзгартира олмайди, худди шунингдек, рангни яратган Худо унга эшитишимиз мумкин бўладиган хусусият ато эта олмайди.

Ибн Рушд бутун ислом олами учун доимо муҳим бўлиб келган ихтиёр эркинлиги муаммосига ҳам катта аҳамият берган. У инсонга мутлақ ихтиёр эркинлиги берилганини ҳам, инсон хатти-ҳаракати мутлақ олдиндан белгилаб қўйилганини ҳам инкор қилади. Чунки, агар инсонлар тақдири мутлақ олдиндан белгилаб қўйилган бўлса, у ҳолда уларнинг жонсиз нарсалардан

¹ *Ибн Сино*. Абу Саид Абул Хайр Меҳаний билан мунозара. А.Зокидий таржимаси. «Соғлом авлод учун» журнали. 1996 йил, 5–6–сонлар.

фарқи қолмасди, улар деҳқончилик, ҳарбу зарб, тиббиёт сингари бахтни қўлга киритиб, ёвузликни узлуксиз йўқотиб боришни таъминлайдиган ҳунар ва санъат турлари билан шуғуллана олмас эдилар. Асл бахтга эса фақат одамдаги ҳайвоний куч хатти-ҳаракатларини руҳнинг ақлий қисми назорат қилиб турганидагина, инсон ўзи интилиши лозим бўлган нарсаларга амалий ақл қай вақтда ва қай тарзда интилишни лозим кўрса, ўшандай ҳаракат қилгандагина эришиш мумкин.

Қурдобалик мутафаккир идеал давлатда фуқароларга фазилатларни сингдириш ва тараққий эттириш учун икки хил усулни қўллашни таклиф қилади. Биринчиси - ишонтириш усули. У ҳам, ўз навбатида, икки хил ёндашувни тақозо этади: кенг оммани тарбиялаш учун шеърӣ ва хитобӣ нутқдан, яъни бадий асарлар ҳамда нотиклик санъатидан, «сара» кишиларда фазилатларни ривожлантириш учун эса исботӣ нутқдан, яъни илмӣ-фалсафӣ нутқдан фойдаланиш лозим. Иккинчиси - мажбурий усул. У, асосан, ташқи душманлар билан курашни ўз ичига оладиган ҳодиса. Мутафаккир бу усулни жиҳод билан тенглаштиради. Лекин Ибн Рушднинг тушунчасидаги жиҳод - кофирларга қарши олиб бориладиган доимӣ диний уруш эмас. У Арастунинг «Никомахнинг ахлоқ китоби» асарига ёзган шарҳида доимо тинчлик зарурлигини, урушга эса баъзан-баъзангина йўл қўйиш кераклигини айтади, жиҳодни фақат шариат талаблари нуқтаи назаридан тушуниш мусулмонлар бошига кўп офатлар келтирганини таъкидлайди. Демак, Ибн Рушднинг фикрига кўра, жиҳодни тариқат талқинлари асосида тушунмоқ лозим. Бу - қурдобалик мутафаккирнинг ҳам тасаввуфдан йироқ эмаслигини кўрсатади.

3. Тасаввуфӣ ахлоқӣ таълимотлар

Тасаввуф ахлоқшунослиги ҳақида гап кетар экан, энг аввало, тасаввуфнинг моҳиятини англаб олмоқ лозим. Бу борада дастлабки сўфийлардан бўлмиш **Робия ал-Адавийанинг** (713 - 801) Худога муносабати диққатга сазовордир. Бу муносабатини у «муҳаббат» деб атади ва Яратганга шундай илтижо қилади: «Ё, Аллоҳ, юлдузлар чарақлаб турибди, одамларнинг эса кўзлари юмилган... ҳар бир ошиқ ўз маҳбубаси билан висол лаззатини тотмоқда, мен эса ёлғиз Сен биланман. Ё, Эгам, агар Сенга мен дўзахингдан кўрққаним учун ибодат қилаётган бўлсам, мени дўзахингда ёндир, агар жаннатинг илинжида ибодат қилаётган бўлсам, мени унга йўлатма. Агар фақат ўзингни деб ибодат қилаётган бўлсам, мендан мангу гўзал жамолингни яширин тутма!»¹. Кўриниб турибдики, Робия ал-Адавийа Худога нимадандир кўрқиб, ёки ниманингдир илинжида муножот қилаётгани йўқ, балки маҳбуб сифатида, яъни муҳаббат изҳори билан мурожаат этмоқда. Унинг наздида ҳақиқий ишқ манфаатсиз воқе бўлиши керак; Аллоҳга муҳаббат жаннатга эришиш воситаси эмас, яъни жаннат мақсад эмас, мақсад - Аллоҳ ва унинг муҳаббати. Олмониялик улкан мутасаввиф олима, замондошимиз Аннемарие Шиммел хоним шу муносабат билан ўз китобида

¹ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. М., Наука, 1965. С. 18.

кизиқ бир қадимий ривоятни келтиради:

«Ривоят қилишларича, бир куни художўй сўфий Робийа бир қўлида бир челақ сув, иккинчи қўлида ёниб турган машъала кўтарганча Басра кўчаларидан югуриб ўтаётган экан. Йўловчилар ҳайрон бўлиб ундан сўрашибди:

- Бунчалар шошилиб қайларга йўл тутдинг, эй Робийа?

Робийа қўлидаги челаққа ишора қилибди:

- Дўзахдаги ўтни ўчирмоқчиман.

Йўловчилар ёқаларини тутиб, «астағфируллоҳ» деганча сўрашибди:

- У ҳолда қўлингдаги машъала нечун?

- Бу машъала билан жаннатга ўт қўймоқчиман.

Йўловчиларнинг юзларидан қони қочиб қичқиришибди:

- Аллоҳдан мағфират сўраб илтижо қил, эй бадбахт аёл, акс ҳолда кофир қавмлардан бўлиб қоласан.

- Йўқ, азизларим, мени нотўғри тушундинглар. Мен кофир эмасман, Аллоҳ таоло билан бандалар ўртасидаги бу икки пардани йўқотмоқчиман холос, токи бандалар Аллоҳ таолога дўзах ўтларида кўйишдан қўрқишгани ёки жаннат иқболидан умидвор бўлишгани учун эмас, балки Унинг Аллоҳ эканлиги, Биру Борлиги ва Боқий гўзаллиги учун ибодат қилишсин».¹

Демак, шариат исломнинг моҳиятини англатадиган дастлабки, ташқи-ҳуқуқий босқич бўлса, тариқат унинг ички-ахлоқий, юксак босқичдаги кўриниши ҳисобланади. Буни аллома Ҳусайн Воиз Кошифий мана бундай тушунтиради: «Шариат - равшан билган нарсалардир, нишонадир, ҳурматдир. Тариқат - қидириладиган нарсалардир, интилиш, баёндыр, хизматдир. Ҳақиқат - кўриш учун курашиш, кўриладиган нарса, яъни аёндыр, ҳикматдир. Агар булардан ҳар бирининг самараси нима, деб сўрасалар, дегил: шариатнинг самараси - аҳдга вафо, тариқатнинг самараси - фикр, яъни ўзидан воз кечмоқ, ҳақиқатнинг самараси - баҳо, яъни ботилдан умидни узиб, ҳақ суйган ишларга боғланиш»².

Кошифий томонидан тариқатни қидириш, интилиш ҳамда баён қилиш билан боғлиқ унинг самарасини эса фикр деб талқин этилиши тасаввуфнинг мушоҳада ва тафаккурга суянишини, яъни фалсафий умумлаштириш тамойили асосида иш кўришини англатади.

Тангри инсонни фаришталардан улуғ қўйиб, ердаги халифам деб атади, яъни айрича бир муҳаббат билан яратди, унга тафаккур қилиш имконини берди. Демак, инсон ҳам унга муҳаббат қўймоғи лозим. Инсонга юбориладиган азоб-уқубатлар ана шу муҳаббат даражасининг Худо томонидан синаб кўрилишидир. Тасаввуфнинг моҳияти икки томонлама муҳаббатни талқин этмоқ. Шунинг учун тасаввуф ахлоқшунослигида муҳаббат ҳис-туйғулик мақомидан тушунча даражасига кўтарилади. Қисқа қилиб айтганда, тасаввуф

¹ Шиммел А. Жонон менинг жонимда. Й.Парда таржимаси. Т., Шарқ, 1999, 44 – 45–б.

² Ҳусайн Воиз Кошифий. Футуватномаи Султониё Ҳуд жавонмартлик тариқати. Н.Комилов таржимаси. Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1974, 17-б.

исломий ахлоқ фалсафаси сифатида иш кўради.

Тасаввуф ахлоқшунослигида Хужжат ул-ислом **Имом Ғаззолий**нинг (1058 - 1111) ўрни бекиёс. Унинг ахлоқий қарашлари, асосан, ҳар жиҳатдан буюк асар бўлмиш «Иҳёи улум ад-дин» деб аталган тўрт жилдлик китобида, шунингдек, «Кимёи саодат», «Мукошафат ул-қулуб» асарларида ўз аксини топган. Уларда таваккул (ҳамма нарсада Аллоҳга суяниш) Худонинг яккалигига эътиқод сифатида талқин этилади ва муҳаббат, ихтиёр эркинлиги, тақдир, ният сингари муаммолар билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилинади.

Ғаззолий муҳаббатни билишнинг маҳсули деб атайди. Зеро, инсон ниманики билса, ўшанигина севиши мумкин. Масалан, тошда муҳаббат бўлмайди, у билишдан йироқ. Муҳаббат фақат билишнинг жонли субъектигагина хос сифатдир. Мутафаккирнинг фикрига кўра, муҳаббатнинг беш тури мавжуд: 1) инсоннинг ўзига, ўз камолоти ва соғ-омонлигига муҳаббати; 2) инсоннинг ўз ҳаётини давом эттиришини таъминловчи, уни асровчи, ундан турли муҳлиқотларни (ҳалок этувчиларни) нари тутувчи валинеъматларига муҳаббати; 3) инсоннинг, гарчанд шахсан ўзига яхшилик қилмаган бўлса ҳам, бошқа инсонларга хизмат кўрсатган, яхшилик қилган зотларга муҳаббати; 4) инсоннинг ташқи ёки ички қиёфадаги барча гўзалликка муҳаббати; 5) инсоннинг ўзи билан ботиний (ички), яширин ўхшашлиги бор бўлган зотларга муҳаббати.

Мазкур муҳаббат турлари ҳаммасининг замирида Аллоҳга муҳаббат ётади, яъни инсоннинг ўзига, ўзгаларга, атроф-муҳитга муносабати муҳаббат орқали амалга ошади ва бу муҳаббат турларининг ҳаммаси Аллоҳга муҳаббатнинг билвосита кўринишидир. Зеро: «Ўзини англаб етган кишигина ўз Яратганини англаб етади, у ўз-ўзича мавжуд эмас, унинг борлиги, мавжудлигининг давоми, камолотга эришуви Аллоҳдан, Аллоҳ ва Аллоҳ воситасидадир», - дейди Имом Ғаззолий¹.

Мутасаввиф файласуфнинг ихтиёр эркинлиги борасидаги қарашларида тақдир муқаррар ҳодиса сифатида талқин этилади. Бунда ҳам билим (билиш) биринчи ўринда ту-ради; ихтиёр билимга бўйсунди. Зеро, инсон нима ўзига ёқиш ёки ёқмаслигини билим (билиш) орқали англаб етади. Умуман, ихтиёр эркинлиги ихтиёрнинг ўзига хос тури, у нимагаки инсон ишончсизлик туйса, ўшанга нисбатан бўлган ақлий муносабатдан юзага чиқади. Ихтиёр эркинлиги «касб» тушунчаси билан боғлиқ. Касб - касб этмоқ, ўзига олмоқ, ўзига юқтирмоқ сингари маъноларни англатувчи тасаввуфий атама. Масалан, Худо бир бандасини синаб кўриш учун унга ёмонликни раво кўрди, дейлик. Бу унинг тақдири, мутлақ муқаррар ҳодиса. Лекин ёмонликнинг ижроси бошқа бир одам ихтиёрига берилади, яъни синалаётган бандага ёмонлик қилиш-қилмаслиги ана шу восита-одамнинг ихтиёрий танловига боғлиқ. У - эркин. Агар у яхшиликни танласа - савоб, ёмонликни танласа - гуноҳ унинг бўйнига тушади. Худди шунингдек, ёмонлик объекти бўлган банда агар Худонинг синовига шукур билан жавоб берса, у суюқ, аксинча, шаккоклик қилиб, Худодан нолиса ёки юз ўгирса, у гуноҳкор банда. Демак, Ғаззолий тақдирнинг муқаррарлигини

¹ Газали Абу Хамид. Воскрешение наук о вере. М., Наука, 1980. С. 239.

таъкидлагани ҳолда, инсонга маълум маънода ихтиёр эркинлиги берилганини қайд этади.

Ўрни келганда шуни ҳам айтиш керакки, Ўрта асрлар мусулмон фалсафасида тақдир (қадар) муаммоси кўпгина тортишувларга сабаб бўлган. Ибн Сино мутасаввиф аллома Абу Саид ибн Абул Хайр Меҳаний билан олиб борган ёзишма-мунозарасида шундай мулоҳаза билдиради: «Қадар, - деб ёзади Ибн Сино, - инсон ақли қамраб ололмайдиган, нафақат мажозий ва мавҳум, балки бутунлай билиш, тагига етиш мумкин бўлмаган масаладир». Шундан сўнг у тақдир ҳақидаги Муҳаммад алайҳиссаломга нисбат бериладиган: «Қадар Аллоҳнинг сиридир» ва Ҳазрат Алига нисбат бериладиган: «Бу тубсиз денгиздирки, унга тушиб бўлмайди», «Бу тик қоядирки, унда ушлайдиган ҳеч нарса йўқ», деган Ҳадис сўзларини келтиради¹.

Гап шундаки, ўша даврларда аҳли тасаввуф орасида «Қадар сирини билишга уриниш илҳаддир (шаккокликдир)» деган ибора урф бўлган эди. Зеро, сўфийлар таваккулга қатъий риоя қилмоқлари лозим, яъни ҳамма нарсада ёлғиз Худога суюнмоқлари, у берган тақдирга шукрона билан бўйсунмоқлари керак. Лекин, айти пайтда, юқорида айтганимиздек, сўфий ҳам бир инсон сифатида ихтиёр эркинлигига эга, ундан танлаш ҳуқуқи тортиб олинмаган. Танлов эса, шунчаки, ўз-ўзича эмас, балки муайян хатти-ҳаракат орқали рўй беради. Демак, тақдир қай даражада-дир инсоннинг хатти-ҳаракати билан ҳам боғлиқ, мутлақ қотиб қолган ҳодиса эмас. Бунини Имом Ғаззолий ҳам тан олади. У ўзининг «Аё ўғлон!» («Айюҳал валад») асариде: «Аё ўғлон! Яхши амалларсиз юксак мукофотга эришиб бўлмайди, - дейди ва қуйидаги ҳикоятни келтиради: Бани Исроилда бир киши етмиш йил Аллоҳ таолога ибодат қилади. Тангри уни малакларига кўрсатишни истайди ва малаклардан бирини унга юборади. Фаришта унга: «Бундай ҳаддан ташқари ибодат билан жаннатга киришга етиша олмайсан», дейди. Ўшанда (камолотга) етишган обид эса: «Биз ибодат учун яратилганмиз. Ибодат бизларга тақозодир», деб жавоб беради. Фаришта қайтиб чиқиб Худога дейди: «Унинг нима деганини Ўзинг билгувчисан!». Шунда Аллоҳ таоло: «Бизга ибодат қилишни тўхтатмади ва биз ҳам унга кўрсатадиган карамимизни тўхтатмаймиз! Эй, малаклар, шоҳид бўлингки, уни афу этаман», - дейди.²

Ҳикоятнинг муҳимлиги шундаки, гап унда Аллоҳга суюк бўлиш тақдирда ёзилмаган банданинг суюкли обидга айланиши ҳақида кетяпти; ундан кўриниб турибдики, солиҳ банда нимагаки эришган бўлса, ҳаммаси, аввало Аллоҳнинг карами кенглиги, қолаверса, унинг ўз хатти-ҳаракати туфайли рўй берди.

Имом Ғаззолий ният масаласида ҳам ўзига хос фикрлар билдиради. У ниятни юракнинг икки нарса - билим ва ҳаракат қамровидаги сифати деб таърифлайди. Билим ниятдан олдин туради, у ниятнинг илдизи ва шарти ҳисобланади. Ҳаракат эса ниятдан кейин туради. Уни ниятнинг меваси ва бутоғи дейиш мумкин. Ҳар бир эркин танланган ҳаракат уч нарса - билим,

¹ Ибн Сино. Абу Саид Абул Хайр Меҳаний билан мунозара. А.Зокидий таржимаси. «Соғлом авлод учун» журналі, 1996 йил, 5–6–сонлар.

² Абу Комид Ғаззолий. Аё сеғлон! А.Зокидий таржимаси. А.Шер тақрири остида. «Мактабгача тарбия» журналі, 1993 йил, 9 – 10–сонлар.

ихтиёр этиш ва қобилият ёрдамида рўёбга чиқади. Зеро, инсон билмай туриб - хохламайди, хохламас экан - ҳаракат қилмайди; шунинг учун ихтиёр этмоқ лозим. Ихтиёр этиш ҳодисаси юз бергандагина навбат қобилиятга келади ва қобилият инсон аъзоларини ҳаракатга туширишга киришади. Демак, ният ўрталикдаги сифатдир.

Ният тасаввуф ахлоқшунослигида баъзан ҳаракатдан ҳам катта аҳамият касб этади. Агар яхши ният қилинса-ю, лекин инсон ихтиёрига боғлиқ бўлмаган сабаблар туфайли у рўёбга чикмай қолган бўлса, бундай ният амалга ошган деб ҳисобланади. Шундай қилиб, ҳар бир ҳаракат ўзини уйғотадиган ниятга бўйсунди, зеро, у ўз заруриятини ўша ниятдан олади.

Тасаввуф ахлоқшунослигининг яна бир улкан намояндаси буюк юртдошимиз **Шайх Азизиддин Насафий**дир (XIII асрнинг биринчи ярми - XIV аср бошлари). Ахлоқий муаммолар унинг «Зубдат ул-хақойик» («Ҳақиқатлар қаймоғи»), «Инсони комил» («Комил инсон») каби асарларида кўтарилади.

Азизиддин Насафий тасаввуф ҳақида фикр юритар экан, унинг қадимий фалсафий меросга қарашлари Ғаззолийдан кескин фарқ қилади. Тўғри, иккала мутафаккир ҳам Қа-димги Юнон ва Шарқ машшойийунлик фалсафасини чуқур ўрганган ҳамда ўзини файласуф эмас, мутасаввиф деб ҳисоблайди. Лекин Ғаззолий мантиқан бир-бирининг да-воми бўлмиш «Таҳофат ал-фалосифа» («Файласуфларнинг зиддиятлари»), «Мақосид ал-фалосифа» («Файласуфларнинг мақсадлари») асарларида Арасту ҳамда унинг шарқлик издошлари Форобий ва Ибн Сино қарашларини исломий нуқтаи назардан инкор қиларли даражада танқид остига олса, Азизиддин Насафий «Зубдат ул-хақойик»да уларга холислик билан баҳо беради. У инсон таракқиёти ва руҳи тўғрисида шариат аҳлининг ҳам, ҳикмат (фалсафа) аҳлининг ҳам фикрларини қайд этиб, уларни учинчи, юксак даражага - тасаввуф аҳли тафаккурига олиб келувчи поғоналар тарзида талқин этади.

Насафлик бобокалонимиз ҳам Арасту изидан бориб: «Инсон ҳайвон турларидан биридир, - дейди ва сўнг шундай давом этади. - Эй дарвеш, айнан ҳайвон руҳи тарбия топиб, таълим ва таҳсил кўриб, билиш, такрорлаш, тақво ва зикр туфайли даражалар бўйлаб ривожланади...»¹. Ривожланган (инсоний) руҳнинг ривожланмаган (ҳайвоний) руҳдан фарқи шундаки, биринчиси хусусийликни ҳам, умумийликни ҳам англай олади, яъни, «яхлит билувчи, яхлит кўрувчи, яхлит сўзловчи», иккинчиси эса хусусийликни, жузвийликнигина англашга қодир. Унинг фикрига кўра, инсонда руҳ ҳам битта, жисм ҳам битта, фақат руҳнинг даражалари ҳар хил; жисм руҳга, руҳ жисмга мувофиқ, бир-биридан ажралмайди; жисм билан руҳ бирга ривожланади ва комилликка эришгунча камолот босқичларидан кўтарилиб бораверади.

Мутасаввиф-файласуф меросида комил инсон муаммоси ана шу руҳ даражалари билан боғлиқ ҳолда олиб қаралади. Шу сабабдан ҳам улкан олимимиз Нажмиддин Комилов: «Азизиддин Насафийни комил инсон илмининг назариётчиси дейиш мумкин, чунки унинг барча асарларида бу мавзу марказий ўринни ишғол этади», деган фикрни билдиради ва алломанинг бу

¹ *Насафий Азизиддин. Зуббат ул-қақойик. Н.Комилов таржимаси. Т., Камалак, 1995, 42-б.*

борадаги қарашларини биринчи бўлиб жиддий таҳлил қилади.¹

Азизиддин Насафий наздидаги комил инсон, энг авва-ло, юксак ахлоқ эгаси; унинг ердаги вазифаси ҳалоллик ва ростгўйликни қарор топтириш, ёмон расму русумларни йўқотиб, яхши, эзгуликка бошлайдиган қонун-қоидаларни жорий этиш, одамларни Худога томон даъват қилиш. Бу даражага етишиш учун эса инсон ўзини англаб етиши керак. Зеро, алломанинг фикрича, ўзини англамаган киши ҳеч нарсани англамай дунёдан ўтади.

Хўш, инсон ўзини тўла англаши мумкинми? Мумкин. Бунинг учун у тўрт мақомни босиб ўтиши керак: хайрли сўз, хайрли иш, хайрли хулқ, маърифат. Мазкур мақомларга эришиш осон эмас; бутун борлиғи билан берилиб ҳаракат қилгандагина, ўзини унутиб, ўзлигига эришганда-гина инсон уларга муяссар бўлади. Бу ҳолни мутасаввиф - файласуф шундай образли шаклда ифодалайди: «Бирида ўлмаган одам, иккинчисида туғилмайди. Ҳордиқни истасанг - ишда ўлгин, Худони истасанг - ўзингда ўлгин. Ўз ишингда ўлолмасанг, ҳордиқни излама, ўзингда ўлолмасанг, Худони излама». Лекин мақсад «Худони излаш бўлмаслиги керак, чунки Худо ҳамма ерда мавжуддир ва уни излашнинг ҳожати йўқ. Борлиқнинг вужуди - Ундан... бутун борлиқ Унинг ўзидир»². Шу сабабли инсон юқоридаги тўрт мартабани четдан излаши керак эмас, улар инсоннинг ўзида мавжуд: «...сенда аввал бошдаги ва охирдаги илму маърифат яширинган, нимаики изласанг, ўзингдан изла, нега ташқаридан қидирасан?»³.

Демак, комилликка инсон қадам-бақадам етишиб боради, лекин бу даражалар мутлақ динийликни тақозо қилмайди, балки дунёвий ҳаётда ҳам пок бўлишни талаб этади. Азизиддин Насафий буни шундай ифодалайди: «Эй дарвеш, ифротий (ҳаддан ошиқ) рўза ва намозга берилиб, кетма-кет ҳажга борма, буюрилган фарзни адо этиш билан чеклан», - деб ёзади.⁴ Хўш, қолган умрни нимага бағишлаш керак, деган савол туғилади. Файласуф-шайх бунга шундай деб жавоб беради: «...шундай йўл тутгинки, қалбинг саховат ва ҳикматга тўлган бўлсин, эзгулик соҳиби бўлгин... қалбинг ҳақгўйлик (ростлик) ва эзгулик билан безансин, токи инсон деган улуғ номга муносиб бўлсанг дўзах азобларидан қутуласан... Сенинг ҳақиқатинг (моҳиятинг) тўғрилиқ ва хайрли ишлар ижод қилиш бўлсин»⁵.

Шундай қилиб, Шайх Азизиддиннинг таърифига кўра, комиллик - инсон деган улуғ номга муносиблиқ, Аллоҳ инсониятни ана шу комил инсонлар борлиги учун яратган, одамлар орасида комил инсонлар борлиги учун жами мавжудот одамзодга сажда қилади, мавжудотлар ичида комил инсондан улуғроқ, донороқ ва олийроқ нарса йўқ; одамлар коинотнинг қаймоғи, хулосаси бўлсалар, комил инсон одам-ларнинг қаймоғи ва хулосасидир, комил инсон оламнинг сири, оламнинг қутби, у - оламнинг баҳри муҳити - денгизи⁶.

Комил инсонга Яратган томонидан кўрсатилган бунчалик ҳурмат-

¹ Комилов Н. Тасаввуф. 1-китоб. Т., Ёзувчи, 1996, 147 – 152-б.

² «Зубдат ул-қақойиқ», 52 – 53-б.

³ Ёша манба, 53 – 54-б.

⁴ Ёша манба, 54-б.

⁵ Ёша манба, 54-55-б.

⁶ Тасаввуф, 148-149-б.

этиборнинг, олий эҳтиромнинг боиси, унинг ҳам илоҳий, ҳам дунёвий такомилга эришгани учундир, чунки у «ҳеч кимга хизматини дариг тутмайди, тили, қўли, моли билан ўзгалар ёрдамига шошилади... зеро қалб камолотига эришиб, жаннатий одам нимаики қилмасин, унинг дунё ва охирати кенгайди»¹. Демак, комил инсонлар Аллоҳнинг суюк бандалари, чунки улар Яратганнинг асл мақсадини рўёбга чиқариш учун бунёд бўлганлар: бу юксак ахлоқ эгаларининг ҳар икки дунё учун буюк хизматлари жаннатни кенгайтириш ва дўзахни торайтиришдан иборат. Шу боис улар коинотнинг сарвари, барча борлиқ улар учун яратилган.

Хуллас, тасаввуф ахлоқшунослигининг ўзига хос табиатидан келиб чиқиб, шундай дейиш мумкин: бу таълимот Худога - мутлақ фазилятлар Эгасига, мутлақ комил Зотга етишиш йўлида инсоннинг нисбий комилликка эриша бориши ғоясини илгари суради. Бу ғоя инсоннинг Яратган олдидаги қўрқувини муҳаббатга айлантириш учун хизмат қилади. Қисқаси, тасаввуф ахлоқшунослиги инсондан Худонинг кўр-кўрона кули бўлиб эмас, балки Уни таниган, билган мавжудот, Унинг ердаги халифаси ва ошиғи сифатида ҳаракат қилишни талаб этади.

4. Темурийлар даври мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари

Ўрта асрларнинг то мўғуллар босқинига қадар бўлган даврларида биз юқорида кўриб ўтган қомусий алломалардан ташқари Аз-Замахшарий, Ал-Беруний, Қобус ибн Вушмагир, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Абдулҳолик ўйждувоний, Жалолоддин Румий, Нажмиддин Кубро, Шайх Саъдий сингари ўнлаб мутафаккирлар ахлоқ илмининг назарий ёки амалий соҳаларида фаолият кўрсатдилар. Лекин мўғуллар босқини мусулмон Шарқда маданий ҳаётни издан чиқариб юборди. Фақат соҳибқирон Амир Темур давридагина илм-фан ва санъат тараққиёти яна ўз йўлига тушди.

Соҳибқироннинг «Куч – адолатда!» деган тамойили шунчаки гап эмасди. Амир Темур амалда ҳақиқат ва адолат тарафдори эди. Шу сабабли ҳатто Темурни ўзининг шахсий душмани деб билган тарихчи Ибн Арабшоҳ, агар ноҳақлик юз берса-ю, ноҳақлик қилган киши Темурга ота ёки фарзанд мақомида бўлса ҳам, у киши жуда қаттиқ жазога маҳкум этиларди, деб ёзиб қолдирган.² Буюк бобокалонимизнинг саъй-ҳаракатлари беҳуда кетмади. Натижада Темурийлар даври илм-фан ва маданият тараққиётининг олтин даври сифатида ҳанузгача жаҳонни ҳайратга солиб келмоқда. Бу даврда юзлаб қомусий олимлар, буюк шоирлар ва санъаткорлар етишиб чиқди. Улар орасида улуғ ўзбек шоири **Алишер Навоий** (1441-1501) алоҳида аҳамиятга молик. Нафақат унинг асарларидаги юксак бадиият, балки фалсафий-ахлоқий қарашлар ҳам ҳанузгача ўз оҳорини йўқотган эмас.

Маълумки, Навоий шеърлари ва дostonларида илгари сурилган ахлоқий тамойиллар ҳамда ижобий қаҳрамонлар қиёфаларида тажассум топган адолат,

¹ «Зубдат ул-қақойиқ», 55–б.

² Қаранг: *Ибн Арабшоҳ*. Амир Темур тарихи. I китоб. У.Уватов таржимаси. Т., Мекнат, 1992, 247–б.

садоқат, бурч, муҳаббат, раҳм-шафқат, мардлик, камтарлик сингари фазилатлар ҳақида кўп ёзилган. Айни пайтда, Навоий сўфийликнинг нақшбандия сулукига мансуб йирик шахс - мутасаввиф сифатида ҳам ахлоқшунослик назарияси ва амалияси тараққиётига улкан ҳисса қўшган мутафаккирдир. У «Қаноат нақшининг ифшоси ва нақшбандия тариқатининг адоси» деган шеърда ўзи мансуб бўлган тариқатнинг тўрт тамойилини шундай тушунтиради:

*Десанг хилватим анжуман бўлмасун,
Керак анжуман ичра хилват санга.
Ватан ичра сокин бўлиб сойир ўл,
Сафардин агар бўлса меҳнат санга.
Назарни қадамдин йироқ солмагил,
Бу йўл азми агар бўлса рағбат санга.
Дамингдин йироқ тутмагил ҳушни,
Ки юзланмагай ҳар дам офат санга.
Бу тўрт иш била рубъи маскун аро,
Чолинмоқ не тонг кўси давлат санга.
Бу оҳанг ила бўлгуси нақшбанд,
Навоий, агар етса навбат санга.¹*

Шу ўринда нақшбандия тариқатининг асосий қоидаларига тўхталиб ўтмоқ жоиз. Юқоридаги қитъада Алишер Навоий нақшбандия тариқатининг умумфалсафий аҳамиятга эга бўлган дастлабки тамойилларини ўзига хос шарҳлаган, уларни мазкур тариқат бошловчиси Юсуф Ҳамадоний солиҳларнинг асосий қоидалари тарзида муомалага киритган:

1. Ҳуш дар дам (ҳар нафасда эс-ҳуш жойида бўлиши, ҳушёрлик билан яшаш, ғофилликдан чекиниш).

2. Назар дар қадам (ўзгалар қадамини муҳокама қилишдан кўра ўз қадамининг пок, ҳаром-харишдан йироқ бўлишини кузатиб бориш, қадам-бақадам маънавий юксакликка эришиш).

3. Сафар дар Ватан (Ватанни кезмоқ, кезиб риёзат чекмоқ, уни севмоқ, Ватанда яшаш ҳам бир сафар эканини англамоқ).

4. Хилват дар анжуман (одамлар йиғилган жойларда, халқ орасида ички танҳоликка эришмоқ, гуноҳкорлар анжуманидан фориғ ва Тангри билан бирга бўлмоқ, ўзлигини топмоқ).

Бундан ташқари нақшбандияда Абдулҳолиқ Гиждувоний киритган - ёд кард (ёд этмоқ), бозгашт (ортга қайтмоқ), нигоҳдошт (нигоҳ олмоқ), ёддошт (ёдда сақламоқ) ва Баҳоуддин Нақшбанд қўшган - вуқуфи замоний (замондан воқифлик), вуқуфи абадий (абадан воқифлик), вужуди қалбий (қалбдан воқифлик) тамойиллари мавжуд. Уларнинг дастлабки тўрттаси кўпроқ соф зикрга тааллуқли бўлса, кейинги учтаси, Ҳамадоний қоидалари каби, кўпроқ фалсафий хусусиятга эга. Умуман олиб қаралганда, мазкур ўн бир тамойилнинг ҳаммасида ҳам у ёки бу даражада ахлоқий талаблар устувордир.

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тоғлами. Т. 3. Т., 1988, 544–545–б.

Хуллас, нақшбандия тариқатининг икки томони бор. Биринчиси ахлоқий жиҳати: у заминдан, халқдан, меҳнатдан узилиб қолмасликка, маърифатлиликка эришишга, жаҳолатга, зулмга қарши курашишга, бирор-бир касбнинг бошини тутишга, ўзгаларга ахлоқий намуна бўлиб яшашга чақиради. Иккинчиси илоҳий жиҳати: у ахлоқий қисмига ҳамоҳанг - покликка, Ватанни билишга, ватанпарварликка даъват этади.

Бу тариқатнинг яна «Хилватда - шуҳрат, шуҳратда офат» деган ақидаси ҳам диққатга сазовор. Хилватда фақат ўзини ўйлаб, эртадан кечгача ибодат қилишда ҳам ғараз бор: бу, биринчидан, кишининг жаннатдан энг аввало ўзи ўрин олиши учун тиришиб-тирмашиши бўлса, иккинчидан, Худога худбинлик орқали яхши кўриниш ва, учинчидан, одамлар кўзига ўзини зўр қилиб кўрсатиш, яъни шуҳрат орттириш.

Шунингдек, бу тариқат зиёлиларга жуда катта масъулият юклайди. Унинг «Агар мамлакат хароб бўлса, шоҳдан хафа бўлма, ҳақиқат аҳли наздида бу дарвешларнинг -зиёлиларнинг, илм аҳлининг гуноҳидир», «Ҳеч кимдан хафа бўлма ва ҳеч кимни хафа қилма», «Ўлик шердан тирик мушук афзал» сингари хикматлари ҳам ҳеч қачон ўз кучини йўқотмайди.¹

Маълумки, дилинг Худо билан, кўлинг иш билан банд бўлсин, деган шиор нақшбандия тариқатининг асосий тамойилидир. Навоий бутун умр, аввало, шахсан ўзи ана шу тамойилга амал қилди, қолаверса, деярли ҳамма асарида инсонни заминдан оёғи узилмаган қахрамон тарзида тал-қин этди. Шунинг учун ҳам аллома Бертельс Навоийни, нафақат буюк шоир ҳамда мутафаккир, балки буюк ва поки-за зот, номи бош ҳарфлар билан ёзилишга лойиқ Инсон эди, деб таърифлайди.

Навоий ўз асарларида инсон кадр-қимматини биринчи ўринга қўяди, номус, орият ва инсоний ғурур тушунчаларининг ўзига хос талқинини беради. «Таваккул сифати ва бетаваккуллар мазаммати» шеърида мутафаккир шоир, Яратганга таваккул қилиш ўрнига ўзини тама юзасидан шоҳлар олдида кулдек тутган ялтоқи киши, агар афсонавий Қорун бойлигини мўлжалласа-да, унинг насибаси бор-йўғи бир товоқ ош бўлади, дейди. Зеро, ундай одам нафси хуружида, катта даъво-мақсадларни дарҳол унутиб, олдига ташлаб қўйилган суяк билан овора бўлиб қолаверади; кичик бир товоқдаги ош учун куллик қиладиган бундай инсон юзига улкан қозоннинг қорақуяси муносибдир:

*Таваккулни улким қўюб хотирига,
Тушар шоҳ оллинда қуллуқ ҳавоси.
Насиби онинг бир аёқ ош эрур, бас,
Агар ганжи Қорун эрур муддаоси.
Биравким, бўлур бир аёқ ош учун қул,
Юзига керактур қазоннинг қароси².*

¹ Қаранг: Дам бу дамдир, дам бу дамдир, дам бу дам. Академик И.Султон билан А.Шер суқбати. «Соҳлом авлод учун» журнали, 1996 йил, 1–сон.

² Ёша манба, 544–545–б.

Навоий асарлари орасида тасаввуф ахлоқига доир яна бир машхур қитъа борки, унинг ички - ботиний мазмуни алоҳида диққатга сазовор:

*Камол эт касбким, олам уйидин,
Санга фарз ўлмагай гамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотамом ўтмак биайних,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.¹*

Бу шеърда, юзаки қараганда, гап дунёдан бирор касбнинг бошини тутмай ўтиб кетиш яхши эмаслиги ҳақида кетаётгандек кўринади. Аслида эса у, юқорида айтиб ўтганимиз - тасаввуф ахлоқшунослигининг «касб» тушунчаси билан боғлиқ. Навоий ҳазратлари бу дунёга келиб, Аллоҳ инсон учун яратган барча фазилатлар ва эзгуликларни ўзига касб қилиб олмаган, юқтирмаган киши тириклик оламидан боши қуйи солинганича чиқиб кетади, чунки дунёдан нотамом, яъни комилликка эришмай ўтиш худди ҳаммомга кириб, ювинмай чиқиб кетиш билан баробар, дейди. Демак, улуғ мутафаккирнинг фикрига кўра, ҳар бир инсон бу дунёда Худо унга атаб неъмат сифатида яратган фазилатлар эгаси бўлмоғи, комилликка интилмоғи зарур, ана ўшандагина у ўз инсонлик бурчини бажарган, инсон деган номни оқлаган саналади.

Буюк мутафаккирнинг «Махбуб ул-қулуб» асари, айниқса, Темурийлар даври ахлоқшунослиги тараққиётига катта ҳисса кўшди. Уч қисмдан иборат бу асарда нафақат тасаввуф ахлоқшунослиги ва ахлоқининг, балки бутун мусулмон Шарқи ахлоқ илмининг назарий муаммолари кўтарилади. Шунингдек, у панднома сифатида ҳам диққатга сазовор. Унда раият аҳли барча табақаларининг одоби, хул-қи ва ахлоқий тамойиллари ҳақида фикр юритар экан, Навоий Сукрот изидан бориб, қонунни адолат билан айнанлаштиради: «Зиндон аҳли - дўзах аҳли», - дейди мутафаккир.² Айни пайтда, ҳалол меҳнат билан кун кечирувчи деҳқонга улкан саховат эгаси, қурт-қумурсқадан тортиб, гадою мусофирга емак бергувчи, новвою аллофни иш билан таъминловчи, дарвешлар качқулию мамлакат хазинасини тўлдирувчи, барчага ризқ улашувчи олижаноб жаннатий инсон, ахлоқий намуна сифатида қарайди: «Деҳқонки дона сочар, ерни ёрмоқ била ризқ йўлин очар», - дейди шоир ва унинг қўш ҳайдаётган пайтини Одам Атонинг ҳолатига ўхшатади.³

Деҳқонга берилган бунчалик юксак баҳога, деҳқончиликнинг бошқа касблардан юқори қўйилишига сабаб шуки, бошқа соҳадаги одамлардан, дейлик, ҳунармандлардан - ажойиб ашёлар, меъмор-қурувчилардан буюк бинолар неча ўн, юз, ҳатто минг йилларга ёдгор бўлиб қолади ва бу ёдгорликлар билан бирга уларнинг номлари узоқ вақт яшайди. Деҳқоннинг меҳнати эса шу жиҳатдан маълум маънода фийсабулло чекилган захмат: унинг меҳнат маҳсули ер устида қолмайди, ердан пайдо бўлиб ерга сингиб кетади. Аммо унинг маҳсули билан инсон тирик ва дастурхон очиқ.

¹ Ёша манба, 545–6.

² Алишер Навоий. Муқаммал асарлар таслами. Т. 14. Т., 1988, 36 - 37–6.

³ Ёша манба, 37–6.

«Маҳбуб ул-қулуб» да комил инсон масаласи ҳам ўзига хос тарзда ўртага ташланади. Навоий нақшбандия сулукининг ахлоқий талабларидан келиб чиқиб, ўз замонаси билан ҳамнафас бўла оладиган ва доимо комилликка интилиб яшайдиган инсонни ахлоқий намуна деб билади. Чунки ҳар бир инсон фақат ўз замонасидагина мавжуд ва шу мавжудлик доирасидагина бирор иш қилишга қодир; ох, ўтмиш зўр эди, олтин даврлар эди, ёки келажақда ҳамма нарса ажойиб бўлади, деб гапираверган билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Инсон ўз замонаси имкониятларидан фойдала-ниб, ҳам ўзини, ҳам замонасини гўзал қилишга интилноғи лозим. Шу боис «Маҳбуб ул-қулуб»ни яқунлар экан, унинг сўнгги саҳифаларида буюк мутафаккир шундай дейди:

«Ўтган рўзгор адамдир. Келмагондин сўз айтқон аҳли надамдир ва ҳол муғтанамдир. Бир турк бу маънида дебдурким: «Дам бу дамдир».

Байт:

*Мозию мустақбал аҳволин такаллум айла кам,
Не учунким, дам бу дамдир, дам бу дамдир, дам бу дам»¹.*

Хулоса қилиб шунни айтишимиз мумкинки, Навоий асарларидаги ахлоққа доир фикрлар хоҳ амалий ахлоққа, хоҳ ахлоқ назариясига тааллуқли бўлсин, улар улкан бир давр ахлоқий қарашларининг квинтэссенцияси сифатида доимо тадқиқ ва татбиққа лойиқдир.

Алишер Навоийнинг устози, нақшбандия тариқати пири муршиди буюк тожик шоири **Абдурахмон Жомий** (1414 - 1492) ахлоқий қарашлари ҳам диққатга сазовор. Унинг “Баҳористон” пандномаси ва “Ҳафт авранг” (Етти тахт) туркумидаги дostonларида ўша давр ахлоқий муаммолари билан бирга ахлоқшуносликнинг қадимий-анъанавий масалалари ҳам ўртага ташланади.

Жомийнинг «Баҳористон»и Шайх Саъдийнинг «Гулистон» асари йўлида ёзилган панднома бўлиб, унда ахлоқий тушунчалар, тамойиллар, меъёрлар ҳамда улар орасидаги боғлиқликлар, қизиқарли ҳикоятларда ва шу ҳикоятлардан чиқарилган шеърий хулосаларда ифода топган. Мисол тариқасида қуйидаги ҳикоятни келтириш мумкин.

«Юсуф ибн Ҳусайн Розий:

- Ҳамма яхшилиқлар бир уйда, унинг калити тавозу ва камтаринликдир, ҳамма ёмонликлар бошқа бир уйда, унинг калити манманликдир, -дер эди».

Унда камтаринлик ва манманлик жуфтлик ахлоқий меъёри ахлоқ илмидаги кенг қамровли жуфтлик тушунча бўлмиш яхшилиқ ва ёмонликнинг калити сифатида талқин этилади; одатнинг доимий тарзда бузилиши охир-оқибат ахлоқсизликка олиб келиши ҳам насрий ҳам назмий шаклда чиройли қилиб берилган:

Яхшилиқлар бир хонада жам,
Камтарликдир унинг калити
Ёмонликлар бошқа хонада
Уни очар манманлик ити.

¹ Ҷеша манба, 126–6.

Эҳтиёт бўл, тойиб кетмагил,
Шундан кетар юзнинг шивити¹

Жомий мамлакатни бошқаришда дин ёки динсизликнинг аҳамияти у кадар катта эмас, муҳими, халқнинг фаровон ва эркин яшашини таъминлашда деб билади. Шу боис халққа зулм қилган, мусулмонман дейдиган мунофиқ ва золим ҳукмдордан адолатли кофир подшо афзалдир, зеро ақлу инсоф билан ҳукм юргизган ҳукмдоргина ўз мамлакатада ҳам фаровонликни, ҳам ахлоқийликни таъминлай олади:

“Тарих кўрсатадики, жаҳон салтанати беш минг йил давомида кофир муғлар (оташпарастлар – А.Ш.) қўлида бўлди ва давлат шулар хонадони қўлида турди. Чунки улар адл кўргуздилар ва зулмни раво билмадилар...

Ўлкани сақлашда энг кераклиги –
Ақлу инсоф эрур, куфру дин эмас.
Дунё тартибини сақлагувчи шоҳ
Динсиз бўлса ҳамки одил бўлса бас!”²

Буюк мутафаккирнинг дostonларида ҳам ана шундай ахлоқийлик руҳи етакчи мавқени эгаллайди. Уларнинг асосий қаҳрамонлари ахлоқий юксак кишилар. Айни пайтда дostonлар фазилатларни тараннум этувчи ва иллатларни қораловчи ҳикоятлар, ривоятлар ҳамда шеърий насиҳатларга бой. Жомийнинг ахлоқий нуқтаи назари айниқса «Силсилат уз-заҳаб» (Олтин тизмалар) дostonида содда ва аниқ ифодасини топган:

Қолдирай деснг жаҳонда яхши ном,
Яхшилик қил, яхшилик қилгил мудом.
Яхшиликни сен ўзингга кема қил,
Ҳеч кишига ранжу озор бермагил³.

Жомий бу дostonда ахлоқий тарбия масаласига ҳам алоқида тўхталлади: Худо берган неъматни – инсон моҳиятидаги ахлоқни ўз вақтида парвариш қилиб борилмаса, киши фазилат эгаси бўлолмайди, тарбияси суст одамнинг ахлоқи тез сўниб қолган оловга ўхшайди, бошида ахлоқий даражаси паст киши эса тарбия туфайли қалби гуриллаб ёниб юксак ахлоқ эгасига айланиши мумкин:

Агарчи олов башардир бемажол,
Бирок тарбиятдан бўлур баркамол.⁴

Жомий асарларидаги ахлоқий ғоялар ҳозир ҳам биз учун қимматли, ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Темурийлар даври ахлоқшунослигида Навоийнинг назари тушган аллома, унинг замондоши **Ҳусайн Воиз Кошифий**нинг (1440 - 1505) сиймоси алоҳида диққатга сазовор. Хондамирнинг таърифига кўра, у «маъқул ва махсус илмларнинг барчасидан тўла нафланган ва баҳраманд бўлган киши».

¹ Жомий. Баҳористон. Ш.Шомухамедов таржимаси.Т., Ёзувчи, 1997, 7 – 8-б.

² Ўша манба, 23-бет.

³ Жомий. Силсилат уз-заҳаб. Васфий таржимаси. // Танланган асарлар. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971, 149-бет.

⁴ Ўша жойда.

Кошифийнинг ахлоқшуносликка доир энг машхур асари «Ахлоқи Муҳсиний»дир. Хусайн Бойқаронинг ўғли, Марв ҳокими шахзода Муҳсин Мирзога бағишланган бу китобда Кошифий ахлоқшуносликнинг жуда кўп тушунчаларига шарҳ беради, уларни жонли, ҳаётий мисоллар, шунингдек, қадимги ҳикоятлар асосида талқин этади. У яхшилик ва ёмонлик ҳақида фикр юритар экан, яхшиликни асосан эзгулик маъносида тушунади. Эзгуликнинг ибтидосини Кошифий хушхулқлиликда кўради. Инсоний фазилатларни у тарбия, билим, тажриба орқали таркиб топади деб ҳисоблайди. Ҳалоллик, ростгўйлик, меҳнатсеварлик, инсонпарварлик сингари ахлоқий меъёрлар ва тамойиллар эзгуликнинг пойдевори сифатида олиб қаралади.

Кошифий адолат тушунчасига, айниқса, батафсил тўхталади ва уни ўзига хос шарҳлайди. Мутафаккир адолатни инсоннинг энг яхши фазилати, адолатсизликни эса ёмон одамлардаги энг ёмон иллат тарзида тақдим қилади. Шунингдек, Кошифий адолатнинг ижтимоийлик хусусиятини ҳам назардан қочирмайди: адолат натижасида мулк боқий, мамлакат бой-бадавлат, кентлару шаҳарлар обод бўлади. Зулм эса мамлакатни таназзулга олиб келади. Кошифийнинг фикрига кўра, жамият табақалари бир-бири билан мустаҳкам ижтимоий боғлиқликка эга: агар жамиятда адолат ҳукм сурмаса, заифлар йўқолади, заифларсиз эса зўравонларнинг ҳам бўлиши мумкин эмас. Яъни адолатсиз тузумда жамият инқирозга учрайди. Адолат - инсоний жамиятни бахт-саодатга олиб борувчи йўл.

Буюк ахлоқшуноснинг бурч ҳақидаги қарашлари ҳам эътиборга молик. У бурчни Тангри олдидаги ўз қарзини бажариш, илоҳий масъулият деб тушунади. Лекин бу масъулият, айти пайтда, муҳтожларга хайр-эҳсонни, Яратган ва банда олдидаги покизаликни ҳам ўз ичига олади. Бурчни англаб етиш эса, фақат билим (билиш) орқали рўй беради. Шунингдек, Кошифий анъанавий шарқона фазилатларга бафуржа тўхталади. Сабр, ҳаё, афв, сахийлик, ростгўйлик, фаросат, тавозе сингари фазилатларнинг моҳиятини очиб беради, уларни насрий ва шеърий мисоллар билан исботлайди. Айти пайтда, уларнинг зидди бўлмиш иллатлар ҳам мутафаккирнинг диққат марказидан четда қолмайди.

Бундан ташқари, Хусайн Воиз Кошифий ахлоқий маданият муаммоларини ҳам тадқиқ этади. Унинг «Футувватномаи Султоний ёхуд жавонмардлик тариқати» асарида му-омала одоби, кийиниш одоби ҳамда меҳмондўстлик ва та-новул этикети борасида ўзига хос фикрлар ўртага ташланган. Чунончи, у, суҳбат одоби борасида гап кетганда, шайхлар ва бошқа мартабага эришганлар учун ҳам, ҳали мартабага эришмаган кишилар, муридлар учун ҳам риоя қилиниши зарур бўлган бир қанча суҳбат одоби мавжуд эканини айтиб, ҳар икки тоифа суҳбатдошлар учун алоҳида-алоҳида саккизтадан қоида тавсия этади. Бу ўринда мутафак-кир сўзга лингвистик эмас, ахлоқшунослик нуқтаи назаридан ёндашиб, унга инсоннинг ахлоқийлик даражаси намоён бўладиган восита сифатида қарайди: ахлоқшуносликда сўзни инсондан, инсонни сўздан ажратиб таҳлил этиш мумкин эмаслигини таъкидлайди. «Агар сўз сеникими ёки сен сўзникими, деб сўзласалар, айтгил: мен сўзники ва сўз меникидир, чунки сўз инсонлик дарахтининг мевасидир, дарахтни мевадан, мевани эса

дарахтдан ажратиб бўлмайди», - деб ёзади мутафаккир.¹

Китобда аллома ахлоқшунос касбий одоб муаммоларига ҳам тўхталиб ўтади. Бешинчи бобнинг ўн тўртинчи, ўн бешинчи ва ўн олтинчи фасллари турли касб эгалари одобига бағишланган. Масалан, ўн тўртинчи фасл «Касб-кор ва савдо-тижорат одоби ҳақида» деб номланади ва умуман касб эгаси, айти пайтда, савдо-тижорат аҳли одоби қонун-қоидаларини ўзи ичига олади. Кошифий ёзади:

«Билгилким, ҳамма касбларга бирдай тааллуқли қис-қача қоида-адаблар мавжуд, шунингдек, ҳар бир касб учун алоҳида одоб ҳам бор.

Агар барча касблар учун зарурий одоблар хулосаси нечта, деб сўрасалар, саккизта деб айтгил: биринчидан, ўз касбини ҳаромдан, шубҳали мол-маблағдан пок сақласин. Иккинчидан, ризқ-рўзи зарурати учунгина керакли касб билан шуғуллансин, касбни мол-дунё тўплашга сарфламасин. Учинчидан, касбни обрўй олиш, яхши ном чиқаришнинг сабаби, деб билсин. Тўртинчидан, моли ҳаром одамлар (амалдорлар, порахўрлар, қароқчилар, ўғрилар, киморбозлар, каззоб дўкондорлар) билан муомала қилмасин...».²

Кошифий сотувчи одоби, харидор одоби, ходимлар (хизматкорлар) одоби, маддоҳлар одоби сингари масалаларда ҳам худди шундай асосли фикрлар билдиради. Гарчанд, «Футувватномаи Султоний» жавонмардлик (жўмардлик) тариқати дарвешларига атаб ёзилган бўлса-да, унда илгари сурилган ахлоқий тамойиллар ва ғоялар умумминтақавий, умуминсоний қамровга эга. Зеро, буюқ форсигўй ўзбек шоири Паҳлавон Маҳмуд маълум маънода янгилаган бу тариқат дарвешлик хирқасини кийган, лекин зарур бўлса, барча қуроллар турини ишга солиб, Ватан ҳимоясига отланишни биринчи галдаги вазифаси деб билган эркпарвар инсонлар сулукидир. Шу боис мазкур китобда динийлик дунёвийликдан ажратилмайди, улар бир-бирини тўлдириши билан инсон ҳаётини ахлоқийлаштирадиган, гўзаллаштирадиган ҳодисалар сифатида талқин этилади. Жавонмардликнинг ҳарбийлаштирилган насронийлар рицарлик орденларидан фарқи ҳам шунда.

Кошифий илгари сурган ахлоқий ғоялар ҳозирги кунда кўп жиҳатдан ўз таъсир кучини йўқотган эмас. Айниқса, унинг тижоратчи, сотувчи ва харидор одобига доир қоидаларини замонавий бозорларимиз, тижорат марказларимиз ва дўконларимиз деворларига ёзиб қўйиш айти муддао бўлур эди.

Темурийлар даври ахлоқшунослигининг яна бир вакили **Жалолиддин Давоний**дир (1427 - 1502). Унинг ахлоқшунослик муаммоларига бағишланган йирик асари «Ахлоқи Жалолий» рисоласида, фалсафашунос Ҳайдар Алиқулов тадқиқотларига кўра, XV асрнинг илғор ахлоқи, мусулмон Шарқи ахлоқий таълимотларининг ютуқ ва камчиликлари акс этган. Асар уч қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисми асосий ахлоқий тушунчалар бўлмиш адолат, шижоат, донишмандлик, ифбат сингари фазилатлар таҳлили ва талқинига, иккинчи қисми оилавий ҳаёт, болалар тарбияси, муомала одоби масалаларига

¹ Кўсайн Воиз Кошифий. Футувватномаи Султоний. Н.Комилов таржимаси. Т., А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994, 58–б.

² Ёша манба, 69 – 70–б.

бағишланган. Китобнинг учинчи қисмида эса шаҳар маданияти ва подшоларнинг сиёсат юргизиши, фуқароларнинг шаҳар (давлат) бошлиқлари билан ўзаро муносабатлари қаламга олинади. Қисқа қилиб айтадиган бўлсак, «Ахлоқи Жалолий»да ахлоқшунослик кишиларнинг амалий фаолияти, қарашлари билан боғлиқ фан сифатида, ахлоқий муаммолар эса фалсафий, ижтимоий-сиёсий масалаларга дахлдор ҳодисалар тарзида олиб қаралади.¹

5. Машҳур пандномаларнинг ахлоқий моҳияти

Ўрта асрлар мусулмон Шарқи минтақаси тафаккурида ахлоқнинг моҳиятини тушунтирувчи ва ахлоқийликни тарғиб этувчи машҳур пандномалар – халқ ичида кенг тарқалган бадий - дидактик асарлар ҳам ўзига хос ўрин эгаллайди. Улар учун умумий бўлган хусусият, бу – ахлоқий меъёрларни, тамойилларни, ахлоқий маданият омилларини кўпчиликка тушунарли, ранг-баранг шаклларда, қизиқарли ҳикоятлар орқали китобхонга етказиш. Шу жиҳатдан пандномалар асрлар мобайнида ахлоқий тарбиянинг ўзига хос шарқона воситаси сифатида хизмат қилиб келди ва ҳозир ҳам хизмат қилмоқда.

Уларнинг энг машҳурларидан бири тахминан III-IV асрларда яратилган қадимги ҳинд адабий - дидактик ёдгорлиги «Панчатантра»дир. У бизда «Калила ва Димна» номи билан машҳур, ўзбек тилига бир неча бор таржима қилинган. Асарни ўқиганда кўз олдимизда икки дунё намоён бўлади: бири - инсоф, адолат, диёнат, ҳалолликка суянган, ахлоқий фазилатларнинг тажассуми бўлмиш инсонлар дунёси, эзгулик олами, иккинчиси - ёлғонни, қаллобликни, мунофиқликни, худбинликни касб қилиб олган, иллатлар тажассуми бўлган одамлар дунёси, ёвузлик дунёси. Ана шу эзгулик ва ёвузлик орасидаги кураш асарнинг ўқ томирини ташкил этади. Унда ахлоқийлик асл бахт, ахлоқсизлик инсон учун ҳалокат гирдоби экани ажойиб ҳикоятларда, масалларда ўз аксини топади. «Калила ва Димна»нинг шакли, композицион қурилиши, услубий жиҳатлари кейинчалик жуда кўп пандномалар учун бадий қолип ролини ўтади.

Мусулмон Шарқи минтақаси ахлоқий тафаккурида XI аср алоҳида диққатга сазовор. Унда икки буюк панднома яратилди. Бири туркий тилда – Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» («Яхшилик келтирувчи билимлар»), иккинчиси форсийда – Кайковуснинг «Қобуснома» асари.

«Қутадғу билиг» 13000 мисрани ўз ичига олган ахлоққа, сиёсатшуносликка доир монументал асар. Уни туркий халқларнинг ахлоқий комуси деб аташ мумкин. Китобда эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, олижаноблик ва тубанлик, ҳалоллик ва ҳаромлик сингари тушунчалар батафсил қаламга олинади. Уларнинг моҳияти образли, бадий юксак мисраларда, шеърий ҳикоятларда, мақолларда очиқ берилади.

Юсуф Хос Ҳожиб таърифидаги эзгу одам шундайки, унинг барча қилмиши ва йўриқлари халққа фойда ва манфаат беради. Барчага бирдек яхшилик қилади, лекин эвазига улардан мукофот миннатини қилмайди. Эзгу

¹ Қаранг: Буюк сиймолар, алломалар. Т., А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1996, 84–87–б.

одам ўз манфаатини кўзламайди, бошқалар манфаатини ўйлайди, бошқаларга келтирган фойдасидан ўзига манфаат тиламайди. Тўғрилиқ эса одам учун жуда керакли сифат, у одамийлик демакдир. Инсоннинг кадр-қимматини ҳам мутафаккир инсонийликда, одамгарчиликда деб билади: одам кадрли эмас, одамгарчилик кадрли, одам ноёб эмас, одамгарчилик ноёб, деган фикрни илгари суради.

«Қутадғу билиг»да фақат ахлоқий тамойиллар ёки тушунчалар эмас, балки муомала одоби ва этикет муаммолари ҳам ўртага ташланади, тил билан дил бирлиги ахлоқийликнинг асоси сифатида талқин этилади. Ахлоқийликнинг яна бир асосини буюк бобокалонимиз билимда кўради: ақл-заковатни у инсон кадр - қимматини юксалтирувчи неъмат деб билади.

Кайковуснинг «Қобуснома» асарида ҳам ана шу жиҳатларга эътибор қилинади. Айни пайтда, «Қобуснома» инсон ҳаёти ва фаолиятининг деярли барча томонларини қамраб олувчи ўғит - кўрсатмалардан иборатдир. Унда меҳмонга бориш, меҳмон кутиш, савдогарчилик одобларидан тортиб, чавгон ўйини - спортчи одобигача қаламга олинади. Кайковус ахлоқийликка эришув икки хил – табиий - туғма ва тарбия орқали рўй беришини айтади. Шу билан бирга ахлоқий тарбия ҳар икки ҳолатда ҳам шарт эканини таъкидлайди.

Шарқона пандномаларнинг энг машҳури, шубҳасиз, Шайх Муслиҳиддин Саъдийнинг (1184 - 1292) «Гулистон» асаридир. Жаҳонда бу асар таржима қилинмаган бирор - бир маданий тил бўлмаса керак. Ўзбек тилига у биринчи марта буюк ўзбек мумтоз шоири Сайфи Саройи томонидан XIV асрда таржима қилинган.

«Гулистон»нинг бу қадар машҳур бўлиб кетишига асосий сабаблар шундаки, аввало, у муаллифнинг ҳаётий тажрибалари ва кўрган - кечирганларини, ўз қулоғи билан эшитган воқеа-ҳодисаларни ўз ичига олади; иккинчидан, панднома буюк Саъдийга хос тенгсиз бадиийлик билан суғорилган; учинчидан, унинг услубидаги юксак ахлоқ эгасининг донишмандлиги ва самимияти кишини ўзига тортиб туради. Насрий ҳикоятлар билан меъёрий ҳикматлар - ахлоқий хулосаларнинг узвий боғланиб кетганлиги эса асарни яна ҳам ўқишли қилади.

Саъдий, биринчи навбатда, одамлар қиёфасидаги эзгулик ва ёвузликнинг ўзаро муносабатларини очиб беради. Оддий муомала одобидан тортиб, юксак ахлоқий тамо-йилларгача ана шу муносабатларни акс эттиришга хизмат қилади. Мутафаккир шоир инсон ахлоқийлигини, эзгуликни ўзгалар манфаатини ўз манфаатидан устун қўйишда, одамларга қайишишда кўради; илмий тил билан айтганда, Саъдий, инсон инсон учун восита эмас - мақсад, деган ғояни илгари суради. Ёвузликлар ичида у, айниқса, ёлғонни қаттиқ қоралайди: «Ёлғон гапирмоқ ҳам, - дейди шоир, - ханжар зарби кабидир: жароҳат тузалса-да, изи қолади»¹.

Бундан ташқари, Саъдий кашф этган ҳикматлар ҳам ўзининг образлилиги, фалсафий қудрати ва назокати билан кишини ҳайратга солади. Қуйидаги

¹ Саъдий. Гулистон. Ъ.Булум, Ш.Шомукамедов, Р.Комилов таржималари. Т., Ъ.Булум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968, 176–6.

ҳикматга эътибор беринг: «Гавҳар лойга тушса ҳам аввалгидек қимматбаҳо, чанг осмонга кўтарилганда ҳам қадрсиздир»¹. Ёки мана бу кичкинагина ҳикоятни олиб кўрайлик: «Оламда биринчи марта бармоғига узук таққан одам Жамшиддир. Ундан сўрадилар: «Нега ҳамма зебу зийнатни чап кўлингга бердинг, ваҳоланки, фазилат ўнг тарафдадир». Жамшид жавоб берди: «Ўнг кўлнинг - ўнг кўл эканининг ўзи буюк зийнатдир»².

Саъдийнинг «Гулистон»ига тақлидан жуда кўп асарлар яратилди. Улардан машҳурлари Жомийнинг «Баҳористон», шунингдек, Пошшохожанинг туркийда битилган «Мифтоҳ уладл» ва «Гулзор» асарларидир. Ҳар учала асар ҳам ҳикоятлар ва шеърий парчаларда баён этилган ҳикматларни ўз ичига олади. «Баҳористон»да саккиз боб - равзанинг еттинчиси шоирлар зикрига бағишланган, саккизинчи равза эса масаллардан ташкил топган. Ҳар иккала муаллиф асарларида подшолар ва буюк саркардалар ҳаётидан кўплаб ҳикоятлар келтирилади.

Темурийлар даврида яратилган энг ажойиб ва ўзига хос пандномалардан бири, бу – Хондамирнинг (1481 - 1535) «**Макорим ул-ахлоқ**» («Яхши хулқлар») асари. Унинг ўзига хослиги шундаки, ундаги қаламга олинган барча фазилатлар бир буюк инсон - Алишер Навоий қиёфаси мисолида очиб берилади, талқин этилади. Шу боис уни буюк шоир ва мутафаккир ҳақидаги хотира ёки биографик маълумотлар деб эмас, айнан бир шахс бош қаҳрамон қилиб олинган панднома деб аташ мақсадга мувофиқ. Унда бўлган воқеалар, ҳикоятлар, латифа ва мутойибаларга ўралган Навоийнинг ахлоқий ҳаёти кўз олдимизда гавдаланади, гавдаланганда ҳам фақат ўз замонаси учун эмас, балки барча замонларга намуна бўла ола-диган ахлоқий идеал тарзида юз кўрсатади.

Ўрта асрлардан кейин ҳам пандномалар яратиш анъаналари давом этди. Лекин улар орасида машҳур бўлганлари кўп эмас. Ана шундай истиснолардан бири - ўзбек мумтоз шоири Гулханийнинг (XVIII аср иккинчи ярми – XIX аср бошлари) «**Зарбулмасал**» асари. У, аввало, ўзининг шаклий янгилиги билан ажралиб туради. Асар қолиплаш усулида ёзилган - катта масал-ҳикоя ичида масал-ҳикоятлар, улар ичида эса юзлаб ўзбек халқ мақоллари жой олган. Асарнинг яна бир ўзига хослиги шундаки, унинг асосий қаҳрамонлари - ўз қиёфаларида ахлоқсизлик иллатларини мужассам этган салбий образлар. Гулханий бу иллатларни уларга юксак ахлоқий мезонлар нуктаи назаридан қараб, ўқувчига тақдим этади. Ана шу усул билан инсонларни инсоф, адолат ва диёнатга, ҳалоллик ва софдилликка чорлайди.

Ўрта асрлар мусулмон Шарқи ахлоқий таълимотлари Қадимги дунё мумтоз ахлоқшунослигининг тадрижий ривожига сифатида кейинги даврлар Оврўпа ахлоқ илми тараққиётига катта таъсир кўрсатди. Шарқ алломалари илгари сурган ғоялар, ўртага ташлаган муаммолар Оврўпа ахлоқшунослигида янги қарашлар ва, ҳатто, оқимларнинг вужудга келишига туртки бўлди. Оврўпа тарихида «Буюк таржималар даври» деб аталадиган XI-XIII асрларда нафақат Форобий, Ибн Сино, Ғаззолий, Ибн Рушд ва бошқа Шарқ алломалари

¹ Ҷеша манба, 170–6.

² Ҷеша манба, 178–179-б.

китоблари, балки улар Оврўпага қайтадан кашф этиб берган Афлотун, Арасту сингари Қадимги Юнон мутафаккирларининг асарлари ҳам араб ва сурёний тилларидан лотинчага таржима қилинди, Ғарбнинг дастлабки университетларида ўқитилди. Зотан, Ҳегелнинг Ғаззолийни нозиктаъб файласуф деб таърифлагани, Жалолиддин Румийга қойил қолгани, Э.Ренаннинг эса Ҳюмни Ғаззолийнинг тақлидчиси деб атагани бежиз эмасди. Шунингдек, Ибн Рушднинг моҳият билан мавжудлик муносабатларида якка жавҳарлардаги (субстанциялардаги) мавжудлик моҳиятдан олдин келиши ва улар онтологик жиҳатдан яхлитликни ташкил этиши ҳақидаги ғояси кейинчалик Ғарбда катта амалий аҳамият касб этган – Оврўпа халқлари менталитетига сингиб кетган экзистенциячилик фалсафий-ахлоқий оқимининг пайдо бўлишига олиб келди ва ҳоказо.

Умуман, Ўрта асрлар Шарқ фалсафаси ахлоқшунослиги, нафосатшунослиги кейинги даврлар Оврўпа тафаккури тараққиётига шу қадар катта таъсир кўрсатдики, уни нафақат илм соҳасида, балки дин соҳасида - насронийликнинг инсонга янгича муносабатида ҳам кўриш мумкин. Бу ҳолатни буюк олмон лирик шоири, ўз даврида катта шов-шувларга сабаб бўлган «Олмониядаги дин ва фалсафа тарихига доир» деб аталган йирик фалсафий рисола муаллифи Ҳайнрих Ҳайне бир шеърда лўнда қилиб, шундай ифодалайди:

*Шу чўққида, жоним, қурайлик
Биз учинчи - янгича черков;
Сўнг янгича «Аҳд ул-жадид»дан
Оят куйлаб яшайлик икков.*

*Энди руҳнинг икки хил феъли
Ҳақидаги миш-мишлар битди.
Бу кунларда гуноҳдан чўчиб,
Танни қийнаш одати йитди.*

*Илғадингми, тангри саси бор
Бу кўтирган тубсиз қаър аро?
Кўряпсанми осмонда унинг
Минглаб шами сочмоқда зиё?*

*Бор мавжудот ичра тангри бор,
Тангри билан борлиқ гўзал, ҳур.
Тангри - зулмат, тангри - нур, ҳаёт,
Тангри - бизнинг бўсалар эрур.¹*

Бу шеърни ўқиган одам албатта, уни Шарқ мумтоз фалсафасидан хабардор одам ёзганини сезади, ҳатто мутасаввиф-файласуфларимизнинг, хусусан,

¹ Heinrich Heine. Gedichte. Berlin und Weimar, Aufbau – Verlag. 1988. S. 229

Азизиддин Насафийнинг фикрлари буюк Оврўпа шоири сатрларидан ўзгаришсиз жой олганини ва бу фикрлар Оврўпа миллатлари табиатига нақадар сингишиб кетганини англайди.

6. Ўрта асрлар Оврўпа ахлоқшунослиги

Аввалги айтиб ўтилганидек, хурфикрлик борасида Ўрта асрлар Оврўпасида Қадимги Юнон ва Ўрта асрлар мусулмон Шарқига солиштириб бўлмайдиган даражада қашшоқлик мавжуд эди. Гап шундаки, Ўрта асрлар Оврўпасида насронийлик дини фалсафа, адабиёт ва санъат каби маънавий соҳаларга ёндаш туриш билан кифояланмади, балки улар орасида биринчи бўлишга, мутлақ ҳукмронликка интилди. Ахлоқшунослик олдида насронийлик таълимоти рационал тарзда умумлаштириш вазифаси турарди - черков талабининг моҳияти ана шу эди. Мазкур вазифа эса Библиёдаги қуйидаги ахлоқий концепциядан келиб чиқади.

Худо оламнинг яратувчиси ва унга жон бахш этувчи моҳиятдир. У - мутлақ ижодий-яратувчи ибтидо, айна пайтда, оламнинг олий мақсади, яширин маъноси. Худо ниманики яратадиган бўлса, уни ўзи учун яратади ва фақат биргина У ўз фаолиятининг сабаби, меъёри ва мақсадини ўзида мужассам этади. Бошқа барча мавжудот бундай мухторликдан бенасиб: улар Худо сабабли ва Худо учун мавжуд. Инсон ҳам бундан мустасно эмас. Лекин инсон, шунинг баробарида, муайян имтиёзга ҳам эга зот. Зеро, у Худога ўхшаш, аммо Худо билан айнан эмас: ҳиссиётли, ўлимга маҳкум ердаги мавжудот. У эркин қилиб яратилган ва олий мақсади бўлмиш - Худога ибодат унинг учун мажбурият шаклида юзага чиқади. Чунки инсоннинг ердаги, ўз бахтини излашга қаратилган бутун ҳаёти - инкор этилиши лозим бўлган гуноҳкорликдан иборат. Илк аждод - Одам Атонинг қилмиши бунга ёрқин мисолдир. Хуллас, насронийлик таълимоти мантиқига кўра, инсон Худога ибодат қилиш учун яратилган, бироқ у ўзи Худо бўлгиси келиб қолади: барча инсоний бахтсизликларнинг сабаби мана шу кибру ҳаво, ахлоқий мустақилликка даъводан келиб чиқади, умуман, ҳамма ёвузликларнинг илдизи шунда.

Шундай қилиб, насронийлик ахлоқи мавжудликнинг моҳият билан мос келмаслигига асосланади. Инсон ўзининг моҳиятан белгиланган ўзлигини амалга ошира олмайди. Чунки у гуноҳкор зот; у фақат Худо ёрдамидагина гуноҳдан қутулиши мумкин. Исо - инсоннинг Худо билан бирлашувига ва, айна пайтда, бундай бирлашувнинг фақат Худо туфайлигина рўй беришига далолатдир. Шу боис Худога иқтидо Исога иқтидо қилишда ўзини намоён этади. Одам Атодан гуноҳкорлик бошланган бўлса, Исодан янгиланиш, руҳан қайта туғилиш бошланади, чунки айнан у гуноҳдан қутулиш йўлини кўрсатди. Исо ўз мавжудлигининг олий ва ягона маъносини Худо - Отага етишишда деб билади. У ҳаворийларни ота - онаю, ўғил - қизларини тарқ этишга чақиради, чунки кимда-ким гуноҳдан қутулиш йўлига кирса, унинг қалбида Худодан ўзга зотга жой бўлмаслиги керак, ён - берингдагиларни худди ўзингдек севмоқ Худога муҳаббатнинг инъикосидир; Худони севмоқ уларни севиш орқали

амалга ошади. Ҳаммани севиш керак, деган талаб шундан. Агар инсон танлаб севса, бировга эзгулик, бошқасига ёвузлик қилиши мумкин ва бу билан у бўйнига Худолик ҳуқуқини олган, яъни нима адолатлию, нима адолатсиз эканини ўзи ҳал этган бўлади.

Ўрта асрлар Оврўпа ахлоқшунослигининг йирик вакили **Аврелий Августин - Илоҳий Оғустин** (лотинча Августинус Санктус, 354 - 43) «Тазарру» ҳамда «Эзгулик ва эркин ихтиёр ҳақида» деган асарларида ана шу муаммоларни ўртага ташлади ва ҳал қилишга уринди. Унинг фикрига кўра, Худо барча гўзалликлар манбаи ва энг олий гўзалликдир. Худонинг иродаси - муайян, мазмунидан қатъи назар, эзгулик, неъмат, ягона олий неъмат. Ҳамма нарса, Худодан бўлгани учун - эзгу, нимаики мавжуд экан, ҳаммаси эзгу; борлиқ - қадриятларнинг тартибли босқичларидан иборат. Борлиқ ичидаги энг муҳим фарқ Худо билан олам, Яратган билан яратилмиш орасидаги фарқдир, мана шу фарқ ахлоқнинг асоси ҳисобланади. Ҳар қандай хатти-ҳаракат фақат борлиқ тартибини акс эттириши ва Худога интилиш билан бошқа интилишларни фарқлаши, яъни олий интилишни тубан интилишлардан қатъий ажратиб олиши орқали баҳоланади. Бу - тартибни талаб қилади, ҳамма нарсада тартиб муҳим, агар биз ҳаётимизда унга суянсак, у бизни Худога етиштиради, унга суянмасак, Худога етиша олмаймиз. Шу сабабли инсон фаолиятида икки хил муносабатни фарқламоқ лозим - лаззат ва фойдага интилиш. Лаззат - фақат биргина Худодан; қолган ҳамма нарсалар фойдаланиш объекти ҳисобланади. Ердаги неъматлар фақат ердан ташқаридаги неъматларни тарғиб қилиш учун воситадир. Худодан қувонч туйгин-у, лекин ундан фойдаланма, ердаги неъматлардан фойдалан-у, лекин улардан қувонч туйма. Августин ахлоқий таълимоти ана шу талабдан келиб чиқади.

Худо, Августин нуктаи назарида, инсонни - Одам Атони эркин, гуноҳ қилмаслик имкониятига эга зот қилиб яратди. Айна пайтда У ихтиёр эркинлиги фаолиятининг аниқ йўналишини белгилаб берди. Лекин Одам Ато, нима қилиш кераклигини ўзим биламан, деган кибр билан Худонинг кўрсатмасини бузди; инсон ихтиёр эркинлигини ножоиз қўллагани учун гуноҳга ботди. Одам Ато қандай бўлса, ундан пайдо бўлган бошқа одамлар ҳам худди шундай. Биринчи одам қилган гуноҳга ҳамма одам жавобгар, ҳар бир одам ўз тишида Одам Ато еган олмадан қолган қамашишни ҳис этиб туради. Демак, ҳамма нарса, барча эзгулик Худодан; ёвузлик - эзгуликнинг йўқлиги, эзгуликдан юз буриш, нуқс, хато. У инсон ихтиёрининг хусусияти, ихтиёрнинг тубанликка қаратилишидир; у - Худо кўрсатмаларидан чекиниш, гуноҳ.

Августин таълимотини маълум маънода муҳаббат ахлоқи ҳам дейиш мумкин. Файласуф - илоҳиётчи муҳаббатни ҳар бир нарсани ўз табиий, қонуний ўрнини эгаллаши учун интилишга мажбур қилувчи фазовий кудрат сифатида талқин этади. Муҳаббат - тугалликка, оромга интилиш. Инсон нафақат севади, айна пайтда у муҳаббатни ўз муносабатларининг объекти ҳам деб билади; инсон муҳаббатнинг ўзини севиш ё севмаслик қобилиятига эга. Ахлоқий вазифа мана шу муҳаббатни инсон табиатида ўхшаш объектга йўналтиришдир. Бу объект эса - Худо. Муҳаббатнинг сезги аъзоларига ҳеч

кандай алоқаси йўқ, у руҳнинг сирли қаъридан, руҳ пайдо бўладиган макондан иборат.

Шу тарзда Августиннинг ахлоқий таълимоти жаҳон ахлоқшунослиги тарихида муҳаббат масаласини биринчи бўлиб ўртага ташлади ва бу таълимот кейинги давр мутафаккирлари қарашларига катта таъсир кўрсатди. Лекин, умуман олганда, Ўрта асрлар Оврўпа ахлоқшунослиги у қадар юксак даражага кўтарила олмади. Фақат Ўрта асрлардан Янги даврга ўтиш босқичи сифатида намоён бўлган Уйғониш давридагина муайян ўзгаришлар рўй берди: Ўрта асрлар мусулмон Шарқида ўртага ташланган кўпгина ахлоқий муаммолар таъсирида ахлоққа инсонпарварлик, инсонни улуғлаш, инсоннинг ақлий кудратига ишонч сингари янгича нуқтаи назардан ёндашилди.

Ўрта асрлар Оврўпасида Августиндан кейинги энг йирик ахлоқшунос Аквинолик **Фома Аквиний** (1225 - 1271) ҳисобланади. У олий неъматни мазмунан икки ҳил тушунади: бор томондан у Худонинг ўзига муқояса қилинса, иккинчи томондан у – ақлли мавжудотга хос Худога ўхшашликка интилиш. Хуллас, олий неъмат илоҳийлик тарзида муайянлашади. Илоҳийлик инсон қалбининг ақил экани билан боғлиқ. Шунинг учун у ҳиссиёт эмас, балки ақлий фаолиятда, аниқроғи, унинг олий шакли бўлмиш мушоҳадада мавжуддир.

Инсон том маънодаги илоҳийликка эриша олмайди. У Худо ҳақида фақат оқибатлар орқали фикр юритиши мумкин, аммо уни бевосита мушоҳада қилишга қодир эмас. Чунки инсон ақлининг фаолияти доим ҳиссиёт билан чекланган бўлади: у ўз илоҳийлигидан чекиниши мумкин; унинг фаолияти нуқсону ёвузликларга пайваста. Шу сабабли унга фақат қисман, чекланган илоҳийликкина насиб этади - инсон комилликнинг шундай даражасинигина намоён қилиши мумкин. Илоҳилик фақат нариги дунёда ўзининг тўлиқ ва тоза кўринишида намоён бўлади, зеро ёлғиз у ёқдагина инсоннинг ташқи неъматларга, дўсту ёрлар даврасига, қон-қариндошлик ришталарига эҳтиёжи қолмайди, фақат ва бевосита Худони мушоҳада қилади. У дунёдаги комил илоҳийлик нафақат тўлиқ, балки абадий ҳамдир. Худди тафт оловнинг йўлдоши бўлганидек, лаззат ҳам комил илоҳийликнинг ҳамроҳидир. Худони мушоҳада қилувчи зот айни замонда уни севади ва мана шу муҳаббат барча инсоний орзуларнинг ниҳояси ҳисобланади.

Кўпгина ўринларда Аквиний Арасту изидан боради ва инсон эркиннинг асосини ақл -идрокда деб билади. Унинг фикрича, маълум чегараларда фазилятлик инсон ақлининг вазифаси ҳисобланади. Бу ўринда инсоний ақл илоҳий ақлнинг камолотга етмаган босқичи экани назарда тутилади. Диншунос - файласуф фазилятларни учга - ақлий, ахлоқий ва ақоидий фазилятларга бўлади. Ақлий, фазилятлар ҳам ўз навбатида икки қисмга бўлинади. Ақлий яъни ақл бовар қиладиган ва амалий фазилятларга бўлинади. Ахлоқий фазилятлар руҳнинг хирсий - эҳтиросий қисмига таалуқли бўлиб, инсон феълининг сифати синалади. Улар ақлий фазилятлардан жиддий фарқ қилсада, ақлдан ва оқилоналикдан ташқарида мавжуд бўлмайди. Асосий ахлоқий фазилятлар тўртта: оқилоналик, адолат, тийиниш, матонат, ақоидий фазилятлар

учта: ишонч, умид, муҳаббат. Улар орасида энг мукамал ва асосий фазилат муҳаббат ҳисобланади. Фазилатлар босқичида ақоидий фазилатлар энг юқори поғонада туради.

Фома Аквиний қарашлари кейинги даврлар мутафаккирларига сезиларли таъсир кўрсатди ва янги фомачилик (неотомизм) фалсафий ахлоқий окимининг вужудги келишига сабаб бўлди.

Умуман олганда Ўрта асрлар Оврўпа ахлоқшунослиги у қадар юксак даражага кўтарила олмади. Фақат Ўрта асрлардан Янги даврга ўтиш босқичи сифатида намоён бўлган Уйғониш давридагина муайян ўзгаришлар рўй берди: Ўрта асрлар мусулмон Шарқида ўртага ташланган кўпгина ахлоқий муаммолар таъсирида ахлоққа инсонпарварлик, инсонни улуғлаш, инсон ақлий қудратига ишонч сингари янгича нуқтаи назардан ёндашилди.

Уйғониш даврининг диққатга сазовор ахлоқшуносларидан бири италиялик файласуф **Лоренцо Валладир** (1407 - 1457). Валла «Ҳақиқий ва ёлғон эзулик», «Ихтиёр эркинлиги ҳақида» каби асарларида барча жонзотларнинг табиатан ўзини асрашга ва изтиробдан қочишга интилиши ҳақидаги фикрларни ўз ахлоқий қарашларига асос қилиб олади. Валла инсоннинг жонли табиат билан алоқасини руҳ орқали чуқурлаштиради. Унинг фикрига кўра, ҳайвонлар ҳам одамларга ўхшаш хотира, ақл, ирода, танлов, қобилият, ачиниш сингари баъзи руҳий ҳолатларга эга. Лекин нутққа, кулгига эгалиги, айниқса абадийликка тааллуқли экани билан инсон ҳайвондан юқори туради; Худога ўхшаб абадиятга дахлдорлиги билан ҳайвонлардан фарқланади, бошқа жиҳатлари билан эса худди юлдузлар биз ёққан оловга ўхшаганидек, уларга ўхшайди.

Валла лаззатни ҳамма ерда ҳамма интиладиган, руҳ ва вужуд завқланишини ўз ичига олган неъмат деб атайди. У ҳамма интилишларнинг мақсади, ягона неъмат; ҳеч ким қандайдир мақсадлар учун лаззатланмайди, зеро, лаззатнинг ўзи - мақсад. Августиндан фарқли ўлароқ, Валла, муҳаббат лаззатга ўхшаш, чунки улар иккисининг асосида ҳам ҳиссий идрок этиш ётади, дейди. Шунинг учун у, Худони фақат Худо бўлгани учунгина севиш керак, деган фикрга қарши боради. Файласуф Худони инсонларга илоҳийлик берадиган ибтидо сифатида, кўпроқ мақсад эмас, восита тарзида талқин этади, яъни Худо неъматлар манбаи бўлганлиги учун муҳаббатга лойиқдир.

Ихтиёр эркинлиги масаласига ҳам Лоренцо Валла катта эътибор беради. Унинг фикрига кўра, ҳар бир инсон фаровонлик учун интилади, ёвузликдан эса, у ўз ёвузликими, ўзганикими, - қочишга уринади. Баъзан инсон кимгадир зарар етказса, албатта, ёвузлиги туфайли эмас, балки ўз фаровонлигини кўзлаб шундай иш қилади. Демак, инсон ўз фаровонлигига интилар экан, у тўғри йўлни танлаши керак. Неъматга, фаровонликка эгаликнинг энг муҳим шарти - бахтсизлик, хавф-хатар, безовталиқдан йироқ ва ҳамма томонидан суюкли бўлиш. Ҳаммага суюкли бўлиш эса барча лаззатларнинг манбаи ҳисобланади; нафрат қуршовида яшаш - ўлим билан тенг. Шуларга қараб, инсоннинг яхши ёки ёмонлигига баҳо берилади.

Фазилат, Валланинг фикрига кўра, неъмат бўлмиш лаззатга зарурий-табиий интилишни йўлга солишда ёрдам беради. Бунда фазилат ўз холича

мақсад эмас, балки лаззатга - фазилатлар маликасига бўйсунди; демак, фазилат ўзига хос назорат, зеро, кетидан катта изтироблар келадиган бўлса, ёки олдинда катта лаззатга эришиш имкони юзага чиқса, маълум чидам ва тоқат билан кичик лаззатдан қочиш лозим. Умуман, Валла кичик ва катта лаззат масаласига ўз таълимотида кенг ўрин беради. Ана шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, файласуф фазилатни - неъматга ихтиёр ёки муҳаббат деб атайди ва уни матонат билан таққослайди. Мазкур ахлоқий мезон асосида, Валла, инсоннинг ўз манфаатини тўғри англашига катта ишонч билан қарагани ҳолда, унинг ўзгаларга муносабатларини ўрганишга интилади. Шу боис у одамлар ҳақида яхши фикрда бўлишга, уларнинг қилмиши ҳали ахлоқий жиҳатдан англамаган ҳолларда, бу қилмишларни яхшиликка йўйишга чақиради; инсонни бошқаларнинг фаровонлигидан нафақат қувонишга, балки бошқаларга қувонч бахш этишга ҳам қодир деб ҳисоблайди.

Валла зоҳидона фазилатларга дунёвий фазилатларни маълум маънода қарши қўяди: «Фазилат нафақат камбағалликка чидашда, - дейди у, - балки бойликдан оқилона фойдаланишдадир; нафақат тоқ ўтишда, балки оила қуришдадир; нафақат бўйсунушда, балки оқилона бошқаришда ҳамдир». У зоҳидона фазилатлар асосида муҳаббатни эмас, кўрқувни кўради, Худога ихлос эмас, тоқат билан, муҳаббат эмас, кўрқув билан ибодат қилишни маъқул ҳисоблайди¹.

Лоренцо Валланинг ахлоқий қарашларига хулоса ясайдиган бўлсак, у одамлараро бўладиган барча алоқалар ва муносабатларда манфаатни четга суриб қўймайди, ҳатто Ху-дога муносабатни ҳам ана шу манфаат билан боғлайди. Инсонларнинг ўзаро муносабатларида бир-биридан фойдаланиш мақсади ётади; манфаат, шахсий фаровонлик барча инсоний қилмишларни ҳаракатга келтирувчи кучдир. Бундан, шахсият ва ижтимоийлик бир-бири билан ажралмайдиган даражада боғлиқ, деган фикр келиб чиқади. Валланинг бу ва бунга ўхшаш фикрлари кейинчалик Спиноза, Ҳоббс, Локк сингари маърифатпарварлар таълимотига туртки бўлди.

Уйғониш даври ахлоқшунослигида кейинги даврлар учун ҳам характерли бўлган икки йўналиш кўзга ташланади. Биринчиси - инсон табиати ибтидодан эзгу, иккинчиси - ибтидодан ёвуз, деган ғоя. Лекин иккала йўналиш ҳам, реал тажрибадаги инсон худбин мавжудот, деган фикрда тўхталади. Фарқ шундаки, биринчи йўналишдаги ахлоқшунослар худбинликни тарихий шароитдан, жамиятнинг оқилона ташкил этилмаганидан, тенгсизликдан келиб чиққан деб билсалар, иккинчи йўналишдагилар уни инсон табиатининг ихтиёри сифатида талқин этадилар. Ана шу йўналишлардан биринчисига мойилликни Лоренцо Валла қарашларида кўрган бўлсак, иккинчи йўналишнинг йирик вакили бошқа бир италиялик мутафаккир **Никколо Макиавелли**дир (1469 - 1527).

Макиавелли деганда, дарҳол хаёлимизга «макиавелличилик» тушунчаси келади. Бу ибора орқали кўпчилик мақсадга эришиш йўлида (асосан сиёсат борасида) ҳар қандай ахлоқсизликдан ҳазар қилмайдиган ҳаракат тарзига даъват этувчи йўналишни тушунади. «Мақсад воситасини оқлайди», деган

¹ Қаранг: Валла Л. Об истинном и ложном благе. О свободе воли. М., Наука, 1989. С. 61.

тамойил бу йўналишнинг асосини ташкил этади; бундан ахлоқ ва сиёсат бир - бири билан чиқишмайди, деган хулоса келиб чиқади, Никколо Макиавелли илгари сурган ахлоқшунослик ва сиёсатшунослик борасидаги ғоялар бу йўналишнинг асоси сифатида қабул қилинади ҳамда неча асрлардан буён италиялик файласуф - ахлоқшунос кўпчиликка тан-қид объекти бўлиб келади. Хўш, ҳақиқатдан ҳам шундайми?

Макиавеллининг ахлоқий қарашлари асосан унинг «Хукмдор» (1513) асарида ўз аксини топган. Унда мутафаккир сахийлик ва тежамкорлик, шафқат ва шафқатсизлик, муҳаббат ва нафрат сингари тушунчаларга батафсил тўхталади. Лекин уларга файласуф Ўрта асрлардагига нисбатан янгича мазмун ва маъно беради. У шафқат ва шафқатсизлик ҳақида фикр юритиб, ҳукмдор фуқароларни маҳкам тутиб туриш йўлида ўзини шафқатсизликда айблаларидан кўрқмаслиги керак, дейди. Унинг бир қадар шафқат-сизлиги тартибсизликларни келтириб чиқарадиган давомли шафқатсизликлардан афзалдир. Зеро, ўғрилик, қароқчилик, қотилликни туғдирадиган бундай тартибсизликлардан бутун аҳоли азият чекади. Бу фикрларни Макиавелли, айниқса, янги ҳукмдорларга нисбатан маъқул кўради. Унинг фикрига кўра, янги ҳукмдорни бошқа ҳукмдорларга нисбатан шафқатсизликда камроқ айблайдилар. Чунки янги давлатга жуда кўп хавф - хатар таҳдид солади.

Макиавелли ҳукмдор ўз фуқароларининг кўпроқ меҳр - муҳаббатига эмас, кўрқувига эришиши кераклигини айтади: «...қайси бири яхши - халқнинг ҳукмдорни севганими ёки ундан кўрққаними? Айтишларича, бирваракайига ҳам кўрққани, ҳам севгани яхши; бироқ меҳр - муҳаббат кўрқув билан чиқиша олмайди, шу боис танлашга тўғри келганда, кўрқувни танлаган дуруст. Зотан, одамлар ҳақида, умуман, ҳеч қачон миннатдор бўлмайдиган, бекарор, мунофиқлик ва ёлғончиликка мойил, ўз фойдасини кўзлаб, хатардан қочадиган жонзотлар дейиш мумкин: токи сен яхшилик қилиб турар экансан, улар бутун борлиғи билан сеники, сен учун ҳамма нарсасидан, қони - жонидан ҳам, болачақасидан ҳам, бойлигидан ҳам кечишга тайёр, лекин ишинг тушганда, шу захоти юзини буриб кетадилар... Бундан ташқари, одамлар ўзида меҳр - муҳаббат уйғотган кимсалардан кўра, кўрқув уйғотган кимсани хафа қилишдан кўпроқ тийинадилар»¹.

Ҳукмдорнинг ўз сўзи устидан чиқиш - чиқмаслиги масаласида эса Макиавелли «Хукмдор» рисоласининг XVIII бобида шундай дейди:

«...Тажрибадан шуни биламизки, бизнинг давримизда улуғ ишларни амалга оширишга фақат берган сўзининг устидан чиқмасликка уринган ва керак одамни лақиллатиб кетишни уддасидан чиққанларгина эришган; бундайлар охир - оқибатда ростгўйликка интилган ҳукмдорларга нисбатан жуда катта ютуқларни қўлга киритганлар.

Шуни билиш керакки, душманга қарши икки йўл билан курашиш мумкин: бири - қонун йўли, иккинчиси - қуч ишлатиш. Биринчиси - инсонга, иккинчиси - йиртқичга хос; аммо биринчиси етарли натижа бермаганлиги учун кўпинча иккинчи йўлга мурожаат қилишга тўғри келади. Бундан чиқадиган хулоса

¹ Макиавелли Н. Избранные сочинения. М., ИХЛ, 1982. С. 384 – 349.

шуки, ҳукмдор ҳам инсон, ҳам йиртқич табиатини ўзида мужассам этмоғи керак.

Йиртқичлар орасида ҳукмдор иккитасига ўхшаш учун ҳаракат қилмоғи зарур: буларнинг бири - арслон, иккинчиси - тулки... Гап шундаки, оқил ҳукмдор ўз берган ваъдасини бажаришга доим ҳам интилиши шарт эмас. Чунки одамлар ўлиб - тирилиб ваъдани бажариш учун уринишга арзимаиди, уларнинг ўзлари ваъдаларида турмайди. Ваъдани бузиш учун эса доимо баҳона топса бўлади. Қанчадан-қанча тинчлик шартномалари, қанчадан-қанча келишувлар ҳукмдорлар сўзларининг устидан чиқмаганлари учун амалга ошмай қолган. Бунда кимда-ким тулкилик қилган бўлса, ўша ютиб кетган. Лекин ёлғонни ҳам эплаш керак, қотириб қўйиш лозим: чув тушадиган одам эса доимо топилади»¹.

Дарҳақиқат, юзаки қараганда, Макиавеллининг бу фикр-лари ахлоқийлик нуқтаи назаридан ҳеч бир мезонга тўғри келмайдигандек кўринади. Аслида эса ундай эмас. Буни англаш учун куйидаги омилларни назарда тутмоқ лозим.

Биринчидан, мутафаккир ўз Ватани Италияни озод ва бирлашган ҳолда кўришни истаиди. Бу эзгу йўлда Ватан душманларини алдаш, уларга берган сўзининг устидан чиқмаслик озодлик ва бирликка олиб келадиган восита сифатида намоён бўлади, яъни эзгулик ҳамда улуғвор орзулар тантанаси йўлида хизмат қилади.

Иккинчидан, жуда кўп ўринда Макиавелли «янги ҳукмдор» иборасини ишлатади. Янги ҳукмдор, тўғрироғи, янги пайдо бўлган давлат ҳукмдори қувлик ва қаттиққўллик сиёсатини олиб бормаса, давлатни ҳам, мамлакатни ҳам, мустақилликни ҳам сақлаб қололмайди, яъни ўтиш ёки тикланиш давридаги турли хил ички ҳамда ташқи ифвогарликлару қийинчиликларни фақат тулкининг тадбиркорлиги-ю арслоннинг ҳамласи билан енгиб чиқиб кета олиш мумкин.

Учинчидан, Макиавелли фикр юритаётганда, Оврўпада янги вужудга келган миллий давлатни назарда тутди. Унинг танқидчилари эса кўп ҳолларда, аллақачон ўтиш ёки тикланиш даврини бошидан кечирган, ўн йиллар, ҳатто юз йиллар мобайнида ўзига хос муқим демократик йўналишни ишлаб чиққан ва аҳолиси шу йўналишга онгли равишда муносабатда бўла олиш даражасига кўтарилган мамлакатларнинг сиёсий арбоблари, файласуфларидир. Макиавелли таълимотини эса юқоридаги ҳар учала ҳолатда ҳам Италия тарихидан ажратиб олиб таҳлил этиш мумкин эмас.

Тўртинчидан, Макиавелли барча машҳур ҳукмдорлар тутган йўлни, ҳукмронлик сирларини шафқатсиз тарзда авра - астаригача очиб ташлайди. Бундай «сурбетлик» шундай йўлни босиб ўтган, лекин ўзини бунақа йўлга алоқаси йўқдек кўрсатишни истаган сиёсий арбобларнинг ғашини келтиради - уларга ўзи учун ҳозирда ёқимсиз бўлган ҳолатларни эслатади.

Бешинчидан, шуни доим ёдда тутиш керакки, барча ахлоқшунослар ичида фақат Макиавеллигина давлат раҳбарини алоҳида, бошқалардан тубдан фарқ қиладиган ахлоқий тип сифатида олади. Макиавелли танқидчиларининг ва бошқа кўпгина ахлоқшуносларнинг хатоси шундаки, улар ҳукмдор ахлоқини

¹ Ёша манба. С. 351 – 352.

оддий ахлоқий тамойилларга нисбат берган ҳолда баҳолашга уринадилар. Макиавелли эса ҳукмдор ахлоқини мавжуд ижтимоий шароитдан, унинг жамиятда ва миллат тараққиётида эгаллаган реал, истисноли ўрнидан келиб чиқиб талқин этади. Файласуф бунга дабдурустдан эришган эмас. У тарихий воқеалар ва далилларни билган ҳамда уларни илмий таҳлил этган; «Флоренция тарихи» деган фундаментал асар яратган улкан тарихшунос олим. У тарихий тажрибага суяниб шундай хулосага келади. Шу боис Макиавелли номини сиёсатда ахлоқсизликни тарғиб этувчи, демократиянинг душмани деганга ўхшаш сифатлашлар билан «безаш» илмдан кўра эҳтироснинг, сохта демократчиликнинг мевасидир. Аслида эса ҳақиқий донишманд, ҳар жиҳатдан кучли, маърифатли, умумлаштирувчи фалсафий иқтидорга эга ҳукмдоргина Макиавелли таърифига жонли мисол бўла олади. Масалага еттинчи осмондан эмас, реал ҳаётдан туриб ёндашилса, буни англаш қийин эмас.

Мана, тарихимиздан бир мисол. Соҳибқирон Амир Темур ўғли Мироншоҳ ва унинг аъёнларини ўзларига ишониб топширилган ҳудудни бошқаришда адолатсизликка йўл қўйгани, кайфу сафога берилиб, раиятга жабр қилгани учун шафқатсизларча жазолайди: барча аъёнлар ўлимга ҳукм этилади. Мироншоҳ эса отасининг пири Саййид Барака маслаҳати туфайлигина ўлимдан сақланиб қолади ва сазойи қилинади: қўллари боғлиқ, тиз чўктирилган Мироншоҳнинг кўзи олдида барча аъёнлари бўғизланади, махсус ўрнатилган тарновдан оқиб турган қон Мироншоҳнинг ёдида умрбод қолади - бу ҳам ўлимга тенг бир руҳий изтироб эди. Бу жазо, ҳақиқатдан ҳам шафқатсизлик. Бироқ ўн беш - йигирма одамнинг ўлими ва шахзоданинг руҳий изтироблари эвазига Мироншоҳ тасарруфидаги Эрон, Озарбайжон, Рум, Арран сингари кўплаб ўлкаларни ўз ичига олган улкан бир ҳудуддаги миллионлаб аҳоли амалдор ҳамда сипоҳийларнинг бош - бошдоқлигидан, ўз фуқаролик ҳуқуқларига тажовузидан қутулади, яъни Амир Темурнинг шафқатсиз деган ном олишдан кўрқмай, ота эмас, ҳукмдор сифатида иш кўриши туфайли адолат ўрнатилади; кичик шафқатсизлик улкан шафқатга айланади.

Энди давлат бошлиғининг ўз сўзи устидан чиқиш - чиқмаслигини ахлоқий баҳолаш борасида замонавий бир мисол келтирамиз. Шўролар иттифоқи эндигина тарқалган ва давлатлараро МДХ ташкилоти тузилаётган пайтда ўтказилган матбуот конференциясида мухбирлардан бири Ўзбекистон ва Украинада фуқаролик мақоми қандай бўлади, МДХ таркибидаги бошқа давлатлар фуқаролари бу иккала давлатнинг ҳам фуқаролари ҳисобланадими - йўқми, деган мазмунда савол берди. Савол моҳиятан ифвогарона эди. Чунки МДХ давлатларидан бирортаси ўша пайтда бу масалани кун тартибига қўймоқчи эмасди, ҳаммаси ҳозирча фақат қоғоздагина бўлган мустақиллигини мустаҳкамлашга интиларди. Лекин, айти пайтда, бу саволга қайси давлат раҳбари салбий жавоб берса, ўша давлатда русийзабон аҳолининг жунбушга келиши, маълум тартибсизликлар рўй бериши, бундан мамлакат маънавий ва моддий зарар кўриши шубҳасиз эди. Зеро, бу давлатлардаги мудофаа, ҳарбий саноат, оғир саноат, рангли металлургия ва бошқа муҳим соҳалар асосан мустамлакачилик даъволаридан воз кечишни истамаган русийзабон кишилар

қўлида бўлиб, илк ўтиш даврининг демократия ниқоби остидаги бошбошдоқликлари натижасида улар муайян мамлакат мустақиллигига сезиларли зарба бера олишга қодир эдилар. Агар жавоб ижобий бўлса, ўша раҳбар давлатидаги аҳолининг бу қисми ифвогарлик учун баҳона тополмасди ва ғазабини бирқанча вақт босиб туришга мажбур бўларди. Энг муҳими ана шу фурсат эди. Бироқ мамлакатдаги мустақилликдан маст ёшлар, миллий партиялар, муҳолифатдаги кучлар бу давлат бошлиғини моҳиятан миллий мустақилликка қарши раҳбар сифатида баҳоладилар. Икки давлат раҳбари олдида ана шундай муҳим танлов турарди.

Ўзбекистон давлати раҳбари, барча МДХ давлатлари фуқаролари Ўзбекистон фуқаролари бўла олади деб, Украина раҳбари эса, аксинча, бундай бўлиши қатъиян мумкин эмас, деб жавоб берди. Ўша матбуот конференциясидан Украина давлати раҳбари зимдан олқиш олиб, Ўзбекистон раҳбари эса истехзоли жилмайишлар остида чиқиб кетди. Орадан сал ўтмай, Ўзбекистондаги русийзабон ҳарбийлар ва мутахассислар баҳона тополмай, тинчиб қолдилар, тез орада Россияга олиб ўтиб кетиладиган ҳарбий техника ҳақидаги шов - шувлар ҳам секин-аста тўхтади. Украинада эса русийзабон аҳолининг норозиликлари бошланди, «рус ватанпарварлари» томонидан юзлаб ҳарбий техника воситалари, хусусан, янги жанговар ҳаво кемалари ҳам Россияга олиб ўтилди...

Бир неча йилдан кейин эса мазкур масала реал кун тартибига қўйилди: Россия давлати ўз мавқеини Марказий Осиё мамлакатлари ичкарасида мустаҳкамлаш ва, керак бўлганда, уларнинг ички ишларига аралашуш учун замин тайёрлаш мақсадида иккиёклама фуқаролик борасида ташаббус билан чиқди. Шунда Ўзбекистон давлати раҳбари оқилона ва аниқ жавоб берди: Ўзбекистон демократик ва ҳуқуқий йўналишдаги давлат, унда барча миллатлар тенг ҳуқуққа эга. Шу боис рус миллатига мансуб аҳолига иккиёклама фуқаролик татбиқ этилса, бошқа миллат вакиллари ҳам шундай ҳуқуқ берилиши керак, масалан, корейсларга, украинларга, юнонларга, қозоқларга, тожикларга ва ҳоказо. Акс ҳолда, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгилаб қўйилган миллатлараро тенгҳуқуқлилиқ тамойили бузилади. Айни пайтда, бундай кенг миқёсли иккиёклама фуқароликнинг, муайян фавқулодда ҳодисалар юзага келганда, Ўзбекистон давлати хавфсизлигига, ҳатто мустақиллигига хатар туғдириши ҳеч кимга сир эмас.

Бундай жавобга Марказий Осиё мамлакатларининг ҳаммасига ўз таъсирини ўтказиб келган Россия давлати ҳеч нима дея олмади: унинг рўпарасида ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий, ҳам ҳарбий жиҳатдан ўзига яраша қудратли давлат турарди. Бундан ташқари, Ўзбекистон давлати раҳбарига ҳеч ким, бундан бир неча йил аввалги гапингиз бошқача эди-ку, дея олмасди ҳам. Чунки фикр, умуман олганда, беқарорлик хусусиятига эга; фикр беқарорлиги - ўзгарувчанлиги тараққиёт гарови, фикр барқарорлиги, фикрнинг қотиб қолиши инсониятни таназзулга, ҳатто, умуман, биологик тур сифатида йўқ бўлиб кетишига ҳам олиб келиши мумкин. Бу инсониятнинг минг йиллар мобайнидаги тарихий тажрибасидан чиқарилган фалсафий хулосага ҳеч ким

қарши туrolмайди.

Шундай қилиб, муҳим бир халқаро масалада Ўзбекистон давлати тўла ютиб чиқди: бир томондан, Украина сингари ҳам моддий, ҳам маънавий зарар кўрмади, иккинчи томондан, жуда катта халқаро обрўга мушарраф бўлди. Лекин бу қувонарли ҳол, маънавий лаззат, Ўзбекистон давлати раҳбарининг руҳий изтироблари, таъна - дашномларга сабр-тоқат билан чидаши натижасида, фидойилиги туфайли рўй берди. Ўзбекистон давлати раҳбари ўзига шафқатсизлик қилиб, миллатга, Ватанга шафқат қилди, Лоренцо Валла айтганидек, кичик лаззатдан кечиб, вақтинчалик изтироб эвазига катта лаззатга ноил бўлди.

Яна шуни таъкидлаш жоизки, Макиавелли қаттиқ қўллик, сўзининг устидан чиқмаслик сингари хатти - ҳаракатларни фақат умумдават, умуммиллат нуқтаи назаридан келиб чиқиб амалга оширилсагина маъқуллайди, ҳукмдорнинг босиқ бўлишини, ҳадеб жазолашга интилмаслиги кераклигини айтади; ўз халқида нафрат ва ҳазар ҳиссини уйғотган ҳукмдорнинг аҳволига вой эканини таъкидлайди. Мутафаккир, ана шундай оқил, моҳир ҳукмдорларга эга мамлакат ўз озодлигини қўлдан бермайди, деб ҳисоблайди. Умуман, шуни таъкидлаш керакки, Макиавелли учун энг муҳими - озодлик: озод Италия, озод жамият, шахс эркинлиги, фаолият эркинлиги каби тушунчалар унинг учун энг асосий тушунчалардир. Айна пайтда, одамлардан насронийлик талаб қиладиган бўйсуниб, сабр-тоқат, ҳамма нарсага шукур қилиш сингари ахлоқий тамойилларни кўрқмай қаттиқ танқид остига олади. У Италия озодлигини икки нарса емирганлигини айтади: бири - миллатни бўшаштириб, ожизлаштириб юборган ҳодиса насронийликнинг хулқий-ахлоқий тамойиллари бўлса, иккинчиси - ҳар қандай республикачилик ва ҳар қандай озодликнинг душмани қудратли Румо салтанати эди.

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, Макиавелли ўз асарларида, хусусан, «Ҳукмдор» рисоласида илгари сурган ахлоқий таълимот, давлат раҳбари ахлоқий фаолиятидаги фазилат ва иллатнинг ўзаро алоқаси, бир - бирига ўтиб туриши, баъзан эса, бири иккинчисини келтириб чиқариши ҳақидаги янги фикрлари ҳалигача ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Уйғониш даврининг яна бир ўзига хос ахлоқшуноси, бу **Мишел Монтендир** (1533 -1592). Унинг ахлоқий бади ҳалардан иборат. «Тажрибаном» (1580 - 1588) асари Ғарб маънавий дунёсида улкан воқеа бўлган амалий ахлоқ борасидаги ноёб асардир. Уни Ғарбнинг ўзига хос «Тулистон»и деб аташ мумкин. Зеро, янги давр тажрибавий ахлоқшунослиги Монтендан бошланади: «Тажрибаном» да турли давр ва халқлар ҳаётида рўй берган жуда кўп ахлоқий ҳолатлар йиғилган: улар муаллифнинг нозик руҳий-ижтимоий кузатишларига мойил истеъдодли ахлоқшунос эканини кўрсатади. Монтен ўз мулоҳазалари орқали инсоннинг тажрибалар гирдобига иложсиз тушиб қолган зот эканлигини таъкидлайди ва бизда шундай қудратли, жонли тасаввур уйғотадики, бу тасаввур учун дунё кифолар яратадиган хом - ашё манбаига айланади. Мутафаккир ўз даври учун муҳим бўлган барча масалалар билан, ўзлигини таҳлил этиш билан шуғулланади: «Яшаш менинг машғулотим,

менинг санъатим - мана шу!... Мен бунда ҳатти - ҳаракатларимни эмас, балки ўзимни, ўз моҳиятимни тасвирлайман», - дейди мутафаккир¹. Зеро, ўз - ўзини кашф этиш, ўзини - ўзига тушунтириш, Монтен фикрича, ахлоқийликнинг шартин ҳисобланади.

“Мен ўзимга қай тарзда ёндашишим орқалигина, - деб ёзади файласуф, - ўзимдан уятчанлик ва сурбетликни, бокиралик ва бузуқликни, сергаплик ва камсуқумликни, меҳнаткашлик ва логарликни, зехни ўткирлик ва тўпосликни, тундлик ва очик кўнгилликни, ёлғончилик ва ҳақиқатгўйликни топаман. Ўзини диққат билан ўрганган киши ўзида ва, ҳатто, ўз мулоҳазаларида ана шундай беқарорлик ҳамда қарама-қаршиликни кўради.² Бу билан Монтен ақл - идрок инсондаги мураккаб руҳий ҳолатларнинг биргина ҳолатидир. Шу сабабли ҳеч қандай уйғунлаштирувчи маънавий шакл, ҳеч қандай бурч ёки фазилат субъектнинг хотиржамлигини кафолатлай олмайди, яъни ахлоқ муайян қатъий белгиланган, бир хилдаги меъёрлар йиғиндисидан иборат бўлмайди, деган фикрни илгари суради. Лекин баъзан унинг шубҳагўйлиги (скептицизми) меъёридан ошиб кетади шахсни: фақат ўзини ўйлашга барча фикр ва ниятини ўз фойдасини кўзлаш учун қаратишга, яъни уни худбинликка даъват этишгача бориб етади. Айни пайтда бу шубҳагўйлик субъект тушунчасининг икки томонламалигини қатъий таъкидлаб ўтади. Ахлоқнинг иккига бўлинганини кўрастиш баробарида Монтен шу икки қисмни бирлаштиришга интилади. Мутафаккир таълимотининг моҳияти ҳам ана шундан иборат. Унинг таълимоти инсондан ақл идрок, мулоаза билан яшаш ҳуқуқига асосланишини талаб қилади.

Уйғониш даври ахлоқий таълимотлари ахлоқшунослик тарихида шубасиз олға ташланган қадам бўлди. Зеро бу давр мутафаккирлари қадимги дунё ахлоқшунослари илгари сурган назария ва ғояларни Ўрта асрлар мусулмон Шарқи ахлоқшунослиги призмасидан ўтказиб, хулосалар чиқаришга интилди, муайян маънода уларни Оврўпа ахлоқ илмида синтезлаштириш жараёнини бошлаб бердилар.

АДАБИЁТЛАР

1. Жумабоев Й. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараққиёти тарихидан. Т., Ўқитувчи, 1997.
2. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон. Т., Ёзувчи, 1996.
3. Комилов Н. Тасаввуф. 2 - китоб. Т., Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат «Ўзбекистон» нашриётлари, 1999.
4. Маҳмудов Р. Дегонимни улусқа марғуб эт. Т., Ўзбекистон, 1992.
5. Олим С. Нақшбанд ва Навоий. Т., Ўқитувчи, 1996.
6. Форобий. Фозил одамлар шаҳари. Т, Мерос. 1990.
7. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ - Янги аср авлоди, 2003.
8. Шер А. Ибрат кўзи. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996, 7-8, 9-10-

¹ Монтень М. Опыты В 3 кн. Кн. 1-2. М., Наука, 1979. С. 332 – 333.

² Ёша манба. С. 296.

сонлар.

9. Ibn Haldun. Tasavvufun mahiyeti. Istanbul, 1984.
10. W. Montgomery Watt. The influence of islam on medieval Europe. Edinburgh, 1972;
11. Уотт У.М. Влияние ислама на средневековую Европу. М., Наука, 1976.
12. Сагадеев А. Ибн Рушд. М., Мысль, 1973.
13. Серебряков С.Б. Трактат Ибн Сины о любви. Тбилиси, Мецниерба, 1976.

IV БОБ

ЯНГИ ДАВР АХЛОҚШУНОСЛИГИДАГИ АСОСИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ВА ЙЎНАЛИШЛАР

Қадимги дунё мумтоз илмий тафаккурининг энг яхши анъаналарини ривожлантириб, бойитиб, унда кўтарилган муаммоларга янгича муносабат ишлаб чиққан Ўрта асрлар мусулмон Шарқи таълимотлари Оврўпа Уйғониш даври мутафаккирлари учун туртки бўлганини айтиб ўтган эдик. Шарқ тафаккури ютуқларини тадрижий ривожлантирган, уйғонган Оврўпа мислсиз парвозга шай ақл-идрок бургутига айланди ва у Янги давр осмонида юксак парвозга киришди. Ахлоқшунослик борасида ҳам бу парвоз ўзини намоён этди. Инсонга ҳар томонлама маданий, эркин шахс сифатидаги муносабат эндиликда муайян тарзда янгиланди; уни ижодий шахс деб талқин ва таҳлил этиш концепцияси юзага келди. Инсон ақл-идрокигина ахлоқнинг манбаи ва ахлоқий тарбиотнинг асоси деб ҳисобланди. Ахлоқ эса инсоннинг фикрловчи мавжудот сифатидаги ҳолати тарзида таърифланди.

1. Оврўпа рационал - маърифатпарварлик ахлоқшунослиги

Бу даврда ахлоқшунослик фанида турли йўналишлар вужудга келди. Шулардан бири-рационал йўналиш. Бу йўналишнинг дастлабки намояндаларидан бири француз файласуфи Рене (Картезий) Декартдир (1596 - 1650)).

Декартнинг ахлоқий қарашлари асосан унинг «Қалбнинг эҳтирослари», «Ақлни тўғри йўналтириш ва илмлардаги ҳақиқатни излаб топишга йўналтирилган усул ҳақида мулоҳазалар» асарида ва хатларида ўз аксини топган мутафаккирнинг инсон вужуди рухий ҳолатларини тушунтиришда механикани қўллаши ахлоқни табиийёт нуқтаи назаридан талқин қилишга олиб келди. Хатларидан бирида Декарт тўғридан - тўғри эҳтиросларни физик, табиийётчи сифатида олиб қараш истагида эканини айтади. У инсондаги вужудий ва соф маънавий томонлари ажратиб кўрсатади ҳамда уларни бир - бирининг зидди деб таърифлайди. Ана шу икки томон оралиғида, Декартнинг фикрига кўра, олти ҳисдан – ҳайрат, муҳаббат, нафрат, истак, қувонч ва қайғудан иборат хиссиётлар майдони жойлашган. Ҳислар бир вақтнинг ўзида руҳни вужуд ва атрофдаги нарсалар дунёси билан бирлаштирувчи дастлабки дастаклар (ричаглар) тизимини ташкил этади. Улар қалб ғилдирагини айлантирувчи қайишлар ва вужуд ҳаракатини уйғотувчи кучлар сифатида субъект ҳатти-ҳаракатига қатъият ҳамда барқарорлик бағишлайди.

Умуман олганда, Декартнинг ахлоқий таълимотида фойдалилик тамойили ҳукмрон. Ақл оз куч сарфлаб, кўп фойда олиш учун муҳаббат, қувонч, қайғу, лаззат сингари хиссиётларни бошқариб туради. Ҳис - туйғу уларни тежамкорлик билан сарфлаш, вужуд машинасининг корханаси бўлмиш соғлиққа зарар келтирадиган ортиқча «ҳаражатларни» бартараф этиш - Декарт тақдим этадиган

энг яхши ахлоқ мана шу. Зеро, ҳислар – муайян инсон мажбуран сарфлайдиган ҳаражат. Улар ўз - ўзича эмас, балки жисмоний жараёнларга хизмат қилиши учун мавжуд: улар кучларни жамлайди, маълум бир объектга қарата йўналтиради. Лекин хиссиётга берилиш – ҳақиқатдан йироқлашадиган ҳалокатли йўл. Одамлар имкон борича эҳтиросларни босишга ўрганмоқлари лозим. Зотан, ҳис - туйғу уйғотувчи нарса - ҳодиса асл ҳолига қараганда мафтункорроқ кўринади. Шу боис хиссиётнинг рационал (ақлий) танқиди ахлоқий вазифани бажаришга қаратилган. Мутафаккирнинг фикрига кўра, донишмандлик эҳтирослар келтирган бахтсизликларни енгил кечириш ва шу орқали ҳамма нарсдан лаззат топиш учун ўз устимиздан уддабуронлик билан ҳукм юргизишга ўргатади. «Бунинг учун эса ихтиёр эркинлигидан фойдалана билиш лозим. Мен, - деб ёзади Декарт «Қалбнинг эҳтирослари» рисоласида, - ўз – ўзини ҳурмат қилишнинг биргина асосини биламан, бу – ихтиёр эркинлигимиз ва ўз истакларимиз устидан ҳукумрон бўла билишимиз. Зеро фақат ихтиёр эркинлигига боғлиқ хатти – ҳаракатларимизгина бизнинг ё мақтов ё танбаҳ олишимиз учун асос бўла олади. Ихтиёр эркинлиги бизга ўз устимиздан ҳукумронлик қилиш ҳуқуқини беради ва шу билан бизни қай даражададир Худога ўхшашлигимизни таъминлайди, фақат журъатсизлигимиз туфайли бизга У инъом этган ҳуқуқни йўқотмасак бўлгани»¹.

Декарт «Усул ҳақида мулоҳазалар «рисоласининг» ушбу усулдан чиқарилган бир неча ахлоқий қонидлар» деб аталган учинчи қисмида ўзи амал қилган ахлоқий қоидаларни таклиф этади. Бу қоидаларда файласуф, биринчидан, ўз мамлақати қонунлари ва урф-одатларига бўйсуниб, болалигидан ўзи тарбияланган диний эътиқодни маҳкам тутганини; иккинчидан, кучи етганича ўз ҳатти - ҳаракатларида қатъий ва қоим бўлишга, ўйлаб иш тутишга кейинги пушаймон ёки виждон азобига ўрин қолдирмасликка интилаганини; учинчидан, тақдирни аввало эмас, ўзини енгиллашга, дунё тартиботини эмас, балки ўз хоҳишларини ўзгартиришга ҳаракат қилганини: тўртинчидан, мазкур уч қонидани ҳақиқатни излашга бағишланган ҳаётида фойдаланиб келганини ҳамда шу туфайли бу дунёда энг тоза, энг ёқимли бўлган лаззатга кўп бор эришганини айтади. Лекин, у мазкур қоидаларнинг вақтинчалик хусусиятга эга эканини, асло мутлақлик ёки мангулик мақомига даъво қилмаслигини ҳам таъкидлаб ўтади.

Нидерландиялик файласуф **Бенедикт (Барух) Спиноза** (1632 - 1677) ахлоқшунослик борасида Декартнинг рационал қарашларини давом эттирди ва янада юксак босқичга олиб чиқди. Унинг бу жиҳатдан «Худо, инсон ва унинг бахти ҳақида қисқача рисола» (1660), «Илоҳиёт ва сиёсат рисоласи» (1670) ва «Ахлоқшунослик» (1677) асарлари диққатга сазовордир.

Спиноза Худони - табиат, табиатни - Худо тарзида талқин этади. Худо - ягона субстанция (жавҳар), барча ҳодисалар ва яқка нарсаларнинг илк асоси. У абадийлик ва чексизликка эга, яратилмаган ҳамда ҳеч қачон йўқолмайди. Унга икки белги - сифат хос: бири - кўлам, иккинчиси - тафаккур. Яъни табиатда намоён бўлган Худо, субстанция, азалий ва олий онг. Субстанция ўзи учун ўзи

¹ Декарт Р. Сочинение в двух томах. Т. 1, М., Мысль, 1989. С. 547.

сабабдир, дейди мутафаккир. У субстанция ва унинг сифатларини талқин этишда модус тушунчасини киритади. Модус деганда файласуф субстанциянинг оламдаги кўпдан-кўп ранг-баранг ходисалар ва нарсалар кўринишида намоён бўлувчи ҳолатини тушунади. Файласуф субстанция ва унинг сифатларини - яратувчи табиат, модусларни эса яралувчи табиат деб атайдди. Демак, субстанция оламнинг ягона ибтидоси сифатида ўзи учун ҳам, оламдаги турли хил нарса ва ходисалар учун ҳам сабабдир, яъни биринчи сабабдир. Ана шу биринчи сабабсиз оламдаги нарса ва ходисаларнинг мавжуд бўлиши ёки ифода топиши мумкин эмас. Субстанция ўз-ўзининг сабабчиси сифатида эркин, айна пайтда, оқибат сифатида заруриятдир. Эркинлиги унинг абадий кудратини, зарурияти унинг абадий мавжудлигини анг-латади. Бироқ унинг эркинлиги эркин ихтиёр эмас, балки эркин сабабдир. Бу фикрлар Ўрта асрлар мусулмон Шарқи фалсафасидаги, хусусан, Форобий, Ибн Сино сингари мутафаккирлар қарашларидаги вужуди вожиб (зарурий вужуд) тушунчаларини эслатади. Зеро, Спиноза Маймоний, Ибн Изро сингари яхудий алломаларнинг ижодини пухта ўрганган эди. Бу мутафаккирлар эса Форобий, Ибн Сино, Беруний, Хайём, Ғаззолий каби файласуфлар қарашларини ўзига хос талқин этган.

Спиноза насронийлик асоси бўлмиш «Худо-одам» тўғрисидаги - ерга тушиб изтироб ва ўлимга рози бўлиб, сўнг одамлар гуноҳининг ибтидосини ювиш мақсадида қайта тирилган Худонинг ўғли ҳақидаги ақидани рад этади. Уни файласуф, бўлмаган нарса, деб атайдди, уни - айлана квадрат шаклини ола биледи, деган ақлга сиғмайдиган гапга ўхшатади. Шунингдек, мутафаккир яхудочиликнинг, яхудийларни алоҳида эътиборга молик, бошқа халқлардан баланд турадиган «муқаддас» халқ сифатида талқин этувчи ақидасини ҳам бекор гап деб атайдди, исломий ақидапарастликни ҳам қоралайдди. Лекин унинг қарашларида тасаввуфий моҳият ётганини англаш қийин эмас. У инсонга Худонинг бир парчаси сифатида қарайди. Умуман, Спинозанинг субстанция ва модуслар ҳақидаги таълимоти машҳур мутасаввиф, буюк шоир Шайх Муслиҳиддин Саъдийдаги «Ҳар япроқда Худо бор!» деган сатрни ёдга солади.

Мутафаккирнинг фикрига кўра, қалб ёки руҳ доимо ғоялар йиғиндисидан иборат бўлади. Ҳар бир ғоя - интенционал, яъни маълум бир объектга йўналтирилган. Руҳнинг энг яқин объекти эса - унинг ўз вужуди. Шу сабабли файласуф руҳни вужуднинг ғояси деб атайдди. Руҳнинг бу сифати унинг нофаол эканидан, вужудга қарамлигидан далолат беради. Зеро, у ҳиссий билиш билан боғлиқ. Бироқ бу руҳ нафақат вужудий ҳолатларни, балки ўз ғояларини ҳам англаш қобилиятига эга. Айнан мана шунда руҳнинг рационал - фаҳмий (интуитив) фаол жиҳати ўзини намоён этади. Бу фаол жиҳат субстанция - Худога етишишга олиб борадиган билишдир. Донишмандлик эришган бу ҳолатни Спиноза, Ғаззолий изидан бориб, Худога билиш орқали муҳаббат кўймоқ, Худони билиб севмоқ, деб атайдди.

Спиноза билишни зарурият доирасида кўради. Агар биз бу туйғулар сабабини уларнинг зарурияти доирасида билсак, улар билан муроса қилсак, улардан камроқ изтироб чекамиз. Масалан, барча болалар дастлаб

юролмасликлари ва гапиролмасликларини билганлари учун бу ҳолат билан муроса қиладилар ҳамда уни одатий деб қабул этадилар. Демак, руҳ нарсаларга қанчалик зарурият сифатида қараса, туйғулар устидан шунчалик кучлироқ ҳукмрон бўлади ва улардан камроқ азият чекади. Яъни инсоннинг эрки ўз туйғуларини билиш ва улар устидан ҳукмронлик қилишдадир. Ақлнинг қудрати шахс эркини белгилайди. Шундан келиб чиқиб, Спиноза инсоний қилмишлар устидан кулмасликка, улардан хафа бўлмасликка, уларни лаънатламасликка, балки тушунишга чақиради.

Инсон учун тўғри ҳаёт тарзи сифатида нидерланд мутафаккири ўз манфаатини кўзлаб иш юритишни таклиф этади. Зеро, барча инсонлар катта бахтга эришиш учун интиладилар. Лекин ҳар бир шахс ўз манфаати нуқтаи назаридан ҳаракат қилар экан, бошқалар ҳам шундай ҳаракат қилишлари учун ўз хатти-ҳаракатларини туйғулар билан эмас, ақл билан бошқариши лозим. Айни пайтда, файласуфнинг фикрича, халқ оммаси ўз хатти-ҳаракатларида ақл билан иш кўра оладиган билиш даражасига кўтарилиш қобилиятига эга бўлолмайди. Шу жиҳатдан одамларнинг эҳтирос ва ҳаяжонларини босиб, уларнинг барча хатти - ҳаракатларини ақл билан йўналтирадиган қонунлар чиқарадиган давлат ҳокимиятига эҳтиёж мавжуд. Ахлоқ-одоб қонун-қоидалари, Спиноза фикрига кўра, давлат ҳуқуқи қонунларига мос келиши лозим. Давлат қонунлари шундай бўлиши керакки, уларга кўра ҳар бир киши ўз манфаатига интилар экан, бошқа шахслар ва давлат манфаатига хилоф равишда иш кўрмаслиги керак. Ана шунда «оқилона ўзини чеклаш» юз беради. Шу билан бирга, мутафаккир юқори ҳокимиятнинг инсонлар шахсий ҳаётига аралашувига қарши чиқади ва виждон эркинлигини, тафаккур эркинлигини ҳимоя қилади. Ҳар кимга ўз фикрини айтиш эркинлигини бериш лозим, дейди файласуф, фақат ҳукм юргизишнинг демократик шаклигина зарур бўлган эркинликни тўлиқ таъминлаши мумкин.

Рационал йўналишдаги мутафаккирлардан яна бири инглиз файласуфи **Томас Ҳоббсдир** (1588 - 1679). Унинг ахлоқий қарашлари асосан «Инсон ҳақида» (1640), «Левиафан ёки Моддият, шакл ҳамда давла ва черков ва фуқаролик ҳокимияти» (1651), «Эркинлик ва зарурият ҳақида» (1652), «Фалсафа асослари» (1642 - 1658) асарларида акс этган.

Ҳоббс ўз ахлоқий таълимотида асосий эътиборни инсоннинг зўравонлик ва ҳукмронликка йўналтирилган феъл – атворига, шахсларнинг бир-бирига нисбатан «уруш» ҳолатида эканига қаратади; инсон инсонга бўри дейди. Файласуф инсоннинг худбинлик табиатини доимо олдинги ўринга чиқади: энг улуғ эзгулик дейди ўзини асраш, табиатнинг энг улкан ёвузлиги - ўлим. Жуда кўпчилик одамлардаги мана шу ўзини асрашга интилиш уларни хайвонот дунёси билан яқинлаштиради. Шунинг учун одамлар табиатан эҳтирос, кўрқув, ғазаб ва бошқа ҳайвоний туйғуларни бошдан кечирадилар, кўпроқ дўстларни эмас обрў–эътибор ҳамда фойдани излайдилар. Инсоннинг ўзига ўхшаган зотлар орасидаги ҳаёти асосини мураккаб манфаатлар ўйини ташкил этади. Файласуфнинг фикрига кўра, эзгулик ва ёвузлик сўзлари энг аввало инсонлар ўз ҳаётидаги муайян шароитларда бошидан кечирган ҳолатлар билан боғлиқ.

«Эзгулик» доимо улар учун ўзларига фойдали ва ёқимли, ўзлари интиладиган нарса «ёвузлик» эса бунинг акси бўлган ҳолатлар. Ушбу фикрлари билан Ҳоббс кейинчалик Англияда ривожланган утилитарчилик таълимотининг ибтидосида туради, десак хато қилмаймиз.

Ҳоббс ахлоқий кадриятларни ўз-ўзини ҳаракатга келтирувчи нуқталарнинг (шахсларнинг) вазифаси, улар орасидаги ўзига хос алоқа сифатида таърифлайди. Инсоннинг ўзи бу ўринда ижтимоий муносабатлар, кесишадиган нуқта. «Инсон қадрни ёки баҳоси, бошқа нарсаларда бўлганидек, унинг нархидир, яъни унинг кучидан фойдаланиш қанча турса, одамнинг баҳоси ўшанча шу сабабли у мутлақ эмас, балки унга бўлган этиёжга ва бошқаларнинг баҳосига боғлиқ нарсадир»¹. Ҳоббс ана шу баҳоли муносабатни ахлоқни белгиланишнинг асосий модели сифатида олиб қарайди. Бир - биримизни кадрлашимизнинг ифодасини биз одатда ҳурмат ва ҳурматсизлик деб атаймиз», дейди файласуф. Зеро у ҳурмат уйғотадиган нарса - ҳодисаларнигина ахлоқий жиҳатдан кадрли деб ҳисоблайди. Ҳурмат эса бу ўринда ҳукмронликнинг ижтимоий ифодаси тарзида намоён бўлади: «Кимгадир бўйсунмоқ унга ҳурмат кўрсатиш демакдир»². Кадр - қимматни Ҳоббс инсонга давлат томонидан берилган баҳо сифатида изоҳлайди.

Фаолиятнинг ахлоқий томони шундаки, инсон ўз эркини у ёки бу тарзида анланмасдан туриб юзага чиқиши мумкин эмас. Ҳоббс ихтиёр эркинлигига эркинлик тушунчасини қарши қўяди аммадан аввал инсон фаолиятига таълуқли бўлган эркинлик айна пайтда маълум жиҳатдан, табиат жараёнларини ҳам изолайди. Файласуфнинг фикрига кўра эркинлик тушунчасини ақл идрокли мавжудотларга нисбатан берилгани каби жонсиз мавжудотларга нисбатан ҳам қўлласа бўлади: агар сув солинган идиш синдирилса, сув ҳам эркинликка чиқиши мумкин. Бироқ эркинлик тушунчасини нарсалар дунёси ва одамларнинг ўзига хосликлари билан хилма - хил муносабатга киришадиган инсонга нисбатан қўллаш айниқса мураккаб. Чунки у, одатда, бирор жиҳатдан эркин бўлса, иккинчи жиҳатдан эркин бўла олмайди. Эркинлик тушунчаси асло зарурият тушунчасига зид эмас, улар бир - бирини инкор этмайди. Дарёнинг эркин оқими ўзининг зарурияти билан йўналади. Одамлар фаолиятида эркинлик ва заруриятнинг бирлашуви яна ҳам муҳим. Шу нуқтаи назардан инсон эркининг табиати ҳар хил бўлади, зеро у эркинликнинг маълум зарурият билан муайян тарзда бирикуви билан белгиланади. Умуман олганда, Ҳоббснинг қарашларида ахлоқий қоидалар шахс худбинлигидан келиб чиқсада айна пайтда улар яхши муносабатларга асос ҳам бўлиб хизмат қиладилар деган фикр илгари сурилади.

Ҳоббс ахлоқий қарашларининг яна бир диққатга сазовор жиҳати - муайян субъектлар муаммоси, субъектдаги турли куч ва интилишларнинг нисбати масаласи. Файласуф инсон шахсининг ҳақиқий асосини эҳтирослилиқда кўради. Инсон хиссиётлар билан яшайди ва улар туфайли ўзини юксалтиради. Бойлик, билим, ҳурмат, унинг барча муайян белгилари фақат ҳукмронликнинг

¹ Ҳоббс Т. Сочинения в двух томах, Т. 2. М., Мысль, 1991. С. 66–67.

² Ёша манба. С. 67.

шакли холос. Кимда - ким, ана шулар деб эҳтиросга лиммо-лим бўлса, ўша ҳаёлот ва зехн ўткирлигига эга бўлади. Ҳоббс ана шу фикрлари билан ўзи сезмаган ҳолда рационаллик доирасидан чиқиб, сенсуал таълимотнинг дарвозасини қоқди.

Субъектни рационалча тушуниш инсоннинг ижтимоий табиатини ўта билвосита ва чала ифодаларди. Бунинг устига, у муайян шахсни, унинг хилма - хил ва бой алоқалари билан биргаликда, мавҳум, ижтимоий тор ақлга бўйсундиришга қаратилган эди. Тажрибавийлик (эмпиризм) ва унинг мояси бўлмиш сенсуал ахлошунослик бундай муносабатни бузиб юборади; сенсуалист мутафаккирлар ақлнинг мухторлигини, жамиятдаги ўз мавжудлиги ҳақида теран ўйлайдиган ахлоқий шахс сифатида тирик, инсоний тақдирдан юз ўгиришни истамайдиган, ҳис этувчи, эҳтиросли субъект этиёжларига бўйсундирдилар. Бу инсонни амалли - фаолиятли мавжудот, ўз тарихининг яратувчиси сифатида тушуниш томон ташланган жиддий қадам эди.

Сенсуал ахлоқшуносликнинг энг йирик вакилларида бири инглиз файласфуи **Жон Локкдир** (1632 - 1704). Унинг ахлоқий қарашлари асосан «Инсон фаҳми ҳақидаги тажриба» (1690) «Тарбия тўғрисидаги баъзи фикрлар» (1593), «Ақлни бошқариш ҳақида» сингари асарларида акс этган.

Локк ҳиссий сифатга эга бўлган билимларнинг туғмалиги ҳақидаги мулоазаларни ақл билан тажрибага зид деб исоблайди. Унинг фикрича, тушунчалар, фикрлар ва тамойилларнинг туғмалиги тўғрисидаги қоидалар ҳам асосиздир. Зеро биз тафаккуримизга зарур бўлган барча нарсаларни тажрибадан оламиз. Ақлдаги бор нарсаларнинг ҳаммаси даставвал сезгиларда мавжуд бўлади. Туғма ғоялар назариясининг танқиди унинг педаогик концепциясининг ибтидо нуқтасидир. Файласуф гўдак онгида туғма билимларнинг фаол мавжудлигини рад этгани ҳолда баъзи этиёжлар, интилишлар ва туйғулар туғмалигини инкор қилмайди. Уларнинг бир хиллари кейинчалик совқиб табиий (инстинкт) деб атала бошланди, баъзилари эса ҳали туғилмаган бола онгига она вужуди орқали ўтган ташқи таъсирлар натижасида пайдо бўлади. Локк хулқдаги айрим ўзига хосликларининг ҳам туғмалигини тан олади. Дараққат, ҳозирги замон фани шу тарздаги ҳодисаларни эътироф этади ва уларни зот билан, ирсият билан боғлайди. Шу нуқтаи назардан асаб тизимини тузилишига жамланган ибтидодаги хулқий дастурда ахборий (информатив) мазмун борлиги табиийдир. Лекин, юқорида айтилгандек, асосий ахлоқий тамойилларнинг туғмалиги инкор этилади. Натижада Локк эзгулик тушунчасини лаззат ва фойда билан, ёвузликни эса изтироб ва инсонга зиён тушунчалари билан мустаҳкам боғлиқлигини таъкидлайди. «Нарсалар фақат лаззат ва изтиробига нисбатан эзгу ва ёвуз бўлади, - дейди Локк. - Биз лаззатимизни оширадиган ёки изтиробларимизни камайтирадиган нарсаларни эзгу деймиз... Ёвуз деб эса, аксинча, бизга изтироб берувчи ёки қандайдир изтиробимизни кучайтирувчи, ёхуд қандайдир лаззатимизни камайтирувчи нарсани айтаммиз»¹.

¹ Локк Дж. Сочинения в трех томах. Т. 1. М., Мысль, 1985. С. 280.

Мутафаккир энг олий тамойилни ҳар қандай фазилат асосини инсоннинг оқилликка тўғри келмайдиган ўз истакларидан кечишида, ўз майлларига қарши ҳатти - ҳаракат қила билишда кўради. Бахтга эришув ҳуқуқининг ахлоқий тамойили Локк таълимотида инсонлар тенглиги қондаси билан тўлдирилади; бир хил турдаги, туғилганида бир хил табиий имтиёзга эга бўлган ва бир хилдаги қоблиятдан фойдаланган жонзотлар бир-бирига бўйсиниш ёки бир-бирини бўйсундришсиз ўзаро тенг бўлишлари лозим.

Инглиз мутафаккирининг фикрига кўра, хусусий мулк - меҳнат маҳсули; тилла, кумуш ва бошқа нарсаларни ўзгаларга зиён етказмасдан туриб ҳам жамғариш мумкин. Локк инсон шахсининг ўзини ҳам хусусий мулк тарзида қабул қилади. У хусусий мулкни кўриқлаш асосий вазифаларидан бири бўлмиш давлатни барча кишиларнинг тенг эркинлиги ва тенг имкониятлари кафолати деб ҳисоблайди. Хуллас, Локкнинг ахлоқшунослигини ўз манфаатини унутмайдиган, айти пайтда, хаддан ошишдан сақланадиган, таваккалчиликки ёқтирмайдиган, маданиятли фуқаронинг фазилатлари ҳақидаги таълимот, десак янглишмаймиз.

Буюк инглиз мутафаккири **Энтони Эшли Шефтсбарининг** (1671 - 1713) қарашлари ҳам диққатга молик. Ахлоқий муаммолар унинг «Фазилатлар ёхуд муносиб хизматлар тадқиқи» (1699), «Насихатгўйлар» (1709) сингари асарларида кўтарилади.

Ахлоқий эзгулик Шефтсбари томонидан табиатни эстетик тушуниш билан бутунлай қўшиб юборилади; у инсон яратган тартиб ва мутаносибликнинг ижтимоий шакли сифатида намоён бўлади; ахлоқ дунёнинг ички, ахлоқий - амалий, эстетик жиҳатдан қайта ишланган кўринишига айланади. Ёмон нарсалар, бу - ижтимоий мутаносибликнинг худбинларча бузиб кўрсатилиши ёки вайрон қилиниши. Ёлғон обрў, ор - номус тамойилидаги сохталик, сохта диний бидъатлар натижасида инсон дастлаб баъзи ахлоқсизликларга кўл уради, кейинчалик ўйлаганинда кишини титратиб юборадиган қабихликларнинг барча турини бемалол амалга оширадиган бўлади. Шефтсбари ахлоқшунослиги ва эстетикаси бир-бирининг шарти сифатида мавжуд; гўзаллик эзгуликдир, эзгулик эса инсондан бегоналашмаган фаолиятнинг гўзалигидир.

Шефтсбари ахлоқий дунёни улуғ табиат қонунининг ўзига хос давоми сифатида таърифлайди. Инсоннинг ахлоқий мояси, унинг фикрига кўра, ҳиссиётда, мулоҳазадан аввал келадиган ҳаётий фаолиятда, адолат ва адолатсизликка нисбатан бўлган шоввозликда энтузиазмда мужассам. Ҳамдарлик, бирдамлик ҳисси, бошқа шахсга нисбатан ҳурмат, бир сўз билан айтганда, юрагимиздаги ўзга зот билан бир бутунликка мойилликдир.

Айти пайтда мутафаккир, умумманфаатлар учун бошланган ижтимоий ҳаракат худбинларча ва зўравонлик даҳшатида айланиб кетиши мумкинлигини айтади. Чунончи, дунёдаги энг ваҳший машғулоти бўлмиш уруш бирдамлик алоқаларини вужудга келтиради, зеро «қаҳрамонлик ва инсони севиш деярли бир хил мазмунига эга. Лекин бу ҳис салгина тўғри йўлдан адашса, инсониятни севган қарамон шафқатсиз телбага айланади; қутқарувчи ва асровчи инсон -

золим ва вайрон коеувчи кимса бўлиб қолади»¹. Фазилатнинг бундай ўз зиддига айланмаслигига кафолат, файласуф наздида юксак энтузизм табиатига, тартибга муҳаббатда, ахлоқий туйғунинг беғаразлигидадир.

Худбинлик, фақат ўзини севиш, маккорлик ва муғомбирликни келтириб чиқаради. Табиатимиздаги оққўнгиллилик ва самимийлик йўқолиб, уларнинг ўрнини шубҳа, рашк ҳамда ҳасад эгаллай бошлайди. Айнан хусусий, умум манфаати билан сиғишмайдиган интилишлар бизда ҳаётимиздаги энг улкан бахтсизлик ҳисобланган бешафқатлик ва даҳшатли ҳиссиётларни юзага келтиради.

Шэфтсбари ахлоқий мунобатларга санъатнинг таъсирини алоҳида таъкидлайди, санъат ахлоқий юксалиш учун оқилона ахлоқий қоидалар сифатида эмас, балки субъектнинг фаол эстетик фаолияти жараёнидаги амалиёт тарзида таъсир кўрсатади. Санъат табиат мутаносиблигини, гўзаллик ва эзгулик қоидаларини объектив равишда қайтадан тиклайдиган кўзгудир. Муайян, эстетик идрок этувчи ва эстетик фаолиятли субъект айти бир пайтда ахлоқий шахсдир.

Буюк француз маърифатпарвари, файласуф ёзувчи ва ахлоқшунос **Жан Жак Руссонинг** ахлоқий қарашлари ҳам маълум маънода санъат билан боғлиқ. Француз адабиётида сентименталчилик оқимининг асосчиси бўлмиш бу мутафаккир сенсуал йўналишдаги ахлоқшуносликни юксак нуктага олиб чиқди. Унинг «Эмил, ёхуд тарбия ҳақида» (1762), «Тазарру» (1770), «Ёлғиз ҳаёлпарастнинг сайрлари» (1778) асарларида ахлоқшуносликка кенг ўрин берилган.

Руссонинг назарида инсон энг аввало эхтиросли мавжудот. Мавжудлик, зеро, ҳис этмоқликдир. Чунки қалб сезган нарса ҳар қандай ақлдан юксак. Шахснинг ўқ томири ўзини мулоҳаза - муҳокамада эмас, ҳиссиётда намоён этадиган виждондадир. Шу боис субъектнинг пировард ижтимоий асосларини тушуниш учун, уни рационал тартиб ва жамият интизоми доирасидан суғуриб олмоқ зарур. Руссо диққатни энг аввало субъектнинг ички дунёсига қаратади. Субъектнинг объектив дунёга муносабати ва бошқа ижтимоий ҳатти - харакати унинг исларига асосланади. Ботинда ҳаракат қиладиган ҳисларни Руссо манбаи зоҳирда бўлган рационалликка қарши қўяди.

Табиат тушунчаси Руссода қадариятли, ахлоқий мазмунга эга. Табиат унинг учун илоҳий. Унинг асарларида хусусан, «Ёлғиз ҳаёлпарастнинг сайрлари»да асари табиат даражалардан ва жабр-зулмдан озод макон тарзида намоён бўлади. Озодлик эса мутафаккир учун ўз - ўзини жиловлаш эмас, қурбон қилиш эмас, балки уйғунлик, шахсийлик ва ижтимоийликнинг бирлиги. Руссо наздида дин - виждон ҳисси, у одамлар орасидаги бирдамлик ва биродарлик учун кафолатдир. Киши кўпинча эзгулик қиялпман деган баҳонада ёвузликни амалга оширади. Шу сабабли эзгулик қил, деган шиор ўрнига «ҳеч кимга ҳеч қачон ҳеч қандай ёвузлик қилма!» деган шиорни ўртага ташлаш керак.

¹ Шэфтсбери Э. Эстетические опыты. М., Искусство, 1975. С. 307.

Руссонинг энг олижаноб ва улуғвор ғояларидан бири - халқ мустақиллигини, бошқача қилиб айтганда, халқ ҳуқуқини барқарор этиш. Файласуф тенглик тамойили давлат қонунида акс эттирилган, халқ ўз вакилларининг фаолиятини доимий тарзда текшириб туриш имконини берадиган республика тузишни таклиф этади. Ана шунда, Руссонинг фикрига кўра, суистеъмол ва қонунбузарликдан халқни ҳимоя қилиш, манфаат ва фазилат орасидаги зиддиятни йўқотиш мумкин. Ана шундагина ҳар бир инсон ўзини фақат бошқалар орқали кўра билади, сева билади, умумий ишда ўзига ўрин топади.

Инглиз маърифатпарвари **Дэйвид Хјум** (1711-1776) ахлоқшуносликни ўз фалсафасининг иккинчи, айна пайтда энг асосий қисми деб ҳисоблаган эди. Ахлоқий муаммолар унинг «Инсон табиати ақида рисола» (1740), «Ахлоқий, сиёсий ва адабий эсселар» (1751) каби асарларида ўртага ташланади.

Хјум ахлоқшунослик фан мақомини олиши учун аввало у ҳис - туйғулар руҳшунослигига айланмоғи, жуда бўлмаганда, ана шу руҳшуносликка суянмоғи зарур, дейди. Зеро ахлоқшунослик одамларнинг ахлоқий ва умуман, руҳий майлларидан ташқаридаги қандайдир «алоҳида» нарсани билиш билан боғлиқ тарзда шаклланмайди. фазиалт ва иллат қандайдир объектив ҳодисалар эмас. Ахлоқий баҳолар ҳақиқий ҳам ёлғон ҳам эмас, балки майллар, қарашлар қилмишлар каби, шунчаки «бор нарсалар». Шу боис ахлоқшуносликнинг вазифаси биринчи галда одамларда ахлоқий майлларни кўзғатиш сабаблари (импулслари) қанадай, қаерда ва қачон рўй берганини ҳамда қандай одамлар уларга қандай ва қачон мос ёки аксил ҳаракат қилишини баён этишдан иборатдир. Демак, Хјум ахлоқшуносликни баён қилувчи (дескриптив) фан эканини исботлашга интилади, ахлоқни инсоннинг - табиий ҳиссиётли табиатидан келтириб чиқарди. Ахлоқий мулоҳаза ақл эмас, ахлоқий ҳис-туйғу орқали ифода топади. Инсон қилмишларининг пировард мақсадини асло ақл - идрокдан келиб чиқиб тушунтириш мумкин эмас. Юмнинг фикрига кўра, худбинларча интилиш билан биргаликда инсонга яхшиликни раво кўриш одамсеварлик, адолат сингари ижтимоий ҳис туйғулар ҳам хос. Ўзгага яхшилик худди ўзига яхшилик тилаш каби инсоннинг инсонга хос хусусияти.

Хјум ахлоқшунослигида кўринишдан уч хил-у, лекин қисман бир - бири билан боғлиқ бўлган уч ахлоқий тушунча уйғунлашади. Булар - ҳедеончилик, утилитарчилик, жўмардлик (альтурийчилик) ҳедеончилик (лаззат йўналиши) нимаки лаззат ҳиссини уйғотса, ўшани фазилат, аксинча изтироб, оғриқ қайғу келтирадиган ҳамма нарсани иллат деб ҳисоблайди. Утилитарчилик (фойдалилик) адолатли тарзда нимаки инсонга, жамиятга, фойда келтирса, уни - эзгулик, одамларга фойдасиз хатто зарар келтирадиган нимаки бор, уни - ёвузлик деб талқин этади. Фойдалилик ҳамма ҳолатларда ҳам мақтов ва мақбуллик манбаи ҳисобланади. Альтурийчили - жўмардлик (ўзгалар манфаатини юқори кўйиш) тамойилини эзгуликни ахлоқий маънода ҳамма учун истисносиз тарзда фойдали қиладиган ҳодиса деб тушунади.

Хјум биринчи бўлиб, далилларни баён қилувчи илмий мулоҳаза билан ҳис-туйғуларни ифодаладиган ахлоқий мушоҳаданинг фарқини кўрсатиб

берган олим. Ахлоқий мулоҳазаларнинг ҳиссиётли асосини очиб берар экан, у ҳайрихоҳлик тушунчасига эътибор қилади. Инсон табиатан бошқаларга ҳайрихоҳлик ҳиссига эга. Ана шу хусусият, Юмнинг фикрига кўра, ахлоқнинг асоси ҳисобланади. Ҳайрихоҳлик оддий халқда туғиладиган норозиликларни юмшатадиган, ҳайрияни рағбатлантирадиган, барча «жентелменларнинг» бирлашувини таъминлайдиган восита сифатида намоён бўлади.

2. Олмон мумтоз ахлоқшунослиги

Тарихда олмон мумтоз фалсафаси деб ном олган тафаккур ўзининг миқёсийлиги ва теранлиги билан ҳануз фикрловчи кишиларни ҳайратга солади. Олмон мумтоз файласуфлари инглиз, француз файласуфларидан фарқли ўлароқ, ўз асарларини кенг китобхон оммасига эмас, балки тор доирадаги ўқувчиларга, фалсафани мутахассислик деб билган олимларга ва талабаларга мўлжаллаб битганлар. Шу боис уларнинг кўпчилик китоблари, хусусан, ахлоқшуносликка оид асарлари ҳам қуруқ академик тилда ёзилган ва тушунилиши оғир. Лекин улар ўз асарларида жаҳон фалсафий тафаккури XIX асрнинг биринчи ярмигача эришган барча ютуқларни илмий тизимларда умумлаштирганликлари ва улардан ниҳоятда чуқур илмий хулосалар чиқарганликлари билан ажралиб турадилар.

Олмон мумтоз фалсафасининг асосчиси **Иммануэл Кант** (1724 - 1804) ҳисобланади. Унинг «Ахлоқий метафизиканинг асослари» (1785), «Амалий ақлни танқиди» (1788) ва «Хулқлар метафизикаси» (1797) асарлари асосан ахлоқшунослик ва ахлоқий муаммоларга бағишланган. Кант фалсафасининг мақсади ҳамда вазифаси ҳақида сўзлаб, шундай дейди: «Фалсафа доирасини қуйидаги тўрт масала билан яқунлаш мумкин:

1. Нимани билишим мумкин?
2. Нима қилишим керак?
3. Нимага умид боғлай оламан?
4. Инсон нима?

Биринчи саволга – метафизика, иккинчисига – ахлоқ, учинчисига – дин ва тўртинчисига – антропология (инсоншунослик) жавоб беради. Айни пайтда, буларнинг ҳаммасини, аслини олганда, инсоншуносликка тааллуқли дейиш мумкин, чунки дастлабки уч савол тўртинчисига бориб тақалади»¹.

Демак, Кант учун энг муҳим масала – инсоннинг хулқи, унинг қилмишлари. Файласуф назарий ақлдан амалий ақлни баланд кўяди. Билим, агар инсонни инсонийроқ қилсагина, унга қатъий ахлоқий заминга эга бўлиши ва эзгулик ғоясини амалга ошириши учун ёрдам берсагина қимматга эга. Барча учун аҳамиятли ва зарур ахлоқий меъёрлар шундай бўлиши керакки, улар энг олий ва энг сўнгги ахлоқий қонунлар сифатида барча инсоний ҳатти-ҳаракатларга йўналиш кўрсатиши лозим. Инсоннинг ҳиссий ҳаёти – табиий жараён, умумий ҳолат қонуниятининг алоҳида ҳодисаси. Демак, ахлоқий

¹ Кант И. Сочинения в 6 т. Т. 3. М., Мысль, 1965. С. 661.

қонунларнинг сабаби – фақат ақлнинг ўзи бўлиши мумкин. Шу жиҳатдан назарий ёки соф ақл айти бир пайтда амалий ақл ҳамдир, соф ақл ўз - ўзидан амалий ақлдир ва у одамларга биз ахлоқий қонун деб атайдиган умумий қонунни беради.

Кантнинг ахлоқшуносликдаги кашфиёти, инсон ҳатти-ҳаракатларидан чиқарган хулосаси – ахлоқнинг мухторлик мақомига эга эканлигидадир. Файласуф ахлоқий тамойилларнинг қатъий мустақиллиги ва ўз баҳосига эгаллигини таъкидлайди. Табиат қонуни нима рўй бериши кераклигини ва ҳақиқатан ҳам маълум шарт-шароитда унинг рўй бераётганини кўрсатади. Ахлоқий қонун эса, аксинча эҳтимоли бор барча шарт - шароитда нима рўй бериши кераклигини талаб қилади; бунда у муайян ҳолатда пировард такомил билан рўй берадими, йўқми – аҳамиятсиз. Табиат қонуни, бу – далил ҳақидаги фикр ва борлиққа таълуқли бўлган талаб шаклланади. Ахлоқий қонун ёки соф амалий ақлнинг асосий қонуни мана бундай: шундай ҳатти - ҳаракат қилки, сенинг ихтиёринг қондаси айти пайтда умумий қонунчилик тамойили кучмига эга бўлсин. Соф амалий ақлнинг асосий қонуни – инсонларнинг барча ҳаракатига асос бўладиган ахлоқий меъёрга амал қилишдан иборат.

Ахлоқшуносликни объектив қонунлар ҳақидаги фан сифатида, Кант, математика билан тенглаштиради: геометрик қатъий қоидаларни, инсон уларга ўзи тўла амал қилиш – қилмаслиги билан ҳисоблашмаган ҳолда шакллантиргани каби, ахлоқшунослик ҳам инсоннинг имкониятлари билан ҳисоблашмайдиган, балки нима ахлоқий эканлигини кўрсатадиган қоидалар тақдим этмоғи керак. Шу боис файласуф ҳуқуқ ва ахлоқ ҳақидаги фанларни ақлнинг шак келтириб бўлмайдиган ёки қатъий талабларга асосланган назариялари сифатида олиб қарайди. «Шундай қилиб, - дейди Кант, - амр (императив), бу шундай қоидаки, у ҳақда тасаввур субъектив тасодифий ҳатти-ҳаракатни зарурий қилиб қўяди...».¹

Қатъий амр, энг аввало, шунинг учун олий ва пировард ахлоқий қонунки, у инсонни фақат мақсад сифатида мавжуд деб ҳисоблайди ва инсонга восита деб қарашни, айтиқса ундан шунчаки восита тарзида фойдаланишни ман этади. Бу олий ахлоқий тамойилга Кант бир неча мисоллар келтиради. Мана, улардан бири. Дейлик, мен бир ёққа кетаётган дўстимдан ҳеч кимнинг гувоҳлигисиз қанчадир пулни сақлаб бериш учун олиб қолдим. Бу ҳақда ўзимдан бошқа ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Дафъатан дўстим хориж-да вафот этади. Хўш, мен унинг пулини ўзимда олиб қолишим мумкинми? Бу саволга «йўқ» деб жавоб бериш учун Кант қатъий амрга мурожаат қилади; пулни ўзида олиб қолиш, агар биз бу қоидага умумийлик шаклини берадиган бўлсак, бундан буён бошқа ҳеч ким ўз пулини бировга ишониб қолдирмайди, деган гапни англатади. Чунки бу ҳолатда ҳар бир киши қарзга берилган пул баъзи шароитда йўқолиб кетиши мумкинлигини англаб этади. Шундай қилиб, Кант назарида, ахлоқийлик моҳият эътибори ила инсоннинг кундалик майда ташвишлардан юксакка, улуғворликка, илоҳийликка кўтарилишидир. Ахлоқ худбинлик манфаатларига

¹ Кант И. Сочинения в 6 т. Т. 4, ч. 2. М., Мысль, 1964. С. 130.

амал қилишдан бурчни англашга ўтишдир.

Инсон доимо ўз шахсий бахтига йўналтирилган майллари натижасида қатъий амр билан қарама - қарши келиб қолиши мумкин. Шу жиҳатдан инсон доимо бурч билан майл оралиғида туради. У ихтиёр туфайли айнан ана шу ўз бурчини бажаришга эркин қарор қилади, яъни қатъий амрга бўйсунди ва фақат мана шу доирадагина ўз майлларига эрк беради. Қатъий амрга амал қилиш имконини амалий ақлнинг «сен қила оласан, чунки қилишинг керак», деган қонуни беради. Ахлоқий эътиқод қандайдир ички зўрликка асосланган тизим сифатида иш кўради, усиз инсон ўзини кўзгуда кўрса дахшатдан сапчиб тушади. «Ҳакам инсоннинг ичида» ва ахлоқий қарор пировард натижада ҳар бир одам учун ўз - ўзини суд қилиш демакдир. Зеро инсон, у ёки бу муҳим қарорни қабул қилар экан, ташқи тартиблар (амал, бойлик ва ҳ.к.) эмас, балки фақат бурч амри нуқтаи назаридан иш тутмоғи лозим. Бунинг акси рўй бермаслиги учун инсонга ўзини - ўзи назорат қилсин деб ажойиб назоратчи - виждон берилган. Виждон инсоннинг иккига бўлиниб яшашига чек қўяди: ҳаммасини тўғри тушунган ҳолда нотўғри хатти - ҳаракат қилиши мумкин эмас. Виждон билан беркинмачоқ ўйнаб бўлмайди, уни айтганингга кўндира олмайсан. Уни ухлатиб қўйиш ҳам мумкин эмас, эртами - кечми уйғонади-да, қилмишингга жавоб беришга мажбур этади.

Буюк мутафаккирнинг ахлоқшунослигини маълум маънода бурч ҳақидаги таълимот ҳам дейиш мумкин. У бурчнинг икки хили мавжудлигини таъкидлайди: ҳуқуқий бурч ва ахлоқий бурч. Ҳуқуқий бурчни бажариш учун ташқаридан мажбур этилса, ахлоқий бурч аксинча, фазилатга, яъни ички ходисага, ихтиёр эркинлигига боғлиқ. Шу боис инсоннинг ахлоқий бурчга мувофиқ хатти-ҳаракат қилиш қобилятини Кант фазилат деб атайди.

Ахлоқий бурчнинг ўзини ҳам файласуф иккига бўлади: инсоннинг ўз олдидаги бурчи ва бошқаларга нисбатан, уларнинг айбдорлиги ёки ҳурматга муносибликларига қаратилган бурч. Ўзига нисбатан бурч, аввало, инсондан ўз-ўзига ҳурматни талаб этади. Унинг зидди - ўз ҳаётига қасд қилиш, соғлигига путур етказиш, ёлғончилик, очкўзлик ва сохта итоаткорлик - хушомадгўйлик. Ўзгаларга нисбатан бурч эса, аввало, бошқа одамларни ҳурмат қилишни талаб этади. У - Кант «дунёнинг буюк ахлоқий безаги» деб атаган хайр - эҳсонда, миннатдорчиликда, қувончу ғамни баҳам кўришда, умуман, инсонга муҳаббатда акс этади. Уларнинг зидди - манманлик, дилозорлик, ҳасад, кўрнамаклик ва ичқоралик.

Хатти - ҳаракатнинг мақсади ҳам, унинг самараси ҳам эмас, балки унинг нияти, яъни ахлоқий амрга мувофиқлиги ахлоқий ҳисобланади. Ана шу мезон, ахлоқий бурч инсондан хатти - ҳаракатнинг эзгу ихтиёр билан қилинишини талаб этади. «Бирор ерда, бу дунёда ҳам, ҳатто ундан ташқарида ҳам, фақат биргина эзгу ихтиёрдан бошқа яна қандайдир нарсани чекланмаган даражадаги эзгулик дейиш мумкинлигини хаёлга келтириб бўлмайди», - дейди Кант¹. Эзгу ихтиёр ҳаракатни ташқи шарт-шароит ва манфаатни ҳисобга олмасдан баҳолайди, зеро, бурчнинг мазмуни биз интилайётган бахтда эмас, балки бахтли

¹ Кант И. Сочинения в 6 т. Т. 4, - Т., С. 228.

бўлишга лойиқлигимиздадир. «Шу боис,- дейди файласуф, - ахлоқ, сирасини айтганда, ўзимизни қандай тарзда бахтли қилишимиз мумкинлиги ҳақида эмас, балки ўзимиз қандай қилиб бахтга муносиб бўлишимиз тўғрисидаги таълимотдир».

Шуни ҳам таъкидлаш ўринлики, Кант ихтиёр муаммосига диний-насроний нуқтаи назардан ёндашади: даставвал у ёвуз ихтиёр тарзида юзага чиқади. Ёвуз ихтиёр инсон табиатидаги бурч талабининг ҳаракат қоидасига айланишига қарши турадиган майлдир. Ана шунинг учун ҳам ўз-ўзини билиш ва ақлга асосланган эзгу ихтиёр зарур. Одамлар ана шу эзгу ихтиёр асосида бир-бирларига муносабат қилишлари керак. Бу муносабатдаги мажбуриятларнинг иккитасини Кант энг муҳим деб ҳисоблайди. Булар - муҳаббат ва ҳурмат. Ҳар бир кишининг бурчи - хайрли ишлар қилишидан, яъни бирор-бир мукофотга умид боғламасдан, имкон қадар одамларга ёрдам беришидан ва уларнинг бахтли бўлишига кўмаклашувидан иборат. Мутафаккир инсонпарварликни энг муҳим фазилат, инсонни севмасликни асосий иллат деб ҳисоблайди. Шунингдек, Кант адолат, ростгўйлик, дўстлик сингари тушунчаларга ҳам бафуржа тўхталади.

Кант ахлоқшунослигининг чўққиси - абадий тинчлик ғояси; ҳеч қандай урушга йўл йўқ: на мен билан сенинг орангдаги табиий ҳолатдаги урушга, на орамиздаги давлатлар сифатидаги урушга йўл йўқ, уруш ҳар ким ўз ҳуқуқини кўлга киритиши учун зарур бўлган усул эмас. Айни пайтда, инсоният учун ахлоқий комилликка эришувнинг фаол воситасини мутафаккир маърифатда кўради. Маърифат учун эса фақат эркинлик, эркинлик бўлганда ҳам жуда зарарсиз, ҳар бир ҳолатда ўз ақлидан ошқора фойдаланадиган эркинлик зарур. Эркин, ҳайратланиб, ихлос билан яшаш лозим. Кант инсон сифатида ҳам шундай яшаб ўтди. Унинг икки нарса ҳақида қанча кўп, қанча узоқ ўйлаганинг сари қалбинг тобора янги, тобора кучайиб боровчи ҳайрат ва ихлос билан тўлиб-тошаверади, булар - бошим устидаги юлдузли осмон ва менинг ботинимдаги ахлоқий қонун, деган гаплари энг аввало ўзига тааллуқли эди.

Иммануэл Кант қарашларини ўрганиб ўзига хос ривожлантирган файласуф - **Йоханн Готлиб Фихтедир** (1762 - 1814). У «фан таълимоти» ёки фан «ҳақида фан» деган тушунчани киритади; фалсафани у ана шундай ном билан атади ва фалсафада ўз тизимини яратди. Фалсафа фан ҳақидаги фан экан, демак, файласуф – таълимотчи – муаллим, аниқроғи инсониятнинг муаллими, тарбиячиси. Фихте фалсафий тизимининг асосини «**Мен - менман**» ва «**Мен эмас - Менмасман**» деган икки тамойил ташкил этади. Биринчи тамойил Меннинг ўзига мойил бўлиши, яъни инсоннинг абадий юксакликка интилиши, яъни у бор нарса эмас, балки бўлиши керак бўлган нарса. Демак, фалсафа ёки фан таълимоти айнан, (файласуф тафаккурида) инсониятга ўзининг чексиз давом этадиган тараққиёти натижасида нималар қилиши лозимлигини кўрсатиб беради. **Мен - Менман** тамойили, бу - шундай фалсафий доираки, ундаги ҳаракат ибтидоси айни пайтда интиҳо ҳамдир. Мен, бу - даъват, талаб, бу - айнанликка интилиш бизга берилган эмас, балки топширилган, буюрилган. Ана шу айнанликка эришилган пайтда инсон илоҳийлашади: инсон нима қилиши

керак бўлса, ўшани қила олади, бордию у, мен ниманидир қила олмайман деса, бу унинг ўшани хоҳламаганидир. Файласуфнинг ахлоқий қарашлари маълум маънода ана шу фикрга асосланган. **Мен** қисман ўзини – ўзи белгилайди, қисман эса **Мен – эмас** томонидан белгиланади. Чунки **Мен эмас Меннинг** ибтидоси ва интиҳоси оралиғидаги, **Менинг** ўз - ўзини англашига, ўз - ўзига етишувига ҳалақит берувчи, уни мутлақликдан чалғитиб турувчи ҳодисалар мажмуидир. Шунинг учун **Меннинг** моҳияти ҳаракатдан, фаолиятдан, тинимсиз ўз аслини англаб боришдан иборат, зеро биз билишимиз учун ҳаракат қилмаймиз, балки ҳаракат қилишга мўлжаллаганимиз учун биламиз: амалий ақл ҳар қандай ақлнинг илдизидир. Инсон фаолиятли мавжудот, унинг фаолиятли мавжудотлиги ўз эркини амалга оширишидир. Эркинлик - инсоний борлиқни ўз ихтиёрига кўра таърифлашдир. Инсондан юксакроқ ҳеч нарса йўқ, чунки у ўзини эркин ахлоқий мавжудод сифатида намоён этади. Инсон учун табиат восита даражасидаги нарса: Худо фақат инсонда ўзини кўрсатади табиатда нимаики уйғун, нимаики гўзал бўлса бари инсон туфайлидир.

Инсон ибтидодаги моҳиятига кўра, эркин, бироқ у ҳаётда ўзининг сусткашлик табиатига боғлиқ: ҳаётда ҳам эркин бўлиши учун инсон ўзининг одатий ғафлатдаги ҳолатидан чиқиши керак. Шундай қилиб, Фихтининг фикрига кўра, ғафлат – инсон табиатининг ўзида мавжуд бўлган туғма, асл, туб ёвузлик. Инсон – дангаса – «...дангасалик – барча иллатларнинг манбаидир, - **Қандай қилиб кўпроқ лаззатланиш, қандай қилиб камроқ ишлаш** – мана йўлдан озган инсон табиатининг вазифаси ... Токи инсон бу табиий ғафлат билан курашиб, бахтли ғолиб бўлмас экан, токи фаолиятда ва фақат фаолиятда ўзига қувонч, ўзига лаззат топмас экан, унга нажот йўқ»¹. Файласуф оғир ва қийинчилик билан енгиб ўтиладиган иллатлардан бири сифатида кўрқоқликни келтиради; бу иллатнинг ҳам илдизи сусткашликка лоғарликка бориб тақалади. Кўрқоқликдан ёлғончилик туғилади. Фақат кўрқоқ ёлғончи бўлади. Мард - матонатли киши алдамайди: ҳатто фазилат эгаси нуқтаи назаридан эмас, балки ғурури ва кучли иродаси туфайли ҳам ёлғончилик қилмайди. Инсоннинг ихтиёри – эзгу; ёвузлик ихтиёрдан эмас, инсон табиатидан келиб чиқади, зеро боя айтилганидек, сусткашлик лоғарлик ана шу табиатнинг ажралмас қисмидир; фаолият ўзи-ўзича ёвузлик бўлолмайди, ёвузлик фаолиятсизликдан келиб чиқади.

Фихте инсон маънавий тараққиётининг уч босқичи ёхуд даражасини келтиради; биринчиси – ташқи ҳис - туйғулар англайдиган нарса–ҳодисаларни ҳиссий билим нуқтаи назаридан, ҳақиқий, асл деб ҳисоблаган ҳолда оламни идрок этиш. У энг юзаки идрок этиш, дастлабки даража. Иккинчи даражадаги дунёқараш нисбатан юксак, ундаги инсон «ҳиссий билим» нуқтаи назаридан кечиб оламни маълум қонун ва тартиб сифатида англайди. Ана шу нуқтаи назардан инсоннинг маънавий ҳаёти бошланади. Бундай нуқтаи назар учун қонун – бирламчи эркинлик ва инсон зоти - иккиламчи. Чунки эркинлик қонуни эркинлик ва эркин мавжудотларни эътироф этади. Инсоннинг ички дунёсида

¹ *Фихте*. Несколько лекций о назначении учёного. Минск, Попурри, 1998. С. 57–58.

намоён бўлган ахлоқий қонун бу тизимда инсон мустақиллигининг ягона асоси ҳисобланади. Учинчи босқичда ҳис этилувчи дунё бор - йўғи инсон эркин ҳаракатининг доираси бўлиб хизмат қилади. Зеро, у эркин ҳаракат шу ҳаракат учун объект зарурлигини эътироф этгани сабаблигина мавжуд. Дунёқарашнинг бу учинчи хили ҳақиқий ва олий ахлоқийлик нуқтаи назаридир. Бу нуқтаи назарнинг қонуни борини тартибга солувчи эмас, балки қандайдир янгилик яратувчи қонундир. Яратувчилик қонуни тартибга солиш қонунидан юксак даражада туради. Яратувчилик қонунига амал қиладиган инсон қатъий амр нуқтаи назаридан фарқли ўлароқ, ўз майллари билан доимий кураш олиб бормайди; улар энди ҳиссиётнинг зиёсиз интилишлари, ҳудбин шахснинг ҳайвоний майллари бўлиб қолмайди; улар энди руҳ билан уйғунлашади, руҳга қаршилиқ қилмайди, балки у билан бирлашиб кетади. Олий ахлоқ эгаси бўлган киши бурч ҳукмига қувонч билан бўйсинадиган, ўз бурчини бажаришни олий лаззат деб биладиган, майллари қатъий амал талабларига жавоб берадиган инсондир. Фихтенинг фикрига кўра, оламий ахлоқий тартиб Худо томонидан таъсис этилган. ахлоқий тарбиянинг аҳамияти эса бекиёс – у ярим ҳайвоний табиат эгаси бўлмиш инсонни, эркин мавжудотга айлантириш воситасидир.

Фихте ахлоқ билан ҳуқуқнинг фарқини ҳам ўз фалсафий тизимига мос талқин қилади. Ҳуқуқ ҳис этилгувчи дунё доираси билан чекланмоғи ва инсон Меннининг ботинига тадбиқ этилмаслиги лозим, яъни инсоннинг фикрлаш тарзи, ақлий ҳолатига аралашмаслиги керак. Зеро булар ахлоққа таалукли ҳуқуқий муносабатлар доирасидан ташқаридадир. Ҳуқуқий қонун ахлоқий қонундан фарқли ўлароқ инсондан эзгу ихтиёрни талаб этмайди, у ташқи қилмишларга таалуклидир.

Шундай қилиб, Фихтенинг ўзига хос фалсафий тизимида ижтимоийлик, илмнинг муҳимлиги бўртиб кўзга ташланади. У «Инжил»нинг қуйидаги сатрига асосланади; «Ибтидода Сўз бўлган ва Сўз Худоники эди» - ҳаёти диний англаш шакллари билан белгиладиган инсон, илоҳий Худога тақлид қилиши, аввало билимли ва юксак ахлоқ эгаси бўлиши лозим.

Олмон мумтоз файласуфлари орасида **Фридрих Вильхелм Йозеф Шеллинг** (1775 -1854) алоҳида ўрин тутади. Ахлоқий масалалар асосан унинг «Инсон эркинлиги ва у билан боғлиқ нарса - ҳодисалар моҳияти ҳақида фалсафий тадқиқот» (1809) асарида ўртага ташланади.

Шеллинг инсон эрки ҳақида фикр юритар экан, ёвузлик нима, деган саволга тўхталади. Қайси динига мансублигидан қатъи назар, одамлар эзгуликда комилликни, ёвузликда эса чекланганликни, таорликни кўрадилар. Бироқ, барча динларда ҳам иблис – ҳаммадан чекланган, тор, кенгликдан маҳрум ҳисобланади, шу сабаб унинг фаолилиги ва кучи ўзига сиғмайди. Бир хиллар инсонни табаитан ёвуз, бошқалар эса эзгуликка мойил деб ҳисоблайдилар. Шеллинг эса ёвузликка, худди эзгулик каби инсон эркинлигининг маҳсули деб қарайди. Барча тирик мавжудотлар орасида фақат инсон ёвузлик қилишга қодир. Кўпинча бу ёвузликни у ўз хохиши билан, ҳаммасини англаган ҳолда, маҳорат билан амалга оширади. Маданиятли,

Ўқимишли одма шундай ёвузлик ўйлаб топиши мумкинки, ёввойи одамнинг у хаёлига ҳам келмайди, унга кучи ҳам етмайди. Ёвузлик ибтидоий жамоадан кўра, замонавий жамиятни кучлироқ дардга чалинтирган касаллик, ёвуз кишилар миқёси тобора кенгайиб шакллари нозиклашиб бораётган бунинг далилидир. Хўш, қандай қилиб ёвузликни енгиш мумкин?

Шеллинг инсоннинг маънавий қобилиятини учга бўлади: хулқ, рух, қалб. Хулқ руҳиятнинг майллар ва ҳиссиётларни шакллантирадиган, «қоронғу», англамаган томони. Рух онгга бўйсинади, бу ўринда ақл ҳукмрон. Қалб эса инсоннинг энг олий руҳий иқтидори. Санъат, фалсафа, ахлоқ ва дин ана шу қалбга тааллуқли. Инсон икки табиийят заминий ва илоҳияий табиийятини моддий ва руҳий дунёни боғлаб турувчи халқа. Лекин у ўзига юклатилган вазифани бажармади; у табиийятини руҳга бўйсундириши керак эди, ваҳоланки, акси рўй берди – табиийятга, моддиятга таалуқли ибтидо инсон устидан ҳукмронлик қилмоқда, моддият Худога айлантирилмоқда. Барчасига айбдор – инсоннинг эркинлиги. Инсоннинг ўз вазифасини бажара олмаганлигини, энг аввало, унинг табиат билан бўлган муносабатида кўриш мумкин; табиийят ҳаётининг яхлитлиги бузилди. Иккинчидан, ёвузликнинг кучайгани ҳам бундан далолат беради. Учинчидан, ўлим масаласи, инсон табиийят билан руҳ орасида уйғунлик йўқлиги учун ўлимга маҳкум. Инсонда моддий, жисмоний табиийят устунлигини айниқса, давлатнинг мавжудлиги кўрсатиб туради. Тўғри, инсон ёлғиз яшай олмайди. Лекин эркин мавжудотларнинг ҳақиқий уюшиши фақат Худо даргоҳидагина амалга ошиши мумкин. Уларнинг табиийят нуқтаи назаридан уюшуви – давлат. Лекин оқилона давлатнинг бўлиши мумкин эмас. Афлотун идеал давлати, бор - йўғи шунчаки ҳазил. Токи одамлар ҳақиқий эзгуликка юз бурмас эканлар, уруш бўлаверади.

Инсон тасодифан ёвуз ёки эзгуликка мойил эмас. Унинг ихтиёр эркинлиги белгилаб қўйилган. Худо Исога хиёнат қилди. Бироқ, унга бошқача ҳатти - ҳаракат мумкин эмас эди – у Исони ўз ихтиёри билан сотди. Исо ўз феъл атворига мос ҳаракат қилди, феъл- атворни эса танлаб бўлмайди, у – берилади. Такдирдан қочиб қутула олмайсан. Ахлоқни шахсий хоҳиш ёки қарор сингари қилтиллаб турган асос устига қуриш мумкин эмас. Ахлоқнинг асоси – муайян хати - ҳаракатнинг муқаррарлигини англаб етишда. Ҳақиқий эркинлик, шунинг учун ҳам, зарурият билан келишувдан иборат. Эркинлик ва зарурият бир - бирида яшайди. Гап шундаки, Кант айтганидек, тўғри заруриятни танлай билиш керакми ёки бунда инсоннинг ҳам масъулияти борми? Шеллинг инсоннинг масъулияти ҳақида гапиради. Лекин бу масъулиятнинг бир қисми олий даргоҳга берилган. Ёвузлик зарурият юзасидан юзага келди ва шундай зарурий тарзда йўқолди. Бунинг учун эзгуликни ёвузликдан тўла ажратиб олмоқ лозим. Чунки ёвузлик эзгулик билан алоқаси бўлгани учингина кучли, ўз - ўзича у қувватга эга эмас. Яъни файласуфнинг фикрига кўра, бирор бир ёвуз зот ўзини ёвуз деб атамайди, аксинча эзгуликка ва адолатга чақиради; ана шундай даъватларни деб дарё-дарё қонлар оққани ҳеч кимга сир эмас. Фош этилган ёвузлик заиф, ҳеч нарса қилолмайди. Бироқ, масалани ёвузликнинг ҳар гал янгича ниқоб кийиши мураккаблаштиради. Айни пайтда уни билиш ҳам

масалани ҳал этолмайди, ёвузликни кўрсатиш – уни енгиш дегани эмас. Биргина муҳаббат, фақат муҳаббатнинг кучигина нафрат ва ёвузликни заифлаштириши мумкин. Муҳаббатнинг ғалабаси табиат устидан, унинг қаърида яширинган ўлим устидан ғалаба бўлади. Шундай қилиб, Шеллингнинг фикрига кўра, билиш илм-фан ёвузликни енгиши учун етарли эмас, илмга ахлоқий мўлжал зарур. Зеро, у ёвузликка ҳам хизмат қилиши мумкин. Файласуфнинг олий тамойили шу: шахс бўлиб ҳаракат қилма, ҳатти-ҳаракатдан ҳар қандай объектив – табиийятнинг таъсирини йўқот, ҳар икки дунёнинг умумий мавжудоти сифатида иш кўр.

Бу даврнинг машҳур ахлоқшуносларидан яна бири буюк мутафаккир **Георг Вильхелм Фридрих Ҳегелдир** (1770-1831). Унинг ахлоқий қарашлари «Рух феноменологияси» (1807), «Фалсафий фанлар қомуси» (1817), «Хуқуқ фалсафаси» (1821) сингари асарларида акс этган. Ҳегел ахлоқшунослигининг ўзига хос хусусияти, энг аввало, шундаки, у хулқийлик билан ахлоқийликни икки хил тушунча сифатида тақдим этади. «Хуқуқ фалсафаси» асарида у шундай деб ёзади: «Одатда аҳамиятига кўра, бир хил деб ҳисобланадиган хулқийлик ва ахлоқийлик бу ерда бир-биридан жиддий фарқ қиладиган маъноларда олинади»¹. Ҳегел ўзининг мураккаб фалсафий тизимидан келиб чиқиб, хулқийликка шундай таъриф беради: «Хулқийлик нуқтаи назари эркинлик нафақат **ўзида**, балки **ўзи учун** ҳам чексиз бўлган даражадаги нуқтаи назардир. Бу ихтиёр рефлексияси ўзида ва унинг ўзи учун ҳақиқий айнанлиги ўзида борлиқлигига ҳамда бевоситалигига ва унда ривожланаётган муайянликларга қарама - қарши қиёфани субъект сифатида белгилайди»². Содда қилиб айтадиган бўлсак, Ҳегел тушунчасидаги хулқийлик доираси инсонлардаги шахсий ва хусусий ўзаро муносабатларни, субъектив фикрдаги мажбуриликни, идеални, ижтимоий - тарихий ҳодисаларга нисбатан танқидий кайфиятларни ўз ичига олади.

Ахлоқийликни эса Ҳегел мана бундай таърифлайди: «Ахлоқийлик худди ахлоқий борликда ўзининг **ўзида** ва **ўзи учун** ҳақиқий асосига ва ҳаракатга келтирадиган мақсадига эга бўлган ўзини англаш каби, ўзидаги ўзини англашда ўз билимига, ихтиёрига, бу ихтиёрнинг ҳаракат қилиши ор-қали ўз воқелигига эга жонли эзгулик каби, **эркинлик ғоясидир**; ахлоқийлик **ўзини англашнинг мавжуд дунёси ва табиийяти** бўлган эркинлик тушунчасидир... Умуман олганда, ахлоқийликда ҳам объектив, ҳам субъектив жиҳатлар бор, бироқ улар ахлоқийлик шаклининг моҳияти холос. Эзгулик - бу ерда субстанция, яъни объективликнинг субъективлик билан тўлдирилишидир»³. Ҳегел ахлоқийлик деганда, одамнинг тарихан ахлоқдан олдин пайдо бўлган урф-одатлар ва расм-русумларга, иккинчи томондан, давлат, табақалар, оила олдидаги ахлоқ билан боғлиқ муайян мажбуриятига муносабатини назарда тутаяди.

Ҳегел хулқийликка қасд ва айб, ният ва эзгулик, эзгулик ва виждон жуфтлик тушунчаларини киритади; ахлоқийликка эса оила, фуқаролар

¹ Гегель Г. Философия права. М., Мысль, 1990. С. 94.

² Ёша манба. С. 154.

³ Ёша манба. С. 200.

жамияти, давлат тушунчаларини тааллуқли деб билади ва уларни батафсил таҳлил этади. Эзгулик - эрк даражасига кўтарилган ихтиёр, амалга оширилган эркинлик, оламнинг мутлақ сўнгги мақсади. Ёвузлик - зарурият, бироқ у рўй бермаслиги керак. Ахлоқли бўлиш ёвузликнинг зиддига етишиш, акс ҳолда эса эзгулик жўн табиий ҳолатдир. Агар ёвуз қилмишдан қандайдир яхлитликнинг жиҳати сифатидаги ижобий томонни топиб, уни эзгулик деб талқин этилса, у қисман ўзига, қисман бошқаларга қилинган мунофиқликдир. Виждон эса муқаддас, қўл етмас нарса, инсоннинг ўз-ўзига пок ишончи; у эзгуликни билишдир.

Ахлоқийлик борасида Ҳегел қониқиш тушунчасини ўртага ташлайди. Бу борада файласуф қуйидагича фикрлайди. Ҳатто арзимас бир фаолиятдан қониқишим шундай бўладики, мен ўз рўпарамда тураман; ана шу менга қониқиш беради. Мен ўзимда оламни ҳис қиламан. Инсон ниманики бажарса, у ҳаммасида иштирок этади, зеро, ихтиёр эркинлиги ҳам ана шундан иборатдир. Инсон, аввало, ўз мақсадидан қониқиши керак, ўшанда унинг амалга ошувидан ҳам қониқиш ҳосил қилади. Оқил одам, аввало, ўзини қониқтириши керак, кўп ҳолларда айнан шунинг учун ҳаракат қилади, у ўз тушунчасини, ўзидаги ғоясини қониқтиради, бошқаларникини эмас, бошқалар қониқиши ҳам, қониқмаслиги ҳам мумкин, у ўз тушунчасини, ўз ақлини татбиқ этиши лозим. Инсон манфаатдан маҳрум бўлсин, деган талаб бўлмағур гап. Улуғ одамлар кўпинча ўзларини ўзлари қониқтирганлар, агар улар бу ҳақда аввал бошқалардан руҳсат сўраганларида эди, уларнинг ишлари, шубҳасиз, арзимас нарса бўларди.

Ҳегел муҳаббат, никоҳ, оила, ҳақида ҳам ўзига хос фикрлар баён қилади. Севгини файласуф бошқа билан бирлашишни англаб етиш, ўзининг бошқа билан, бошқанинг ўзи билан бирлашишини билиш орқали ўзидан кечиш тарзида талқин этади. Севги - ҳиссиёт, бошқача қилиб айтганда, шаклга тушган табиийятдаги ахлоқийлик; давлатда севги бўлмайди, унда бирлик қонун сифатида англонади. У никоҳни у ҳуқуқий - ахлоқий севги деб атайди. Никоҳни фақат бир томонлама ё дин (черков) ихтиёрига ё фуқаролик жамияти ихтиёрига боғлиқ деган нуқтаи назарга қарши чиқади ва уни давлатнинг ахлоқий институти сифатида талқин этади. Оила бошлиғи эр, у оилани бошқариш ҳуқуқига эга шахс; оиладаги умумий ҳусусий мулк бўлмиш мол-мулкдан фойдаланишнинг тартибини белгилайди. Лекин эр-хотин оилада ҳуқуқий жиҳатдан тенг бўлиши лозим. Агар кўп хотинлилик бўлса, оилада аёл чўрига айланади, агар аёл ҳукмронлик қилса, оилада ахлоқ сизлик рўй беради ва у никоҳнинг бузилишига олиб келади. Ота-онанинг боалаларга муносабатида тарбия муҳим аҳамиятга эга. Тарбия интизомга асосланмоғи лозим. Интизом эса болаларнинг ота – онага бўйсунушини тақозо қилади. Болалар ота-онага шунчаки эмас, балки оилавий ахлоқий интизомга риоя қилишлари учун бўйсунушлари керак. Оила ришталари узилмаслиги, оила бузилмаслиги лозим. Лекин эр-хотиннинг ажралиши рўй бериши мумкин. Оила бузилмаслигининг олдини олиш учун оилани бузилмайдиган маскан, деган тасаввурни уйғотиш

керак. Яъни ажралишнинг ҳеч қачон осонгина рўй бермаслиги таъминланмоғи, иложи борича уни қийинлаштиришга ҳаракат қилинмоғи зарур.

Хуллас, Ҳегел ҳам Кант каби инсонга ниҳоятда катта масъулият юклайди. Унинг хулосаси қатъий - қонун ҳаракат қилмайди, фақат инсон ҳаракат қилади.

Олмон мумтоз ахлоқшунослигида бизга русча матнлар орқали Людвиг Фейербах номи билан таниш бўлган **Лудвиг Фойербахнинг** (1804 - 1872) карашлари ўзига хос ўрин эгаллайди.

Фойербах янги фалсафани яратиш кераклиги ҳақидаги ғояни илгари суради; бу фалсафанинг марказида табиатдан узилмаган инсон туради. Шунинг учун уни фалсафийлаштирилган инсоншунослик ҳам дейиш мумкин. Ҳақиқий фалсафанинг вазифасини Фойербах китоб ёзишдан эмас, одамларни яратишдан иборат деб ҳисоблайди. «Янги фалсафанинг илдизи муҳаббатнинг ҳақиқийлигига, туйғуларнинг ҳақиқийлигига бориб тақалади», - дейди у.¹ Бу фикр-лардан келиб чиқиб, шуни айтишимиз мумкинки, Фойербах фалсафасида, маълум маънода, ахлоқшунослик тош босиб кетади. Ахлоқ масалалари, айниқса, унинг «Ўлмаслик ҳақидаги масалага инсоншунослик (антропологик) нуқтаи назаридан қараш» (1846-1866), «Спиритуалчилик ва моддиятчилик ҳамда ихтиёр эркинлигига улар муносабатининг ўзига хослиги ҳақида» (1863-1866), «Эвдеймончилик» (1867-1869) деган асарларида, кундаликлар ва хатларида кўтарилган. Унинг ўзидан аввалги мумтоз файласуфлардан яна бир фарқи шундаки, у муаммоларга моддиятчилик нуқтаи назаридан ёндашади ва ақлни эмас, ҳиссиётни биринчи ўринга қўяди. Унинг ахлоқий таълимоти асосан ихтиёр эркинлиги ва бахт тушунчасига йўналтирилган.

Фойербах таъбирига кўра, инсоннинг моҳияти хаёлий мавҳумот, «руҳ» эмас, балки ҳиссиётдир, бас, шундай экан, шу тамойилга қарши бўлган барча фалсафа, барча дин нафақат моҳиятан хато, ҳатто зарарлидир. Агар одамларни яхшилашни истасангиз, уларни бахтли қилинг; агар уларни бахтли қилишни истасангиз, барча бахту қувончлар манбаи бўлмиш ҳисларга мурожаат қилинг. Инсоннинг мавжудлиги ҳиссиёт билан боғлиқ. Тўғри, ҳайвонларда ҳам ҳиссиёт бор. Лекин уларнинг ҳиссиёти, сезгилари чекланган, яъни бир сезги аъзоси кучли, бошқалари заиф, кучлиси ҳам фақат ҳис этилгувчи муайян - у ёки бу нарсага қаратилган. Инсон эса барча ҳис этиладиган нарса-ҳодисалар, олам, чексизлик билан боғлиқ ва унинг ҳиссиётлилиги, энг аввало, бошқа инсонни ҳис этишдан иборат.

Айни пайтда инсонга, ҳайвондан фарқли ўлароқ, танлов ихтиёри, ихтиёр эркинлиги берилган, ҳиссиётли инсон бу ерда хоҳловчи, интилувчи, ихтиёр билдирувчи сифатида намоён бўлади. Лекин шунчаки ўз-ўзича, «соф», ўзининг жисмоний, моддий ташувчисидан холи, вужудсиз, ҳаётсиз ихтиёр - ҳеч нарса эмас. Ихтиёрнинг ташувчиси ёки эгаси умуман инсон эмас, балки муайян, тирик, ўзига хос одам. Зеро, ихтиёр хоҳловчи инсондир. Ўзгармас, замондан ташқаридаги ихтиёрнинг бўлиши мумкин эмас, у - доимо мазмунли ихтиёр, нимагадир ихтиёр. Ҳаётнинг ҳар бир даври ўзи билан янги материал ва янги ихтиёр олиб келади. «Ихтиёр ҳақидаги тадқиқотимнинг асосий ғояси - ихтиёр

¹ Фейербах Л. Избранные философские произведения в 2 т. Т. 1. М., Политиздат, 1955. С. 185.

ва бахтга интилишнинг бирлиги, - дейди мактубларидан бирида Фойербах. - «Мен хоҳлайман» дегани, мен бахтсиз бўлишни истамайман, яъни мен бахтли бўлишни хоҳлайман деган маънони билдиради».¹

Дарҳақиқат, Фойербах таълимотида «ихтиёр» сўзи «бахтни ихтиёр қилиш» ибораси билан бир хил тушунилади. Бахт тушунчаси эса кўп маъноли, ҳар бир инсоннинг ўзига хослиги билан боғлиқ. Бахт ҳақидаги ва бахтга олиб борадиган воситалар тўғрисидаги алдамчи тасаввурлар натижасида инсоннинг хоҳлагани - бахт деб ўйлагани аслида уни бахтсизликка етаклаши ҳам мумкин. Лекин ҳар кимнинг бахти ўзига хос бўлишига қарамай, барчаси интилиш ва эҳтиёж нуқтаи назаридан умумийликка эга. Файласуф, инсонни жиноятдан ахлоқ борасидаги «ақлли» гаплар эмас, балки бахт асраб қолади, дейди. Лекин у зодагонларга хос, дабдабали бахтни эмас, оддий одамларнинг, кўпчиликнинг бахтини, бажарилган ишдан кейин келадиган, зарур бўлган фаровонликдан лаззатланиш бахтини назарда тутди. Шу боис инсонни иллат ва жиноятдан йироқ тутиш учун, яъни ахлоқни муомалага киритиш учун аввал унинг йўлидаги моддий тўсиқларни йўқотиш керак. Бошқаларнинг бахтсизлиги ҳисобига бахтга эришиш мумкин эмас. **Меннинг** олдида **Сен** йўқ экан, умуман, ахлоқнинг ўзи намоён бўлмайди. Ахлоқ учун камида икки киши керак; **Сенсиз Меннинг** бахтга эришуви мумкин эмас. Ахлоқ инсонга ўзини-ўзи чеклашни, сабр-қаноатни тақозо этади. Ана шу чеклаш, сабр-қаноат ҳам бахт; ҳақиқий оила бошлиғи, ахлоқли ота, ўзи кўчада лаззатли таом тановул қилгани ҳолда, хотин, бола-чақасини оч қолдиришини ўзи учун кулфат деб билади, унинг ўрнига оиласи билан оддий нон-чойни баҳам кўришдан бахт ҳиссини туяди. Қаерда бўлмасин, ёвузликни йўқотиш учун бошқа одамларнинг бахти ва бахтсизлигида амалий иштирок этиш бахтлилар билан бахтли, бахтсизлар билан бахтсиз бўлиш - мана, сизга ягона ахлоқ, дейди мутафаккир. Инсоннинг ўзига муносабати бошқаларга нисбатан билвосита мажбурият деб эътироф этилгандагина ахлоқий қимматга эга бўлади. Менинг оилам, жамиятим, халқим, Ватаним олдида мажбуриятим бўлгани учунгина ўзимга нисбатан мажбуриятлиман, яхши ва ахлоқий дегани бир хил. Бироқ фақат кимки бошқалар учун яхши ҳисоблансагина, ўша яхши одам.

Файласуф бахтга интилишнинг виждон билан уйғунлиги тўғрисида ҳам батафсил тўхталади, унинг фикрига кўра, виждон, бу - Мендаги бошқа Мен, Менни ўзига нисбатан ёмонликдан тийиб турадиган ёки ёмонлик қилиб бўлгач, азоб берадиган, таъқиб этадиган, тасаввуримдаги бошқанинг қиёфаси, тимсоли. Бошқанинг қиёфаси менинг ўзимни англашим билан шу қадар боғланиб-чирмашиб кетганки, мен уйим бўлмиш ўз Менимнинг энг яширин, энг сирли бурчакларида ҳам ундан қочиб, паноҳ топа олмайман; ўзимдан ташқарида бошқа одам мавжудлигини унутолмайман. Демак, мен ёвузлик қилдим, бунга гувоҳ бўлган одам - ёвузлимим қурбони, бошқа ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Шунга қарамай, менинг шеригим бор, ўзимда мени сотиб қўйиши мумкин бўлган, айбловчи гувоҳ бор, бу - виждон. Бироқ ҳаракат олдидан ёки хатти-ҳаракат пайтида у ё жим туради ёки овози шу қадар заиф ва секин бўладики,

¹ Қаранг: Быховский Б. Людвиг Фейербах. М., Мысль, 1967. С. 162.

хатти-ҳаракат қилувчи унга қулоқ солмайди.

Фойербах таълимотини баъзилар муҳаббат ахлоқшунослиги деб ҳам аташади. Бу бежиз эмас. У, ҳаёт муҳаббатдан иборат, ўз, хусусий Менининг қобиғида худбинларча бурканиб ётгандан кўра, жуда ҳам арзимас, ғоят номуносиб нарсани севган аъло, дейди. Зеро, фақат битта ёвузлик мавжуд. У ҳам бўлса - худбинлик, фақат битта эзгулик бор, у ҳам бўлса - муҳаббат. Инсонни билиш учун уни севиш керак.

Фойербахни том маънода даҳрий дейиш ножоиз. Тўғри, у Худони тан олмайди, черковдан нафратланади, лекин одамга сиғинишни таклиф этади. «Исо, - деб ёзади файласуф одам эди, ҳаммага ўхшаган одам. Исога эътиқод инсонга эътиқоддир»¹. Инсон инсон учун Худо; инсонга муҳаббат инсоннинг энг олий, энг биринчи қонуни бўлиши керак. Шу боис Фойербахга замондош файласуфлардан бири Штирнер, Фойербахни динни ахлоқшуносликка, ахлоқшуносликни динга айлантириб юборадиган файласуф, деганида маълум маънода ҳақ эди.

Аввалги адабиётларда, кўпинча Фойербахнинг инсонга муносабати танқид қилинади. Бунда Маркс ва Энгельснинг фикрларига суянилади: гўё буюк файласуф инсонни ўз замонидан, ижтимоий муаммолардан ташқарида таҳлил этар эмиш. Аслида гап бунда эмас. Фойербах инсонни синфийликдан юқори турувчи умумбашарий қадрият сифатида олиб қарайди, уни инқилобий зўравонликка чақирмайди, уни ўзига хос тарзда илоҳийлаштиради.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, олмон мумтоз ахлоқшунослари инсоният жамияти тараққиётига, унинг ахлоқий юксалишига, шубҳасиз, қиёслаб бўлмайдиган даражада улкан ҳисса қўшдилар. Лекин, бу - уларнинг назариялари, илгари сурган ғоялари ва ахлоқий қарашлари ҳар қандай нуқсондан холи, деган гап эмас. Чунончи, Кант ахлоқийликни асосан бурч тушунчасига олиб бориб такаб кўяди, бурчнинг бажарилишида хатти-ҳаракатларни мавжуд шарт-шароитдан устун кўяди, натижада унинг ахлоқий талаби кўпроқ тирик одамга эмас, идеал одамга қаратилган меъёрга айланиб қолади; Фихте ва Шеллинг ахлоқнинг моҳиятини фақат инсоннинг трансцендентал покликка интилишида кўрадилар; Ҳегель ахлоқий муносабатларнинг субъектив жиҳатларини, шахснинг ахлоқий жавобгарлигини бир четга суриб кўяди, жамият ва давлат манфаатларини ҳар қандай ҳолатда ҳам устун кўяди. Фойербах эса ахлоқий муносабатларда инсон ҳиссиётига ниҳоятда ортиқча баҳо бериб юборади ва, аксинча, ақлга деярли ўрин қолдирмайди. Бироқ бу нуқсонлар олмон мумтоз мутафаккирларининг эришган ютуқлари олдида жузъийлик мақомига эга. Шу боис ҳам улар тафаккури келгуси даврлар ахлоқ илми учун у ёки бу жиҳатдан асос вазифасини бажарувчи таълимотлар бўлиб қолди ва янгидан-янги фалсафий-ахлоқий оқимларнинг вужудга келишида ҳал қилувчи аҳамият касб этди.

3. Нораціонал ахлоқий таълимотлар

¹ Фейербах. Избранные философские произведения Т. 1. С. 248.

Олмон мумтоз ахлоқшунослиги билан ёнма-ён ва ундан кейин вужудга келган оқимларни, таъбир жоиз бўлса, икки йирик гуруҳга бўлиш мумкин. Уларнинг бири - идеалистча - нораціонал, иккинчиси - моддиятчи йўналишларни ўз ичига олади. Лекин ҳар иккала гуруҳдаги йўналишлар ҳам, олмон мумтоз фалсафаси таъсирини инкор этиш-этмасликларидан қатъи назар, маълум маънода бевосита ёки билвосита ўша таъсир остида ўзларини намоён этдилар. Фарқ шундаки, биринчи гуруҳ уларни кўпинча инкор этиш йўлидан борса, иккинчиси танқидий тасдиқ йўлидан борди. Уларнинг ахлоқий таълимотлари ўзлари мансуб бўлган фалсафий оқимлар билан чамбарчас боғлиқ.

Рационалликдан чекинган мутафаккирлардан бири позитивчилик йўналишининг асосчиси – француз файласуфи **Огюст Конт** (1798 - 1857). Унинг асосан «Позитив фалсафа курси» (1830-1842) асарда акс этган ахлоқий қарашларида ижтимоий омил биринчи ўринда туради. Контнинг наздида инсон шахсий манфаатлар юзасидан эмас, балки умумманфаати, ижтимоийлик нуқтаи назаридан хати - ҳаракат қилиш керак ва ахлоқшунослик қонунларида одамларнинг доимо биргаликда ҳаёт кечирishi шарти акс этиши лозим. Шундан келиб чиқиб, Конт ахлоқнинг асосан узоқ ижтимоий алоқани тақозо этадиган фойда эмас, балки ҳиссиётга асосланган ва шахсий манфаатга боғлиқ бўлмаган ижтимоий ҳаётга интилиш ёки ижтимоий совқи табиийни (инстинкт) ташкил қилади, деган фикрларни илгари суради. Шахсий табиийят хусусий ҳаётда кўпроқ ўзини намоён этади. Оилага эса Конт жамиятнинг асоси сифатида қарайди. Унинг фикрига кўра, оила гоҳ ахлоқий тарбиямизнинг ички манбаи сифатида гоҳ сиёсий уюшувимизнинг табиий асоси тарзида намоён бўлади. Биринчи ҳолатда ҳар бир замонавий оила келажак жамиятини тайёрлайди. Иккинчи ҳолатда эса, ҳар бир жорий жамият ҳаётини узайтиради. Шундай қилиб, оила ижтимоий жамоа (социум)нинг ўзига хос субстанцияси, илк ижтимоий макон. Инсон айнан шу ерда ўз табиатидаги худбинликдан фориғ бўла бориб, уни енгиб, ўзгалар учун яшашни ўрганади. Шу муносабат билан Конт ахлоқ назариясига лотинча «alter» (ўзга) деган сўздан олинган альтруизм тушунчасини киритади. Бу ахлоқий тамойил инсондан ўзга одамларга нисбатан ҳамдард, ҳамнишинликни, уларга беғараз хизмат қилишни, уларнинг фаровонлиги ва бахти учун фидойиликка ҳам тайёр бўлишни талаб этади. (Шарқда у қадимдан «жўмардлик билан машҳур»). Конт ахлоқий тизимини ана шу тамойил ташкил қилади. Ҳозирги пайтда альтруизм Ғарбда тенгликни, инсонийликни талаб этувчи тамойил сифатида ахлоқ ва инсонпарварликнинг меъёрий асосларидан биридир.

Конт давлатнинг ахлоқийлигини таъкидлайди. Давлат учун энг муҳими – ахлоқий вазифа: иқтисодий бошқарув ҳам ахлоқий йўналишнинг давоми ҳисобланади, ижтимоий бошқарувнинг идеал тизими – ахлоқий ва сиёсий вазифаларнинг бўлиб олиниши. Ўрта асрларда у черков – давлат тарзида ўзини кўрсатган эди. Келажакда ҳам шундай бўлиши керак. Лекин келажакдаги «черков»нинг юраги сифатида Конт инсоний, тўғрироғи, фуқаровий расм-русум ва урф-одатларга асосланган ўзининг таълимотини таклиф этади. Яъни,

позитив фалсафа бутун инсоният учун умумий дин бўлади. Бунда позитив руҳонийлар мавқеида олимлар ва санъаткорлар (ақл билан ҳиссиётнинг ҳамкорлиги) муҳим рол ўйнаши керак. Улар фаолиятининг хулосаси сифатида жаҳон халқлари Умумжаҳон федерациясига бирлашадилар. Пойтахти Парижда бўлган бу федерациянинг моддий кучи асосан ишчилар синфи бўлади. Лекин унда хусусий мулк муқаддас ва дахлсиз ҳисобланади. Чунки фақат хусусий мулкка асосланган ҳаёт тарзигина одамларда моддий фаровонликни, ишлаб чиқаришни оширишга интилишни таъминлайди. Ана шу «инсоният дини»да ижтимоий бирдамликда яшашнинг тамойили сифатида Конт муҳаббатни, унинг асоси сифатида – тартибни, мақсади сифатида – тараққиётни олади. Бу янги динда кўриниб турибдики, Худога эмас инсонга сиғинилади. Контнинг издошлари ана шу «инсоният дини»ни тарғиб этиш мақсадида ҳатто черков ташкилоти ҳам тузганлар.

Хуллас, Конт ўз таълимотида ижтимоий тараққиёт йўлидаги асосий ғовни енгиб ўтиш ижтимоий - сиёсий ўзгариш билан эмас, балки ахлоқийликни кучайтириш орқали тараққиётга эришиш рўй беради, деган хулосага келади.

Олмон мумтоз файласуфларининг ҳаммаси учун умумий бўлган рационал йўналишни инкор этиб, нораціонал таълимотни яратган файласуфларнинг бири буюк данимарқ ёзувчиси, илоҳиётчи **Сёрен Аабе Киркегаард**дир (1813 - 1855). У илк бор инсон шахси ва тақдирини биринчи ўринга олиб чиқади, инсоний субъективликни асосий муаммо сифатида талқин этади. У Ҳегелнинг мантикий усулини ниҳоятда қаттиқ танқид остига олади, ҳатто батамом инкор қилади: Ҳегел ўрмонни кўради-ю, алоҳида дарахтларни кўролмади, дейди. Дарҳақиқат, Ҳегел фалсафаси, умуман, рационал фалсафа умумийликни тан олгани ҳолда, алоҳидаликка, муайянликка, индивидуалликка етарли эътибор бермайди. Ҳегел учун индивидуум - хусусий мулк турининг ўртача нусхаси, у умумийлик қозонида буғга айланиб кетади. Хотинининг айтишича, Ҳегелнинг, ҳатто, алоҳида севимли таоми ҳам бўлмаган, унинг учун ҳаммаси умумий маънодаги овқат экан, холос. Киркегаард Ҳегел фалсафасини, мавжудлик нималигини тушунишга ноқобил таълимот, деб атайди.

Киркегаард ахлоқшунослиги ана шундай танқидий нуқтаи назарга асосланган. Унинг ахлоқий қарашлари асосан, «Ё - у, ё - бу» (1843), «Кўрқув ва титроқ» (1843), «Ҳаёт йўлининг босқичлари» (1845), «Ўлимга етакловчи дард» (1849) сингари фалсафий китобларида, шунингдек, кундаликлари ва бадий асарларида ўз аксини топган.

Шахснинг ўз хусусий ахлоқий воқелигини ягона воқелик деб ҳисоблайди Киркегаард ва ўз насроний ахлоқшунослигида гуноҳдан якка тартибда фориг бўлиш масаласини кўяди. Унинг фикрига кўра, шахс инсонлар қошидаги эмас, балки Худо олдидаги бурчини ўташи лозим, яъни улар аввало Худо олдида бурчлидирлар. Ҳар ким ўзини-ўзи қутқаради. Фақатгина Худо оламдаги эзгуликнинг манбаи; ахлоқийлик эса эътиқоднинг оқибатидир.

Киркегаард асарларида маънавий ҳаётнинг кўрқув, хавотир, умидсизлик, нотинчлик сингари негатив томонлари тадқиқ этилади. Лекин бу хусусиятлар шунчаки эмас, балки шахснинг ўз масъулиятини чуқур ҳис қилиши учун

тахлилга олинади. Бу масъулият эса ўз ифодасини танловда топади. Шу боис баъзан Киркегаард ахлоқий таълимотини танлов ахлоқшунослиги ҳам деб аташади.

Гуноҳдан индивидуал фориг бўлиш муаммосини ҳал этар экан, Киркегаард мавжудликнинг уч хил даражаси ёки босқичини баён қилади. Булар - эстетик, ахлоқий ва диний босқичлар. Биринчи босқичнинг тамойили - лаззат, иккинчисиники - бурч, учинчисиники - изтироб.

Эстетик босқичда инсон ўзини ташқи дунёга бахш этади, ҳиссиётлар оламига шўнғиб кетади. Уни маълум маънода эротик, ишқибозлик босқичи ҳам дейиш мумкин. Унинг рамзи - Дон Жуан, файласуф ёшлигида севган Моцартнинг шу номдаги операсидан, мусиқа соҳасидан фалсафага олиб ўтилган тимсол. Бу босқичда инсон ҳамма нарсани билгиси, барча лаззат турларидан баҳраманд бўлгиси келади; мусиқа, театр, аёллар - ҳаммаси унинг хизматида. Лекин инсон қанчалик ҳиссиётга берилиб борса, шунчалик лаззатдан тўйиб, кўнгли қолиб, қоникмайдиган бўлиб боради. Зеро, такрорланмас нарсаларнинг такрорланавериши кишида ҳафсаласизликни, лоқайдликни туғдиради ва эстетик босқичдаги ҳаётдан зерикиш инсонни умидсизлик чегарасига келтириб қўяди. Натижада инсонда бундай ҳаёт тарзидан юз ўгириб, ундан юксакроқ даражадаги ҳаётни танлаш зарурати пайдо бўлади ва у иккинчи - ахлоқий босқичга ўтади.

Бу босқичда инсон эркин лаззатланишдан кечиб, ўзини ўз ихтиёри билан ахлоқий қонунга бўйсундиради; фазилатлар йўлига киради, бурчни бажариш мезон даражасини олади. Инсон бунда ўзига нисбатан бамисли устозга, қаттиққўл отага айланади. Энди унинг танлови эзгулик билан ёвузликни фарқлайдиган, ўзини гуноҳкор деб билладиган, айни пайтда, онгли равишда ҳақ йўлга юз бурган кишининг танлови сифатида намоён бўлади. Бу босқичнинг тимсоли - Сукрот. Унинг ечими - эстетик ишқибозликка қарама-қарши кўйиладиган никоҳ. Никоҳ маълум маънода муқаддас. Шу боис эстетик босқичдаги капалакнамо ошиқликнинг зидди бўлмиш ахлоқий даражада муҳими - оилавий бурчга садоқат. Парагвай иезуитлари (Исо жамоаси) черковларида ҳатто ҳар куни ярим тун маҳали эрларни никоҳ тўшагида ўз вазифаларини бажаришга даъват этиб, кўнғирок ҳам чалар эканлар.

Ахлоқий инсоннинг ҳаёти ташқи эмас, ички, ўзига нисбатан бўлган бурчни бажаришга қаратилган; бошқа одамлар олдида бурчли эса-да, муҳими, ташқи хатти-ҳаракатлар эмас, балки айнан ўзигагина хос, ўзининг абадий ва ажралмас хусусий мулки бўлмиш ички ҳолат, ички рухий дунёдир. Хазина ўзингда яширин, у ихтиёр эркинлиги, танлов; «ё - у, ё - бу», унга эришиш инсонни малаклардан ҳам юксакка кўтариши мумкин. Ахлоқий босқичда инсон ўзини танлайди. У ўзини эзгу одам сифатида танламайди, чунки инсон гуноҳга ботган зот ва у ўз айбини ҳис этмасдан бошқа иложи йўқ. Шунинг учун ўзини ёвузлик ва эзгуликнинг фарқига борадиган ахлоқий шахс сифатида танлайди. Файласуф инсон фақат танлов ҳодисаси туфайлигина илк бор ўзлигини англайди, зеро, фақат эрк ҳақиқий шахсни вужудга келтиради, деган фикрни илгари суради.

Лекин ахлоқий босқич ҳам сўнгги пиллапоя эмас, у ўтиш ҳолати; энг

юксак даража, бу - диний босқич. Зеро, ахлоқий босқичда инсон, биринчидан, бахтга, чунончи, оилавий, никоҳдаги бахтга интилади, иккинчидан, умумий қонунга бўйсуниб яшайди. Демак, бу босқичда у ўз эркини, ихтиёр эркинлигини тўла намоён қилолмайди. Диний босқичда эса инсон умумий ахлоқий қонун-қоидалар доирасидан чиқиб кетади, ундан баландроқ даражага кўтарилади, Худо билан тўғридан-тўғри муносабатга ўтади. Бу босқичнинг тимсоли - Иброҳим алайҳиссалом. Маълумки, у кишига севимли ўғлини қурбонлик қилиш ҳақида Худонинг фармони келади. Хўш, нима қилиш керак? Биринчидан, отанинг ўз ўғлини ўлдириши умумахлоқ қоидаларига тўғри келмайди, иккинчидан, агар ўғлини қурбонлик қилмаса, Худодан қўрқади. Иброҳим алайҳиссаломнинг олдида икки талаб туради: ўғлини ўлдирмаслик (чунки бу ахлоққа, оталик меҳрига зид) ва Тангрига бўйсунуш. Биринчи талабни бажариш - Худога бўйсунмасликка, иккинчи талабни бажариш эса ахлоқий қонунни бузиш ва ўз ўғлига нисбатан шафқатсизликка олиб келади. Шу икки йўлдан бирини танлаш керак. Бу танлов эса изтироб орқали рўёбга чиқади. Бунинг устига, Иброҳим алайҳиссаломга фармонни ҳақиқатан ҳам фаришта келтирдими ёки у иблиснинг овозими? Агар у фариштанинг овози бўлмаса-чи? Қўрқув, гумон ва хавотир Иброҳим алайҳиссалом қалбини тирнайди, уни чексиз изтиробга солади. Унга ҳеч ким ёрдам беролмайди, муаммони унинг ёлғиз ўзи ҳал этиши, ўзи танлаши лозим. Бу танлов мантиқий жараённинг эмас, ихтиёр этишнинг натижаси сифатида майдонга чиқади. Унда инсоний ақл эмас, инсоннинг ўзи бутун борлиғи билан иштирок қилади.

Шу тариқа Сукротнинг «Ўзингни англа!» шиори Киркегаард таълимотида «Ўзингни танла!» шиорига ўрин бўшатиб беради. Киркегаард нафақат изтиробга шукур қилишни, балки уни севиш кераклигини ва бу севги ҳар қандай бахтдан баланд эканини таъкидлайди. Зеро, Худога муҳаббат - шарт. Ҳар қандай изтироб, йўқчилик, синов ва риёзат бу аҳдни буза олмайди, унинг аҳамиятини пасайтира олмайди. Изтироб тўғри танлов туфайли эзгулик ва хайрнинг манбаига айланади. Шунингдек, эркинлик изтироб билан биргаликда, гуноҳ, айб, қўрқув тушунчалари эса инсон мавжудлигининг сифатлари тарзида талқин этилади.

Айниқса, Киркегаард қўрқувга катта аҳамият беради. Унинг наздида қўрқув - эркинликнинг айбга бўлган муносабати. Ҳақиқий қўрқув, бу - гуноҳкор банданинг Тангри олдидаги қўрқуви. Инсон чорраҳада туради: ёки вақтинчалик ердаги ҳаёт, қўрқув ва изтироб, ёки ердаги ҳаётга юксакдан боқиш, ўлимга нафрат билан қараш туфайли унинг қўрқувидан халос бўлиш. Хўш, шу нуқтаи назардан қараганда, бурч нима? Бурч - Худо иродасининг ифодаси. Худодан қўрқиш инсондаги янги имкониятларни очади, инсон мавжудлик нима ва мавжуд бўлмаслик нима эканини англайди. У инсонни танлов қаршисига олиб келади: инсон шу дақиқадан бошлаб онгли равишдаги танловни амалга оширишга мажбур: қўрқув - эркинликнинг имконияти. Шундай қилиб, агар ақл умидсизликка олиб келса, эътиқод умид бахш этади, тинчлантиради, тасалли беради. Айни пайтда асл маънавият, ахлоқ ва эътиқод фақат гуноҳкоргагина хосдир (илк гуноҳкор Одам Атони эсланг).

Хулоса қилиб айтганда, Сёрен Киркегаарднинг ахлоқий таълимоти, кўпгина ўринларда инсоний мавжудликда мантикий фикрлашни, сабабиятни, ақлнинг ролини инкор этса-да, ўзининг Хегелга нисбатан берган иборасига монандлаб айтсак, якка дарахт орқасида ўрмонни кўрмай қолганига қарамасдан, у Оврўпа фалсафасида бутунлай янги бир йўналишга асос солди: инсонни фақат ақл ёрдамида, мантикий тушунчалар воситасида англаб бўлмайди, инсон тушунчаси чексиздир, деган фикрни ўртага ташлади. Инсонни шахсий танлов ҳуқуқига эга мавжудот тарзида талқин этди - бунда инсоний кадр-қиммат ғояси масъулият ғояси билан омухталлашиб кетди. Киркегаард бу билан энг янги давр ахлоқшунослигидаги экзистенциячилик оқимининг ибтидосида туради.

Янги давр Оврўпа ахлоқшунослигидаги нораціонал йўналишнинг асосчиларидан яна бири буюк олмон файласуфи **Артур Шопенхауэр**дир (1788-1860). Ахлоқий муаммолар унинг «Олам ихтиёр ва тасаввур сифатида»(1819-1844), «Ҳаёт мактабининг ҳикматлари» (1851), «Ахлоқшуносликнинг икки асосий муаммоси» (1837-1839) сингари барча йирик асарларида ўртага ташланган.

Шопенхауэр таълимотига кўра, олам - инсон кўз очиши билан кўрган, хидлару рангларга, товушлару сукунатга, иссиғу совуққа тўла дунё фақат ва фақат тасаввурдан иборат. Олам - менинг тасаввурим, дейди файласуф. Оламга ҳозир келажакда нимаики тааллуқли бўлса, ҳаммаси субъект билан сифатланишга албатта маҳкум ва субъект учун мавжуддир. Шундай қилиб, олам - тасаввур, у субъект ва объектнинг ўзаро муносабати сифатида намоён бўлади. Чунки биз фақат кўзимизни, қулоғимизни, кўлимизни, тилимизнигина бевосита биламиз, оламини эмас. Олам, - мен уни ўз тасаввуримда қандай қабул қилаётган бўлсам, - шундай. Бу масаланинг бир томони, иккинчи томони - ихтиёр. Ихтиёр тасаввурга ўхшамайди, бутунлай бошқа, сирли, ҳали кашф этилмаган, эҳтимол, умуман кашф этиб бўлмайдиган нарса. У барча мавжудликнинг ибтидоси. Ихтиёр, бу - мутлақ эркин хоҳлаш, исташ, унинг на сабаби, на асоси бор. У - оламнинг ички мазмуни, ўз-ўзича англалмаган ҳолат, кўр-кўрона, тўхтатиб бўлмайдиган шиддат. Ҳатто дарахтлар учиди ҳам ихтиёр ҳукмрон, улар юқорига, нурга қараб интилади, илдиз пастга интилади - намни ихтиёр этади. Жисм фақат юқоридан пастга - вертикал тарзда қулайди... Ихтиёр, бу - макон ва замонда яшайдиган мавжудотларнинг пайдо бўлишини таъминлайдиган куч. Лекин унинг ўзи макон ва замонга бўйсунмайди, уни билиш мумкин эмас. Инсон эса, энг аввало, ихтиёр этгувчи, истагувчи, ҳирс кўйгувчи, ва фақат ундан кейингина, билгувчи, фикрловчи мавжудот. Ихтиёрнинг намоён бўлиш шакли фақат ҳозир, келажак ҳам, ўтмиш ҳам эмас. Шу «ҳозир»нинг манбаи ва мазмунини ўзида мужассам этадиган нарса - яшашга ихтиёр, яъни ўзимиздан иборат бўлган «нарса ўзида».

Оламий ихтиёр ёки ихтиёр сифатидаги олам инсонни ўз йўриғида тутати. Инсон одатда ихтиёр қўлида, хоҳиш-истаклар исқанжасида яшайди. Унинг яшашга бўлган ихтиёри, истаги ғоятда кучли. У яшаш истагида янгидан-янги ихтиёр исқанжасига тушаверади. Инсондаги худбинлик уни ихтиёрга қул қилиб

кўяди: ўзим бўлсам, ҳаммаси меники бўлса, деган ақида билан иш кўради. Бир истак бажарилиши билан иккинчисига ҳаракат бошланади, ундан кейин учинчисига, тўртинчисига ва ҳоказо... Инсон бир истак билан кифояланмайди. Натижада унинг ҳаёти тинимсиз ҳаракатдан иборат бўлади, ўзи тўйса ҳам, кўзи тўймайди. Бу ҳаёт - ҳаёт эмас, ёвузлик, ёлғон, азоб, фожиалардан иборат мавжудлик.

Инсоннинг бахт деб интилгани охир-оқибат бахтсизлик бўлиб чиқади. Чунки том маънодаги инсоний бахтнинг ўзи йўқ. Яшашга ихтиёр - чексиз изтироблар манбаи; ўз бахтига интилган ҳар бир одам бошқалар учун иблис бўлмоғи лозим; аслида иблис шахсийлашган яшашга ихтиёрдан бош-қа нарса эмас. Демак, бахтга интилиш - барча иллатларни келтириб чиқарувчи манба. Бу ҳодиса Пушкиннинг «Балиқчи ва балиқ ҳақидаги эртақ» асарини эслатади. Ихтиёр чангалидаги инсон балиқчи чолнинг хотинига ўхшайди: энг улкан бахтга эришаман деб, бахтсизликка эришади. Зеро, Шопенхауэр наздида ҳаётда доимо худбинлар кўпчиликни ташкил этади. Ихтиёр чангалидаги худбин ўлимдан кўрқади, чунки ўлим ихтиёрга, барча хоҳиш-истакларга чек кўяди. Асл инсон, юксак ахлоқ эгаси ихтиёрга, энг аввало, ҳаётга, яшашга бўлган ихтиёрга чек қўймоғи лозим. Яъни, инсон ўлимдан кўрқмаслиги, унга интилноғи керак. Чунки инсон учун сўнг мақсад - ўлим. Инсоннинг бутун ҳаёти ўлимга тайёргарликдан иборат; инсон ўлим учун туғилади.

Хўш, инсон ихтиёр чангалидан қутуламан, барча азоб, изтироб, фожиалардан фориғ бўламан деса нима қилиши керак? Ўзини-ўзи ўлдириши лозимми? Шопенхауэр бунга, йўқ, деб жавоб беради. Чунки ўзини-ўзи ўлдираётган одам яшашни хоҳлайди, фақат у берилган ҳаётдаги шарт-шароитдан норози. Шу боис ўзини ўлдирган киши ҳаётга бўлган ихтиёрдан эмас, ҳаётнинг ўзидан юз ўгиради. Ваҳоланки, бунинг акси бўлмоғи лозим. Инсон барча хоҳиш-истаклардан бош тортмоғи, ихтиёр чангалидан қутулмоғи керак. Ўшанда инсон яшайверади, лекин ҳаёт унинг учун ҳеч нарса эмас; энди инсонни ҳеч нарса безовта қила олмайди, у ҳақиқий хотиржамликка, истаксиз умрга эришади.

Бунинг учун инсон ҳалол, буюк бир ички адолат ҳисси билан яшамоғи лозим. Зеро ҳақиқий ҳалоллик, бузилмас адолат бирламчи ва энг муҳим фазилат сифатида мислсиз оғир вазифа, унга бутун қалби билан берилган инсон тез орада шунақанги қурбонлик қилишга мажбур бўладики, пировард натижада унинг учун ҳаётнинг ҳеч қандай ширинлиги, мафтункорлиги, қизиғи қолмайди – ва инсон ихтиёрдан воз кечади. Ҳалоллика нисбатан ҳурматнинг маъноси ҳам шунда, ҳалолликнинг ўзи эмас, балки унинг учун қилинган қурбонлик ҳурматга сазовордир. Гап шундаки, тўғри ва ҳалол инсон ҳаёт билан боғлиқ бўлган азоб - уқубатларни ҳийла ёки куч воситасида бировнинг елкасига ташлаб қўймайди, ўзининг оғир юкини ўзи кўтаради, инсоний ҳаётдаги ёвузликларнинг ҳаммасига бировнинг эмас, ўзининг кўксини қалқон қилади. Шундай ҳалол яшашнинг оқибати бўлмиш тенгсиз изтироблар ўзига хос фориғланишга, буддҳачилик

ибораси билан айтганда нирванага олиб келади: бундай олий маънавий мақомга руҳан эришган инсон ҳаётга ихтиёрни инкор этади.¹

Бундай даражага эришиши, ўз ҳақиқий «**Мен**»имизнинг ҳодисаси бўлмиш бутун олам билан биргаликдаги тўлақонли мавжудликни қўлга киритиш имкони - шафқат орқали амалга ошади. Шафқат ўзида, ўз «**Мен**»имизнинг азалий, ибтидоий теранлигида, барча бошқа изтироб чекаётган мавжудотларга нисбатан кўнгли очикликда, уларга бўлган меҳр-муҳаббатда намоён бўлади; шафқат қандайдир умумбашарийлик ва умумжаҳонийликнинг идеал миқёси; у биздан изн сўрамай ўз аҳамиятини кўрсатади ва биз айбсиз айбдор бўлиб қоламиз - бор мавжудотнинг изтиробларига айбдор ҳамда алоқадор жонзотга айланамиз. Бу ҳолатни Шопенхауэр йиғи ҳодисаси билан далиллайди: биз изтиробни ҳис этаётганлигимиз учун эмас, балки ўзимизга ёки бошқаларга ачинганимиз учун йиғлаймиз; ҳатто бола оғриқни шунчаки ҳис қилганидан эмас, кўпинча унга ачинганимиздан, раҳмимиз келганидан йиғлаб юборади. Биз йиғлаётган пайтда ўзимизни дарҳол изтироб чекаётган одам ўрнига қўйиб кўрамиз ёки унинг тақдирида бутун инсоният чекига тушган қисматни, аввало, ўзимизнинг қисматимизни англаймиз, дейди файласуф. Ана шу ҳодиса барча мавжудотлар билан борлиқ барқарорлигининг ички бирдамлигини намоён этади. Демак, бошқа одам ёки бошқа жонзот азобига ҳамдард бўлиш, ачиниш орқали инсон барча тирик зотлар билан моҳиятан яқинлигини, қардошлигини англайди. Ҳақиқий ахлоқий хатти-ҳаракат, бу бошқа учун қилинган хатти-ҳаракатдир. Бу - унинг бахти ё қайғуси хатти-ҳаракатимнинг бевосита сабаби бўлиши керак, дегани. Бошқача қилиб айтганда, мен ўзимда ўзимни у билан айнанлаштираман. Ана шуни Шопенхауэр «шафқат ҳисси» деб атайди. У яна бир ўринда шафқатни инсон табиатидаги ахлоқийликнинг сўнгги асоси, деб атайди.

Шундай қилиб, Шопенхауэр Янги даврда қадимги Шарқ фалсафасига «қайтиш»ни бошлаб берган мутафаккир, ҳаёт фалсафаси оқимининг вужудга келишига таъсир кўрсатган буюк мутафаккирдир. Унинг қарашлари ҳозирги давр ахлоқшунослиги учун ҳам ўзига хос аҳамиятга эга.

4. Марксча йўналиш ва унинг танқидий таҳлили

Олмон мумтоз фалсафий тафаккуридан кейин пайдо бўлган яна бир оқим, амалда татбиқ этилган йўналиш, бу марксчилик. Олмон мумтоз фалсафаси заминида, асосан, Кант, Ҳегел ва Фойербах қарашларини «янгилаш» асносида вужудга келган мазкур оқимнинг асосчилари **Карл Ҳайнрих Маркс** (1818 - 1883) ва **Фридрих Энгельс**дир (1820-1895).

Маркс ва Энгельс ўз асарларида ахлоқшуносликка деярли бевосита ўрин бермаганлар, балки ахлоққа моддийлик призмаси орқали, яъни билвосита муносабат-да бўлганлар. Шу боис уларнинг ахлоқий муаммоларга бағишланган махсус асарлари йўқ. Улар асосан инсон эрки муаммосини ишлаб чиқариш ва

¹ Қаранг: Шопенгауэри А. идеи этики. // Избранные произведения. М., Просвещение, 1992. С. 152-153.

синфийлик тушунчаси билан боғлиқ ҳолда ўргандилар. Чунончи, Маркснинг уч жилдлик «Сармоя» («Капитал») асарида иқтисодий масалалар, кўшимча қиймат муаммоси кўтарилди, инсоннинг иқтисодий бегоналашуви, меҳнатдан бегоналашуви сингари ҳолатлар одамнинг ўз асл моҳиятидан бегоналашувига олиб келиши, уни эрксиз мавжудотга айлантириб қўйиши ҳақидаги қарашлар илгари сурилади.

Лекин бу таълимот ўта мафкуравийлаштирилган бўлиб, унда инсоннинг маънавий муносабатлари масалалари, афсуски, иқтисодий муаммолар соясида қолиб кетади, инсон бор-йўғи объектнинг, моддий табиатнинг бир бўлаги сифатида олиб қаралади, бевосита бўлмаса ҳам, билвосита шахс эркинлиги деярли инкор этилади; шахснинг фикри, у ким бўлишидан қатъи назар, жамоатчилик фикрига бўйсундирилади. Бу таълимот амалда татбиқ этилганида, унинг асосчилари буни қанчалик истамаган бўлишсин, доим жамиятда тенглаштириш ҳодисаси вужудга келади. Бундан ташқари, марксчилик инсониятни, миллатни, жамиятни синф деб аталмиш бир неча бўлакка бўлиб ташлайди, натижада умуминсоний қадриятлар синфий нуқтаи назардан қайта баҳоланади.

Маркс Йозеф Вейдемаерга ёзган хатларидан бирида ўз таълимотининг янгилигини қуйидаги тарзда қисқача таърифлайди: 1) синфларнинг мавжудлиги фақат ишлаб чиқариш тараққиётининг муайян тарихий босқичи билан боғлиқ; 2) синфий курашнинг йўқсиллар (пролетариат) диктатурасига олиб бориши зарурат; 3) шу диктатуранинг ўзи ҳар қандай синфийликни йўқотиш ва синфсиз жамиятга ўтишдан иборатдир. Йўқсиллар диктатурасини ўрнатишга эса, «Коммунистик партия манифести»да айтилганидек, мавжуд ижтимоий зулмни буткул зўрлик йўли билан афдариб ташлаш орқалигина эришилади. Инқилоб ва йўқсиллар диктатурасининг моҳиятан авторитарлиги ҳақида Энгельс мана бундай дейди: «Инқилоб, шубҳасиз, ўта авторитар нарса. Инқилоб шундай ҳодисаки, унда аҳолининг бир қисми иккинчи қисмига ўз хоҳиш-иродасини милтиқ, найза ва замбараклар воситасида, яъни фавқулодда авторитар воситалар ёрдамида ўтказди. Агар ғалаба қилган партия ўз ҳаракатлари мевасини бой беришни истамаса, у ҳукмронлигини реакционерларни кўрқувда тутадиган қуроллар воситасида ушлаб туриши керак».¹

Қизиқ нима учун ғалаба қилган партия, моҳиятан қандайлигидан қатъи назар «прогрессив», мағлуб партия эса «реакционер» бўлиши керак?! Ўз халқи ва бутун инсоният бошига мисли кўрилмаган балолар ёғдирган Лениннинг большевиклар, Ҳитлернинг «миллий социалистик – фаилистлар партиялари, демак прогрессив экан-да! Ваҳоланки, тарихда бунинг аксини кўрамиз: уларга нисбатан мағлуб бўлган Россия Муваққат ҳукумати ва Олмониянинг Ваймар Республикаси прогрессив экани ҳаммага маълум. Бундай куракда турмайдиган фикрни «Табиат диалектикаси»дек гўзал фалсафий асар ёзган.

Энгелсдай улкан файласуф айтаётган кишини ҳайратга солади. Мафкурабозлик, айниқса комунистик мафкурабозлик, туппа-тузук одамларни ҳам қай аҳволга солишни Энгелс мисолида яққол кўриш мумкин.

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения в 9 т. Т. 4. М., Политиздат, 1986. С. 459.

Марксча ахлоқшунослик ҳам асосан, ана шу моҳиятга бўйсундирилади: ахлоқ ички инқилобий омил сифатида, инсонни омманинг ҳаётий шароитини яхшилашга сафарбар қилувчи ҳодиса тарзида талқин этилади. Маркс ва Энгельснинг фикрига кўра, инсон ўз шахсини тараққий эттириши ва эркинликни таъминлаши учун фақат жамоадагина имкон топади. Бахтнинг моҳияти - бахтга эришишда эмас, балки бахт учун курашнинг ўзида. Инсон фақат умумий коммуна иши манфаатлари учун яшаши лозим. Айнан мана шу манфаат - энг олий кадрият ҳисобланади. Бу кадриятни барқарор этиш - коммунистча мафкуравийлик орқали амалга ошади ва инсониятни «бир киши ҳамма учун, ҳамма бир киши учун» деган тамойилда яшашга даъват этади. Хуллас, юқорида айтганимиздек, марксчилик илгари сурган коммунистча ахлоқ - жамоатчилик ахлоқидир. Шахс - ана шу жамоатчилик ахлоқини амалга оширувчи восита, холос - мақсад эмас.

Маркс ва Энгельс таълимотининг энг улкан хатоси шундаки, у ақлли, қоринни тўйдириб, яхши кийинган ҳолда, ибтидоий жамоа тузумига, тўғрироғи, унинг янгича интеллектуал кўринишига қайтишни тарғиб этади. Қайтиш, у қанчалик тараққиёт деб жар солинмасин, қандай ном билан аталмасин, ҳеч қачон олға қадам бўлолмайди. Яъни, тарих ғилдирагини зўрлаб ортга айлантириш, у қай шаклда амалга оширилмасин, инсоният учун бир эмас, икки томонлама зарар: бу улканликда ва оғирликда тенгсиз ғилдирак шунчаки ортга юрмайди, ўз йўлидаги аллақачон яратилган умуминсоний ва миллий кадриятларни, маънавий бойликларни мажақлаб боради; бир қанча вақтдан сўнг, уни ортга айлантираётган куч заифлашганда эса, издан чиқиб кетиб, зудлик билан яна аввалги ўрнига қайтади; бу иккинчи қайтишда ҳам инсониятнинг маънавий ва моддий қурбонлар бериши табиий ҳол. Шу нуқтаи назардан марксчилик, қанчалик бўяб-бежалмасин, у зўравонлик мафкураси, қорин фалсафаси сифатида, ортга қайтиш тарзида, моҳиятан шахс эркинлигини йўққа чиқарувчи, юксак ахлоққа зид, реакцион таълимотдир.

Буни биз марксчиликнинг XX асрдаги ленинчилик деб аталган амалий ифодасида кўрдик. Зўравонлик ва ёлғон воситасида «Ерда жаннат куриш» собиқ Иттифоқ ҳудудидаги халқларнинг деярли 60 миллион нафарини қатл этиш ва қатағон қилиш билан ниҳоя топди. Марксчиликка қарши билдирилган ҳар қандай фикр, фикр эгасининг ўлими билан яқунланар эди. Ленин ва Сталин давридаги фожей ҳолатни, Маркс таълимотининг динга - жаҳолат динига айланганини Зигмунд Фройд шундай таърифлайди: «Маркс назариясини танқидий тадқиқ этиш тақиқланади, унинг тўғрилигига гумон билдирганлар католик черкови томонидан бир пайт кофирлар қандай жазоланган бўлса - шундай жазоланадилар.¹ Маркс асарлари каромат манбалари сифатида Библиё ва Куръон ўрнини эгаллади...»².

Марксчиликнинг улкан ахлоқсизлик сифатидаги энг кейинги кўриниши XX асрнинг 60-йилларида Кампучияда рўй берган «коммунизм қурилишида»

¹ Сёрта асрларда католик черкови сөз ақидаларига ишонмаганларни кофир деб эълон қилиб, гулханда ёққанлар, қизитилган қозонга ташлаб селдирганлар.

² Фройд З. Ввдения в психоанализ. Лекции. М., Наука, 1989. С. 412.

намоён бўлди. Пол Пот бошчилигидаги «қизил кхмерлар» мамлакатдаги 6 миллион аҳолининг деярли ярмини қириб ташладилар. Бу қирғинлар банкларни бузиб, пулни йўқотиш, зиёлиларни - синфий душманларни ўлдириб, жигарларини қовуриб ейиш, мактабларни бузиб, ўқитувчиларни синфхоналарда ўқувчилар кўзи олдида олиш сингари ҳодисалар силсиласида воқе бўлди. «Қизил кхмерлар» қурган коммунизм халқ бошига ана шундай фожиаларни ёғдирди.

Афсуски, жаҳон афкор оммаси орасида марксчиликни таълимот сифатида оқлашга ҳаракат қилиб, хатони унинг амалиётчиларига юклашга интиладиган кимсалар ҳам йўқ эмас. Бу - ўта номаъқул қараш, чунки ҳар бир назариянинг эзгу ёки ёвузлиги унинг амалиёти билан белгиланади. Амалиёт эса бир эмас, бир неча бор марксчиликнинг кўринишдан чиройли, ялтироқ, лекин моҳиятан ахлоққа зид таълимот эканини исботлаб берди. У худди сураткаш лабораториясидаги негативга ўхшайди: фақат қоронғидагина яшай олади, қуёшга чиқдими - бас, куйиб, қорайиб кетади. Қуёшда қорайиб кетадиган бундай аксилахлоқий таълимотларнинг эса инсоният учун кераги йўқ.

5. Рус мумтоз ахлоқшунослиги

Мумтоз тафаккурнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у муайян тарихий даврда маънавият соҳасида эришилган ютуқларни тизимли тарзда бойитиб, уларни янги қарашлар ва йўналишлар воситасида навбатдаги юқори босқичга олиб чиқади. Олмонлардан сўнг ана шундай мумтоз тафаккур XIX аср охири XX аср бошларида русларда воқе бўлди.

Бу даврда рус мутафаккирлари маънавиятнинг барча соҳаларида жаҳонда етакчилик мавқеини эгалладилар. Л.Толстой, Ф. Достоевский, И. Тургенев, А.Островский, Н. Чернышевский, В.Белинский, Вл. Соловьёв, Н. Лосский, Н.Бердяев, С. Булгаков, С. Франк, П. Флоренский, В. Розанов, А. Чехов, А.Ахматова, Б. Пастернак, И. Бунин, С. Есенин, М.Горький, В.Набоков, Б.Вишеславцев, Г. Шпет, В. Вернадский, А.Лосев сингари буюк номларнинг баъзилари ана шу даврда бутун куч-қувватлари билан ўз фаолиятларини ниҳоясига етказган бўлсалар, бошқалари ўз фаолиятларини чет элларда давом эттирдилар. Баъзилари ижодида бадиий тафаккур борасида реалистик йўналиш биринчи даражали ўрин эгаллаган бўлса, бошқалари фалсафий-ахлоқий ва эстетик тафаккурда диний-идеалистча йўл тутдилар. Айнан ана шу диний-идеалистча йўналиш фалсафий-ахлоқий тафаккурни мумтозлик даражасига кўтаришда муҳим аҳамият касб этди. Бунда улуғ рус мутафаккир-ёзувчилари Л. Н. Толстой ва Ф.М. Достоевский қарашларининг аҳамияти бекиёсдир.

Л.Н. Толстой (1828 - 1910) ахлоқшунослик ҳамда ахлоқ масалаларига ҳам диний, ҳам фалсафий, ҳам публицистик асарларида шунингдек, кундаликлар ва мактубларида кенг ўрин берган. Унинг ахлоқий қарашлари ҳозир ҳам катта аҳамиятга эга. Зеро, инсон қандай яшаши керак деган муаммо Толстой тафаккуридаги марказий масаладир. Шу боис у, одамлар учун энг зарур фан - қандай яшаш ҳақидаги илмдир, дейди. Толстойни баъзан норасмий пайғамбар

даражасига кўтариб кўядилар. Хўш, бунинг сабаби нимада? Гап шундаки, Толстой, аввало миллий, диний табақавий қадриятлардан умуминсоний қадриятларни баланд кўяди. Иккинчидан, у насронийликни янгилашага, тўғрироғи, уни черковдан қутқаришга, инсонийлаштиришга интилди. Ғарб олимлари эса унинг қарашларини протестантлик мазҳабига мос келишини айтдилар. Айни пайтда унинг диний–фалсафий асарларида тасаввуфга, хусусан, Яссавия, Мавлавия тариқатига, Аҳмад Яссавий ва Жалолиддин Румий қарашларига яқинликни кўриш мумкин.

Насронийлик ақидаларини, черков ва диннинг инсон руҳи устидан ҳукмронлигини танқид қилиш баробарида буюк мутафаккир динга жуда катта умид билан қарайди. Дин, инсон донишмандлигининг кўзгуси сифатида ҳар бир одамга қандай яшаш кераклигини кўрсатади, фақат дингина инсондаги худбинликни йўқота билади, фақат угина башар зотини ўлим кўрқувидан халос этади ва ҳаётга маъно бағишлайди: У инсонлар тенглигини ўрнатади, у инсонни “ташқи қисувлар”дан озод қила олади”.

Лекин Толстой тарғиб этган дин, моҳиятан «Инжил» га мос бўлса - да, расмий насронийлик черковига қарама – қарши эди. У динда икки муҳим томон – ахлоқий ва метафизик жиҳат борлигини таъкидлайди. Диннинг ахлоқий томонини буюк мутафаккир одамлар ҳаёти ҳақидаги ўғит-ҳар бир киши ва ҳамманинг қандай яшаши тўғрисидаги таълимот сифатида, жиҳатини эса нима учун одамларга бошқача эмас, айни ана шундай яшаш кераклигини тушунтирувчи таълимот тарзида талқин этади. Толстой наздида черков насронийликка фақат оғизда чақириб, аслида уни тўғридан-тўғри инкор қилади: У муайян ижтимоий вазифани бажаришга қаратилган, яъни черков насронийликни - Исонинг метафизик таълимотини давлат талабларига мослаб, шундан келиб чиққан ҳолда мавжуд ҳаётга ҳеч қандай талаб қўймайдиган, одамлар қандай яшасалар, шундай яшайверишларига халакит бермайдиган ҳолга келтириб қўйган; расмий диний доиралар одамларга нисбатан ахлоқий талабларни ихтиёрийлик даражасига тушириб, уларни ташқи ибодат ва маросимлар билан алмаштирганлар. Аслида эса насронийлик, биринчидан, одамга ҳаётнинг ахлоқий қоидаларини тақдим этиши, иккинчидан, унга асосий ҳақиқатни англаб, ахлоқий қоидалар асосида умр кечирган одамгина Ердаги ўз ҳаётини яхшилаши мумкинлигини тушунтириш лозим. «...Динлар, - дейди Толстой, - ўз ташқи кўринишларига кўра ҳар турли, бироқ улар асос - ибтидоларига кўра бир хилдир...» Унинг бу фикри, бир томондан, Қуръони каримдаги аҳли китобларга бўлган муносабатни эслатса, иккинчи томондан, Жалолиддин Румийнинг “Бу ер дунёдир ва шунинг учун ҳам диннинг бир бўлиши мумкин эмас... Дин дунёда бирлашолмайди, фақат қиёматда бир бўлади. Қиёматда уларнинг ҳаммаси бирлашади, бир кулоқ, бир тил холига келади”, - деган сўзларини ёдга солади¹.

Толстой учун Худо осмонда эмас, киши қалбида ҳамма нарса мавжуд. У-на маконда, на замонда: на ибтидога на интиҳога эга. Худо – туганмас, чексиз, абадий. Мутафаккирнинг бу қарашлари ҳам тасаввуф фалсафасига яқин:

¹ Толстой Л. Я верю. М., Вся Москвы, 1990. С. 164.

Толстой Худо ҳамма нарсанинг Ибтидоси деб билади ва ўша илоҳий Ибтидонинг бир қисми инсонда мавжудлигини айтади. Шу илоҳий қисмни кўпайтириш ёки камайтириши инсоннинг ўз кўлида; кўпайтириши учун у ўз эҳтиросларини енгитиши ва қалбидаги муҳаббатни кучайтириши лозим; бунга эришишнинг воситаси, ўзингга бошқалар қандай муносабатда бўлишларини хоҳласанг, бошқаларга ўзинг ҳам шундай муносабатда бўл, деган ҳикматга амал қилишдир. Ҳақиқий диндор одам Худони билиш ва яшаш - бир хил нарса, эканига, Ташаккур сенга сени севаман менда яшаётган Эгам, деган хулосага келиши керак, яъни бутун қалбини илоҳий Ибтидога бўшатиб бериши лозим.

Албатта, келтирилган бу мисол ва муқоясалардан Толстой сўфий экан-ку, деган хулоса чиқмаслиги керак. Фақат мутафаккир динларнинг моҳияти битта эканини ва насроний черков уни бузиб талқин этишини таъкидлаганини айтмоқчимиз холос. Толстой диний қарашларининг муҳим аҳамияти шундаки, у ахлоқнинг моҳиятини динда эмас, аксинча, диннинг моҳиятини ахлоқда кўради. Дарҳақиқат, буюк мутафаккирнинг илоҳиёт, фалсафа, динга бағишланган рисолаларида ва бадиий асарларида насронийликнинг моҳиятини ўз яқинини севиш ва зулмга зўровонлик билан қаршилик кўрсатмаслик - ғайризўравонлик ҳақидаги ахлоқий таълимотга тақалганини илғаш қийин эмас.

Улуғ аллома “Ҳаёт ҳақида” деган китобида муҳаббат муаамосига алоҳида тўхталади. «Муҳаббат, умуман кимгадир эзгулик исташ демакдир... Мана, мен боламан, хотинимни, юртимни севаман, яъни болам, хотиним, юртимга бошқа болаларга, хотинлар ва юртларга кўра кўпроқ эзгулик истайман”, - дейди донишманд.¹ Айни пайтда муҳаббатнинг фақат сўз эмас, бошқалар манфаатини кўзловчи ҳаракат эканини таъкидлайди: муҳаббат келажакда бўлмайди, у фақат ҳозирги замондаги фаолиятдир. Муҳаббатни ҳозирги замонда намоён этмаган киши муҳаббатдан йироқ: ўз ҳаёти маъносини тушунмайдиган одамларда муҳаббатнинг бўлиши мумкин эмас. Ҳаёт маъносини англаб етган инсонгина ўлимдан кўрқмайди. Бу ҳақда мутафаккир шундай деб ёзади: «Инсоннинг фаолият доираси қанчалик тор бўлмасин - Исоми у, Сукротми, меҳрибонми, номаълумми, мард қариями, йигитчами, аёлми - агар у ўзгалар манфаати учун ўз шахсидан кечиб яшаса, бу ерда, мана шу ҳаётда дунё билан ўлим билмайдиган янгича бир муносабатга, барча одамлар учун умрнинг маъноси ҳисобланган муносабатга киришади»². Толстойнинг фикрига кўра, инсон ҳаёти эзгуликка интилишдан иборат, инсон нимагаки интилса, ўшанга эришади. Агар инсон ҳайвоний умр кечиришни ҳаёт тарзим деб қабул қилса, унга ўлим ва изтироб ёвузлик бўлиб кўринади. Ўлим ва изтироб инсон учун фақат ўз инсоний ҳаёт чегарасидан чиққандагина мавжуддир. Инсоний ҳаёт қонунлари асосида яшаган кишига эса на ўлим бор, на изтироб. Зеро, у ўзидан кечиб, ўзлигини топган, Худога етишган комил инсондир.

Лев Толстой худосизликни қоралайди, хусусан, энди диннинг кераги йўқ, унинг ўрнини илм-фан эгаллади, деган фикрларни калтабинлик деб атайди.

¹ Толстой Л.Н. Собрание сочинений в 22 т. Т. 17. С. 81.

² Ёша манба. С. 111.

Зеро, илм-фан кашфиётлари давр ўтиши билан инкор этилиши, яъни кечаги илмий ҳақиқатлар эскириб, янги илмий ҳақиқатларнинг пайдо бўлиши инсоният тарихида тўхтамайдиган жараён дир. Дин эса ўзгармайди, эзгулик ва муҳаббат эскирмайди. Илмий кашфиётларнинг баъзилари инсонни йўқотишга қаратилган, дин эса инсонни бихтиёр этишни, комилликка етказишни ўз мақсади деб билади. Илм фақат диний-ахлоқий моҳият билан суғорилгандагина инсон бахти учун, эзгу ғоялар учун хизмат қилади. Хуллас, буюк, рус мутафаккири талқинидаги дин энг юксак ахлоқий ҳодиса сифатида, инсоннинг виждони ва бурчи тарзида намоён бўлади.

Бошқа бир буюк рус ёзувчиси **Фёдор Михайлович Достоевский** (1821 - 1881) ҳам динга ахлоқий нуқтаи назаридан ёндошади. У православликни Исога иқтидо қилишнинг муайян шаклини ахлоқ ва виждоннинг, демакки, ижтимоий куч, илм-фан, ҳамма ҳаммасининг ибтидосидир, деб баҳолайди. Шу боис православ таълимотини нафақат черкову расм-русмлар деб, балки жонли туйғу, халқнинг яшашини таъминлайдиган тирик куч сифатида тақдим этади. Унинг фикрига кўра насронийлик, - дейди мутафаккир, Худонинг инсонга жо бўлиши мумкинлигига исботдир. У инсон эришиши мумкин бўлган одамзоднинг энг улуғ ғояси ва энг улуғ шарафидир».

Достоевский ҳалоллик, ҳақиқатпарварлик, улуғворлик, олийжаноблик, ўз кадр-қиматини билиш, бурчу маъсулиятни ҳис этиш дунёни уйғун ва яхлит идрок қилиш каби фазилатларни эътиқод билан Худо ва руҳнинг ўлмаслиги ҳамда ердаги инсон ҳаётининг тасодифий эмаслиги билан боғлайди. Унинг наздида бундай фазилат эгаларисиз, яъни ҳар доим ва ҳар қандай ягона ҳайт ибтидоси, ҳаёт руҳи, «ҳаётларнинг ҳаёти» саналмиш олий маънодаги адолатга табиий ишонч бўлмаса, инсонпарварлик ғоялари чала ва нотаом тарзда қолиб кетаверади, ҳамирдек ошиб - тошиб, ўз маънавий оқиллигини совуради; «Худонинг йўқлигини инсонга муҳаббат билан алмаштириб бўлмайди, чунки инсон дарров. нима учун мен инсониятни севишим керак, деб сўрайди»¹.

Достоевский ахлоқий таълимотида идеални ҳаракатга култирувчи асосий куч ва шахс ривожланишию эркиннинг тўлиқ ифодаси, айни пайтда, ўзини чеклаш фидоийлиқдир, Одам Ато яратган «феъл» устидан ғалабадир. Ҳақиқий маънавий муҳаббатнинг асосий хусусияти унинг беминнат қурбонликка тайёрлигида, ўз объектига тўлиқ ўзини бахш этишида. Акс ҳолда муҳаббат ўзининг тесқарисига, худбинлик ҳисси ва кибрнинг яширин шаклига, соҳталиқка айланади. Инсон бахт учун туғилмайди, доимо изтироб орқали бахтга ноил бўлади. Бевосита ҳақиқий муҳаббатни англаб етишнинг, унга эришишнинг ягона йўли ҳамдардлик ва изтиробдир. Ҳақиқий муҳаббатсиз на асл маънавий ўзгариш, на ахлоқий таракқиёт бор. Муҳаббат орқали инсон чор-атрофга ўз фойдаси ва манфаатига хизмат қулувчи муҳит деб, одамларга ўзининг оёққа туриши ва мавҳум идеалларини барқарор этиши учун фақат материал, восита деб қарашни тўхтатади, шахснинг ўзига хослиги ва ички

¹ Достоевский Ф.М. Кундалиқлардан парчалар. // Тарасов Б.Н. «Закон Я» и «Закон любви». Серия «Этика» 5 / 91. М., Знание, 1991. С. 62.

дунёсининг такрорланмаслигини англаб етиш, ҳамда ахлоқий мезонлар билан баҳолаш имконига эга бўлади.

Буюк ёзувчи муҳаббат билан бир манбадан - «асрий идеал»дан келиб чиқадиган виждонни ҳам инсон қалбига муҳаббатга ўхшаш таъсир кўрсатишини, инсонни ўз диққат марказини бошқа одамларга қаратишга таъкидлайди. Виждон инсонга ато этилган неъмат, у орақали одам боласи ўз гуноҳкорлигини, айбини, маънавий комил эмаслигини англайди; у эзгулик ва ёвузликни тубдан фарқлашда ҳам эҳтиросларни, худбинларча манфатпарастликни енгишда ёрдам беради. Лекин Достоевский виждонни Худосиз тасаввур қила олмади; «Виждон Худосиз бўлса, бу - дахшат, - дейди у, - бундай виждон йўлдан озиб, энг тубан ахлоқсизликкача бориб етиши мумкин... Кофирларни гулханда ёққанларни ахлоқий одамлар деб айтолмайман, зеро мен, ахлоқийлик-ички эътиқод билан яқдиллик, деган фикрингизни тан олмайман. Бу бор - йўғи ҳалоллик, лекин ахлоқийлик эмас. мен учун ахлоқий намуна ва идеал битта - Исо. Айтингчи: у кофирларни ёққан бўлармиди - йўқ. Демак, кофирларни ўтда ёқиш ахлоқсиз қилмишдир». Достоевский наздида ахлоқийлик ҳар бир инсон ҳис қилган гўзаллик ва шу гўзаллик тажассум топган идеалдан иборатдир. Инсоннинг ҳатти - ҳаракати баъзан ҳалол бўлса ҳам, лекин унинг қилмишини ахлоқсизлик деб баҳолаш мумкин, зеро маълум бир пайтларда ўз эътиқодига амал қилгандан кўра, унга амал қилмаслик инсоннинг ахлоқийлигини белгилайди.

Достоевский ҳуқуқийликка эмас, ахлоқийликка эътиборини кўпроқ қаратиш лозимлигини таъкидлайди. Ҳакам фуқарони маҳкамага тортар экан унинг асл қиёфасини кўрмайди. Зеро қонун инсондаги барча нозик томонларини қамраб ололмайди. Шундай жинойтлар ҳам борки, улар ердаги ҳакам учун қўл етмасдир. Ягона ҳакам инсоннинг виждони, яъни унинг ботинида ҳукм чиқарувчи Худодир.

Шуни ҳам айтиш керакки, буюк рус тутафаккир ёзувчиси билан Ницше қарашларида анча-мунча яқинлик бор. Чунончи, Ницше Достоевскийни хали ўқимаган пайтлардаёқ унга ҳамоҳанг фикрлар билдирган. Ҳусусан, иккала мутафаккирнинг социализм борасидаги қарашлари деярли бир хил. «Социализм, - дейди Достоевский, - инсонга нисбатан хурматсизликка асосланган... Социалчилар инсонни қайтадан дунёга келтирмоқчи, уни озод қилмоқчи, уни Худосиз ва оиласиз тақдим этишмоқчи. Улар инсоннинг иқтисодий турмушини зўравонлик билан ўзгартириш орқали мақсадга эришиш мумкин деб ҳисоблайдилар. Бироқ, инсон ташқи сабаблардан эмас балки фақат ички алмашинувлардагина ўзгариши мумкин»¹. Ёзувчи-ахлоқшунос коммунизмни ғирт бемаънилик деб атайди. Чунки инсон ўз шахсини йўқотадиган, ҳатто бирор бир эзгу ташаббусни амалга ошириш имконини ундан ҳам тортиб оладиган жамиятда яшаши мумкин эмас.

Достоевский бадиий асарларида қоникмаслик ўтида ёнган, айна пайтд одамлар оммасидан ажралиб қолган ёлғиз одамни фикр-ўйлари ва қалбини сезгирлик билан, дадил таҳлил этади. бундай одам қалбининг қаърида нафақат

¹ Ёша манба. С. 61.

янги дунё яратиш истаги - ёруғ, сусрурий орзуларгина эмас, балки Росколниковларни яратиши мумкин бўлган тунд ҳаёллар ҳам яшашини кўрсатиб беради. Инсондаги аччиқ жазилатувчи ҳўрланиш хисси, ўзини ҳаётда лангар тутган дорбоздек сезиши унинг қалбида ғариблик, тортиниш ва кўркувнигина эмас, аксинча, масҳарабозликни, ҳукумронлик орзусини, ўзига алам ўтказган жамиятдан ўч олиш туйғусини ҳам уйғотади.

Фридрих Ницше «Маъбудлар шоми» асарида Достоевскийни «мен нимадир ўрганишим мумкин бўлган ягона руҳшунос, теран инсон», деб атайди ва уни ўзи учун кашф этиши ҳаётидаги энг бахтли ҳодиса бўлганини таъкидлайди. Ницше учун ҳам, Достоевский учун ҳам умумий хусусият шундаки, улар асарларидаги инсониятга бўлган муҳаббат тирик одамларга – замондошларига нисбатан нафратга айлана боради. Достоевский ахлоқий қарашларидаги (шу жумладан Ницшенинг ҳам) инсонга ана шундай бешафқат фош этиш XX аср жаҳон фалсафаси ва ахлоқшунослиги учун янгича йўналиш берди. Зотан улуғ рус мутафаккирининг асарлари З.Фройд, К.Юнг, Э.Фромм, Л.Шестов, Ж.П.Сартр, А.Камю, Н.Бердиев, Б.Вышевлавцев, Н.Хартман, М.Шелер сингари буюк файласуфлар учун маълум маънода материал бўлиб хизмат қилди ва ҳозир ҳам улар ўз аҳамиятини заррача йўқотган эмас.

Рус мумтоз ахлоқшунослигининг тараққий топишида буюк файласуф, ўзига хос шоир **Владимир Сергеевич Соловьёв**нинг (1853 - 1900) хизматлари катта.

Владимир Соловьёвнинг ахлоқий қарашлари унинг қатор асарларида ифода топган. Улар орасида «Эзгуликни оқлаш. Ахлоқ фалсафаси» (1897 - 1893) китоби алоҳида аҳами-ятга эга. Унинг биринчи қисмида уят, шафқат ёки ачиниш ва художўйликдан иборат ахлоқий тушунчалар учлиги асосий ўринни эгаллайди.

Хўш, уят нима? Нисбатан тубанликка ва нокомилликка тушиб қолган, лекин бундай ҳолатни ўзи учун нолайиқ деб билгани учун мазкур даражадан юксалиш зарурлигини англаган киши уялади. Чунончи, жинсий алоқа ҳайвонот олами учун табиий ва ахлоқийликка алоқаси йўқ. Бироқ у инсоният дунёсида, табиий бўлса ҳам, ахлоқий ҳатти-ҳаракат тамойили эмас, бепарда ҳолида инсонни уялтирадиган ҳолатдир. Зеро у, ахлоқийлик қошида ўзининг очиқ кўринишда амалга ошув ҳуқуқини йўқотади, яъни ахлоққа бўйсунди.

Соловьёв, Декартга мансуб тафаккурнинг моҳияти ҳақидаги машҳур ибора ахлоқийликка нисбатан қўлланганида мақсадга мувофиқ бўлур эди, деган мулоҳазани билдиради: «**Мен уяляпманми, демак, мавжудман**, нафақат жисман, балки ахлоқан ҳам мавжудман, - мен ўз ҳайвонийлигимдан уяляпманми, демак, мен ҳали ҳам одам сифатида мавжудман»¹.

Шу ўринда файласуфнинг зурриёт ҳақидаги ўзига хос фикрларини келтириш жоиз. Токи бола туғилиши том маънода инсонийликка бўйсундирилар экан ва ахлоқий маъно касб этар экан, бу билан у ўзининг гуноҳкорлик хусусиятини йўқотади, яъни болалар ҳам ота-оналари каби бу дунёда нафақат гуноҳ қила-қила, охир ўлимга маҳкум бўладилар, балки

¹ Соловьёв В. Сочинения в 2 т. Т. 1. М., 1990. С. 124.

инсониятни яхшилаш учун хизмат қиладилар: уларнинг ота-оналари болалари ўзларидан яхшироқ, ахлоқийроқ бўлишига ишонадилар, уларга маълум тараққиёт тарзида қарайдилар. Бундан файласуф куйидагича хулоса чиқаради: «Мана машъум зиддиятнинг ечими: туғилишнинг ёвузлик моҳияти туғилишнинг ўзи орқали йўққа чиқарилади, яъни эзгуликка айланади... улар (болалар - А.Ш.) бошқа ҳаётнинг одамлари бўладилар, бизнинг ва барча аждодларимизнинг ҳақиқий нажот топиши шундадир»¹.

Соловьёв нуқтаи назаридан қараганда, ачиниш ва шафқат уятчанликка зарурий кўшимчалардир, зеро улар руҳимизнинг ҳайвоний жунбушларини чеклайдилар. Ачиниш ва шафқатнинг энг ёрқин мисоли сифатида файласуф онанинг заиф, ҳеч нарса кўлидан келмайдиган, бутунлай ўзига қарам чақалоққа - бир парча этга муносабатини келтиради. Бироқ шафқатлилиқни ахлоқийликнинг ягона таянчи деб қараш тўғри эмас. Бу борада Шопенхауэр хатога йўл қўяди, дейди Соловьёв. Чунки мечкай, ичкиликбоз ёки хотинбоз ҳам кўнгли бўш, шафқатли бўлиши мумкин, лекин бундай кишини ахлоқий шахс деб аташ мумкин эмас. Демак, уят инсон хатти-харакатини бошқариб турувчи ахлоқий ходисадир.

Файласуф уч авлод - боболар, оталар ва болаларнинг табиий боғланиши ҳақида тўхталар экан, ахлоқий тараққиёт муносабати билан маънавийлашишнинг уч хили тўғрисида – дин, никоҳ ва тарбия орқали маънавийлашиш тўғрисида фикр юритади. Бу уч ахлоқий соҳа инсонни Худо билан боғлайди: бири - кечмиш, иккинчиси - ҳозирги замон ва учинчиси - келажак орқали. Ҳақиқий никоҳда жинсий алоқа йўқолмайди, балки моҳиятан ўзгаради, ҳайвоний ҳиссиётни қондиришга эмас, инсондаги Худо қиёфасини соғломлаштиришга хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан қараганда, никоҳий жуфтлик зоҳидликнинг, матонатнинг, жафокашликнинг бир шаклидир.

Умуман олганда, Соловьёв одамларни яхши ва ёмонга, шафиқ ва ёвузга ажратишни илмий нуқтаи назардан хато, инсонийлик нуқтаи назаридан эса ноҳақлик деб билади; инсонни яхлит ва биратўласи ахлоқий баҳолаш мумкин эмас, унинг муайян феъл-атвориға, қилмишига қараб баҳо бериш лозимлигини таъкидлайди.

Владимир Соловьёвнинг ахлоқий таълимоти, теран фикрлари ахлоқ фалсафаси билан шуғулланган мутафаккирларнинг бир неча авлодига дастуриламал бўлди, ҳозир ҳам донишмандликнинг юксак намунаси сифатида тафаккур аҳлининг диққат марказидадир.

Рус мумтоз ахлоқшунослигининг йирик вакилларида бири **Николай Онуфриевич Лосский**дир (1870-1965). Унинг ахлоқий қарашлари асосан «Ихтиёр эркинлиги» (1927) ва, айниқса, «Мутлақ эзгуликнинг шарти» (1949) асарларида кенг ифодасини топган.

Николай Лосский ахлоқий таълимотини бир сўз билан мутлақлик ахлоқшунослиги дейиш мумкин. Унинг фикрига кўра, қадриятлар оламининг асоси - Худонинг даргоҳи, олий қадрият эса - Худо. Лекин файласуф нафақат мутлақ, балки нисбий қадриятларини ҳам тан олади, бироқ уларнинг тенг

¹ Ёша манба. С. 228.

эмаслигини таъкидлайди.

Мутлақ кадриятларни қандайдир ибтидодан келтириб чиқариш воситасида исботлаб бўлмайди, улар исботсиз, бевосита интуиция (савций таблиий), рухий этишиш орқали англанади. Илоҳни - мутлақ, ибтидосиз ва интиҳосиз ахлоқий кадрият - бутун коинотнинг ягона мақсади сифатида тақдим этади. Натижада файласуф, биринчидан, келажакда эзгуликни ёвузлик устидан тўлиқ ғалаба қилишини ҳамда эзгуликнинг инсоният тараққиётидаги барча тарихий кучлардан юксак, енгиб бўлмас табиатга эга эканини эътироф қилади. Иккинчидан, Лосский ахлоқий кадриятни мутлақ, ичдан «соф», қандайдир четки «қўшимчалар» дан холи, деб ҳисоблайди. «Мутлақ ижобий кадрият ўз-ўзидаги, оқланган кадрият, демакки, қатъий, ҳар қандай нуқтаи назардан, ҳар қандай ҳолатда ва ҳар қандай субъект учун эзгулик табиатига эга кадриятдир; у нафақат ўз-ўзича доимо эзгулик бўлади, балки унинг оқибати ҳам ҳеч қачон ўзида ёвузликни мужассам этмайди», - дейди у.¹ Учинчидан, мутафаккир реал ҳаётда, оламда мутлақ кадриятлар тантанасини башорат қилади; то унга эса улар мутлақ комилликнинг идеали сифатида намоён бўлади. Шу боис ҳам Лосский ёвузлик ва эзгуликнинг мавжудлиги ҳақида мана бундай деб ёзади: «Худо ўз яратилмишларига эркинлик билан бирга эзгуликни амалга оширишнинг барча воситасини ато этган; агар шунга қарамай, қайсидир бир мавжудот ёвузлик йўлига кирса, унда бу ёвузликнинг ибтидоси ана шу мавжудотнинг ўзида яшириндир ва бу ёвузлик учун жавобгарлик тўлиқ унинг бўйнидадир»². Хуллас, буюк файласуф аксиология (кадриятшунослик) муаммоларини қаламга олар экан, эзгулик, адолат, ҳақиқат ва гўзаллик кадриятларидаги мутлақликнинг қойимлигини ҳимоя қилади.

Шу билан бирга, Лосскийнинг ахлоқий идеали қора кийинган, ўзининг фаровонлигини, соғлигини, бор-будини меҳробга бағишлайдиган роҳиб эмас. Файласуф бир қарашда худди моддиятчиларга ўхшаб фикрлайди: тўқлик, соғлик, одамлар билан муносабат, унинг фикрига кўра, «турмушнинг кадриятли жиҳати». Бироқ улар инсон турмушининг ягона ва олий даражадаги аҳамиятга эга кадриятлари эмас, аксинча, ҳаммаси маънавий фаолиятга йўналтирилган инсондаги кучни сақлаш ва кучайтириш учун хизмат қилиши керак бўлган ходисалардир. Шундай эса-да, инсон маънавияти, афсуски, овқат, кийим-кечак ва бошқа турмуш фаровонликларига боғлиқ. Бу боғлиқликни икки хил йўл билан заифлаштириш мумкин. Биринчиси – илм - фанни ривожлантириш ва техника тараққиёти туфайли инсон касаллик ҳамда очлик устидан ғалаба қилиб боради. Иккинчиси - инсон ўзини ахлоқий комилликка етказиш орқали овқатланиш ва уйқудан ғолиб келиши мумкин.

Худбинлик ва душманлик салтанатидан муҳаббат ва эзгулик даргоҳига ўтишдаги сиёсий сакрашларни Лосский доим қоралаб келди. Ерда жаннат яратиш ҳақидаги шошма- шошарлик билан тузилган хомхаёл режалар яхши мақсад билан номақбул, нокомил воситалар ўртасидаги зиддиятларни

¹ Лосский Н.О. Условия абсолютного добра. М., Политиздат. 1991. С. 56.

² Старченко Н.Н. Мир, интуиция и человек в философии Н.О.Лосского //Серия «Философия и жизнь», 2/91. М., Знание, 1991. С. 24.

туғдиради ва бунинг натижасида сон-саноксиз курбонлар берилади, дарё-дарё конлар тўкилади. Қадриятларни тор маънода тушуниш инсон учун - барча бандалар учун хос хислат. У, айниқса, черков мутаассиблари, инқилобчилар, ижтимоий ислохотчиларнинг радикал тарафдорларида даҳшатли оқибатларга олиб келадиган даражага кўтарилади. Мутаассиб мавҳум ғоя, назария, ислохотлар лойиҳасини жонли одамдан юксак кўяди ва шу боис ўз идеалининг рўёбга чиқиши учун қатл, зўравонлик қилиш, умуман, одамлар ҳаётини барбод этишдан тоймайди. Мутафаккирнинг бу фикрлари айна ҳақиқат эканини яқин тарихимизда яққол кўришимиз мумкин: 1917 йилги феврал инқилоби ютуқларининг октябр давлат тўнтариши натижасида чиппакка чиқарилиши, ундан кейинги фуқаролар уруши ва Ленин-Сталиннинг мисли кўрилмаган қатағонларини умумий тарзда эслашнинг ўзиёқ кифоя.

Юқорида Лосскийнинг ёвузлик учун фақат инсонгина жавобгар экани, у Худо кўрсатган йўлдан озгани учун ёвузлик содир бўлишини таъкидловчи фикрларини келтирган эдик. Яна бу борада шуни айтиш керакки, файласуф ҳар қандай ёвузликда, агар унга фалсафий нуқтаи назардан ёндашилса, эзгуликнинг қандайдир унсурини кўриш мумкин, деган теран мулоҳазани ўртага ташлайди. Масалан, ўлимни олиб кўрайлик. Ўлим, шубҳасиз, ёвузлик, ёвузлик бўлганда ҳам дунёдаги энг кучли ёвуз ҳодиса. Буни тан олмайдиган одам йўқ. Лекин, айна пайтда, унинг ҳаёт жараёнидаги аҳамиятини ҳам инкор қилиб бўлмайди. Зотан, ҳаётнинг ҳар бир кўриниши муайян ҳажмдаги ўлимнинг ғалабаси, яъни тирик нарсаларнинг йўқ бўлиши билан боғлиқ. Ҳаётсиз ўлим йўқ, ҳаёт - мамотнинг манбаи. Ўлим нафақат онтологик нуқтаи назардан, балки ахлоқий томондан заруриятдир. Ўзини ўлим кутаётгани учун ҳам инсон ахлоқий изланишларни ҳаётининг асосий мақсади қилиб олади. Шу жиҳатдан қараганда, ўлимсиз ҳаёт ўз маъносини йўқотади. Ўлимни ҳис қилиб туриш уни маънавий, ҳатто жисмонан енгиб ўтиш йўллари қидиришга олиб келади; ўлим - ижодкорлик учун туртки. Ёки ўғрилиқни олайлик: у ҳам ёвузлик. Лекин Бернард Мандевилнинг (XVIII аср) айтишича, агар Англияда ўғрилиқ тарқалмаганида, темирчилик санъати ривожланмасди. Одамлар ўғрилардан сақланиш учун тамба, кулф, мустаҳкам темир дарвозалар, панжаралар ўрнатишга мажбур бўлдилар ва, шундай қилиб, саноатнинг муайян бир соҳаси яратилди.

Ёвузликка қарши курашар эканмиз, биз унинг муайян бир туридан қутуламиз, лекин олдимизда унинг яна бошқа хили пайдо бўлади. Ёвузликнинг битта турига бир томонлама диққатни жамлаш ва унга қарши жарроҳлик аралашувига ўхшаш инқилобий йўл билан курашиш нафақат унинг янги турларини вужудга келтиради, балки бир жойда кесиб ташланган саратон шиши бошқа жойдан ўсиб чиққанидек, эски ёвузликка қайтадан жон ато этади. Хуллас, Лосскийнинг ахлоқий таълимоти ёвузлик билан толмай, мунтазам, ҳар куни кураш олиб боришни тавсия этади. Ана ўшандагина жамият ва инсон қутилган тараққиётга эришиб боради.

Эзгулик ва ёвузликнинг пайдо бўлиши, уларнинг инсон ҳаётидаги ўрни, ёвузликка қарши курашишнинг йўллари сингари доимий долзарб ахлоқий

муаммолар рус мумтоз ахлоқшунослигининг бошқа вакиллари учун ҳам муҳим эди. Бу борада йирик ишлар қилган мутафаккирлардан бири экзистенциячи файласуф **Николай Александрович Бердяев**дир (1874 - 1948). Унинг айниқса, «Инсоннинг вазифаси ҳақида» (1931), «Ўз-ўзини англаш» (1939 - 1940), «Илоҳийлик ва инсонийликнинг экзистенциал диалектикаси» (1944 - 1945) каби асарлари шу жиҳатдан диққатга сазовор.

Николай Бердяев фалсафий-ахлоқий қарашларининг яққол ажралиб турадиган ўзига хос хусусияти шундаки, унинг асосий ғояси - эркинлик. Нима учун ўз табиатига кўра эркин ва ижодкор мавжудот бўлган инсон Худо берган неъматлардан ўрнига кўйиб фойдалана олмайди; нимага инсоннинг ўйлаган нарсаси ўрнига тарихда бутунлай бошқача ҳолат рўй беради; нима учун илму салоҳиятни одам боласи ўзига ўхшаганларни эзиш учун, яъни ёвузлик йўлида ишлатади; нега истеъдодли одам кўпинча ёлғизликка маҳкум; нимага даҳо санъаткорларнинг ҳаётида фожиавийлик, ўртамиёналик доим ғолиб келади; нима сабабдан инсон эркинлик учун туғилган, лекин у доим ва ҳамма ерда кишанбанд? Файласуфни ана шу муаммолар қизиқтиради.

«Менинг фалсафамдаги ўзига хослик энг аввало, шундаки, мен унга борлиқни эмас, эркинликни асос қилиб олдим», - дейди Бердяев ва ҳақиқатан ҳам ҳар бир муаммони эркинлик ҳақидаги ўз тасавури призмасидан ўтказиб таҳлил этади.¹ Бу эса, табиийки, пировард натижада алломани барча фалсафий муаммоларга диний-ахлоқий нуқтаи назардан муносабатда бўлишга олиб келади. «Эркинлик, - дейди буюк рус мутафаккири, - менинг мустақиллигим ва ўз шахсимни ичдан белгиловчи мурват, эркинлик менинг ижодий қувватим, у олдимда турган эзгулик ва ёвузлик оралиғидаги танловим эмас, балки эзгулик ва ёвузликнинг ўзини яратишимдир»². Бундай эркинлик - фақат инсоннинг ўз эркинлиги, ҳатто унга Худо ҳам ҳукмронлик қилолмайди. Инсон агар ўз ҳолига кўйилмаганида, унинг инсон деб номланиши ҳам мумкин эмасди. Ҳақиқий инсоний ҳаёт - инсоннинг қарор қабул қилишдаги куюшқонга сиғмаслигидир.

Файласуф ўз ижодида тарихга катта эътибор беради. У тарихда инсон маънавиятининг ички диалектикасига мос тушадиган уч муҳим даврни ажратиб кўрсатади. Биринчиси - Аҳд ул-қадим Худоси, оламнинг Подшоси, Эгаси давридаги инсондан муҳаббат эмас, фақат бўйсуннишни талаб қиладиган, насронийликкача бўлган қонун ва бўйсунниш ахлоқи. У - ердаги вақт нуқтаи назаридан тарихнинг табиий-органик даврига тўғри келади. Иккинчи давр - инсон гуноҳга ботганлигига ўзи айбдор эканини ҳис этиб, ижтимоий ижоддан бош тортиш билан ўз айбини ювадиган, ижод қилмайдиган тазарру ахлоқи. У - Ўрта асрларда таркидунёчилик ҳукмронлик қилган маданий - органик давр. Ниҳоят, учинчи давр, энди ўз йўлини бошлаган, лекин ҳали келиб улгурмаган - дунёни дин воситасида ўзгартирадиган ижод ахлоқи. Ижод ахлоқи шундай улкан бир даврки, унда эзгулик ва ёвузлик курашининг кескинлиги - ё ўзгарган дунёга ёки умумҳалокатга эшик очиб беради. Бироқ қайси эшикнинг очилиши инсонга боғлиқ. Инсон дунёни ўзгартиришда Худонинг ҳамкори бўлиш

¹ Бердяев Н.А. Самопознание. М., Книга, 1991. С. 56.

² Ёша манба. С. 61.

имкониятига эга. Айна пайтда, бу дунёни ягона дунё дейиш билан унинг душманига ҳам айланиши мумкин. Зеро, тарих Худо ҳаққи учун қилинган ишлар ва ёвуз ижод орасидаги курашдан иборатдир.

Хўш, ёвуз ижод ёхуд ёвузлик моҳиятан нима ўзи? Файласуфнинг фикрига кўра, ёвузлик ижобий борлиққа эга эмас, у эзгуликдан ўғирланган хусусияти билангина кишини ўзига оғдиради. Шу билан бирга, у нафақат мавжуд, балки дунёда эзгуликдан кўра кўпроқдир. Ёвузлик билан курашнинг бир хавфли томони шундаки, бу кураш беихтиёр ёвузлик табиатини ўзига қабул қилиши, юқтириши мумкин; ёвузликни ниҳоятда ёмон кўрган яхши одамлар унга қарши ёвуз усуллардан бошқа кураш йўлларига ишончларини йўқотадилар ва натижада ўзлари ёвузлик қилганликларини билмай қоладилар. Шу боис ҳатто шайтонга ҳам инсоний яхшилик билан муносабатда бўлмоқ лозим; эзгуликдан чиқмай, эзгуликни нурлантириб туриш керак.

Бизнинг давримиздаги асосий ахлоқий муаммо, бу - душманга муносабат масаласи: душманни одам деб ҳисобламаслик, унга инсоний муносабат қилмаслик ҳозир одат тусига кирган. Айна мана шунда Инжилдан чекинишни кўриш мумкин. Зеро, шайтоний одамлар мавжуд эмас, балки одамларда шайтоний ҳолатлар мавжуддир. Шу боис бирор - бир инсон устидан пировард ҳукм чиқариш мумкин эмас. Акс ҳолда жиноятчи учун берилган жазонинг ўзи кўпинча жиноятга айланади. Одамларда душман излаш одати бор. Айнакса, инқилоб яшаб туриши учун доимо ўзида душманга эҳтиёж сезади ва агар душман йўқ бўлса, уни ўйлаб топади. Аксилнқилоб ҳам шундай. Душман топилганда одам ўзини яхши ҳис қилади. Бу ҳол ёвузликнинг объективлаштирилиши, унинг ташқи реалликка чиқарилишидир.

Николай Бердяев эзгулик ва ёвузлик орасидаги муносабатларнинг жўн эмаслигини, уларда экзистенцияча диалектика борлигини таъкидлайди. Зеро, юқорида айтилганидек, эзгулик ёвузликка айланиши мумкин. Лекин, шунинг баробарида, ёвузлик ҳам эзгулик бўлиб қайта туғилади. Яъни, инсон агар барча имкониятлар синовидан ўтса, эзгулик ва ёвузлик тажрибаларини бошдан кечирса, у ҳолда ёвузликнинг ўзи эзгуликнинг диалектик ибтидоси бўлиб қолади. Ҳегель айтганидек, салбий ҳодисалардан ўтилгач, навбатда фақат ижобий босқич қолади. Шундай қилиб, ҳатто даҳрийлик Худони билишнинг диалектик ибтидосига айланади. Бу моҳиятан, даҳрийлик, коммунизм ва бошқа шунга ўхшаш ҳодисалар ор-қали ботиний ўтмишлардан бойиб, ёруғликка, нурга чиқадиган инсон тақдиридир. Ёвузларни кириб ташлаш эмас, балки маърифатли қилиш лозим. Чунки ёвузликдан зўравонларча йўл бермаслик ёки йўқ қилиб ташлаш усули билан эмас, балки уни ичдан ботинан енгиш орқали қутулиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ – Янги аср авлоди. Т., 2003.
2. Соловьёв В. Оправдание добра. Нравственная философия // Сочинения

- в 2–х томах. т. 1. М., Мысль, 1990.
3. Спиноза Б. Этика // Избр. произведения в 2-х томах, т. 1. М., Политиздат, 1957.
 4. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. М., Республика, 1992.
 5. Кропоткин П. этика. М., Политиздат, 1991.
 6. Кант И. Из лекции по Этике // Этическая мысль 1988, 1990. М., Политиздат, 1988, 1990.
 7. Немецкая классическая философия в 2–х томах. М., - Хорьков, Эксмо – пресс – фолио, 2000.
 8. Бердяев Н. Опыт парадоксальной этики. М., АСТ, 2003.
 9. Юм Д. Трактат о человеческой природе. Минск, Попурри, 1998.
 10. Гоббс Т. Человеческая природа. // Сочинения в 2 – х т., т. 1 М., Мысль, 1989.

V БОБ

ЭНГ ЯНГИ ДАВР АХЛОҚ ФАЛСАФАСИ

Инсоният жамияти ҳеч қачон XX аср даржасидаги юксакликка эга бўлган эмас, тафаккурда кўп ва хилма-хил йўналишлар вужудга келди. Улар учун умумий бўлган ўзига хос икки жиҳат алоҳида диққатга сазовор: биринчиси - уларнинг ҳаммаси, асосан, инсонни бевосита ўрганишга қаратилгани, яъни, маълум маънода, антропологик хусусиятга эгалиги; иккинчиси - фалсафий бўлмаган ва фалсафийликдан «чиқиб» кетган фанларнинг асос нуқтаи назаридан фалсафийлик касб этиши ёхуд фалсафанинг тадқиқот куралига айланиши. Шунингдек, Оврўпа мутафаккирларининг Қадимги ва Ўрта асрлар Шарқ фалсафий тафаккурини инсон омили нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқиши, унинг асосий йўналишлари ва методларини янгича шароитда қўллашга интилиши рўй берди. Энг янги давр файласуфлари учун ўз тафаккури исканжасида қолган, ўз буюклигидан, ишбилармонлигидан кибрланиб, ўз моҳиятининг асл маъносини ёдидан чиқариб қўйган, моҳиятига мос келмайдиган мавжудлик билан ўралишиб кун кечираётган инсонни моҳиятга қайтариш ва унга олий ахлоқий мавжудот сифатида муносабатда бўлиш масалалари муҳимдир. Зеро, бир эмас. икки жаҳон урушини амалга оширган, ўз нафси-ихтиёрига берилиб, ўзи ва ўзи яшаб турган сайёранинг ҳалок бўлиши мумкинлигини англаётган инсонни билиш, унинг ички дунёсини илғаш энгил юмуш эмаслиги аён бўлиб қолди. Энг янги давр одамнинг бу аҳволини Пайғамбаримиз (с.а.в.) дан Дайлабий ривоят қилган, Ғаззолий «Ихё улум ад-дин»нинг «Тавба» китобида келтирилган қуйидаги ҳадис жуда яққол ифодалайди:

«Тонг отиб, кун ёришган ҳар сахар, кун ботиб, шафақлар йўқолган ҳар кеча борки, унда икки фаришта тўрт хил овозда бир-бирига дейди: «Кошки бу халқ яратилмаса эди!» Бошқаси дейди: «Кошки, улар яратилганларидан сўнг, нима учун яратилганларини билсалар эди!» Яна бири дейди: «Кошки улар нима учун яратилганларини билганларидан сўнг, билганларига амал қилсалар эди!»¹

Бундай одамни тушуниш ва унга ўзининг аҳволини тушунтириш фақат анъанавий рационал йўл билан мумкин эмаслиги яққол сезила бошлади. Шу сабабли Энг янги фалсафий тафаккурда нораціонал усул етакчи ўрин эгаллади.

Энг янги давр тафаккурининг, шу жумладан, ахлоқ фалсафасининг яна

¹ *Абу Комид Ғаззолий. Тавба китоби. Арабчадан Р.Зокид таржимаси. Т., Мовароуннақр, 2003, 120-б.*

бир ўзига хос хусусияти шундаки, унинг баъзи муҳим йўналишларига ўз даврдан илгарилаб кетган мутафаккирлар асос солдилар. Уларни даврлаштириш нуқтаи назаридан эмас, балки маънавий-руҳий жиҳатдан Энг янги даврга нисбат бериш мумкин.

Мазкур йўналишларнинг энг муҳимлари сифатида ҳаёт фалсафаси, руҳий таҳлил, фалсафий антропология, экзистенциячилик, фалсафий герменевтика, феноменология, синергетика сингари таълимотларни келтириш мумкин. Улар орасида ҳаёт фалсафаси йўналиши ноодатийлиги, қамровлилиги ва ғоят теранлиги билан алоҳида аҳамиятга молик.

1. Ҳаёт фалсафаси оқими ахлоқшунослиги

Ғарбий Оврўпада мумтоз рационалчиликка қарши ўзига хос раддия тарзида вужудга келган бу оқимда ҳаёт биринчи ўриндаги воқелик, кейинчалик маънавий ва моддиятга, онг ва борлиққа бўлинадиган узвий яхлитлик тарзида идрок этилади. Ундаги ҳаёт тушунчаси мураккаб, кўп маъноли, ўзининг аниқ бир талқинига эга эмас. Ҳаёт барча қатъий белгилаб қўйишларга қотиб қолишга қарши турадиган ижодий шахсийлашишнинг узвий жараёни, уни рационал тушунчалар воситасида англаб бўлмайдиган, у мураккаб ва кўп маъноли. Мазкур оқимга асос солган мутафаккир

Буюк олмон файласуфи **Фридрих Нитцше**дир (1844 - 1900). Унинг ахлоққа муносабати «Зардушт дедики...»(1883 - 1884), «Эзгулик ва ёвузликнинг нариги тарафида» (1886), «Ахлоқнинг келиб чиқишига доир» (1887), «Хукмронликка ихтиёр. Барча қадриятларни қайта баҳолаш тажрибаси» (1886 - 1888) сингари асарларида акс этган.

Нитцше ҳақида ҳозиргача бир-бирини тубдан инкор қиладиган икки умумий фикр мавжуд. Бири - уни фашизмнинг асосчиси, урушлар тарафдори, ахлоқсизликни, зўравонликни маъқулловчи, мафкурачи-файласуф сифатида, иккинчи умумий фикр - уни инсон шахси озодлигини, инсон хусусийлигини бўрттириб кўрсатган, инсонни улуғ мавжудот эканини ёдига солувчи, шахс эрки тарафдори бўлган мутафаккир тарзида талқин этади. Хўш, аслида у қандай файласуф?

Нитцше одамларни уч тоифага бўлади: охирги одамлар, яхши одамлар ва ало одам (одамдан юксак одам). У Зардушт тилидан шундай дейди: «Қарангиз! Мен сизга энг охирги одамни кўрсатаман. «Муҳаббат - нимадир? Яратмоқ - нимадир? Интилмоқ-чи? Юлдуз дегани нима?» Охирги одам ана шундай деб сўраб туради ва кўзларини пирпиратади. Ер кичкина бўлиб қолди ва унинг юзасида ҳамма нарсани кичрайтирувчи митти одам сакраб-сакраб юрибди. Унинг уруғи суварак каби қирилиб битмагай: охирги одам ҳаммадан кўпроқ яшайди. Улар вақти-вақти билан андак захар ютади. Шундан яхши тушлар кўради... Чўбон йўк, ҳаммаси - пода! Ҳар ким тенглик истайди, ҳамма - тенг. Кимда-ким бошқача англаса, ўз ихтиёри билан жиннихонага йўл олади. «Илгари бутун олам телба эди», - дейди уларнинг энг оқиллари ва кўзларини пирпиратади. «Бахт-иқболни биз топганмиз», - деб айтади охирги одамлар ва

кўзларини пирпиратади».

Мана яхши одамнинг таърифи: «Мен шундай одамни севаманки, у ало одамга макон қурмоқ учун заҳмат чекади ва ихтиролар қилади ва унинг келмоғи учун ер, махлуқот ва набототни ҳозирлаб қўяди. Зотан, шу тарзда ўз халокатини истади. Мен шундай одамни севаманки, у яхшилигидан интилиш ва толени ясайди. Зотан, у худди мана шундай - ўз яхшилиги учун яшашни истади ва бошқача умр кечиришни билмайди».

Ало одам тўғрисида эса Нитцше қуйидагича фикрлайди: «Мен сизларга ало одам тўғрисида таълимот келтирдим. Одам шундай бир хилқатдирки, ундан ошиб ўтмоқ керак. Сиз ундан ўтмоқ учун нима қилдингиз? Шу дамгача барча хилқатлар ўзидан юқорироқ недир бир нарса яратди. Сиз шу улуғ тўлқиндан сачраган кўпик бўлиб ўтирддингизми? Одамдан ўтиш ўрнига, тезроқ боз яна ваҳший ҳайвон тусига киришга ошиқдингизми? Ало одам - заминнинг мазмуни. Биродарларим, мен сизга илтижо қилиб, заминга содиқ бўлинг ва сизга ер узра умид тўғрисида сўзлаётганларга ишонманг, ўзлари биларми, билмасми, барибир, улар заҳарлагувчилар, деб айтурман... Чиндан ҳам, одам - лойка селдир. Уни ўзига ютиб тоза қилмоқ учун фақат денгиз бўлмоқ керак. Қаранг, мен сизга ало одам тўғрисида сўзлаяпман: У - ўша денгиз, унда сизнинг улуғ нафратингиз чўкиб кетгай. ...У - чақмоқ, у - телбалик!...»¹.

Энди учала одам турини тасаввур қилиб кўрайлик. Мисол тариқасида «Алпомиш» достонига мурожаат қилайлик. Охирги одамлар кичкина жойдаги кичкина иссиқ ўринлари учун Алпомишнинг ўғли Ёдгорни хўрлаган баковул, Ултонтозни хон кўтариб, унинг дастурхони сарқитларини завқ билан кутиб яшаётган кичкина одамлар эмасми? Улар агар катта ҳарф-лар билан ёзиладиган «Муҳаббат» сўзининг маъносини билганларида, юлдузлар билан ақалли бирор тун сўзсиз суҳбатлашганларида пасткашлик қила олармидилар? Нитцше улар ҳақида бошқа бир ўринда майдалашиб кетган бундай одамлар, ҳукмронликка лаёқати бўлмаган, нолойиқ шахсларнинг муваффақиятлари учун йўл очиб беради, улар буйруқ берадиган ҳар қандай ирода кучи олдида тиз чўкадилар, дейди.

Яхши одам-чи? Яхши фазилатли одам Қоражон эмасми? Қоражонлар Алпомишнинг келиши учун, юзага чиқиши учун ҳамма нарсани қилишга, керак бўлса, жонини беришга тайёр. Алпомишларнинг уларсиз рўёбга чиқиши мумкин эмас. Алпомишлар эса - заминнинг мазмуни. Шу сабабли Нитцше уларни инсониятнинг орзу-умиди деб таърифлайди: «Бизнинг моҳиятимиз - ўзимиздан юксакроқ мавжудотни яратишдан иборат. Ўз чегарамиздан наридаги ўзимизни яратиш. Қачондир у ерга мақсад, қутқарувчи инсон келиши керак. Худо ўлди, ва бизнинг истагимиз - ало одам яшасин»². Бундай одам олдида қонунлар бош эгади, унда ҳам қонунчи, ҳам санъаткор омухталашиб кетган бўлади.

Даражалар пиллапоясида инсон эгаллайдиган ўрин у чека олиши мумкин бўлган изтироблар билан белгиланади, дейди файласуф. Бунинг учун, яъни ало

¹ Ницше Ф. Зардушт таваллоси. И. Ёафуров таржимаси. «Тафаккур» журнали, 1995, 1- сон.

² Ёша манба.

одам бўлиш учун инсон анъанавий ахлоқий қадриятлардан кечиши керак: шафқатли эмас, шафқатсиз бўлиши лозим, рост - бор-йўғи қатъий амр, ёлғон эса - ҳаётнинг доимий йўлдоши, ҳатто шарти, ҳар қандай фазилат нодонликка, ҳар қандай нодонлик фазилатга етаклайди - мана, Нитцшенинг қадриятларни қайта баҳолаши. «Ахлоқ,- дейди у,- инсоннинг табиат қошидаги олифтагарчилиги»¹. Зеро, ахлоқ туфайли ёввойи, эркин, дарбадар инсоннинг барча табиийяти (инстинкти) доимий мажбурликда сақланиши натижасида ташқарида қўлланиш имконини топмасдан ичкарига уриб кетади. Шу боис одам ўзини ички сиқувда сақлайдиган ахлоқий қадриятлардан кечиши керак, эркин бўлиши лозим. Бу эса, юқорида айтилганидек, изтиробни талаб этади.

Изтироб ўзгаларга эмас, ўзига шафқатсизликдан, эзгулик ва ёвузлик доирасидаги фазилатлардан кечиб, ундан нариги тарафга ўта олишдан, яъни, муайян давр учун қонунлаштириб қўйилган ахлоқ меъёрларини бажармасликдан, уларни кунпаякун қилиб ташлашдан иборат. Прометей тақдири бунга яхши мисол бўла олади. У Зевс ўрнатган ва ҳеч бир маъбуд тасаввур эта олмайдиган жинойт қилди. Олимп илоҳий жамоасидаги азалий ахлоқ қоидаларини бузди - инсонга, зулматга маҳкум мавжудотга олов ўғирлаб келтириб берди ва бу «ўғри» қояга парчинланиб, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган азобга маҳкум этилди.

Ленин ҳам, Ҳитлер ҳам, Сталин ҳам, Пол Пот ҳам эмас, айнан ана шу «ахлоқсиз» маъбудни ало одамнинг азалий тимсоли дейиш мумкин.

Фридрих Нитцшени олмон миллатчилигида айблашади. Ваҳоланки у: «Олмонлар - уларни қачонлардир мутафаккирлар деб аташарди - улар ҳозир, умуман фикрлай оладиларми? - Deutschland, Deutschland uber alles, кўркаманки, олмон фалсафасининг сўнгги шу бўлмаса эди...»².

Нитцшени яҳудийларнинг душмани сифатида талқин этишади. Ваҳоланки, у мана бундай дейди: «Яҳудийлар, шубҳасизки, ҳозир Оврўпадаги энг кучли, энг тиришқоқ, энг тоза ирқ». «Мамлакатдан аксилсемитчи бақироқларни чиқариб юбориш, эҳтимол фойдали ва адолатли бўлур эди»³. Ёки мана бу фикрга эътибор қилинг: «Ҳеч қанақанги америкача келажакнинг бизга кераги йўқ! Олмон ва славян ирқларини пайвандлаш лозим!..». «Мен ҳатто олмонлар славян қонининг кучли аралашгани туфайли истеъдодли миллатлар қаторига кирди деб ўйлайман»⁴. Бу мисоллардан кейин Нитцшени ирқчиликда айблаш кишига эриш туюлади. Тўғри, у яҳудийларни баъзи ўринларда «қамчилаб» ўтади. Лекин уларнинг асосий айбини Исони дунёга келтирганликда кўради. Исони эса одамларни шалпайган, эркисиз мавжудотга айлантириб қўйганликда айблайди.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтмоқ жоизки, Нитцше - Шопенхауэрнинг шогирди. Эслайлик: Шопенхауэр ахлоқий иллатларни биринчи ўринга қўйиб, фазилатларни мустақил ҳодисалар эмас, балки иллатларнинг акси тарзида

¹ Ницше Ф. Сочинения в 2 т. т. 1. М., Мысль, 1990. С. 735.

² Ёша манба. С. 43.

³ Ёша манба. С. 44.

⁴ Ёша манба. С. 45.

талқин этган эди. Нитцше эса бу борада яна ҳам илгарилаб кетади: иллатларни фазилят тарзида, фазилятларни иллат тарзида тақдим қилади. Унинг наздида, инсон ўз иллатларини тузатмаса ҳам, уларни очик, ҳалол эътироф этиши иллатларимизни фазилятлар орасида беркитиб туришдан, фазилятлар билан ниқоблашдан афзалдир. Нитцше, шу сабабдан ҳам эзгулик, шафқат, бурч каби тушунчаларни эмас, тўғрилиқ ва ахлоқийликни ахлоқнинг негизи деб билади. Демак, Нитцше таълимотини ўрганиш учун кўп ўринларда унга нивелирнинг дурбини орқали қараш, яъни фикрлар ортидаги тескари маънони тушунмоқ лозим бўлади. Чунончи, у Исони, насронийликни, боя айтганимиздек, айбдор деб санайди, улар шаънига аччиқ гаплар айтади, ўзини аксилнасроний деб атади; файласуф ҳатто сўнгги асарларидан бирига «Аксилнасроний» номини ҳам берган. Лекин аслида у Исони, насронийликни севади; «Мен қалбан ҳеч қачон насронийликка қарши гуноҳ иш қилмаганман», - дейди Нитцше. Сўнгги мактубларига эса унинг «Хочга парчинланган кимса» деб имзо чекканлиги маълум. Буларнинг сабаби шундаки, мутафаккир инсонни ҳам, Исони ҳам, ахлоқни ҳам севади, лекин улар ўзлари ўзлигини намоён қила олмаганидан, чекига тушган вазифани бажармаганидан, кўтарилиши мумкин бўлган юксакликка кўтарилмаганидан - майдалашиб кетган буюкликдан ғазабланади, алам билан, жаҳл билан фикрлайди. «Жаҳл келганда, ақл кетади», деган мақол назаримизда кўпроқ Нитцшега тааллуқли.

Нитцшенинг ахлоқшунослиги ва сиёсатшунослигида бўртиб кўзга ташланадиган фикр, бу – унинг демократияга тиш-тирноғи билан қарашлиги. Демократия, унинг наздида фақат бир хил «таракқиётга»- одамларнинг майдалашувига, ўзларининг тескарисига айланиб қолган мавжудот бўлишларига олиб келади: Ана шундай муқаррирлик билан инсониятнинг қумқуйқаси пайдо бўлади: ҳаммаси ниҳоятда бир хил, ниҳоятда кичик, ниҳоятда думалоқ ниҳоятда яшов ниҳоятда зерикарли,-дейди мутафаккир. Демократия ва социализмни у паст, қўйи майда инсон ҳукумронлигининг шакллари сифатида талқин этади. Агар биз ҳозирги энг илғор Ғарб демократияга назар ташлайдиган бўлсак, Нитцшенинг ҳавфсираши бежиз эмаслигига ишонамиз. Масалан, ўта демократик мамлакатнинг президенти ё бош вазири, дейлик аввал ўз мамлактада бир неча давлатлар делегацияларини қабул қилиш, шартномалари тузиш билан шуғулланиб сўнг, Африка ёки Яқин Шарқ мамлакатлари бўйлаб бир ҳафталик сафарга чиқди, қайтиб келгач икки-уч штат ё вилоятда рўй берган табиий офат оқибатлари билан шуғулланди. Натижада у солиқ декларациясини ўз вақтида тўлдириб беролмади. Айни шу пайтда ўша мамлакатларидаги хусусий этикдўзлик дўконига эга ёки тобутсозлик билан шуғулланадиган фуқаро ўз даромадини камайтириб кўрсатиш йўлларини кидириб топишга уриниб, у ҳам солиқ декларациясини ўз вақтида тўлдирмади. Натижада миллат, мамлакат ва давлат манфаатларини йўлида тиним билмаган, шу манфаатларини қонундан устун кўрган одам билан ўз фойдасини кўзлаб қонунни бузган этикдўз ёки тобутсоз, бир хил жазога тортилади. Бунинг устига, этикдўз ё тобутсоз жаримасини тўлаб қутилиб кетаверади. Президент ёки бош, вазирнинг жазоси жаримани тўлаганидан кейин бошланади; газета,

журнал, радио, телевидения-хаммаси раҳбарнинг қонунни бузганлиги ҳақида жар солади, уни ҳатто давлатни бошқаришга ахлоқий жиҳатдан номуносиб одам деб атай бошлайди. Ваҳоланки, ҳуқуқ ва ахлоқ ниқобини кийиб, раҳбарни шарманда қилишга киришган гуруҳнинг мақсади битта-уни ҳокимиятдан четлашиш, жуда бўлмаса, қайта сайланиш ёки тайинланиши имконидан маҳрум қилиш ҳамда шу йўл билан ўзгаларнинг ҳокимият теппасига келишини таъминлаш. Бу-ахлоқийлик ниқобидаги ахлоқсизлик. Мана шу ахлоқсизликни амалга оширишда-улкан инсонни бурдалаб-майдалаб ташлашда омма ва оммавий ахлоқ ёрдам беради. Омма эса Нитцше нуқтаи назаридан фақат қўйидаги уч хил ёндошувга лойиқ ҳолос; улар «улуғ инсонларнинг зайи, қонсиз нусхалари... буюкларга қарашлик кўрсатувчи куч... буюкларнинг қўлидаги қурол». Ана энди Нитцше Ало одамни ахлоқдан, қонундан юксак туриши, ўзи қонун яратувчи. деб таърифлашини тушуниш мумкин.

Ғарб демократиясидаги, социализмдаги тенглик, баъзи ҳолларда адолатсизликка айланишининг тенглаштириш билан айнанлашувининг ҳавфи борлигини ишче олдиндан кўра билди. Ўта демократиянинг инсонга ҳавфли эканини АҚШ Президенти Бил Клинтон устидан олиб борилган суд ҳам кўрсатиб турибди. Бу ерда мамлакат, миллат манфаати эмас, АҚШ Президентига муҳолифат гуруҳнинг мақсади, ҳокимиятини қўлга олиш биринчи ўринда турибди. Ахлоқийлик талаб қилаётган ботиний ва дахшатли ахлоқсизлиги шундаки, улар, жаҳон жамоатчилиги олдида АҚШ давлатини, унинг демократиясини, халқи сайлаб қўйган президентини шармандаи шармисор қилдилар, буларнинг ҳаммаси манфаат юзасидан қилинган, анъанавий ахлоқий ва демократик мезонлар доирасидаги ишлардир. Шу нуқтаи назардан қараганда, Президент Ислон Каримовнинг Ўзбекистоннинг ўз тараққиёт йўли борлиги, биз ўз ҳуқуқий давлатимизни кимлардандир нусха кўчириш йўли билан эмас, балки ўзимизга хос Шарқона демократияни, нафақат ҳуқуқий балки ахлоқий демократияни жорий этиш йўли билан қуришимиз тўғрисидаги ниҳоятда эътиборли ва қадрлашга лойиқ.

Яна шуни ҳам айтиш лозимки, маълум маънода, Нитцшени олмон Нострадамуси дейиш мумкин. У социализмнинг қисқа вақт оралиғида ўта террорчилик воситаси билангина мавжуд бўлишини айтади, уни «дахшат ҳукмронлиги» деб таърифлайди. Дарҳақиқат, Ленин, Сталин социализми ҳам, Мао Цзе Дун, Пол Пот, Шарқий Оврўпа социализми ҳам жуда қисқа умр кўрди ва шу қисқа муддатда ўзини қатағонлар воситасидагина сақлаб турди. Нитцше энг тинч даврларда, уруш хаёлидан йироқ йилларда тарихда мисли кўрилмаган урушларнинг кетма-кет келиши, уларда ер юзида ҳукмронлик қилиш учун Россия билан бирлашган Оврўпа кучларининг тўқнашуви ҳақида ёзади. Дарҳақиқат, Нитцше вафотидан кейин ўн тўрт йил ўтар-ўтмас Биринчи жаҳон уруши бошланди, кейин Россия инқилоби, Антанта ҳужуми, фуқаролар уруши, Сталин ва Ҳитлер қатағонлари, ундан сўнг Иккинчи жаҳон уруши; Хиросима, Нагасаки фожиалари, миллий озодлик учун олиб борилган урушлар, Вьетнам уруши, Лотин Америкаси ва Африкадаги партизанлик ҳаракатлари, фуқаролар

урушлари, Эрон, Ироқ, Афғонистон, Тожикистон... Бундай урушлар ҳозир ҳам давом этмоқда. Унинг Россия, Олмония, ҳатто Оврўпа Иттифоқи ҳақидаги фикрларини ҳам бемалол башорат дейиш мумкин. У олдиндан кўра билган Оврўпа халқлари Иттифоқида ҳар бир алоҳида халқ, жуғрофий мақсадларига мувофиқлашган чегараларда муайян кантон ўрнини эгаллайди. Улардаги ўзаро муносабатларнинг қуролли кучлар эмас, балки «ўзаро фойдалилик» тамойили асосига қурилишини таъкидлайди. Бу Иттифоқнинг тузилганига, тамойили ҳақиқатан «ўзаро фойдалилик» эканига, пул бирлиги «евро»нинг муомалага кирганига ўзимиз гувоҳмиз.

Бироқ буларнинг ҳаммаси Нитцше қиёфасининг бир жиҳати, унинг иккинчи жиҳати ҳам бор: бир томондан, табиий танлов йўли билан, иккинчи томондан - миллионлаб ожиз ва омадсизларни зўрлик билан йўқотиш йўли орқали келажак одамини яратиш керак. Нитцше, паст ирқларда, масалан, қора танлиларда, оғриқни ҳис қилиш қобилияти кам, дейди. Бошқа бир ўринда у, ҳаёт - урушлар натижаси, жамият - уруш қуроли, урушдан бош тортиш катта миқёсдаги ҳаётдан бош тортмоқ демакдир, деган фикрни айтади. Нитцше инсоният келажагида икки йўналишни кўрди: бири - социализм, иккинчиси - фашизм, у социализмнинг террорлари-ю тенглаштиришларидан нафратланиб, фашизмга ён босди. Шу маънода буюк олмон ёзувчиси Томас Маннинг, Нитцше фашизмни эмас, фашизм Нитцшени бунёдга келтирди, деган фикри ҳам диққатга сазовор.¹

Хуллас, Нитцше ахлоқий таълимоти ғоят ўзига хос. Бу таълимотдаги икки хил қараш ўзаро диалектик муносабатни инкор этади. Унга беқарорлик фалсафаси - синергетика нуқтаи назаридан ёндашмоқ лозим. Нитцшенинг тимсолли тили билан айтадиган бўлсак, бу «ёқимсиз ҳақиқатлар» файласуфи янги ва ниҳоятда миқёсли фалсафий йўналиш яратди. Биз истаймизми, йўқми, унинг таълимоти кўпгина нуқсонларга қарамай, жаҳон фалсафаси тараққиётига катта ҳисса бўлиб қўшилди; ҳозир ҳам унинг энг илғор қарашлари янги-янги фалсафий оқимларнинг юзага келиши учун тўртки вазифасини ўтамоқда.

2. Рухий таҳлил мутафаккирларининг ахлоқий таълимотлари

Рухий таҳлил усулининг вужудга келиши жуда катта шов-шувларга сабаб бўлди. XX аср арафасидан то бугунги кунгача бу шов-шувлар гоҳ кучайиб, гоҳ сусайиб давом этмоқда. Улар бежиз эмас. Зеро, минг йиллардан буён ўқитилиб ва амалиётда қўлланиб келинаётган руҳшунослик фани бир зарб билан тахтдан туширилди. Ана шу зарб эгаси австриялик олим **Зигмунд Фройд** - Зигисмунд Шломо (1856 - 1939) эди.

Гап шундаки, академик руҳшунослик табиий фанлар лабораториясининг усулларини қўллаб, виждон, қадриятли мулоҳазалар, эзгулик ва ёвузликни билиш - руҳшунослик муаммолари тизимига кирмайдиган метафизик тушунчалар, деб ҳисоблаб, асосан, одатдаги «илмий усул» бўйича қабул

¹ Қаранг: Манн Т. Собрание сочинений в 10 т. Т. 10. М., ГИХЛ, 1961. С. 383.

килинган майда масалалар билан шуғулланиб келарди; у ўзининг асосий объекти - қалбни назардан қочириб, умумий, ёшга, касбга доир руҳий ҳолатлар ҳамда реакциялар ва табиийятларнинг шаклланишига, яъни руҳий «мурватлар»га эътиборни қаратиб, юқорида айтганимиздек, инсон учун ниҳоятда муҳим бўлган муҳаббат, ақл, виждон, кадриятлар сингари ҳодисаларни четлаб ўтди. Фройд эса кузатувлар, ақл ва ўз кечинмаларига суянибгина ахлоқий муаммоларга мурожаат қилмасдан руҳий касалликни муваффақиятли даволаш муаммосини ҳал этиб бўлмаслигини аниқлади ва бемор ўз қалби эҳтиёжларини ҳисобга олмани учун касалликка чалинади, деган хулосага келди.

Фройд инсон руҳий ҳаётида уч босқични ажратиб кўрсатади: онг, онголди, ва онгтуби ёхуд онгланмаган, яъни, онгга айланмаган ҳолат. Онгланмаган ҳолат ва онголди онгдан назорат (цензура) деган ўрта босқич орқали ажралиб туради. Назорат икки вазифани бажаради: биринчиси, шахс ўзига мақбул кўрмаган ва қоралаган ҳис-туйғулар, фикрлар, тушунчаларни онгланмаган ҳолат ҳудудига сиқиб чиқаради; иккинчиси, онгда ўзини намоён этишга интиланган фаол онгланмаган ҳолатга қарши курашади. Онгланмаган ҳолатдаги фикрлар, ҳис-туйғулар умуман йўқолиб кетмайди, бироқ хотирага чиқиши учун йўл кўйилмайди. Шу боис улар онгда бевосита эмас, балки билвосита - билмай гапириб юбориш, хато ёзиб юбориш, туш, неврозлар сингари ғалати ҳаракатлар орқали намоён бўлади. Шунингдек, онгланмаган ҳолатнинг сублимацияси - тақиқланган интилишларнинг ижтимоий жиҳатдан мақбул ҳаракатларга айланган тарзда кўриниши ҳам рўй беради. Онгланмаган ҳолат ғоят яшовчан, вақтга бўйсунмайди. Ундаги фикрлар, истаклар, ҳис-туйғулар назорат туфайли, ҳатто ўн йиллардан сўнг онгга чиқсалар-да, ўз эҳтирос қувватини йўқотмайдилар. Онголди ҳолатини муваққат онгланмаган ҳолат, де-йиш мумкин, унинг онгга айланиш имкони бор, у онгланмаган ҳолат билан онг ўрталлиғида бўлиб, онгнинг кундалик ишида хотира омбори вазифасини бажаради.

Шундай қилиб, қалб қаърида ётган, тийиқсиз эҳтирослар ҳисобланган онгланмаган ҳолат интилишларига диққатни қаратиб, Фройд инсон қалбининг «қора» томонларини таҳлилга олади. Бу таҳлил, инсоннинг қанчалик зоҳирий ахлоқийлашувига қарамай, унда табиий жинсий алоқада ўзини намоён қиладиган уятсиз, аксилахлоқий, «ёмон» томонлар мавжудлигини исботлаб беради. Бу томонларни Фройд тушларда акс этишини кўрсатади, зеро, тушда онгнинг назорати ғоятда заифлашиши туфайли улар ўзларини рамзий тарзда намоён этадилар. Шу важдан буюк таҳлилчи-файласуф Афлотуннинг, яхши одам ёмон одам ўнгида қилган ишларни тушда кўриш билангина чекланади, деган фикрини эслатиб ўтади.

Фройд онгланмаган ҳолатни инсон қалбидаги барча ёвузликлар сақланадиган ҳовузга ўхшатади. Тушлардаги маданий кишини даҳшатга соладиган тубан, ҳайвоний ҳолатлар - жамиятдаги ахлоқий талаблар билан ҳисоблашиш натижасида реал ҳаётда амалга ошмаган шахс хоҳиш-истакларининг эваз, товон тарзида юзага чиқиши. Инсон фақат фикран,

тушларида, хаёлан ва орзуларида онгланмаган ҳолат интилишларига, «ёмон» ибтидога берилади, реал ҳаётда эса ўзининг очиқ жинсий ҳирсини ёки тажовузкорлигини кўрсатиб, ёмон отлиқ бўлмасликка, ярамас одам деган ном олмасликка, бошқаларга хаёли, ҳалол, мулойим шахс сифатида кўринишга уринади. Бу уриниш бировларни иккиюзламачиликка ёки мавжуд ҳаётий кадриятларни ва ахлоқий қоидаларни сўзсиз, нотанқидий қабул қилишга олиб келса, бошқалар учун у руҳий носоғломликка, инсонни ичдан кемирадиган, лекин ташқаридан билинмайдиган асабий касалликка айланади. Фройднинг фикрига кўра, тушлардаги «ёвуз» ниятлар ва «ярамас» истакларни ҳозирги замондан эмас, кўпроқ кечмишдан излаш керак, зеро, улар «фақат инфантилизмни», этник ибтидомизга қайтганимизни ўзида акс эттиради. Ана шу жиҳатлар ахлоқий муаммоларни, хусусан, ахлоқнинг келиб чиқиши, инсоният цивилизацияси тарихида юзага келган турли хил ахлоқий қоидалар ва талабларни кўриб чиқишда Фройд учун қўл келади.

Шуни айтиш керакки, Фройд инсондаги эзгу ибтидони, олижаноб интилишларни инкор этмайди. Унинг ахлоқий қарашларини тушунмаганларга, уни ёвузликни мутлақлаштиришда айблаганларга қарши Фройд, бизнинг инсондаги барча ёвузликларни таъкидлаб кўрсатишимизга сабаб шуки, бошқалар уларни инкор этади; бу таъкидлашдан инсоннинг руҳий ҳаёти яхшиланмаса ҳам, ҳар ҳолда у тушунарли бўлади; агар биз бир томонлама ахлоқий баҳолашдан юз ўгирсак, у ҳолда, шубҳасиз, инсон табиатидаги эзгулик ва ёвузликнинг ўзаро муносабати шаклини аниқлашимиз мумкин, деган фикрни билдиради. Ҳақиқатан ҳам Фройд ахлоқий қарашларининг ўзига хослиги айнан ана шунга асосланган. Бироқ, Фройд, барча иллатларнинг ва виждон, кўрқув, айбни ҳис қилиш, тазарру сингари фазилатларнинг келиб чиқишини, фаолиятини, деярли барча ахлоқий ҳодисаларни асосан «Эдип комплекси»га олиб бориб такаб кўяди.

Зигмунд Фройднинг ўзи бир ўринда: «Янги ҳаракатни тўхтатиб бўлмаслигига душманларим ишонч ҳосил қилганлари каби, менга ҳам бундан буён уни ўзим чизиб берган йўлдан олиб кетиш мумкин эмаслигига ишонишимга тўғри келди», – деган эди.¹ Дарҳақиқат, руҳий таҳлилнинг кейинги тараққиёти – фройдчилик ва янги фройдчилик бош-қача йўлдан, руҳий таҳлил асосчиси назарияларини танқидий ўрганиш ҳамда ривожлантириш йўлидан кетди. К.Юнг, А.Адлер, Э.Фромм сингари таҳлилчи-файласуфлар инсон қалбини ўрганишда катта муваффақиятларга эришдилар. Имкон нуқтаи назаридан фақат улардан бири - Фроммнинг ахлоқий қарашларига тўхталамиз.

Эрих Фромм (1900 - 1980) асосий диққатини инсон қалбининг ахлоқий талабларга муносабатини очишга, тоталитарчилик, инсонпарварлик, тириксеварлик (биофиллик) ва ўликсеварлик (некрофиллик) ҳақидаги мулоҳазаларга қаратади. Унинг «Севиш санъати» (1956), «Инсон қалби. Унинг эзгулик ва ёвузлик қобиляти» (1964), «Инсон ўзи учун» (1967) каби асарларида ахлоқий муаммоларга кенг ўрин берилган.

Эрих Фромм инсон ҳаётини «санъат», ахлоқни эса «яшаш санъати»,

¹ Лейбин В. Фрейд, психоанализ и современная западная философия. М., Политиздат, 1990. С. 209.

ахлоқшуносликни эса инсон ҳақидаги назарий фан деб атайди. Бироқ инсон ана шу «яшаш санъати»га кўп ҳолларда амал қилмайди, яъни ўзига, ўзининг мавжудлигига эътибор бермайди. Мутафаккир шу боис алам ва ачиниш аралаш шундай деб ёзади: «Инсон учун ўзининг хусусий ҳаёти ва яшаш санъатидан бошқа ҳамма нарса муҳим. У ўзидан бошқа ҳамма нарса учун яшайди. Ҳолбуки, ахлоқ яшаш санъати борасида комилликка эришиш учун зарур бўлган меъёрлар мажмуъидан иборат экан, ахлоқий тамойиллар ҳаёт табиатига, хусусан, инсоний мавжудлик табиатига мос келмоғи лозим. Ҳар қандай ҳаёт табиатининг умумий тамойили ўз хусусий мавжудлигини асраш ва барқарор этишдан иборатдир»¹.

Шундай қилиб, ахлоқ инсоннинг гўзал яшашини, энг аввало ўзи учун яшашини таъминлаши керак. Фазилат - инсоннинг ноёб индивидуаллиги. Ўз индивидуаллигини намоён эта олган одамгина фазилатли ҳисобланмоғи лозим, зеро инсоннинг ҳаёти ҳамма нарсадан устун ва қимматлидир. Фромм ўз ахлоқий қарашларини ана шу нуқтаи назардан туриб ўртага ташлайди ва ҳимоя қилади.

Фроммнинг фикрига кўра, ёвузлик фақат инсоний ҳодиса. У инсонийлик ҳолатидан ортга қайтиш, инсонга хос ақл, муҳаббат, эрк хусусиятларини йўқ қилишга бўлган интилиш. Айни пайтда, у фожей ҳолатдир. Чунки инсон, ҳайвоний даражага қайтсада, у бирор-бир сония одам эканини унутмайди, демак, ёвузлик масалани ҳал қилишнинг йўли сифатида уни ҳеч қачон қониқтирмайди. Инсоннинг ёвузлик ҳолати - ўзини эзиб турган инсоний турмуши оғирлигидан озод бўлишга фоживий уриниши туфайли рўй беради, у ўзини йўқотишдан иборат. Эзгулик бизнинг мавжудлигимизни тобора моҳиятимизга яқинлаштириб боради, ёвузлик эса турмушимиз билан моҳиятимизнинг ўсиб боровчи бегоналашуви демакдир.

Инсон ортга ва олдинга интилишга, бошқача айтганда, эзгулик ва ёвузликка мойил. Токи иккала майл тенг экан, агар у ўз аҳволини англаб етишга қобил бўлса, танлаш борасида эркин. Бироқ, агар инсоннинг юраги тош қотиб, майллари ортиқ тенглашмайдиган даражага келса, у бундан буён танловда эркин бўлолмайди. Инсон то танлаш эрки қолмайдиган нуқтагача ўз хатти-ҳаракатига жавобгардир. Инсон юраги қанчалик тош бўлмасин, у инсоний юрак бўлиб қолаверади. Биз инсон бўлиб туғилганмиз ва шу боис олдимизда доимо қарор қабул қилиш масаласи кўндаланг туради. Ўз мақсадларимиз билан бирга, биз воситаларимизни ҳам танлашимиз керак. Агар кимки ҳаётга бефарқ, лоқайд қараса, ундай одамнинг эзгуликни танлашига умид йўқ.

Фройд қарашлари ҳақида мулоҳаза юритар экан, Фромм ўз устозига нисбатан кенгроқ миқёсда ҳаракат қилади: инсон табиати нафақат биологик, балки тарихийлик билан шартланганини таъкидлайди. У Фройднинг инсон муаммосини тўғри ҳал этишда биологик ва маданий жиҳатларни қарама-қарши қўйиш усулини рад этади, шахсни ўрганишда одамнинг бошқаларга, табиатга ва ўз-ўзига муносабатини тушуниш муҳим деб ҳисоблайди. Шунингдек, Фромм иқтисодий, руҳий ва мафкуравий жиҳатлар бир-бири билан узвий алоқадор

¹ Фромм Э. Человек для себя. Минск, Харвест, 2004. С. 33.

эканини, улар жинсий алоқанинг жўнгина рефлексияси эмаслигини айтади. Бироқ Фройднинг буюк хизматларини эътироф этиб, рухий таҳлил жараёнидан асосий мақсад - устози таъкидлаган ҳақиқатни тан олиш эканини ва рухий таҳлил ҳақиқатга янгича мазмун берганини уқтиради.

Рухий таҳлилгача бўлган тафаккурда, агар инсон ўз гапига ўзи ишонса, у ҳақиқатни гапирётган ҳисобланарди. Рухий таҳлил субъектив ишонч асло ҳаққонийликнинг мезони бўла олмаслигини кўрсатди. Инсон ҳақиқат юзасидан ҳаракат қиламан деб ишониши мумкин, лекин асл сабаб - бешафқатлик. У хатти-ҳаракатнинг сабаби муҳаббатим деб билади, лекин аслида уни мазохча боғлиқликка интилиш ҳаракатга келтиради. Инсон менга бурч раҳнамолик қиляпти деб ўйлайди, аммо асосий сабаб - унинг шуҳратпарастлиги бўлади. Гап шундаки, инсон нафақат буларга бошқаларнинг ишонишини хоҳлайди, балки ўзи ҳаммасига ишонади. Рухий таҳлил жараёнида одам унинг қайси ғоялари эҳтиросли қобикқа ўралган-у, қайсилари унинг феъл-атвори тизимида илдизга эга бўлмаган, субстанция ва вазндан йироқ шартли клишелар (нусхалар) эканини англайди. Рухий таҳлил шу маънода ҳақиқатни излашдир. Унинг асосий тамойили шундаки, тафаккуримиз ва ҳиссиётларимизни синчиллик билан ўрганмасдан ҳамда қайси жойда биз ақлийлашамиз-у, қаерда эътиқодларимиз ҳиссиётга бориб тақалишини аниқламасдан туриб, рухий соғломлик ва бахтга эриша олмаймиз.

Эрих Фромм муҳаббат муаммосига ҳам жуда катта эътибор беради. Муҳаббат, бу - ҳар бири ўзлигини сақлаган ҳолатдаги икки кишининг бирлашуви. Муҳаббат, бу - ҳаракат, ором эмас, фаоллик - кузатиш эмас. Севиш - олиш эмас, бериш. Севгида инсон ўзи учун энг бебаҳо бўлган ҳаётининг бир қисмини - ҳиссиёти, билими, кечинмаларини ўзгага бағишлайди. Буни у ўрнига нимадир олиш учун қилмайди, ана шу «бағишлаш»нинг ўзи нафис бир лаззатдир. Аллома файласуф, юқорида таъкидлаганидек, муҳаббатни ғамхўрлик, масъулият, ҳурмат ва илм унсурларидан иборат деб билар экан, масъулиятга ўзгача эътибор билан қарайди. Фромм масъулиятни одатда қабул қилинганидан бошқачароқ тарзда талқин этади. Одатда масъулият деганда, четдан юкланган, яъни одамга бошқа кишилар, жамият ва ҳоказолар томонидан таклиф этилган, уқтирилган ёки мажбуран бўйнига қўйилган қандайдир бир нарса тушунилади. Фромм эса масъулиятни моҳиятан қалбнинг хоҳиши билан боғлиқ эмин-эркин ҳолат, дейди. Масъулиятни ҳис этиш, бу - бошқа мавжудотнинг эҳтиёжи ва талабига «лаббай» деб жавоб беришга тайёр туриш. Шундай қилиб, масъулият кимгадир ғамхўр-лик қилиш билан боғлиқ. Бошқа томондан файласуф масъулиятни ҳурмат билан боғлайди. Ҳурмат, бу - қўрқув ёки қўл қовуштириш эмас, у инсонни қандай бўлса, шундай қабул этишни талаб этади.

Фроммнинг фикрига кўра, индустриал жамиятда ҳақиқий муҳаббат камдан-кам учрайди. Ўз фарзандларини том маънода севган ота-оналар ҳам умумий қоидадаги истиснодир. Никоҳда эса муҳаббат деб бутунлай бошқа сабаб, бошқа ҳислар тушунилади. Унда ҳатто севги тасаввури ҳам бузилади. Бу айнан инсон ўзини муҳаббатнинг «мўъжиза қуши»ни қўлга киритдим деб

ҳисоблаган пайтда рўй беради. Муҳаббатнинг йўқолишига гўё муҳаббатни кўлга киритиб олиш мумкин деган нотўғри тасаввур олиб келади. Шу боис кўп ҳолларда муҳаббатдан бошланган никоҳ икки эгалик қилувчининг, жуфтлашган икки худбиннинг ҳамдўстлигига айланади. Бироқ муаммо никоҳда эмас, балки икки томон шахсининг истеъмомчилиқ хусусияти билан боғлиқ. Муҳаббатга мавжуд бўлиш, ўзини ифодалаш қобилияти тарзида эмас, балки маъбудга қарагандек муносабатда бўлиш ана шундан келиб чиқади. Шу боис бирга яшашнинг тизимини ўзгартиришга, яъни кўпхотинлиқ, жазманбозлиқ, жамоавий жинсий алоқа ва ҳоказоларга интилиш - бор-йўғи ҳақиқий муҳаббат қийинчилиқларини енгиб ўтиш учун йўл қидириш. Агар инсон ўз «ярмини» топиш ва севиш бахтига эришса, у бошқа жуфт излашга ҳеч қачон интилмайди, бутун борлиғини ўз севиклисига бўлган муҳаббатга бағишлайди. Умуман, Фромм тақдим этган шахс тизимида муҳаббат диний ҳиссиёт ва дунёқараш билан биргалиқда марказий ўринни эгаллайди.

Руҳий таҳлил фалсафаси, хусусан, ахлоқшунослиги мулкига ниҳоятда қисқача қилган илмий саёҳатимиз охирида шуни таъкидлаш зарурки, бизда, ўзбекларда бу таълимот ҳақида, очиғи, озгинагина тасаввур ҳам йўқ. Уни миллат тарбиясини бузадиган, ҳаёсиз, инсоннинг ёмон томонларинигина кўрадиган, динни тан олмайдиган дунёқараш тарзида қабул қиламиз. Бу - тоталитар тузум, мустамлакачилик мафқурасининг сохта илмий ниқоб остида илгари сурган зарарли ғояларининг таъсиридир. Руҳий таҳлил аслида тоталитар тузумга қарши, мустамлакачилик алдовларини, «доҳийлар» қалбининг зулматини ва ёвузликларини очиб бериш қудратига эга, бутун инсоният учун, жумладан, биз учун ҳам ғоят зарур таълимотдир. Ахир, ўзбекнинг «Одам олasi ичида» деган мақоли бор-ку! Руҳий таҳлил ўша «ола»нинг қаердалиғини, қандайлиғини, пайдо бўлишига сабаб нима эканини ва уни қандай қилса бартараф этиш, «оққа» айлантириш мумкинлиғини кўрсатиб беришда мислсиз аҳамиятга эга. Шу жиҳатдан қараганда, Президент Ислом Каримов ўзининг машҳур суҳбатларидан бирида Нитцше ва Фройд меросини ўрганиш, тадқиқ этиш ғоят муҳимлиғини таъкидлагани алоҳида диққатга сазовор.¹

3. Экзистенциячилик ахлоқ валсафаси

XX аср ахлоқий тафаккурида чуқур из қолдирган фалсафий-ахлоқий йўналишлардан яна бири экзистенциячиликдир. Экзистенциячилик инсонни, энг аввало, ўз ҳаётини инсонийлик вазифасини бажариш учун қурбон қилган мавжудот сифатида олиб қарайди. Бир жиҳатдан бундай қараш анъанавийдек, барча асрларда ҳам илгари сурилган нуқтаи назардек туюлади. Аслида эса ундай эмас.

Гап шундаки, аввалги анъанавий қарашларда инсоннинг ўз ҳаётини қурбон қилиши «олий манфаатлар» юзасидан рўй беради: инсон идеал, умумтарихий мақсадлар ўзини фидо этишга арзишини тушунади. Қурбон бўлишга тайёрлик, демак, инсоннинг ибтидодаги белгиси эмас, балки унинг ақл билан иш кўриши

¹ Каримов И.А. Миллий истиқлол мафқураси–халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т., СЎзбекистон, 2000, 505 – б.

оқибатида рўй берадиган ҳодиса сифатида олинади. Экзистенциячилик эса фидойиликни инсоннинг ибтидодаги хусусияти, уни белгиловчи оддий ҳодиса деб қарайди. Улар, инсон ўз ҳаётини нимагадир бахш этмасдан мавжуд бўлолмайди, деган фикрни илгари сурадилар. Бу фидойилик эса айнан барча ижтимоий барқарор кадриятлар барбод бўлганда, инсон ўзи учун муносиб оғир, муқаддас бир юкни худди ризқи каби излаган бир пайтда юз кўрсатади. Инсон ўз назоратидан чиқиб кетган, нораціонал воқеа-ҳодисалар гирдобига тушиб қолган пайтида қандай маънавий сабрга, чидамга эга бўлиши керак? Экзистенциячиликнинг бош муаммоси мана шу. Олмон файласуфи Мартин Ҳайдеггер (1889 - 1976) экзистенциячиликнинг асосчиси ҳисобланади.

Экзистенциячилик Ҳайдеггердан сўнг, икки йўналишда – диний ва даҳрийлик йўналишларида давом этди. Диний экзистенциячиликнинг энг йирик намояндаларидан бири олмон файласуфи **Карл Ясперс** (1883 - 1969). У ўз асарларида, хусусан, «Замоннинг маънавий ҳолати»(1932), «Фалсафий эътиқод»(1948) деган китобларида инсон мавжудлигини XX асрда қандай тушуниш масаласига тўхталади ва бу мавжудликнинг ахлоқий жиҳатларини таҳлил этади.

Инсон билан ҳайвон орасидаги фарқ ҳақидаги, бошқача қилиб айтганда, инсоннинг вужудга келиши тўғрисидаги масалани Ясперс энг муҳим деб ҳисоблайди. Инсонни қандайдир бир бошқа нарсадан келтириб чиқариш мумкин эмас. Зеро, у ҳамма нарсанинг бевосита асосидир. Оламдаги боғлиқликнинг барча турлари ва барча биологик тараққиёт жараёнлари одамнинг ўзига эмас, балки инсоний моддага, инсоний материалга дахлдор. «Инсон доимо ўзи ҳақидаги ўйлаганидан, билганидан кўра каттароқдир. У ҳамма ҳодисаларда бир хил бўлолмайди; у - йўлдир», - дейди файласуф.¹ Бу фикр ҳам бутун инсониятга, ҳам алоҳида одамга тааллуқли. Ҳеч қачон инсон ҳақида узил-кесил хулоса чиқариш, уни на умумий тарзда, на алоҳида одам сифатида тўлиқ тушуниш мумкин эмас.

Ясперснинг фикрига кўра, инсонга ҳайвондан «тараққий топган» жонзот деб қараш нотўғри. Чунки билиш учун ҳаммаси тушунарли бўлиши керак, билиш билинадиган чегарадан нарига чиқолмайди, билишдан ташқарида билиш учун ҳеч нарса йўқ. Билиш оламда мавжуд бўлгани ҳолда оламини тушуниб етолмайди. Тўғри, математика, табиий фанлардаги каби универсал билиш теваарак-атрофда ҳозир бўлган ниманидир илғаб олиши мумкин, лекин воқеликни ҳеч қачон яхлитлигича била олмайди.

Инсоннинг ҳақиқий кадрияти у яқин турган тур ёки хили билан эмас, балки ўзгартириб ва алмаштириб бўлмайдиган тарихан яккалиги билан боғлиқ. Ҳар қандай алоҳида инсоннинг кадрияти муайян одамларга умумий инсоний мезонни шакллантиришда бир-бирини ўзаро алмаштирадиган материал сифатида қаралмаганидагина дахлсиз бўлади.

Барча одамларнинг тенглиги ғояси бутунлай нотўғри. Зеро, гап одамларнинг рухий тадқиқотга бўй берадиган мавжудот сифатидаги феъл-атвори ва қобилияти ҳақида бормоқда. Аммо бу ижтимоий воқеа сифатида ҳам

¹ Ясперс К. Смысль и назначение истории. М., Политиздат, 1991. С. 378.

тўғри эмас, нари борганда, одамлар қонун олдида тенг имконият ва тенг ҳуқуққа эга бўлишлари мумкин. Моҳият жиҳатидан барча одамларнинг тенглиги фақат ва фақат уларнинг ҳар бирига, эркинликдан келиб чиққан ҳолда, ахлоқий ҳаёт орқали Худога йўл очиладиган теранликда мавжуддир. Бу инсоний билим билан ўрнатилиб ва объективлаштириб бўлмайдиган қадриятлар тенглиги, абадий руҳ сифатидаги яккаликлар қадриятлари тенглигидир. Бу инсонга жаннат ёки дўзахдан жой қаромат қилувчи тенглик, даъво ва абадий ҳукм тенглигидир. Бу тенглик инсонни фақат восита деб қарашга йўл қўймайдиган, балки унга бирдан-бир мақсад сифатида муносабат қилишни талаб этадиган, ҳар бир инсонга ҳурмат-эҳтиромни англатадиган тенгликдир.

Инсоннинг экзистенция тарзида ўз эркини - трансценденция неъматини кўриши муҳимдир. Ўшанда инсон борлигининг эрки трансценденция раҳбарлигида унинг барча имкониятлари моясига айланади; ана шу трансценденция, Яккаю Ягонанинг шарофати билан инсон ўз хусусий яккалигига эришади. Бу раҳбарлик дунёдаги барча бошқа раҳбарликлардан ажралиб туради, чунки у объектив, бир маъноли бўла олмайди; у инсоннинг тўла эркинлигига мос тушади, зеро у ўз эътиқодининг эрки билангина юзага чиқади. Тангри даъвати анъаналар ва теварак-атрофдаги дунёга юз очган якка инсон учун худди ўз эътиқоди сифатида янграйди. Гарчанд инсон Худо нимани хоҳлаётганини билишда объектив қафолатга эга бўлмасада, ўз ички теранлигидан келиб чиқиб, қарор қабул қилар экан, у Тангри иродасига бўйсундим, деб ҳисоблайди.

Худонинг раҳнамолиги инсоннинг ўз фаолияти ҳақидаги мулоҳазаси орқали амалга ошади. Бундай мулоҳаза кишини ҳаракатдан тўхтатади, ҳаракатга ундайди, хатоларини тuzатиб туради. Бироқ, аслида, инсон ҳеч қачон бутунлай ва фақат ўз мулоҳазаларига суяниши мумкин эмас. Унга бошқаларнинг мулоҳазалари ҳам зарур. Гарчанд бамаъни кишиларнинг мулоҳазалари бу ҳаётда инсон эриша оладиган ягона йўлланма эса-да, бироқ у охир-оқибатда ҳал қилувчи омил бўла олмайди. Худонинг ҳукмигина ҳал қилувчи хусусиятга эга. Аммо инсонда, ҳақиқатан ҳам бу мен ўзимманми, эшитган даъватим ростдан ҳам асл манбадан кел-яптими, деган хавф ҳеч қачон йўқолмайди. Ана шу хавфни англаш ўсиб борувчи эркинликнинг замондаги шарти бўлиб қолаверади: «У ишончининг қатъийлигини инкор этади, ўз фикрини ҳамма учун талаб даражасида умумлаштиришни тақиқлайди ва шу билан ақидапарастликка йўл қўймайди»¹. Зеро, ўзига тўлиқ ишонч ман этилади. Ҳақликка мутлақ ишонч, кибр оламий ҳақиқатни йўқотишга хизмат қилади. Шундай қилиб, Худонинг даъвати замонда инсоннинг ўзи ҳақидаги фикри сифатида ифодаланиши мумкин. Лекин у даъватни фақат олий, улуғвор ҳолатлардагина эшитиши мумкин. Биз ана шу ҳолатлардан келиб чиқиб, ана шу ҳолатларга интилиб яшаймиз.

Хулоса қилиб айтганда, Карл Ясперс қарашларида анъанавий маънавий меросни эгаллаш инсон ахлоқийлиги даражасини белгиловчи омил сифатида

¹ Ёша манба. С. 454.

намоён бўлади.

Экзистенциячилик ахлоқшунослигининг энг кўзга кўринган намояндаларидан яна бири **Жан-Поль Сартр**дир (1905 - 1980). У экзистенциячиликнинг даҳрийлик йўналишига мансуб файласуф, ёзувчи, сиёсатшунос сифатида машхур.

Сартрнинг фикрига кўра, инсон энг аввало, субъектив кечинмалар орқали яралган лойиҳадир. Бу лойиҳагача ҳеч нарса мавжуд эмас, ақл бовар қиладиган самовотда ҳеч нарса йўқ; борлигининг лойиҳаси қанақа бўлса, инсон ҳам шунақа. Агар мавжуд бўлиш ҳақиқатан ҳам моҳиятдан аввал турса, унда инсон ўзининг борлиги учун масъулдир. Шундай қилиб, экзистенциячилик, биринчи навбатда, ҳар қандай инсоннинг ҳукмига унинг борлигини ҳавола қилади ва мавжудлиги учун тўлиқ масъулиятни унинг ўзига юклайди.

Бу борада фикр юритиб, Сартр шундай деб ёзади: «Бироқ биз инсонни масъулдир, деганимизда, бу - фақат унинг ўз шахсиятигагина жавобгар, дегани эмас. У барча одамлар учун масъулдир. Биз, инсон ўзини-ўзи танлайди, деганимизда, ҳар биримизнинг ўзини-ўзи танлашини назарда тутамиз, бироқ, шу билан бирга, биз ўзимизни танлар эканмиз, барча одамларни танлаймиз, деган гапни ҳам айтишни хоҳлаймиз».¹ Зеро, ўзимизни танлашимиз, қандай ҳолда бўлмасин, биз ҳеч қачон ёвузликни танламаймиз, айти пайтда, бу танлов танловимизнинг қадриятини барқарор этишни тақозо қилади. Бизнинг танловимиз эса эзгулик бўлиши шубҳасиздир. Лекин, шуни айтиш керакки, ҳамма учун эзгулик ҳисобланмаган нарсанинг биз учун эзгулик бўлиши мумкин эмас. Бизнинг масъулиятимиз бутун инсониятга тааллуқли, тахмин қилганимиздан анча катта. Биз ўзимиз учун ҳам, ҳамма учун ҳам жавобгармиз ва ўзимиз танлаган муайян инсон қиёфасини яратамиз; ўзимизни танлаш билан биз умуман инсонни танлаймиз.

Сартр хавотир ҳисси ҳақида батафсил тўхталади. Ёлғон гапираётган одамлар барибир хавотирланиб турадилар. Чунончи, кўпинча одамлар ўзларининг ҳаракатини фақат ўзларигагина тааллуқли деб ўйлайдилар, улардан агар ҳамма шунақа қилганда, нима бўлади, деб сўрасалар, ҳамма ҳам бундай қилавермайди-ку, дея жавоб берадилар. Лекин «Ҳамма шунақа қилса нима бўлади»? деб доимо сўраш ўринли. Бу саволдан фақат ёлғон ишлатибгина қочиш мумкин, яъни, алдаётган киши, ҳамма шундай қилади-ку, деб ўзини оқлашга уринади, ўз виждонига хилоф йўл тутади. Зеро, содир этилган бу ёлғон ёлғонга универсал қадрият даражаси берилаётганини билдиради. Ёлғонни содир этган одам, гарчанд, хавотирини яширса-да, унинг мавжудлигини сезиб туради. Ҳар бир инсон ўз-ўзига: «Ҳақиқатан ҳам қилмишларимдан бутун инсоният намуна оладиган тарзда ҳаракат қилишга ҳақим борми»? дейиши керак. Агар ўзига шу саволни бермаса, у ўз хавотирини ўзидан яширган бўлади. Бу, қай даражададир, масъулиятни ўз бўйнига олган ҳар бир кишига маълум бўлган хавотирдир.

Сартр шу ўринда ҳарбий бошлиқни мисол қилиб келтиради: у ҳужумга буйруқ бериб, одамларни ўлимга йўллар экан, жавобгарликни ўз бўйнига

¹ Сартр Ж.П. Экзистенциализм тасвирисида. А.Шер таржимаси. «Жақон адабиёти» журнали, 1997, 5 – сон, 182 – б.

олади, яъни моҳиятан бир ўзи қарор қабул қилган бўлади. Албатта, юқоридан берилган буйруқлар бор, лекин улар жуда умумий ва аниқ-равшан изоҳлашни талаб этади. Бундай изоҳ мазкур ҳарбий бошлиқдан чиқади; бир неча, ўнлаб ёки юзлаб кишининг ҳаёти ана шу изоҳга боғлиқ. Ҳарбий бошлиқ қарор қабул қилар экан, маълум бир хавотирни кўнгилдан ўтказмаслиги мумкин эмас. Шундай хавотир барча раҳбарларга хос. Лекин раҳбарларнинг ҳаракатига у халақит бермайди, аксинча, кўпдан-кўп, турли имкониятлар борлигини билдиради ва ҳаракат шартини ташкил этади. Хавотир, демак, бизни ҳаракатдан ажратиб турадиган тўсиқ эмас, балки ўша ҳаракатнинг бир қисмидир.

Эркинликка фақат ҳолатдаги эркинлик сифатида қараб фикр юритар экан, Сартр ўзга муаммосини ўртага ташлайди. Мен, деб ёзади файласуф, маъноси ўзгалар томонидан белгиланган оламга итқитилганман. Мен ҳаракат қилаётган ва нарсаларга маъни бағишлайдиган бу оламда нарсаларнинг маъниси ўзгалар томонидан аллақачон белгилаб қўйилган. Бу менинг эрким учун муҳим, зеро, маъниси бор нарса менинг олдимга аниқ мақсад ва талаб қўяди. Шаҳарлар, уйлар, трамвайлар - буларнинг ҳаммаси маънига йўғрилган нарсалардир; улар менга маълум ҳаракат тарзини белгилаб беради: уйда яшаш, кўчада юриш, трамвайга миниш ва ҳ.к. Бир сўз билан айтганда, **ўзи-учун ўзгалар-учун** бўлган дунёда пайдо бўлади; бу дунёнинг маъноси шу боис менга нисбатан белгиланмаган. Агар аввал нарсаларнинг ўзи менинг эркимни чеклаши ҳақида гап кетган бўлса, энди ўзгалар эрки менинг эркимга нисбатан чеклаш сифатида юзага чиқади.

Биз эркинликка интилар эканмиз, у тўлалигича ўзга одамлар эркига ва ўзгаларнинг эрки бизнинг эркимизга боғлиқ эканини кўрамиз. Тўғри, эркинлик, инсоннинг белгиси сифатида, бошқаларга боғлиқ эмас, бироқ ҳаракат бошландими - бас, мен ўз эрким билан биргаликда бошқаларнинг эркинлигини ҳам хоҳлашим шарт: мен фақат ўзгаларнинг эркини ҳам ўзимга мақсад деб билганимдагина, ўз эркимни мақсад сифатида қабул қилсам бўлади. «Биз, - деб ёзади Сартр, - ҳар бир алоҳида ҳодисада эркинлик эркинлик учун бўлишини истаимиз. Шу сабабдан, гарчанд ахлоқнинг мазмуни ўзгариб турса ҳам, ўша ахлоқнинг муайян шакли универсалдир».¹

Айни пайтда, буюк француз мутафаккири, гарчанд теварак дунё бегона маъниларга тўла эса-да, улар менинг устимдан қисматнамо ҳукмронликка эга эмаслар, деган фикрни таъкидлайди. Улар, қабул қилсамгина - ҳукмрон бўлади, инкор этсам - ҳар қандай куч-қудратини йўқотади. Шу боис кўрқоқ ёки қаҳрамон бўлиш инсоннинг ўзига боғлиқ, дейди Сартр, кўрқоқ кўрқоқлиги учун ўзи жавобгар. У юрак ёки ўпкаси, ёки мияси кўрқоқ бўлгани учун шунақа эмас; у ўз физиологик тузилиши натижаси ўлароқ шунақа эмас, балки ўз қилмишлари билан ўзини кўрқоқ қилган. Мизож асабий, заиф, чала ёхуд тўлақонли бўлиши мумкин, лекин заиф одам дегани - албатта кўрқоқ дегани эмас, чунки кўрқоқлик бош тортиш ёки ён бериш оқибатида юзага келади. Ҳамма вақт кўрқоқ учун кўрқоқ, қаҳрамон учун қаҳрамон бўлмасликнинг имкони бор.

Сартр экзистенциячилик муҳолифларига қарши фикр билдирар экан, бу

¹ Ёша манба, 192 –б.

йўналиш инсоннинг асло тушкун тасвирини бермаслигини, уни қилган ишига қараб баҳолашини, инсон ўз тақдирини ўзи белгилайди, деган ақида билан иш кўришини таъкидлайди. У ҳар бир инсон ахлоқини унинг хатти-ҳаракати ташкил этишини айтиб, шундай деб ёзади: «Экзистенциячилик, бу - инсоннинг ҳаракатга бўлган хоҳишини ўлдиришга интилиши эмас, зеро у инсонга бор умид фақат унинг ҳаракатида эканини ва фақат ягона ҳаракатигина инсоннинг яшаши учун имкон беришини айтади. Демак, бу борада биз ҳаракат ва журъат ахлоқи билан иш кўрамиз».¹

Ҳозирги кунга келиб, экзистенциячилик Ғарб оламида машҳур бўлган кўпгина энг етакчи ёки фаол ҳаракатдаги ахлоқий йўналишларга нисбатан «ҳаётийроқ» чиқиб қолди. Унинг асосий тамойиллари Оврўпа халқлари менталитетига сингиб кетди. У беҳуда ҳавойи парвозларни чеклаб, инсонни ички, рақамларсиз ҳисоб-китобга ва шу ҳисоб-китоб натижаси ўлароқ, жаҳонга ишонч билан қарашга даъват этади.

4. Ғайризўравонлик ахлоқшунослиги

Инсоният тарихи мобайнида қадимда илгари сурилган ғоялар кейинчалик моҳиятан янгиланган, ўзгарган ҳолда яна майдонга чиқишини кузатиш мумкин. Бу ҳодиса ахлоқшунослик соҳасига ҳам тегишли. XX асрда юзага келган ва амалиётда муваффақиятга эришган ёвузликка қарши зўравонлик кўрсатмасдан курашиш - ғайризўравонлик ахлоқшунослиги ана шундай «янгиланган эски ғоя»лардан.

Маълумки, ёвузликни йўқотиш, тўғрироғи, камайтириш, заифлаштириш барча даврларда ҳам асосий ахлоқий муаммо бўлиб келган. Қадимги дунёдаги ва Ўрта асрлардаги Шарқ мутафаккирлари ёвузликни кучсизлаштиришнинг йўли - унга қарши ёвузлик билан жавоб бермаслик, деб билганлар. Бундай ёндашувни қадимги ҳиндлар ва хитойларда (йўга, жайнчилик, буддҳачилик, даочилик), насронийликдаги Исо алайҳиссалом даъватларида, мусулмонликдаги тасавуф намояндаларида кўриш мумкин. Лекин бу даврларда ёвузликка ёвузлик билан жавоб бермасликни фақат сабр-тоқат, Худога ташлаб қўйиш орқали амалга ошириш мумкин деб билганлар. Агар ҳазрати Исо ўз умматларига «Ўнг юзингга урса, чап юзингни тут», деган бўлсалар, буюк мутасаввиф ва шоир, яссавия тариқатининг асосчиси Хожа Аҳмад Яссавий ўз хикматларидан бирида шундай деб ёзадилар:

*Золим агар жафо қилса, Аллоҳ, дегил,
Илқинг очиб, дуо айлаб, бўйун сунгил.*²

Лекин аввалги даврлардаги бу қарашларнинг моҳияти чидам ва бардош билан чекланган бўлса, XIX асрнинг иккинчи ярмида бошланган ҳамда ҳозирги пайтда муваффақиятли давом этаётган ёвузликка қарши зўравонлик

¹ Ёша манба, 193 – б.

² Яссавий. Девони кикмат. Т., Ё. Булом номидаги нашриёт – матбаа бирлашмаси, 1992, 35 – б.

кўрсатмаслик ана шу сабр-бардош, чидам орқали бўйсунити эмас, балки курашишни тақозо этади. Ана шу янгиланган, моҳияти ўзгарган ахлоқий йўналишнинг ибтидосида XIX аср мутафаккири америкалик файласуф-ахлоқшунос **Ҳенри Дэвид Торо** (1817 - 1862) туради. Бу йўналиш доирасида ке-йинчалик, XX аср бошларида Лев Толстой (1828 - 1910), ке-йинроқ буюк хинд мутафаккири ва жамоат арбоби Моҳандис Карамчанд Ганди (1869 - 1948), америкалик руҳоний, файласуф, жамоат арбоби Мартин Лютер Кинг (1929 - 1968) сингари мутафаккирлар изланиш олиб бордилар. Шунингдек, АҚШдаги Альберт Айнштайн институти директори профессор Жин Шарп, Польша Фанлар академияси Фалсафа институти профессори Анжей Гжегорчик, Россия Фанлар академияси Фалсафа институти профессори Абдусалом Гусейнов сингари замондош олимларимиз ҳам мазкур йўналишда тадқиқотлар олиб бормоқдалар.

Мазкур йўналиш асосчиси Торо ўзи ёқтирмаган америкача жамиятдан бош олиб чиқиб, 1845 йилнинг баҳоридан 1847 йилнинг кузигача Уолден кўли бўйида кулба қуриб, деҳқончилик билан шуғулланади. Кейинчалик шу тажриба асосида «Уолден ёки ўрмондаги ҳаёт» асарини ёзади. Бундан ташқари у «Фуқаровий итоатсизлик», «Массачусетдаги кулчилик» сингари мақола ва эсселарида ҳам ғайризўравонлик ахлоқшунослиги ғояларини илгари суради. Торо ҳаётда ҳам ана шу ғояларга амал қилади: солиқ тўлашдан бош тортади. Кунлардан бирида шаҳарга тушганида, уни солиқ тўламагани учун қамаб кўйишади. Кимдир унинг ўрнига солиқ суммасини тўлаб юборгандан кейингина Торони қамоқдан чиқаришади. У ўзининг бу хатти-ҳаракатини куйидагича тушунтиради: «Менда, агар шундай имкониятим бўлган тақдирда ҳам, долларларимга одам сотиб олишларини ёки одамни ўлдириш учун милтик сотиб олишларини кузатиб туришга иштиёқ йўқ».¹ Мутафаккир қулдорлик ҳукм сураётган Америка Қўшма Штатлари ҳукумати билан ҳар қандай алоқани узишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди ва бошқаларни ҳам шунга чақиради.

Торо ғайризўравонлик инқилоби ғоясини ўртага ташлайди. Унинг фикрича, агар минглаб одамлар солиқ тўламаса, у зўравонлик ҳам, қонли чора ҳам ҳисобланмайди; аксинча, солиқ тўлаш давом этаверса, давлатга зўравонлик қилиш ва бегуноҳларнинг қонини тўкиш учун имкон берилган бўлади. Фуқаровий итоатсизликнинг зарур шартини файласуф, шундай қилиб, ҳаммининг солиқдан бош тортишида кўради. Кейинги босқич, Торонинг фикрига кўра, иш ташлаш, давлат хизматчиларининг ўз хизмат вазифаларини бажаришдан бош тортишларидир. Ана шунда тинчлик йўли билан, қонсиз инқилоб амалга ошади. Лекин мазкур босқичлардан аввал ҳар бир инсон ўзини ахлоқий жиҳатдан тайёрлаш босқичини бошдан кечириши, яъни ўз онги ва қалбида шахсий инқилоб қилиши зарур. Фақат юксак даражадаги ахлоқий тайёргарликкина пировард мақсадга кўнгилдагидек етказиши мумкин.

Биз аввалги бобда ахлоқий қарашларини кўриб ўтганимиз буюк рус ёзувчиси, мутафаккир Лев Толстойнинг ғайризўравонлик масаласига ёндашуви мазкур йўналишнинг асл моҳиятини очиб беришга кўмаклашади. Буни биз учун

¹ Торо Г. Уолден или жизнь в песу. М., Наука, 1980. С. 416.

маълум маънода ноёб бўлган ҳужжатда – унинг ўзбек зиёлиси Убайдулла Хўжаев билан ёзишмасида кўришимиз мумкин. (Мазкур ёзишмани ушбу дарслик муаллифи ишлаган «Гулистон» журналида ўтган асрнинг 60-йиллари сўнггида чоп этишга уринишлар бўлган. Лекин «душманни жисман йўқ қилиш керак» деган ноинсоний большевикча мафкурага асосланган мустабид тузум цензураси ёвузлик қилган кимсага адашган инсон сифатида қарашни, унга меҳр-мурувват, муҳаббат кўрсатиш лозимлигини тарғиб этувчи ғайризўравонлик руҳидаги буюк рус мутафаккирининг мактубини эълон қилишни қатъиян тақиқлаб қўйган эди. Фақат мустақиллик берган эркинлик туфайли бу ёзишмани чоп этиш имкон туғилди). Ҳар иккала мактубни тўлиқ келтирамиз:

<p style="text-align: center;">Убайдулла Асадуллахўжа ўглининг Лев Толстойга йўллаган мактуби</p> <p style="text-align: center;">Ҳурматли Лев Николаевич!</p> <p>Мен сизни безовта қилишни хоҳламасам-да, ушбу мактубим орқали ўзим учун шубҳали туюлган «ёвузликка ёвузлик қилмаслик» ҳақидаги саволга жавоб олиш учун мурожат қилишга жазм этдим. «Ёвузликка ёвузлик қилмаслик» ҳақидаги гап сўзсиз ҳақиқат эканлигини эътироф этсам-да, қўйида келтирилаётган воқеадан кейин қандай ҳаракат қилиш лозимлигини билмайман. Ёвузликка ёвузлик билан жавоб бермаслик нафақат мен амал қиладиган Ислом дини ва дунёқарашига, балки Инжил ва Таврот талабларига ҳам тўлиқ мос келади. Менимча, «ёвузликка ёвузлик қилмаслик»нинг асосида «Агар бирор киши қайдадир ёвузлик қилса, бу билан битта ёвузлик содир этилади, агар мен ўша ёвузликка қаршилик қилсам ва қасос олсам, табиийки, бунинг оқибатида битта ёвузлик ўрнига иккита ёвузлик содир</p>	<p style="text-align: center;">Лев Толстойнинг жавоб мактуби Убайдулла Асадуллаевич!</p> <p>Сиз мендан сўрабсизки, бир кимсанинг кўп одамларга ёвузлик қилиш нияти маълум бўлса, у тақдирда қаршилик кўрсатмаслик ҳақидаги таълимотни тан олган киши нима қилиши керак? Кўпчилик ҳалокатининг олдини олиш учун ўша бир кишига нисбатан ёвузлик қилиш маъқул эмасми?</p> <p>Авф этасиз, саволингиз, кўпларнинг шу хилдаги саволлари сингари, ҳақиқатни билиш истагидан эмас, аксинча, ҳақиқат деб ҳисобланган нарсани адо этмасликни оқлаш истагидан келиб чиққан. Инсонга меҳр-муҳаббат ҳақидаги таълимот қаршилик кўрсатмаслик тушунчасини ҳам ўз ичига олиб, у инсон интиладиган омон (идеал)ни билдиради. Омонни таомилнинг оддий қондаси деб билиш эса катта хато ёки ўз-ўзини алдайдир. Бу ҳаётда ҳеч қачон тўла эришиб бўлмайдиган етук камолотни талаб этувчи омонгина омон бўла олади. Лекин у ҳаётга раҳнамо сифатида зарурдир, ҳаётда</p>
--	--

этилган бўлади. Агар мен қаришлик қилмасам, ёвузлик кўпая олмайди ва битталигича қолади», - деган ҳақиқат ётади. Шундай қилиб, қаришлик ва бошқа йўллар билан ёвузликни иложли борица камайтириш керак деган хулоса чиқади. Фараз қилайликки, мен қандайдир бир кишининг бутун бир уйни, шаҳарни ёқиб юбориш, поезд ё кемани ҳалокатга учратиб, ўнлаб-юзлаб ва минглаб кишиларнинг ҳалок бўлишига олиб келиши керак бўлган катта ёвузлик қилмоқчилигидан хабардорман. Инсоний нуқтаи назардан қараганда, мен тайёрланаётган шу ёвузликнинг олдини олиш чораларини кўришим лозим. Аммо бунинг учун ёвузлик қилмоқчи бўлган ўша кишини ўзининг қабих ниятини амалга оширмасдан йўқ қилмасликдан бошқа чорам бўлмас балки. Менинг у ёвузни йўқотиши билан қилган ёвузлигим ўнлаб, юзлаб ва минглаб кишининг қутқарилиши туфайли олди олинган жуда катта ёвузлик олдида ҳеч нарса эмас. Мен ўзимнинг ҳаракатимни ёвузлик эмас, ундан ҳам катта ёвузликни олдини олишининг ягона йўли деган бўлар эдим.

Менинг фикрим шундай аммо, унинг тўғри ёки нотўғри эканлигини билмайман, шунинг учун ҳам узоқ иккиланишлардан сўнг, тушунтириб беришингизни сўраб, Сизга мурожаат қилишга жазм этдим.

Агар мени жуда қизиқтирган бу саволга ўзингизнинг шаҳрингизни раво кўрсангиз, абадул абад Сиздан миннатдор бўлар эдим.

Менинг турар жойим: Саратов шаҳри, Юренков уйи, ҳуқуқшунослик

эришиб бўлмайдиган ана шу камолотдан дарак бергандагина зарурдир. Меҳр-муҳаббат омоли ҳақида ҳам шуни айтиши мумкин. Қаришлик кўрсатмаслик тушунчасини ҳам ўз ичига оладиган меҳр-муҳаббатни талаб этиши - ҳеч вақт тўла адо этиб бўлмайдиган нарсадир, шунинг учун ун адо этишига интилиши ҳам керак эмас деган мулоҳаза менга компас тутган шундай бир одамни эслатади. Йўлда манзилингга тикка бор деб унинг қўлига компас тутқазганлар, у бўлса компас кўрсатган тўғри йўлдан ўтиб бўлмайдиган тўсиқлар, тоғлар, дарёлар ва ҳоказолар бор, шу сабабли ҳам мен мумкин қадар мутлақо тўғри йўлга тушиб олиши учун компасга риоя қилиб ўтирмай бошим оққан четга қараб кетаверишим мумкин, деб туриб олади. Қаришлик кўрсатмасликни ҳам ўз ичига оладиган меҳр-муҳаббат масаласида эса компас доимо нима қилиши кераклигини (сайёҳга йўналишини) кўрсатадиган ахлоқий-диний туйғудир: одамнинг хатти-ҳаракатларидан келиб чиқадиган оқибитлар эса унга ҳеч қачон аён бўлмайди. Шунга кўра, сайёҳ учун компас кўрсатган мутлақ тўғри йўналишига мумкин қадар яқинроқ юриши бирдан-бир раҳнамо бўлганидек, ахлоқий омонга мумкин қадар яқин бўлишига интилиши-инсон учун бирдан-бир раҳнамо бўлиши керак.

Саволингизга берган жавобим Сизни қаноатлантира олса, гоят хурсан бўлур эдим.

**Лев Толстой.
Ясная Поляна,**

<p><i>бўлими, Хўжаев Убайдулла Асадуллаевичга. Сизга сидқидилдан содиқ мусулмон</i></p> <p>Уб. А. Хўжаев. 1909 йил, 28 май Саратов ш.</p>	<p>1909 йил 5 июн¹</p>
--	--

Толстой жавоб мактубининг аҳамияти шундаки унда ёвузликнинг каттаси ҳам, кичиги ҳам ёвузлик; катта ёвузликни йўқотиш учун кичик ёвузликдан кечишнинг ўзи инсондан жуда катта сабот, чидам ва ирода кучини талаб этади. Одамларнинг асосий кўпчилиги ҳозирги пайтда ҳам Убайдулла Хўжаевга ўхшаш фикрлаш тарзи билан яшайди, чунки ёвузликни ёвузлик билан енгиш - энг осон йўл. Лекин бунда ёвузлик билан бирга инсон ҳам ҳалок бўлади, инсонни эмас, ёвузликни ҳалок этган ҳолда инсонни сақлаб қолиш жуда оғир иш. Толстой ана шу оғир йўл тарафдори.

Торо ва Толстой ғояларини асримизда **Ганди** ва **Кинг** янада юксак поғонага кўтардилар. Ганди ғайризўравонлик ғоясини муҳаббат билан боғлайди ва душманга ҳам меҳрни дариғ тутмасликка чорлайди. Ганди Хиросима ва Нагасакига атом бомбаси ташланганида, атом бомбасини бошқа бомба билан йўқотиб бўлмагани каби зўравонликни зўравонлик қилиб йўқотиш мумкин эмас, деган фикрни билдириб, шундай дейди: «Инсоният зўравонликдан фақат ғайризўравонлик йўли орқали қутулиши мумкин. Ғазабни фақат меҳр билан енгса бўлади. ўзабга ғазаб билан жавоб бериш ғазабнинг ёйилишига ва кучайишига хизмат қилади».²

Мартин Лютер Кинг ҳам худди шундай ғояни илгари сураётган экан, АҚШнинг машҳур Президенти Линкольн ҳаётидан мисол келтиради. Нима сабабдандир Линкольнни кўраганга кўзи йўқ Стэнтон деган киши сайловолди кампаниясида қўлидан келган ёмонлик билан унга қарши курашади. Линкольнни ҳар қадамда ерга ради, минг хил гуноҳда айб-лайди, масхаралайди, ҳатто унинг ташқи кўриниши ус-тидан кулади. Линкольн Президент бўлиб сайлангач, ҳарбий вазирлик лавозимига айнан ана шу Стэнтонни кўрсатади. Атрофидагилар унга: «Жаноб Президент, Сиз хато қилипсиз, у Сизнинг душманингиз, унинг Сиз ҳақингизда нималарни гапирганини биласизми?!» деб қарши турадилар. Шунда Линкольн бундай деб жавоб беради: «Ҳа, жаноб Стэнтонни биламан. Унинг мен ҳақимда нималар деганини ҳам эшитганман. Лекин ҳарбий вазирликка ундан бошқа бирор-бир лойиқ америкалик йўқ». Орадан бир неча йил ўтгач, Линкольн ўлдирилади. Ўшанда қабр устида сўзланган барча нутқлардан Стэнтоннинг нутқи алоҳида ажралиб туради. У

¹ «Қалб кези» газетаси 1998 й., 23 – сон.

² Ганди М. Моя жизнь. М., Наука, 1969. С. 568.

Линкольнни энг буюк инсонлардан бири деб таърифлайди ва: «Энди у мангуликка дахлдордир», деб ўз нутқини тугатади. Агар Линкольн Стэнтонга ғазаб билан қараганда, иккиси ҳам ўлгунча бир-бирининг душмани бўлиб қолар эди. Линкольн меҳр-муҳаббат воситасида душманни дўстга айлантирди. У бир пайтлар ўзига савол берган аёлга савол билан шундай деб жавоб берган экан: «Хоним, ахир мен ўз душманларимни дўстларимга айлантириш йўли билан ҳалок этмаяпманми?!».¹

Ғайризўравонлик ахлоқшунослигига қисқача тўхталиб ўтишимизнинг ўзидаёқ, биз бу йўналишнинг келажакдаги асосий ахлоқий таълимотлардан бири бўлиб қолишини илғашимиз мумкин. Шахс, гуруҳ, миллат, халқлар ўз истакларини, мавжуд мустабид тузум ва ҳукуматдан норозиликларини тинч йўл билан билдиришлари ҳамда ўз мақсадларига зўравонликсиз, қон тўкмасдан эришишлари мумкинлиги - инсониятнинг улкан ютуғи. Чунки қонли курашлар, инқилоблар, террор, қуролли кўзғолон сингари ҳодисалар муайян миллат ва мамлакат эришган ютуқларни йўққа чиқаради, ўлим, вайронагарчилик, маънавий қадриятларнинг оёқости бўлиши сингари улкан фожиаларга олиб келади.

5. Ҳаётга эҳтиром ва тасаввуфий ахлоқий йўналишлари

Ҳаётга эҳтиром. XX асрда вужудга келган яна бир йўналиш - ҳаётга эҳтиром ахлоқий таълимоти машҳур олмон файласуфи, шифокори **Алберт Швайтсер** (1875 - 1965) номи билан боғлиқ. Унинг «Маданият ва ахлоқ» деб аталган фундаментал китобида ҳаётнинг юксак маъносини тан олиш ва барқарор этиш асосий тамойил сифатида кўзга ташланади. Швайтсернинг ўзи ҳам бутун умри давомида ана шу тамойилга амал қилди. Фалсафа фанлари доктори, илоҳиёт бўйича улкан мутахассис, машҳур мусиқашунос ўзига ланг очилган Оврўпа университетларига қиё боқмай, Марказий Африка чангалзорларида одамларни даволаш учун яна талаба бўлиб тиббиёт факультетини тугатади ва Габонга бориб, умрининг охиригача ҳаётга эҳтиром ғоясини амалда исботлаб яшайди.

Швайтсернинг фикрига кўра, ҳаёт табиат яратган энг олий неъмат сифатида буюк ҳурматга сазовор. Бу талаб, тараққиёт даражасидан қатъи назар, ҳамма ҳаёт учун бир хил мақомга эга. Шу нуқтаи назардан қараганда, майса ҳам, каклик ҳам, кийик ҳам мен каби яшашга ҳақли, уларнинг ҳаёти ҳам эҳтиромга сазовор. «Ҳаётга эҳтиром ахлоқи, - дейди Швайтсер, - олий ёки қуйи, нисбатан қадрли ёки қадрсиз ҳаётлар орасида фарқ кўрмайди». Бошқа бир ўринда эса бундай дейди: «Мен - ҳаётман, мендек яшашни истаган ҳаётлар ичида яшашни истагувчи ҳаётман».

Швайтсер қарашлари замирида талабалик йилларида ўзи ниҳоятда қизиққан ва тадқиқ этган қадимги ҳинд ахлоқшунослиги ғоялари ётади. Айниқса, у жайнчилик йўналишига ихлос билан қарайди: улар қон тўкилмаслиги учун гўшт сотиб олмайдилар, жайнчи-роҳиблар бирор-бир

¹ Кинг М.Л. Любите врагов ваших. Журнал «Вопросы философии», 1992, № 3. С. 69–70.

чиркни тасодифан ютиб юбормай деб оғизларига дока тутиб юрганлар, ердаги хашаротларни тасодифан ўлдириб кўймай деб дехқончилик қилмасдан фақат тижорат билан шуғулланганлар. Ана шу «Ўлдирма» деган даъват Швайтсер ахлоқшунослигининг асосий шиорига айланган. Унинг фикрига кўра, бу шиор доимо инсон хатти-харакатининг асоси бўлмоғи лозим. Шу боис ҳам файласуф фазилатлар ва иллатларни шунчаки санаб ўтишни мусиқага айланмаган парда босишга ўхшатади. Зеро, унинг наздидаги эзгулик - тирик жонни сақлаб қолиш, ҳаётга кўмаклашиш, ёвузлик эса - жонлини жонсиз қилиш, ҳаётга зарар етказиш. Ҳар бир шахс шу тамойилга амал қилгандагина, у одам ва олам билан уйғунликка, яхлитликка эришади.

Шундай қилиб, Швайтсер олға сурган ҳаётга эҳтиром ахлоқий таълимоти инсонни шафқатли, мурувватли зот бўлиб умр кечиришга чорлайди. Айни пайтда у замонавий инсонда экологик маданиятнинг вужудга келишида, биз биринчи бобда айтиб ўтганимиз, этосферанинг яратилишида муҳим аҳамиятга эга.

Тасаввуфий йўналиш. Янги давр ахлоқшунослигида тасаввуфий йўналишнинг ҳам ўз ўрни бор. Бу борада нақшбандия тариқатининг кенжа бўғин мутафаккирларидан бўлмиш буюк турк алломаси **Муҳаммад Зоҳид Қутқу** (1897 - 1980) ва унинг шогирди, замондошимиз профессор **Маҳмуд Асъад Жўшоннинг** (1938 - 2001) қарашлари алоҳида диққатга сазовор. Муҳаммад Зоҳид Қутқу беш жилдлик «Тасаввуфий ахлоқ» деб номланган фундаментал асарида бошқа ахлоқий масалалар билан бирга жўмард-лик тушунчасини, Жўшон эса ўз асарларида нафс ва уни енгиш муаммоларини ўртага ташлайдилар.

Уларнинг асарларида, инсон ҳаёти олий кадрият экани таъкидлангани ҳолда, ўзганинг ҳаётини ўзингникидан олийроқ кадрият деб қараш ғояси илгари сурилади. Лекин бу «ўзга» фақат инсон бўлиши шарт эмас. Муҳаммад Зоҳид Қутқу келтирган мана бу ривоятга эътибор қилинг:

«Жўмардлиги билан машҳур бўлган Абдуллоҳ ибн Жаъфар розиаллоҳу анҳу бир хурмозорга кирдилар. Ва унда қора қулнинг ишлаётганини кўрдилар. Шу пайт боғ соҳиби келиб, қулга уч бурда нон бериб кетди. Бу уч бурда нон қулнинг кундалик иш ҳақи эди. Ногоҳ шу пайт қаердандир бир ит пайдо бўлди ва қулга яқинлашди. Қул қўлидаги ноннинг бир бурдасини унга берди. Жонивор еди-ю, лекин тўймади. Қул яна бир бурдани берди. Нонни еб бўлиб, ит яна кутиб турди. Шунда қул ноннинг сўнги бурдасини ҳам итга берди. Жонивор уни еганидан кейингина нари кетди. Бу ҳолга қизиқиб қолган Абдуллоҳ ибн Жаъфар (р.а.) қулдан: «Кундалик иш ҳақингга нима оласан?», деб сўрадилар .

- Ҳозир кўрганингдек, ҳар куни шу уч бурда нон.
- Ундай бўлса, нечун бутун овқатингни итга бердинг?
- Бизнинг бу ерларда ит бўлмайди, маълумки, бу ҳайвон узоқлардан келган ва оч. Уни қувиб юборишни истамадим.
- Хўш, энди сен нима ейсан?
- Эрталабгача ўзимни сириб, сабр қиламан.

Шунда Абдуллоҳ ибн Жаъфар (р.а.) : «Билдимки, бу қул мендан ҳам жўмардроқ экан», дедилар.

Боз устига Абдуллоҳ ибн Жаъфар (р.а.) ўша боғни бутун майда-чуйдалари билан сотиб олдилар ва қулни озод қилиб, боғни унга ҳадя қилдилар».¹

Бу ерда биз инсоннинг ҳайвонга ва инсоннинг инсонга нисбатан кўрсатган жўмардлиги гувоҳи бўляпмиз. Жўмардликнинг моҳияти ана шунақа. Бу тамойил, бундай қараш, шубҳасиз, ҳозир замондошларимиз ҳаётига кириб келган салбий маънодаги ўта прагматизмга қарши курашда, ахлоқий муҳитни соғломлаштиришда муҳимдир.

Маҳмуд Асъад Жўшон ўз асарларида тасаввуфни бир томондан Аллоҳни билиш, таниш учун, иккинчи томондан ўз нафсини тарбиялаш, руҳий-ахлоқий жиҳатларини тузатиш учун қилинган хатти-ҳаракатлар тажассуми деб таърифлайди. У баъзи бир ақидапарастларнинг, тасаввуфнинг исломга алоқаси йўқ, ҳатто улар бир-бирига қарама-қарши, деган фикрларини кескин рад этаркан, ҳазрати Пайғамбаримизнинг мутасаввифлар султони, саҳобаларнинг эса аҳли тасавуф бўлганини исботлаб беради.

Тасавуф ва санъатнинг ўзаро муносабатларига Шайх Жўшон алоҳида эътибор беради, санъатни инсон ахлоқий ҳаётини бойитувчи, уни юксак ахлоқийликка даъват этувчи восита сифатида талқин қилади; санъаткор қалбида ахлоқийлик билан ҳаяжон уйғунликда яшашини таъкидлайди. Санъатнинг асосида ҳаяжон ётишини айтиб, кўнгли ҳаяжондан йироқ инсоннинг гўзалликни ҳис этиши, топа билиши ва тасвирлаши мумкин эмас, дейди у. Шу жиҳатдан тасавуф санъат билан ўхшаш. Лекин тасавуфдаги ҳаяжон санъатдагидан кўра кучлироқ, сурурийроқ эканини айтади: «Тасавуфдаги ҳис-ҳаяжон шу қадар кучли ва ҳаётбахшки, бу туйғу инсонни ҳавода учиради, оёқларини ерга бостирмайди».² Шунингдек, Жўшон ўтмиш санъаткорлари ва олимларининг кўпчилиги тасавуф аҳлидан бўлганини, тасавуф аҳли адабиёт ҳамда мусиқа, меъморчилик ва бошқа санъат соҳаларига хомийлик қилганини мисоллар билан исботлаб беради.

Маҳмуд Асъад Жўшон тасавуфнинг ахлоқий моҳиятини таъкидлар экан, шундай деб ёзади:

«Ахлоқ - фардий эмас, балки ижтимоий ҳодисадир. Жамият мавжуд бўлмай, инсон ёлғиз ўзи яшаса эди, ахлоқ деган нарсага ҳожат қолмаган бўларди. Ахлоқ жамият ҳаётининг кўринишидир. Шундай экан, ахлоқ жамиятнинг тартиб-интизомга эга, кучли таъсир кўрсатадиган, жамият низомининг шахсларга тааллуқли манбаини ташкил этадиган унсурдир. Шунинг учун ахлоқни йўлга қўймай туриб инсон жамиятга фойда бериши, ахлоққа риоя қилмайдиган шахслардан ташкил топган жамиятнинг ҳам муваффақиятга эришуви мумкин эмас».³

Ҳамонки, тасавуфнинг моҳиятини ташкил этувчи ахлоқ хусусий ҳодиса

¹ Қутқу М.З. Жўмардлик. А.Абдулло таржимаси. «Сирли олам» журнали, 1999, 6–сон.

² Жўшан М.А. Тасавуф ва нафс тарбияси. Н.Қасан таржимаси. Т., Чэлпон, 1998, 79 –б.

³ Ёша манба, 70 – б.

эмас экан, демак, тасаввуф ҳам ижтимоий қамровга эга ҳодиса; у жамиятда мавжуд ва жамият учун катта аҳамиятга эга.

Кўриб турибмизки, нисбатан янги ҳисобланган ғайри зўравонлик, ҳаётга эҳтиром ва нақшбандия тариқатига асосланган замонавий тасаввуф ахлоқшунослиги каби оқимлар бир-бирини инкор этмайди, аксинча тўлдиради, бойитади. Бу эса инсоният жамиятида ахлоққа бўлган муносабатнинг умумийлашиб, глобал аҳамият касб этиб бораётганидан далолатдир.

Биз Энг янги давр ахлоқшунослиги мавзуига қисқача тўхталиб ўтдик. Зеро, у шунчалик ранг-баранг ва миқёслики, уни бир-икки боб доирасида қамраб олиш мушкул. Шу боис унинг асосий таълимотлари ва йўналишларинигина назардан ўтказдик, холос.

АДАБИЁТЛАР

1. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ - Янги аср авлоди, 2003.
2. Шер А. Шарқ фалсафаси ва экзистенциячилик. «Соғлом авлод учун» журнали, 1999, 1-сон.
3. Bayraktar M. Tasavvuf ve modern bilim. Istanbul, Seha, 1989.
4. Gosan E. Basari yolunda sevginin gucu. Istanbul, Seha, 1987.
5. Kotku Z. Tasavvufi ahlak. I kitap. Kizilay - Ankara, Seha, 1981.
7. Кьеркегор С.А. Болезнь к смерти // Этическая мысль, 1990. М., Политиздат, 1990.
8. Ницше Ф. Воля к власти. Посмертные афоризмы. Минск, Попурри, 1999.
9. Фромм Э. Человек для себя. Минск, Харвест, 2004.
10. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. М., Наука, 1989.
11. Фромм Э. Душа человека. М., Республика, 1992.
12. Риккерт Г. Философия жизни. Минск, Харвест – М., АСТ, 2000.
13. Schweitzer A. Aus meinem leben und Denken. Leipzig, 1960.

VI БОБ

ТУРКИСТОН МАЪРИФАТЧИ-ЖАДИДЛАРИНИНГ АХЛОҚИЙ ҚАРАШЛАРИ ВА КЕЙИНГИ ДАВРЛАР ЎЗБЕК АХЛОҚШУНОСЛИГИ

1. Туркистон маърифатчилигининг ўзига хос хусусиятлари

Туркистон XIX асрнинг иккинчи ярмида Россия томонидан босиб олинди ва мустамлакага айлантирилди. Бу мустамлакачилик моҳиятини Туркистон ўлкаси генерал-губернаторларидан бири А.Н.Куропаткиннинг ўз кундаликларидаги қайдлари, биз Туркистон халқларини ярим аср мобайнида жаҳон маданияти ва цивилизациясидан четда тутиб турдик, қабиладаги сўзлари яққол англатади. Лекин, айти пайтда, рус тараққийпарвар зиёлилари орқали рус ва жаҳон илм-фани ва маданияти чор маъмурияти тўсиқлари орасидан Туркистонга сизиб кирар эди. Шу ижобий таъсир аста-секинлик билан мазлум Туркистонда янги Уйғониш даврини бошлаб берди. Маҳаллий зиёлилар орасида ўз халқини озод кўришга ва жаҳоннинг бошқа миллатлари билан тенглаша оладиган даражага олиб чиқишга интилиш натижасида бу Уйғониш Оврўпа маърифатчилигига нисбатан жуда шиддаткор ҳамда миқ-ёсли бўлди. Шунингдек, Ўрта асрлар ўртага ташлаган маърифатпарварлик ғоялари учун ҳам эндиликда амалий шаклларда янгича - маърифатчилик тарзида намоён бўлиш имконияти яратилди. Зеро, ўша ғояларни янгиланган шаклларда амалга ошира оладиган фаолиятли зиёлилар вужудга келган эди. Уларни кейинчалик жадидлар деб атай бошладилар.

Маърифатчилик асосан уч соҳа орқали тезкор тарзда тараққий топиб борди. Булар - маориф (янгича мактаблар очиш, таълим усулини янгилаш), санъат (бадий адабиёт, театр) ва матбуот. Пировард мақсад миллатни, бир томондан, илмли-маърифатли қилиш бўлса, иккинчи томондан, унинг ахлоқий даражасини юксалтириш ва ана шу икки жиҳатнинг уйғунлашуви натижасида ўзлигини, ўз қадрини англаган билимли шахсни вояга етказиш эди. Туркистон маърифатчилари томонидан ана шу мақсадни амалга ошириш йўлида катта ишлар қилинди.

Туркистон маърифатчилигининг дастлабки босқичларида ахлоқий ғоялар асосан бадий ва дидактик шаклларда ўз аксини топди. Шу жиҳатдан ўзбек ва тожик халқларининг мутафаккири **Аҳмад Донишнинг** (1827 - 1897) «Наводир ул-вақое» асари диққатга сазовор. Аҳмад Дониш ўз асарларида Бухоро амирлиги давлат тузумини Россия давлат тузуми билан солиштириб, уни ислоҳ қилиш лозимлигини таъкидлайди. Айти пайтда, анъанавий ахлоқий тушунчалар билан фикр юритар экан, у адолатни ҳам подшо-хукмдор шахсига, ҳам давлат тизимида хос фазилат сифатида олиб қарайди. Агар ҳукмдор адолатли сиёсат юргизса, мамлакат ҳаётининг ҳамма соҳаси учун адолатни мезон қилиб олса, санъатнинг гуллаб-яшнашига йўл очиб берса - халқ ҳаёти фаровон бўлади, фазилатлар кучайиб, иллатлар заифлашади. У, ҳукмдор

донишмандлик фазилатига албатта эга бўлиши лозим, давлатнинг моҳиятини ақл белгилайди, деган хулосага келади: оқилона бошқарилган мамлакат аҳолисигина маърифатли ва юксак ахлоқ эгалари бўла олади.

Шунингдек, Аҳмад Дониш ўз давридаги жоҳиллик, риёкорлик, порахўрлик сингари иллатлар жамиятни таназулга олиб боришини таъкидлар экан, дин пешволарининг нотўғ-ри йўлга кириб кетганини, шайхларнинг ёлғончилигини, уламоларнинг порахўрлигини фош қилади.

Қорақалпоқ халқининг буюк мумтоз шоири **Бердақ** (1827 - 1900) шеърларида ҳам ўша давр ахлоқий муҳити ўз аксини топади; у ҳам дин пешволарининг ўзлари охиратга ишонмасликларини, товламачилик, очкўзлик, текинхўрлик иллатларига мубтало бўлганликларини ва бу билан ислом илдизига болта ураётганликларини қаттиқ танқид остига олади.

Буюк ўзбек мумтоз шоирлари **Фурқат** (1858 - 1909), **Муқимий** (1859 - 1903), **Дилшод** (1800-1906) асарларидаги ахлоқий муаммолар тараққийпарварлик ғоялари билан чамбарчас боғланиб кетади. Чунончи, Фурқат «Илм хосияти», «Гимназия», «Таржимаи ҳол» каби асарларида маърифатли бўлиш юксак ахлоқ эгасига хос хислат эканини, лекин, афсуски, нодонлик охир-оқибат турли хулқий нотавонликларга олиб келишини таъкидлайди. Шоир ғазалларидан бирида алам билан шундай деб ёзади:

*Чархи кажрафторнинг бир шевасидин доғмен,
Айшни нодон суриб, кулфатни доно тортадур.¹*

Муқимийнинг ҳажвий асарларида эса ўша даврда авж олган фирибгарликлар, амалдорларнинг ноинсофлиги, адолатсизлиги қаттиқ танқид қилинади. Шоирнинг «Воқеаи Виктор», «Воқеаи кўр Ашурбой хожи», «Танобчилар», «Тўй» сингари асарлари Туркистон халқлари оёғидан тобора тубанликка тортаётгаи иллатларни аёвсиз фош этади. Ўша даврдаги бойларнинг нафсдан бошқа нарсани билмасликларини, фахшу маишатга юзтубан кетганликларини, чор атрофда адолатсизлик ҳукмронлик қилаётганини алам билан ёзади.

Энди Дилшоднинг бир мухаммасидан олинган қуйидаги парчага диққат қилинг:

*Алам ўтидин куёдир жаҳон,
Дуди оҳ ила тўла осмон,
Бетоқат ўлиб чекаман физгон,
Менга раҳм этиб йиғлайди макон,
Титраб боқадир замину замон.*

*Боёнларимиз нафса овора,
Тугёни ошиб то бора-бора,
Атлас тўқизон қизи бечора,*

¹ Фурқат. Танланган асарлар. Икки томлик. I том, Т., Ёздавнашр, 1959, 183 – б.

*Ясанмай юзга суртади қора,
Қора кунларга қолди Марғилон.*

*Олма анору мевалар кони,
Аммо мевага зор боғбони,
Бугдой нонини кўрмас деҳқони,
Пахта экади, йиртиқ чопони,
Фарғона замин ҳусни Намангон.¹*

Бу сатрларда кўтарилган адолатсизлик муаммоси орқали ўша даврдаги ижтимоий-ахлоқий манзара яққол намоён бўлади.

2. Атоқли жадид мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари

Абай. Туркистон халқларини ахлоқий юксаклик ва маърифат воситасида миллий ўзлигини англаш даражасига кўтаришда қозоқ халқининг буюк фарзанди Абай (1845 -1908) ахлоқий қарашларининг аҳамияти катта.

Абай шеърларида, шунингдек, «Искандар», «Масъуд» дostonларида эзгулик, адолат, мардлик, шижоат сингари фазилатлар ўрнини иллатлар эгаллаб бораётганидан, халқнинг яхшилик билан ёмонликни фарқлай олмайдиган даражага тушиб қолганидан фарёд чекади:

*Оталарга ўхшамай қолди турқинг,
Ёпирай мунча кетди, элим, хулқинг!
Бирлик йўқ, барака йўқ, бузилди феъл,
Қани йиққан давлатинг, боққан йилқинг?²*

«Хулқи кетган», «феъли бузилган», «алдамчи», «сук», «очкўз» сингари, сиртдан қараганда ўз халқига нисбатан бешафқатларча, ҳатто ҳақорат даражасига кўтарилган бу сўз ва иборалар аслини олганда, миллатни жондан ортиқ севган буюк шоир қалбининг аламли йиғисидир.

Шуниси қизиқарлики, Абайнинг ахлоқий қарашлари маълум жиҳатлари билан ғарблик машҳур замондоши, буюк олмон файласуфи, адиби Фридрих Нитцшенинг баъзи қарашларига яқин. Аммо, таъкидлаш керакки, Нитцшедаги ўта кескинлик, ўта беқарорлик Абайга ёт. Шунга қарамасдан, ҳаётбахш нигилизм, қадриятларни қайта баҳолаш, лозим бўлса, бутун миллатни қайта тарбиялаш каби ғоялар Абайга ҳам хос. Хусусан, у халқни ўз феълини ўзгартиришга, бу йўлда, зарурат туғилса, анъанавий ҳаёт тарзидан, ота-боболардан қолган ўғит-мақоллардан, ҳатто асрлар мобайнида менталитетга сингиб кетган чорвачилиқдан ке-чишга даъват этади. Чунончи, Абай ўзининг машҳур «Насиҳатлар» деб аталган ахлоқшуносликка ва амалий ахлоққа доир китобида шундай деб ёзади: «Қозоқларнинг бир-бирига душман бўлишининг, бирининг тилагини иккинчиси тиламаслигининг, рост сўзи кам, мансабпараст,

¹ *Дилшод.* Танланган асарлар. Т., Ё. Ёулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, 72 – 80-б.

² *Абай.* Танланган асарлар. Т., Ё. Ёулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995, 15-б.

ялқов бұлишликларининг сабаби нимада? Бунга дунёда ўтган барча донишмандлар шундай жавоб қилади: ҳар қандай ялқов киши - кўрқоқ ва ғайратсиз бўлади; ҳар қандай мақтанчоқ кўрқоқ киши - ақлсиз, нодон бўлади; ҳар қандай ақлсиз нодон киши - орсиз бўлади; ҳар қандай орсиз киши - ялқов, киши олдида тиламчи, очкўз, суқ бўлади; бундай ҳунарсиз кишилар ҳеч қачон бировга дўст бўлмайди. Бу иллатларнинг ҳаммаси тўрт оёқли молни кўпайтиришдан бошқа нарса хаёлига келмайдиган кишилардан чиқади. Агар инсон экин-тикин, илм-хунар, савдо ишлари билан шуғулланса, бундай ёмон фазилатлар (яъни иллатлар - А.Ш.) унга доримаган бўлур эди».¹

«Насихатлар» рисоласининг бошқа бир ўрнида Абай мақолларни таҳлил этиш орқали, юқорида айтганимиздек, маълум маънода анъанавий қадриятларни қайта баҳолашга интилади: «Бизнинг қозоқларни айтиб юрган мақоллари ичида, - дейди Абай,- ишга яроқлиси ҳам, яроқсизиси ҳам бор. Баъзилари яроқсиз бўлиши у ёқда турсин, ҳатто на мусулмончиликка ва на одамгарчиликка тўғри келади. Аввало: «Фақир бўлсанг - орсиз бўл!» дейишади. Ордан айрилиб тирик юргандан кўра, ўлган афзал... «Олтинни кўрса фаришта ҳам йўлдан озади», дейишади. Садқаи фаришта кетгурлар-эй! Бу шунчаки уларнинг ўз шум ниятларини маъқулламоқчи бўлиб айтганлари эмасми?... Бошқа бир ўринда мана бундай дейди: «Ярим кунлик умринг қолса ҳам, бир кунлик мол йиғ», «Ўзингда йўқ бўлса, отанг ҳам душман», «Мол - одамнинг жигар гўшти», «Моли кўпнинг - юзи ёруғ, моли йўқнинг юзи - чорик», «Еган оғиз уялар», «Олағон кўзим берағон»... Бундан маълум бўлдики, қозоқлар тинчлик учун ғам емас экан, балки аксинча мол-дунё учун ғам чекар экан... Агар моли бор бўлса, ўз отаси билан ҳам ёвлашишдан уялишмас экан... Ишқилиб, ўғрилиқ, шумлик, тиланчилик, қўйинг-чи, шунга ўхшаш ярамас фазилатлар (яъни иллатлар) билан мол топса ҳам буни айб санамаслигимиз керак экан».¹

Яна бир жойда эса буюк мутафаккир имон ҳақида сўз юритиб, баъзи мақоллар тўғрисида тағин шундай дейди: «Имонга шак келтирган бандаларни Аллоҳ таоло афу этмайди ва пайғамбаримиз ҳам шафқат қилмайди, бу мумкин ҳам эмас. «Қилич устида шарт йўқ», «Худой таолонинг кечмас гуноҳи йўқ», деган қалбаки мақолларга суянганнинг башараси қурсин!».²

Абай ўз миллатини ниҳоятда севган инсон. У ҳеч кимни ҳақорат қилмоқчи ёки камситмоқчи эмас: бу аччиқ гаплар халқ дардида ўртанган мутафаккирнинг аламли фикрларидир. Абай одамларнинг торлашиб, майдалашиб кетаётганидан, ердаги ўз инсоний вазифаси ва масъулиятини бажармаётганидан ғазабланади: «Сукротга оғу берган, Ионна Аркни оловга ташлаган, Исони дорга осиб, Пайғамбаримиз салаллоҳу алайҳи вассалламини туянинг ўлимтигига кўмган ким? Халқ! Шундай бўлгач, халқда ақл йўқ. Йўлини топ-да, халққа раҳнамолик қил».³

Кўриниб турибдики, буюк қозоқ мутафаккирининг ахлоқий идеали -

¹ Ёша манба, 52 – б.

² Ёша манба, 82 – 83-б.

³ Ёша манба, 91-б.

халққа раҳнамолик қила биладиган одам. Албатта, у ало одам эмас, лекин ало одам вазифасини маълум маънода бажара оладиган инсон. Бундай инсонни тарбиялаб вояга етказиш, лозим бўлса, яратиш (маънавий жиҳатдан) мумкин: «Одам онадан ақлли бўлиб туғилмайди, - дейди Абай, - балки туғилганидан кейин, дунёда нима яхши, нима ёмон эканлигини эшитиб, кўриб, ушлаб, топиб, зехн кўйиб ақлли бўлади». Бошқа бир ўринда эса, мутафаккир, мана бундай дейди: «Агар давлат менинг қўлимда бўлганида, инсон фарзандини тузатиб бўлмайди, деган одамнинг тилини кесиб ташлардим...».¹ Бу фикрлар Абай ахлоқий қарашларининг инсонга ишонч ва ҳаётбахш нигилизмга асосланганини таъкидлаб туради.

Шундай қилиб, Абай туғма ахлоқийликни бутунлай инкор этмасда, инсоннинг ахлоқий даражаси тарбия билан боғлиқлигини қатъий уқтиради. Айни пайтда тарбияга ва ах-лоқий даражага муайян ижтимоий муҳитнинг, замоннинг таъсирини асосий сабабчи деб билади: «Инсон боласини замона парвариш қилади, кимда-ким ёмон бўлса, айб замондошларида», - дейди файласуф-шоир.² Унинг ҳақлигини инсонни ахлоқий-маънавий жиҳатдан анчагина тубанлаштириб, уни эътиқодсизлик, ёлғончилик касалига мубтало қилиб кўйган мустамлакачилик ва, айниқса, шўролар замонасининг салбий таъсирида яққол кўришимиз мумкин.

Абайнинг ҳаё, уят, инсоф, оқиллик, адолат сингари фазилатлар ва мақтанчоқлик, олифтагарчилик, керилиш, ёл-ғончилик, очкўзлик каби иллатлар ҳақидаги фикрлари ҳам диққатга сазовор. Чунончи, у уят тушунчасини икки хил маънога эга эканлигини айтади. Биринчиси, одам ўзи уят бўларлик иш қилмайди, лекин ўзганинг уятли ишидан уялади. Бунинг сабабини мутафаккир уятли иш қилган одамга нисбатан туғилган ачиниш ҳиссида эканини таъкидлайди. «Иккинчиси шуки,- дейди Абай, - қилган ишинг ҳам шариятга, ҳам ақлга, ҳам обрў-эътиборга зид бўлади: сен бундай ишни билмасдан, ё ғафлат босиб, ё эса нафс балосида қилиб қўясан. Мана буни чин маънодаги уят деса бўлади». Ана шу иккинчи маънодаги уятни мутафаккир виждон билан боғлайди, уни виждон азобининг ташқи кўриниши тарзида тал-қин қилади: «Баъзан уятли кишилар уйқудан, иштаҳадан қолади, ҳатто чидаёлмай ўзини-ўзи ўлдирадиганлари ҳам бўлади. Уят кишининг ор-номуси, ўз ярамас фазилатларига (яъни иллатларга - А.Ш.) қарши ички исёнидир».³

Умуман олганда, Абайнинг шеърий асарларида ва, айниқса, «Насихатлар» рисоласида кўтарилган ахлоқий муаммолар бугунги кунда ҳар жиҳатдан илмий тадқиққа лойиқ. Гарчанд, буюк Туркистон мутафаккири кўпгина иллатлар ҳақида ўз халқига нисбат бериб фикр юритсада, улар, баъзи бир истисноли - фақат қозоқларнинг анъанавий турмуш тарзига тааллуқли жиҳатларни ҳисобга олмаганда, умумтуркий аҳамиятга молик ахлоқий нуқсонлардир. Шу боис Абайнинг ахлоқшунослик борасидаги фалсафий-назарий ҳамда амалий-дидактик фикрлари ва талқинлари биз учун доимо қимматлидир.

¹ Ёша манба, 91-б.

² Ёша манба, 91-б.

³ Ёша манба, 91-б.

Анбар отин. Туркистон маърифатчиларларининг яна бир йирик намояндаси Дилшоднинг шогирди Анбар отиндир (1870 - 1914). Унинг ахлоқий қарашлари лирик-фалсафий шеърларида ва «Қаролар фалсафаси» (1910) рисоласида ўз аксини топган.

Анбар отин ҳам инсон ахлоқий даражасини ақл, илм-маърифат билан боғлайди ва ижтимоий тараққиётга ақлий ҳамда ахлоқий юксаклик орқали эришиш мумкин, деган ақидага амал қилади. Унинг асарларида ахлоқсизлик ботқоғига ботиб бораётган жамият танқид қилинади, шариат ва тариқат намояндаларининг айниб кетганлиги, бойлардан инсоф кўтарилганлиги ҳақидаги фикрлар мардона илгари сурилади. «Муқимийга», «Мингбоши кал Омил ҳажви», «Олимжон ҳожи таърифи» каби шеърларида ана шу йўналишни кўриш мумкин. Танқидий-бадий шаклдаги бу йўналиш «Қаролар фалсафаси» рисоласида фалсафий-таҳлилий шакл касб этади.

«Қаролар фалсафаси» асари асосан бир-бирининг зидди бўлмиш икки муаммо - ижтимоий адолат ва ижтимоий зулм тушунчаларига бағишланган. Рисола кўп ўринларда фалсафий-мажозий талқинлардан иборат. Чунончи, рисола давомида, айниқса унинг биринчи фаслида, қора ва оқ рангларнинг мажозий ҳамда ботиний моҳияти ўзига хос тарзда ифодаланади. Қора меҳнати туфайли дунёни яшнатаётган инсонлар қалбининг оқлиги, оқ танаю оқ билак кимсалар қилаётган ишларнинг қоралиги таъкидланади ва улар шу орқали ахлоқий мазмун касб этади. Анбар отин шундай деб ёзади:

«Ул қаро халқ офтоб сўзанида меҳнат қилиб, ўзлари ҳар қанча куйганлари ҳолда, ҳосилларини ҳамтовоқларига тухфа қилурлар. Мисол андоқдурки, қазон бовужуд қорадур, ўзи ўтда куйиб қаро бўлғони ҳолда овқат пишуриб одамларни тўйдирур.

Қаролар бордурларки, алар ўзлари қаро бўлғони ҳолда, маърифат нури сийратларида тўладур ва ул нурларни фасоҳат ва тил дурдоналари воситаси ила оламга оқ шуъла сочарлар. Мисол улдурки, қаро чароғ ўзи қаро ёғ, куюндиға гирифтор бўлғони ҳолда, нури илан кулбани равшан қилур».¹

Рисоланинг иккинчи фаслида Анбар отин ўша даврдаги аёллар аҳволини, уларнинг бевосита ва билвосита ижтимоий камситишлар натижасида ўз иқтидори, истеъдоди, латофатини намоён қила олмасликларини айтиб ўтади. Улар, ҳатто, кўча-кўйларга зарурат юзасидан, масалан, қариндош-уруғларини кўргани бориш учун чиққанларида, эски паранжига ўраниб, кампирлар каби букчайиб юрадилар. Чунки, агар қадди-қоматини адл тутиб, ёки очилиб-сочилиб юрсалар, уларга эркаклар тажовуз қилишлари мумкин. Бундай ахлоқсизликнинг илдизи ижтимоий адолатсизликка бориб тақалади: камбағаллиги туфайли уйланиш, оила бошлиғи бўлиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган бундай эркаклар шайтон васвасасига тушиб, шаҳвоний нафсларини тиёлмай қоладилар. Лекин тараққийпарвар шоира келажакка катта ишонч билан қарайди: бу ижтимоий-ахлоқий иллатлар албатта ўтиб кетади, хурлик, тенглик замонлари келади. Мана, бу ҳақда Анбар отиннинг ўзи нима дейди:

«Бир замони бўлурки, камина муштипар каби олижаноб орзу қилғондан

¹ *Анбар Отин.* Танланган асарлар. Т., Ё. Ёулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970, 84-б.

зиёда бўлур... аларни мазлумалар авлоди хатарсиз таваллуд ўлуб, яхши парвариш топуб, хушрўй ва хушхўй, ботамиз ва ватандўст, серғайрату меҳмондўст бўлуб, камолға етур. Ул замонда барча халқ соҳибжамол бўлур...

Ул замонда одам ахлоқи ул даражаға етурки, хуруси мижоз гала хотунлик русумини тарк этар ва ҳар эр битта хотин ила фароғатвор кун кечирғай...

Ул вақт қизлар илми дунёвий таҳсилиға муяссар бўлуб, урфон тахтида қарор топиб, эллар ва улуғлар сафиға дохил бўлурлар, алар ҳайрат ва меҳнатда эрларға ҳамфо ва ёвар бўлуб, обрў топиб, ҳурмат ва икромға сазовор бўлурлар».¹

Анбар отин адолатли подшо муаммосига алоҳида тўхталиб, ўша давр учун ниҳоятда оригинал, кутилмаган ва ҳозирги замонда ҳам аҳамиятини йўқотмаган фикрларни билдиради. У, даставвал «Ўрус келди!» деганда ҳамма маърифат аҳли, энди халқнинг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаёти яхши томонга ўзгаради деб кутганини, лекин бу ишонч оқланмаганини, аксинча, «ўрус подшоҳ мусулмонларға заррачайинки ҳаловат бермаганини» айтади. Баъзи бир руслар ҳукмронлигини оқлаганларга қарши шундай дейди:

«Агар ўрус шоҳи дарҳақиқат одил бўлса, ва анинг хоҳиши қарам халқлар ҳам ўрус мисоли озод бўлсун ва барча халойиқ ўрус бирла баробар бўлиб, рўзғор кечирсун деса, аморат ва ҳукмронлиқ қонунларини адл бирла таҳрир қилсун, ҳукмронлиқ қонунини дин қоидаларидин мустасно вужудға келтирсун, дин аҳлини ибодат борасида ҳомий билиб, давлат ва билимдонликни халқ рўзғоридин кашф этсун. Халойиқ додиға, розиға кулоқ берсун».¹

Хўш, бу мустамлакачилик ва адолатсиз тузумдан қутулишнинг йўли борми? Анбар отин унинг икки йўлини айтиб ўтади. Бири - ақлни инсон ўзига вазир қилиб, фалсафий мушоҳада ёрдамида иш кўриш орқали бунга эришиш мумкин: «Вақтики илм даража қилиб, фалсафа равнақ топса, бу чигилларим кушода бўлур. Фалсафа ибораси ила қарши ва зид сўзларни муқоййяса қилғонда бу чигиллар очилур».² Иккинчи йўл эса ўз ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя этиш мақсадида амалий ҳаракат қилиш, мустамлакачилик зулмига ва адолатсизликка қарши бирлашмоқ, қўлда қурол билан чиқмоқ. Бу йўлни шоира шундай ифодалайди: «... албатта, ақлу идрок ва жамоатға тақя қилиб, барча шайх сўфийлардан йироқ ва барча тарсу ваҳмдин эмин бўлиб, золимларға қарши мубориза қилмоқ, яккаликдан ҳазар қилмоқ, бу тадбирлар ила зулмни нобуд этиб, зулматни бартараф қилмоқ зарурдир».³

Албатта, Анбар отиннинг барча ахлоқий қарашларини мутлақ тўғри деб қабул қилиш ножоиз. Чунончи, у сўфийлик тариқатларининг ҳаммасини моҳиятан реакцион, деган фикрни илгари суради ва сўфийларни мустамлакачи амалдорлар раъйига қарайдиган расмий дин пешволари билан чалкаштириб юборади. Лекин, шунга қарамасдан, Анбар отиннинг асарлари, айниқса, «Қаролар фалсафаси» рисоласи ҳозирги кунда ҳам ижтимоий-ахлоқий аҳамиятини йўқотган эмас.

¹ Ёша манба, 94 – 95-б.

² Ёша манба, 104 – 105-б.

³ Ёша манба, 107-б.

Бундан ташқари, Анбар отин шоира ва файласуф олима сифатида ҳам, шахс сифатида ҳам кишини ҳайратга соладиган даражада матонатли, покиза инсон, юксак ахлоқ эгаси бўлган. У умрини Туркистон халқлари маънавиятини юксалтиришга бағишлади, ногирон бўлишига қарамай, адолат лашкарининг паҳлавони бўлиб курашди. Бугунги кунда мустақил Ўзбекистонимизга бу том маънодаги қахрамон аёл орзу қилган кунлар келди, Анбар отиннинг олимона ва шоирона башорати амалга ошди.

Абдулла Авлоний. Туркистон маърифатпарварлари орасидаги яна бир мутафаккир таълимшунос, педагог ва ахлоқшунос Абдулла Авлонийдир (1887 - 1934). Унинг XX аср бошларида Туркистонда машҳур бўлган «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» (1913) асари ахлоқий муаммоларга жаҳидчилик нуқтаи назаридан ёндашиши, кўпчиликка тушунарли тилда ёзилгани билан ажралиб туради. Агар Анбар отиннинг «Қаролар фалсафаси» рисоласида долзарб ахлоқий муаммолар мажозий-фалсафийлик, илмий-назарий хулосалар орқали ёритилса, Авлоний асарида фазилатлар ва иллатларга кўпроқ таъриф бериш, уларни шарҳлаш йўли устуворлик қилади.

Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарида анъанавий-фалсафий ёндашув бўлмиш антропологик нуқтаи назар бўртиб кўзга ташланади. Аммо бу ёндашувнинг янгиланган моҳияти шунда эдики, тадқиқот объекти сифатида макон ва замондаги умумий мавҳумий инсон эмас, балки, муайян, XX аср бошларидаги, миллий озодликка, янгича ҳаёт тарзига интилишни ўз олдига ният қилиб қўйган Туркистон фуқароси олинади. Ана шу янги инсон тарбияси бош масала тарзида ўртага ташланади.

Файласуф-педагог, аввало, миллатни тарбиялашни ўз устига олган тарбиячи муаммосига тўхталади: оталар - тўйчи, улоқчи, базмчи, илм қадрини билмаган, муаллимлар - ўзлари тарбияга муҳтож, дорилмуаллиминни тугатиши керак бўлган, мударрислар эса - дарслари беимтиҳон, ислоҳ яқинига йўламайдиган кишилар. Шу боис миллат ёшлари тарбиясини усули жаҳид тарафдорлари - таълим-тарбия тизимини замонавийлаштиришга, ислоҳ қилишга интилаётган зиёлилар қўлга олишлари керак. Авлоний Русия ҳукумати у ер-бу ерда янгича мактаблар очгани - шунчаки жаҳон жамоатчилигини чалғитиш эканини, очиқ бўлмаса ҳам, ишора билан айтиб ўтади. Ҳукумат ҳаммининг отаси, ўз фуқаросининг болаларини тарбия қилмоғи лозим. Русия ҳукумати эса ўгай; ўгай бўлса ҳам, у ер-бу ерда мактаб очиб, болаларни текин ўқитади, дейди у. Авлоний ана шу «ўгай тарбиядан» кўра миллий тарбиямиз усулларини янгилашни афзал билади ва ўз даврини «тарбиянинг замони» - тарбиянинг айна вақти деб атайди. Унинг бу борадаги қарашлари ҳануз ўз кучини йўқотмаганлигини; тарбия - ҳозир ҳам жамият учун долзарб муаммо эканини Президент Ислом Каримов машҳур нутқларидан бирида (1995 йил 23 феврал) Авлонийдан мана бундай деб кўчирма келтириш йўли билан таъкидлайди: «Маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлоний ёзганидек, «Тарбия бизлар учун ё ҳаёт - ё мамот, ё нажот - ё ҳалокат, ё саодат - ё фалокат масаласидир».¹

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоқ каби муқаддасдир. Т., Ўзбекистон, 1996, 37 – 38-б.

Авлоний тарбияни, қадимгилар ва Ўрта асрлар мусулмон Шарқи мутафаккирлари анъаналарига суяниб, учга бўлади: бадан тарбияси, фикр тарбияси, ахлоқ тарбияси. Шулар орасидан ахлоқ тарбиясига алоҳида урғу бериб, уни «инсонларга энг муҳим, зиёда шараф, баланд даража бергувчи» тарбия деб баҳолайди. Фазилатларни файласуф-педагог яхши хулқлар, иллатларни эса - ёмон хулқлар деб атайди. Фатонат, диёнат, шараф, ҳаё сингари мусулмон Шарқи учун анъанавий бўлган фазилатлар шарҳи билан биргаликда Авлоний виждон, Ватанни суймак сингари Туркистон минтақаси учун янги талқинда тақдим этилган фазилатлар ҳақида алоҳида тўхталади. Ватанни суймоқ, лозим бўлса, унинг йўлида жонини фидо этмоқ юксак ахлоқий инсонга хос фазилатдир. Инсон Ватанни танламайди. «Биз туркистонликлар ўз Ватанимизни жонимиздан ортиқ суйдигимиз каби, араблар Арабистонларини, қумлик иссиқ чўлларини, эскимўлар шимол тарафларини, энг совуқ қор ва музлик ерларини бошқа ерлардан зиёда суярлар. Агар суймасалар эди, ҳавоси яхши, тириклик осон ерларга ўз ватанларини ташлаб ҳижрат қилурлар эди», - деб ёзади бир ўринда Авлоний.¹

Виждон эса Авлоний наздида, инсон ниятлари ва қилмишларини акс эттирувчи энг мусаффо ахлоқий кўзгудир, «инсон ақли ва фикрининг ҳақиқий мезони».

Шунингдек, жадид ахлоқшунослигининг алломаси интизом, иқтисод, идрок ва зако сингари ўша даврларда ҳали кўп қулоқ ўрганмаган фазилатларни ҳам алоҳида эътибор билан назарий-амалий таҳлилдан ўтказди, ўқувчига иложи борича қисқа ва лўнда тарзда тақдим этишга интилади.

Абдулла Авлоний ўз рисоласида «ёмон хулқлар»га - иллатлар таҳлилига катта ўрин ажратади. Миллат тараққиётига энг кучли тўсиқ бўладиган иллатлардан бири сифатида аллома жаҳолатни келтиради, жаҳолатни инсониятнинг энг зўр душмани ва ёмон хулқларнинг бошлиғи, деб таърифлайди. Авлоний ғазаб, шаҳват, ҳасад, кизб, тама сингари иллатларга ҳам атрофлича тўхталади.

Шуниси диққатга сазоворки, Абдулла Авлоний ахлоқшунослик тушунчаларининг фақат педагогик эмас, балки ҳам фалсафий, ҳам бадий жихатдан талқинини беради. Чунончи, у муайян ахлоқшунослик тушунчаси ёки ахлоқий меъёрнинг содда, лўнда таърифини тақдим этар экан, баъзи ҳолларда Суқрот, Афлотун, Арасту, Ибн Сино сингари ҳақимларнинг фикрларини исбот тарзида келтирса, гоҳо уларни назмий тизмалар билан ўқувчига етказишга ҳаракат қилади.

Умуман олганда, Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» рисоласи XX аср Туркистон ахлоқий тафаккурида салмоқли ўринни эгаллайдиган, ҳам назарий, ҳам амалий ахлоқ муаммоларини фалсафий ва педагогик ёндашув орқали ҳал этишга бағишланган йирик асардир.

Абдурауф Фитрат. Туркистон маърифатчилари ахлоқшунослигида том маънодаги миллий қахрамонимиз Абдурауф Фитратнинг (1884 - 1938) «Нажот йўли» («Раҳбари нажот») асари ва, айниқса, «Оила ёки оила бошқариш

¹ Авлоний А. Ёсон миллат. Т., Шарқ, 1993, 94-б.

тартиблари» (1914) китоби алоҳида ўрин тутди. Аввало, шуни айтиш керакки, «Оила» ўзгача бир шиддатли услуб билан ёзилган. Унда ҳам танқидий рух, ҳам даъват руҳи кучли. Фитрат она-Туркистонни озод кўришни истайди, бунинг учун ҳар бир туркистонлик оила, ахлоқ, аъмол ва эрк ўчоғи бўлмоғи лозим. Мутафаккир янги оилани ана шу тартибда қуришга даъват этади. Ҳар жиҳатдан соғлом бўлган оила етиштирган фарзандларгина миллатни юксакка кўтара олишини, уни истибдоддан қутқаришини айтади: «Бу дунё кураш майдонидир. Бу майдоннинг қуроли соғлом жисму тан, ақл ва ахлоқдир. Лекин ана шу қурол-аслаҳамиз синиб, занг босиб чириб кетган. Шундай қуроллар билан бу дунёда бизга на саодат ва на роҳат бор...», - дейди алам билан Фитрат.¹

Ватанпарварлик ва миллатпарварлик тамойилларидан келиб чиқиб, муаллиф китобнинг биринчи қисмига, маълум маънода меъёрий дастуриламал тарзида тартиб беради. Ундан ҳар бир янги оила қурмоқчи бўлган туркистонлик кичик ҳажмдаги ахлоқий-маиший, гигиеник-саломатлик қомуси сифатида фойдаланиши мумкин эди. Бундан таш-қари, асарда оиланинг моддий томонлари, ташкил топгандан бошлаб, бузилишигача бўлган ҳолатларнинг ахлоқий асослари тўғрисида ҳам тўхталиб ўтади.

Китобнинг иккинчи қисми фарзанд тарбиясига бағишланган. Фитрат ҳам тарбияни анъанавий йўналишда талқин этади: жисмоний тарбия, ақлий тарбия ва ахлоқий тарбия. Ана шу уч тарбия уйғунлигида ҳақиқий инсон камол топади, деб ҳисоблайди муаллиф. Китобнинг бу қисмида Фитрат, маълум маънода, ўзига хос ахлоқий тарбия назариясини тақдим қилади. У ихтиёр эркинлиги муаммосини майл тушунчаси орқали ўртага ташлайди: бахт майли, фаолият майли, алоқа майли, бошқаларга меҳр-муҳаббат майли ва ҳ.к. Буларнинг ҳаммасида ҳам инсонни жамият аъзоси сифатида, ижтимоий мавжудот сифатида олиб қарайди. Шунингдек, у иззат-нафс, айниқса, ирода масаласига алоҳида тўхталиб ўтади. «Ирода ва ихтиёр» сарлавҳаси остидаги кичик бобда Фитрат фарзандни иродали қилиб тарбиялашга даъват этади, ирода тарбиясининг тўрт банддан иборат қоида-бос-қичларини тақлиф этади. Болани иродали қилиб тарбиялашда ота-онанинг зўри эмас, балки болага бериладиган муайян эркинлик муҳим эканини таъкидлайди. «Ота-оналарнинг ҳақ-ҳуқуқлари» бобида ҳам балоғатга етган фарзанднинг эркинлик даражаси ҳақида фикр юритилади.

Умуман олганда, Фитратнинг «Оила» китобида амалий ахлоқ билан ахлоқ назарияси муаммолари уйғунлашиб кетган. Лекин унда педагогик-дидактик услуб эмас, жанговар чорлов услуби устун. Фитрат учун юксак ахлоқийлик эрк ва эрксеварлик билан мустаҳкам боғлиқ; Туркистон ва туркистонликни озод кўриш, яъни миллий мустақиллик мафқураси китобнинг руҳига сингдириб юборилган. Уни ўқиган киши нафақат ахлоқий фазилатлар нималардан иборат ва уларга қандай эришиш кераклигини, балки миллий озодлик, шахсий эркинлик нима-ю, уни қандай қилиб қўлга киритиш мумкинлигини англаб олади. Шу боис мутафаккир-жадид Абдурауф Фитратнинг «Оила» асари Туркистон миллий Уйғонишида бениҳоя катта рол ўйнади, дейиш мумкин.

¹ *Фитрат А.* Оила. Т., Маънавият, 1998, 60-б.

Айни пайтда у ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган ажойиб ахлоқий-маърифий рисола сифатида алоҳида эътиборга молик.

XIX аср охири ва XX аср бошларида аёлларнинг илмли, ҳар жиҳатдан юксак ахлоқ-одоб эгаси бўлишлари учун зиёлилар орасида жиддий ҳаракат авж олади. Зеро, оиладаги бола тарбияси, яъни ёш авлод тарбияси асосан оналар қўлида экани ҳаммага аён бўлиб қолган эди. Таъкидлаш жоизки, илғор, зиёли аёллар нафақат қизлар мактабларини очиб мактабдорлик қилиш, балки ахлоқий-тарбиявий рисолалар ёзиш йўли билан ҳам бўлажак зиёли оналарни вояга етказишга ҳисса қўшадилар. Шу жиҳатдан **Олимат ул-Банот**нинг Санкт-Петербургда 1898 ва 1899 йилларда икки марта нашр этилган «Муошарат одоби» («Турмуш одоби») асари ўз вақтида катта аҳамиятга эга бўлди. «Агар хотун ўқиган бўлса, ўзининг ким эканлигини, вазифаси нимадан иборат эканлигини шак-шубҳасиз билади. Болаларини эса гўзал тарбия қилади, эри билан яхши муомалада бўлади ва ниҳоят Аллоҳ таолонинг амрига мувофиқ ҳаёт кечиради», - дейди рисола муаллифи.¹ Унда аёлларнинг турмушдаги ўрни, оилавий вазифалари, эр-хотин орасидаги муносабатлар, болалар тарбияси, уй тутиш, никоҳ ва муҳаббат борасида фикрлар билдирилади. Айни пайтда уй хизматчиларига муносабатда инсоф ва адолат юзасидан, уларнинг ҳам уй эгаларига ўхшаш инсон эканликларини ҳисобга олиб иш кўриш лозимлиги таъкидланади, турмушнинг оқилона уюштирилиши учун хизмат қиладиган ибратли маслаҳатлар берилади.

Бошқа бир татар зиёли аёли **Фахр ул-Банот Сибғатуллоҳ** қизининг саксон етти сабоқдан иборат «Оила сабоқлари» (1913) рисоласи эса тарбиянинг турли томонларини бирваракай ўз ичига олади. Ахлоқшунос олима ўз рисоласини, хонимларга, қизлар мактаби шогирдларига оила вазифалари тўғрисида фойдали маълумотлар бериши билан бирга улар учун осон тушуниладиган ахлоқ сабоғи ҳамдир, дейди. У ўн иккинчи сабоқда тарбияни «илмли ахлоқнинг тани, негизи», деб таърифлайди. Асар фалсафий мушоҳадалардан кўра кўпроқ амалий кўрсатмалардан иборат. Айни пайтда унда ҳам маънавиятга, ҳам моддиятга замонавий муносабат масаласи ўртага ташланади, юксак ахлоқли болани вояга етказишда ҳар икки йўналишдаги тарбиянинг муҳимлиги таъкидланади.

3. Жаид матбуотида ахлоқий тарбия муаммолари

XX аср бошларида амалий ахлоқ муаммолари жаид матбуотида кенг ўрин олади. «Тараққий», «Садои Туркистон», «Улуғ Туркистон», «Турон», «Хуршид» сингари газеталарда эълон қилинган ҳажвий ва публицистик асарларда ўша давр боёнларининг қолоқлиги, чор маъмуриятининг тўрачилиги, паранжининг янги замонга мос келмаётгани, талабаларга 5 сўм иона (эҳсон) қилиш ўрнига, беш юзлаб сўмни ресторанларда фоҳишаларга сочаётган ахлоқсиз сармоядорлар қаттиқ танқид остига олинади. Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Ҳамза, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев,

¹ *Олимат ул-Банот*. Муошарат одоби. Т., Мекнат, 1991, 6-б.

Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулхамид Чўлпон каби Уйғониш даврининг буюк намояндалари ўз бадий асарларида ахлоқ муаммоларини дадил кўтариб чиқдилар ва юқоридаги нашрларда ўз публицистикаси билан ҳам фаол иштирок этдилар.

Жадид матбуоти озодликни, Ватанни жондан ортиқ севувчи, илғор, тушунган, ҳар томонлама камол топган эркин Туркистон фуқаросини тарбиялашни ўз олдига вазифа қилиб қўйди. Афсуски, дастлабки феврал инқилоби берган хуррият узокқа чўзилмади. Большевикларнинг 1917 йилнинг 25 октябрида амалга оширган давлат тўнтариши тез орада унинг ютуқларини йўққа чиқарди, Ленин бошчилигида ишлаб чиқилган янги мустамлакачилик режаси асосида барча тараққийпарвар кучлар катағон қилинди. Фалсафий фанлар, шу жумладан, ахлоқшунослик ҳам тараққиётдан тўхтади; улар мафкурага бўйсундирилиб, сохталаштирилди; эркин фикр тағ-туғи билан кўпориб ташланди. Шу сабабли жадидчилик ўз олдига қўйган вазифаларини тўла адо этолмади. Лекин, шунга қарамасдан, Туркистондаги бу маърифатчилик ҳаракати, қисқа муддат фаолият кўрсатган бўлса ҳам, мазлум халқларни маълум маънода уйғота олди.

Шу ўринда яна бир нарсани таъкидлаб ўтмоқ жоиз. Жадидчилик ҳаракати нафақат улкан маънавий-маърифий-ахлоқий мерос қолдирди. Айти пайтда у биз ва биздан ке-йинги авлодлар учун ахлоқий намуналар сифатида хизмат қиладиган, идеалга айлантирилиши лозим бўлган шахсларни вояга етказди. Биз юқорида тилга олиб ўтган жадид мутафаккирларидан ташқари яна шундай сиймолар борки, улар ўз ҳаётларини миллий озодлик ҳаракатини уюштиришга бағишладилар. Улардан бири собиқ Шахрисабз беги, кейинчалик чор армияси генерал-майори Жўрабек Қаландарқори ўғли бўлса, иккинчиси Худоёрхоннинг ўғли, Жўрабекнинг куёви Фансуруллобекдир.

Жўрабек рус истилочиларига қарши бир неча йил курашиб, бу шароитда муваффақият қозонишнинг имкони йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, асирлик пайтида Туркистон генерал-губернатори Кауфманнинг таклифи билан чор армияси хизматида ўтади - тинч йўл билан, «ичкаридан туриб» курашиш лозимлигини англаб етади. У саркарда сифатида рус зобит ва аскарлари орасида ҳам, миллий зиёлилар орасида ҳам жуда катта обрўга эга эди. У умрини Ватан, миллат озодлигига бағишлади, жадидчилик ҳаракатининг аввалги сафларида бўлди. Профессор Шариф Юсупов Сирдарё вилояти губернаторининг Жўрабек устидан ёзган махфий чақув хатидан генерал Жўрабек «Таржимон» газетасининг жонкуяр тарғиботчиси экани, унинг усули жадид билан қизиқиши, ўаспирали Тошкентга келганида у билан учрашгани ҳақидаги парчани келтиради ва Фурқат-нинг жадидчилик қарашлари генерал Жўрабек таъсирида шаклланганига ишора қилади.¹ Жўрабек 1876 йилда Санкт-Петербургда бўлиб ўтган Шарқшуносларнинг III халқаро конгрессида иштирок этади, у тараққийпарвар рус ва жаҳон адабиётидан ҳам яхши хабардор эди. Унинг Лев Толстой ҳақидаги фикрини рус зиёлиларидан бири шундай келтиради: «Граф Л.Толстой ҳақида Жўрабек эҳтиром билан гапиради: у

¹ Қаранг: Юсупов Ш. Худоёрхон ва Фурқат. Т., Шарқ, 1995, 86-б.

донишманд адиб ва нимаики ёзса, ўзи хис қилиб ёзади. Бунақаси сизларнинг ҳам, бизларнинг ҳам ёзувчиларимиз орасида кам топилади».¹

Фансуруллобек эса ўзбек жаидларининг биринчи газетаси бўлмиш Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг «Хуршид» газетасида етакчи ходим эди. Шунингдек, бошқа нашр-ларда ҳам фаол иштирок этарди. У ҳам генерал Жўрабек каби Фурқатнинг эҳтиромига сазовор бўлган зиёли эди. Афсуски, мустамлакачилар улардан каттиқ ўч олдилар: Фурқат алдов йўли билан хорижга чиқариб юборилиб, қайта Ватанига киритилмади, генерал Жўрабек Қорасувдаги боғ ҳовлисида сирли равишда ўлдирилди, Фансуруллобек эса кейинроқ, Сталин даврида ГПУ ертўласида жон таслим қилди.

Ёшларимизнинг ҳар бири бундай фидойи, ватанпарвар, асл зиёли сиймоларни яхши билишлари ва унутмасликлари керак. Зеро, улар биз учун ҳақиқий ахлоқий намуналардир. Айни пайтда улар ёдини, «элим деб, юртим деб ёниб яшаган» улуғ инсонлар хотирасини эъзозлашнинг ўзи ҳам ахлоқийлик тимсолидир.

4. Кейинги даврлар ўзбек ахлоқшунослиги

XX асрнинг 30 йилларида Шўролар Иттифоқида дахшатли қатоғонлар бошланди. Миллионлаб одамлар қамалди, сургун қилинди ва отиб ташланди. Айниқса зиёлилар бошига оғир кулфатлар ёғилди. Жаидчилик «илдизи билан кўпориб ташланди», улар асосан жисман йўқ қилиндилар. Ўзбекистонда янги мустамлакачилик сиёсати тўла йўлга қўйилди. Бутун Иттифоқ бўйлаб ахлоқсизликнинг энг тубан кўринишлари ахлоқийлик деб эълон қилинди ва шахс эркинлиги, инсоннинг яшашга бўлган ҳуқуқи тоталитар тарзда поймол этилди. Бундай шароитда ахлоқий раванқ, ахлоқшуносликнинг тараққиёти тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди.

Дарҳақиқат Шўролар даврида ахлоқшунослик фан сифатида умумтаълим мактабларида ҳам, ўрта махсус ўқув юртларида ҳам, олий таълим тизимида ҳам ўқитилмас эди. Фақат 70-йилларга келиб, у олий ўқув юртларида факултатив тарзда, 70-йилларнинг иккинчи ярмидан қаътий ўқув режа асосида “Этика” номи билан ўқитила бошланди. Бундай, “сусткашлик”нинг сабаби шунда эдики, ахлоқ умумбашарий ва миллий қадриятлар тизими сифатида коммунистик партиявийлик, синфийлик ва пролетар диктатурасининг бир ёқламаликдан иборат, тор, аксилдемократи доирасига сиғмасди. Натижада ахлоқ илмида фақат рухсат берилган муаммолар марксчилик таълимотига мос келадиган ўтмиш файласуфлари меросини тадқиқ этиш каби ҳоллар ахлоқшунослик фанининг сохталаштирилишига олиб келди, унда тафаккур эркинлиги мантиқийлик, тарихийлик ва олимона холислик тамойиллари бузилди. Бу эса илмий кадрлар танқислигини вужудга келтирди, бу танқислик, афсуски, ҳозир ҳам бартараф этилгани йўқ. Зеро етмиш йилдан ортиқ давом этган тазйик остида вужудга келган бўшлиқни беш - ўн йил ичида тўлдириш мумкин эмас.

¹ Ёша манба, 88-б.

Фақат Россияда ахлоқшунослик бошқа қарам республикаларга нисбатан бир оз ривожланди. Бу борада О. Дробницкий (“Проблемы морали”, “Проблемы праввенности”, И.Фролов («О человека и гуманизме») А.Гусейнов (Золотое правило провенности)), “Краткая история этики”), А.Иванов, (“История этики древинего мира”, “История этика средневоков”), сингари рус олимларининг тадқиқотларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Ўзбекисонда эса ахлоқшунослар бармоқ билан санарли эди. Боз устига, улар учун ахлоқшуносликнинг долзарб муаммолари ва назарий масалаларини кўтариб чиқиш мумкин эмасди, бу - марказ олимларинин иши эди. Бизда асослан кийиниш одобига, ўзни тутишга оид мақола ва китобчалар нашр этиларди. Уларда ўзбек ёшларининг кийиниши, қизларнинг сочларини кесиш - кесмаслиги каби “миллий” ахлоқий муаммолар кўтариларди. Миллий минтақавий ахлоқий тафаккур тарихига доир асарлар эса, юқорида айтилганидек, бир ёқламалик табиатига эга эди. Шундай қилиб, марказдаги рус олимлари ҳам, ўзбек ахлоқшунослари замон тазйиқи остида ўз истедодларини тўлалигича намаоён этолмадилар.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг илмда, шу жумладан ахлоқшуносликда ҳам таффакур эркинлиги учун йўл очилди. Биринчи навбатда тоталитар тузум тақиқига учраган миллий - минтақавий маънавий меросимизни нашр этиш, зиёлиларни ва халқни улардан хабардор қилиш имкони туғилди. Қисқа муддат ичида муқаддас китобларимиз ва буюк файласуф - ахлоқшуносларнинг асрлар мобайнида минтақада махур бўлиб келган асарлари чоп этилди. Қуръони карим, тафсирлар, имом Бухорийнинг тўрт жилдлик Жоме ас - саҳих, Имом Термизийнинг “Шамойили Мухаммадия” хадислар тўпламлари, Абу Лайс Самарқандий, имом Ғаззолий, Ахмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд, Азизиддин Насафий, «Хусаин Воиз Кошифий каби ўнлаб алломаларининг ахлоққа доир китоблари ҳалқимизга етказилди. Навоийнинг “Маҳбуб ул - қулуб”, “Насойим ул - муҳаббат” асарлари илк марта қисқартирилмасдан, бузилмаган ҳолда нашр қилинди. Илмий тил билан айтадиётган бўлсак, ахлоқшунослик тарихига доир холис тадқиқотлар олиб борилиши учун материаллар манбаалар хазинаси пайдо бўлди. Ҳ.Шайхова, Й.Жумабоев, Ҳ.Алиқулов сингари ахлоқшуносларнинг ахлоқ назарияси ва ахлоқий тафаккур тарихига доир янги, холисона илмий ёндашув асосида яратилган асарлари илмий жамоатчилик ва кенг китобхонлар оммасига етиб борди. Ахлоқшунослик фанидан ўзбек тилида илк ўқув адабиётлари пайдо бўлди.

Шундай қилиб, ҳозирги пайтда Ўзбекистонда ахлоқшунослик тараққиёти учун зарур барча шароитлар яратилган. Энди гап ўша шароитлардан фойдаланиб, кенг қамровли назарий ва тадқиқотлар олиб бориш, ўзбек ахлоқшунослиги тадрижий тарзда ривожлантириш ҳамда уни жаҳон миқёсига олиб чиқишда қолди, холос. Ахлоқшуносларимизнинг янги авлоди бу ишни шараф билан уддаладилар деган ишончдамиз

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., Ўзбекистон, 1995.
2. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т., 1993.
3. Ризо Ш. Маърифатпарварликдан маърифатчиликка. «Тафаккур» журнали, 1995, 1-сон.
4. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ - Янги аср авлоди, 2003.
5. Ўзбек шоирлари баёзи. Дилшод. Анбар отин. Т., Фан, 1994.
6. Муҳаммадждонова Л. Атоқли жадиид шоирлари ахлоқий қарашларининг ижтимоий-фалсафий хусусиятлари. 09.00.05 – Этика ихтисослиги бўйича фалсафа фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т., 2005.
7. Қосимов Б. Миллий уйғониш. Т. Маънавият, 2002.

VII БОБ

АХЛОҚНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ВА ИХТИЁР ЭРКИНЛИГИ

1. Ахлоқнинг келиб чиқиши

Қадимий она сайёрамиздаги ҳаёт одатда уч оламдан иборат деб қабул қилинган. Булар - наботот, ҳайвонот ва башарият олами; уларнинг ўзаро муносабатлари заминимиздаги ҳаётнинг асосий омили ҳисобланади. Ҳар учаласига ҳам пайдо бўлиш, ривожланиш, ўзини муҳофаза қилиш, насл қолдиришга интилиш инстинкти берилган ва ҳаётининг бир кунмас-бир кун ўлим билан ниҳоя топиш қисмати белгиланган. Чунончи, ўсимлик уруғдан пайдо бўлади, ривожланади, синган шохлари ўрнини сирач чиқариб даволайди - муҳофаза қилади, уруғини қолдириб, бир кун қуриydi. Ҳайвон шу хусусиятлар билан биргаликда сезиш аъзолари ва қобилиятига ҳамда муайян даражада идрок этиш ҳислатига эга. Инсонда эса булардан ташқари мулоҳаза қилиш, фикрлаш қобилияти ва уят ҳисси, бир сўз билан айтганда, ақл бор. Уни Имом Ғаззолий олтинчи сезги ёки иккинчи юрак, юрак ичидаги юрак деб атаydi. Ана шу ақл ихтиёр эркинлигини, ихтиёр эркинлиги эса ахлоқни тақозо этади.

Бу фикрни ёйиброқ тушунтириш учун инсоннинг пайдо бўлиши тарихига назар ташламоқ жоиз.

Аввало, шуни айтиш керакки, инсоннинг пайдо бўлиши энг баҳсли муаммолардан бири ҳисобланади. Бу борада бир-бирига қарама-қарши икки қараш мавжуд. Бири - диний, иккинчиси - даҳрийча қараш. Диний-эътиқодий нуқтаи назардан одамни Худо яратган. Даҳрийча қараш эса буни инкор этиб, одамни табиат яратган, у табиатнинг бир қисми, деган ғояни илгари суради. Улар орасида инглиз табиётшуноси Чарлз Дарвин (1809 - 1882) фикрлари алоҳида эътиборга молик.

Дарвин табиий турларнинг танлов йўли билан келиб чиқиши ҳақидаги эволюцион таълимотни яратди. У одам билан одамсимон маймунларнинг қардошлигини исботлашга уринди, бироқ у тўғридан-тўғри одам маймундан тарқалган жонзот, деган фикрни айтган эмас. Шунингдек, Дарвин даҳрий бўлмаган, ҳамма қатори насронийлик қонун-қоидаларига амал қилиб яшаган. Бунинг устига унинг ўзи Кембриж университети қошидаги Исо коллежини тугатган. Дарвин таржимаи ҳоли асосида роман ёзган инглиз ёзувчиси Ирвинг Стоун унинг Худони инкор этмаганини бир неча ўринда таъкидлайди. Мана шулардан бири: «Менинг назариям Худонинг борлигини инкор этмайди. Табиат Унинг қонунларига бўйсунди холос».¹ Маркс ўзининг даҳрийча қарашларини исботлаш учун ундан материал сўраб хат ёзганида, Дарвин унга рад жавобини беради.² Шунга қарамай маркчилар, Дарвиннинг моҳиятини тушунмаганлари ҳолда, унинг номини байроқ қилиб, таълимотини ўз

¹ Стоун И. Происхождение. Роман – биография Чарлза Дарвина. М., Политиздат. 1983. С. 273.

² Қаранг: Аъзамов А. Фан ва дин: одамзоднинг пайдо бўлиши. «Тафаккур» журналы, 1999, 4-сон, 32-б.

фойдаларига сохталаштиришга тинимсиз ҳаракат қилдилар. Даҳрийча қарашни Дарвин номи билан боғлаб иш кўриш яқин-яқингача «социалистик лагерь» худудига кирган мамлакатларда расмий, давлат ёндашуви сифатида ҳукм суриб келди. Тоталитар тузумга асосланган бу давлатлар таназзулга учрагач, яна инсонни Худо яратган деган фикр уларда етакчилик мавқеини эгаллади.

Тўғри, бу ўринда Дарвиннинг эволюция назарияси ва Худонинг оламини олти кунда яратгани ҳақидаги диний ақида бир-бири билан қандай сиғишади, деган савол туғилади. Гап шундаки, макон ва замонда рўй берган, миллиардлаб йил давом этган эволюция: наботот - ҳайвонот - одамзод доираси макон ва замондан ташқаридаги фазовий, Илоҳий Вақт нуқтаи назаридан жуда қисқа муддатда воқе бўлиши мумкин. Худонинг олти куни ўз ичига макон ва замонни сиғдирган Мутлақ Вақтга, эволюция назариясига асос қилиб олинган миллиардлаб йиллар эса - макон ва замон ичидаги нисбий, инсоний вақтга тааллуқлидир.

Умуман олганда, инсониятнинг интеллектуал тарихида, ҳатто нисбатан даҳрийлик асри бўлмиш XX асрда ҳам, инсонни Худо яратган, деган фикр камида тўқсон фоизни ташкил этади. Биз ҳам ана шу кўпчилик томонидамиз. Айни пайтда, камчилик билдирган ва билдираётган аксилфикр ҳам яшаш ҳуқуқига эга эканини тан оламиз. Республикамиз Президенти Ислом Каримовнинг мана бу гаплари бизнинг фикр-ларимиз учун эътиборли хулоса бўла олади деб ўйлаймиз:

«Шу ўринда таъкидламоқчи эдимки, **дунёвийлик**, айрим ақидапараст кимсаларнинг даъволаридан фарқли ўларок, асло **даҳрийлик** эмас. Биз бундай нотўғри ва ғаразли талқинларга мутлақо қаршимиз».¹

XX аср буюк олмон файласуфи Карл Ясперс, одамни бошқа жонзотдан келтириб чиқаришнинг ножоизлиги ҳақида гапириб, инсон трансцендентал боғлиқликка эга, унинг имкониятларини, эркини ҳеч бир жонзотники билан қиёслаб бўлмайди, инсон ҳатто имкониятлари нақадар чексиз эканини ўзи ҳам билмайди, деб уни улуғлаганида, бизнингча, тамомила ҳақ эди. Агар диққат қилсак, асримиз мутафаккирининг фикри Куръони карим «Бақара» сурасида марҳамат қилинган қуйидаги оятларга ҳамоҳангдир: «30. Эсланг (Эй Муҳаммад), Парвардигорингиз фаришталарга: «Мен Ерда (Одамни) халифа (ёрдамчи) қилмоқчиман», деганида, улар айтдилар: «У ерда бузғунчилик қиладиган, қонлар тўкадиган кимсани (халифа) қиласанми? Ҳолбуки, биз ҳамду сано айтиш билан Сени улуғлаймиз ва Сенинг номингни мудом пок тутамиз». (Аллоҳ) айтди: «Мен сизлар билмаган нарсаларни биламан». 31. Ва У зот одамга барча нарсаларнинг исмларини ўргатди. Сўнгра уларни фаришталарга рўбарў қилиб деди: «Агар халифаликка биз ҳақдоримиз деган сўзларингиз рост бўлса, мана бу нарсаларнинг исмларини Менга билдиринг!». 32. Улар айтдилар: Эй пок Парвардигор, биз фақат Сен билдирган нарсаларнигина биламиз. Албатта Сен ўзинг илму ҳикмат соҳибсан». 33. (Аллоҳ): «Эй Одам, буларга у нарсаларнинг исмларини билдир», деди. (Одам) уларга барча нарсаларнинг исмларини билдирганидан кейин (Аллоҳ) айтди: «Сизларга, Мен Еру

¹ Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман. «Фидокор» газетаси, 2000, 8 июн.

осмонларнинг сирларини ва сизлар ошкор қилган ва яширган нарсаларни биламан, демаганмидим?». 34. Эсланг (Эй Муҳаммад), Биз фаришталарга Одамга таъзим қилинг, дейишимиз билан саждага эгилдилар. Фақат Иблис кибр ва ор қилиб – кофирлардан бўлди».

Ваҳоланки, сажда бунгача фақат Тангригагина бажо келтирилар эди. Демак, Худо бу билан барча мавжудотлардан олий, даража нуқтаи назаридан ўзидан кейин турадиган буюк зотни яратганини эълон этди. Одам - Худонинг ердаги халифаси.

Шу ўринда «халифа» сўзининг амалий маъноси ҳақида тўхталмоқ ўринли. Уни оддий ҳаётини мисол билан тушунтирадиган бўлсак, косибликка, хунармандчиликка мурожаат қилиш мақбул. Маълумки, қадимда косиб ёки хунарманд устанинг одатда бир неча шогирди бўлган. Улар орасидаги энг ақлли, тадбиркори, устанинг муҳаббатини қозонгани уста томонидан халифа этиб тайинланган. Халифага уста ўзининг бир қанча ваколатларини, жумладан, бирор ёққа сафарга кетса, шу муддат мобайнида бошқа шогирдларни бошқариб, раҳбарлик қилиб туришни топширади. Шундай қилиб, уста қайтиб келгунга қадар халифа унинг иродасини амалга ошириш билан машғул бўлади. Одам ҳам Аллоҳга нисбатан ана шундай халифадир: то у қиёматга қадар, яъни Тангри даргоҳига боргунгача наботот ва ҳайвонот олами устидан ҳукмронлик қилиб туради.

Ҳукмронлик қилиш учун, табиийки, муайян даражада эркинликка, эркин ҳаракатни ихтиёр этиш ҳуқуқига эга бўлиш, фалсафий ибора билан айтганда, ихтиёр эркинлиги зарур. Ана шу ихтиёр эркинлиги фақат инсонга берилган. Фаришталар бундай маънавий неъматдан маҳрум - улар фақат Аллоҳнинг буйруғини бажарадилар. Лекин инсондаги ихтиёр қилиш эркинлиги ҳам чекланган - у Аллоҳ томонидан Қуръони каримда умумий тарзда белгилаб берилган доирадагина мавжуд бўлиши керак. Шу боис мутлақ эркинлик инсонга эмас, фақат Яратганга хос.

Шундай қилиб, ахлоқ - олий мавжудотга ато этилган олий неъмат. Яъни ахлоқнинг келиб чиқиши илоҳий манбадан дир. Ана шу илоҳий асосни асраб-авайлаб, тараққий топтириш ҳар бир инсоннинг асосий вазифаси, бурчи. Шу боис ўз-ўзини ва, иложи бўлса, ўзгаларни ахлоқий тарбиялаш барча муқаддас китобларда савоб саналади.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, инсон айнан ҳозирги пайтдаги кўринишда яратилган деган гап ҳақиқатдан йироқ. У моҳиятан ҳар томонлама мукамалликка, комилликка қараб борувчи, тараққиётининг моҳияти тадрижийлик билан белгиланадиган жонзотдир, унинг жисмоний, ақлий ва ахлоқий тараққиёти ўзаро боғлиқликда ривожланади: вақт мобайнида инсоннинг ҳам кўриниши, ҳам тафаккури, ҳам ахлоқий хатти-ҳаракати ўзгариб боради. Шу жиҳатдан олиб қараганда, одамзотнинг хунуқликдан чиройлилиқка нодонликдан оқилликка, қўполликдан нозикликка йўналганлиги табиий ҳол. Демак, унинг ахлоқий хатти-ҳаракатлари тадрижий тарзда нозиклашиб борган. Бироқ, бундай нозиклашув шаклан қўполроқ бўлган соддаликдан чекиниб, ботиний қўполликни зоҳирий назокат билан ёпишга, ниқоблашга ҳам олиб

келган. Натижада инсоният тарихи қанчалик кўп даврни ўз ичига олса, ахлоқнинг хилма-хил кўринишлари шунча кўпайиб борган. Лекин уларнинг ҳаммаси, замонавий ахлоқ назариясига кўра, икки катта гуруҳ остида воқе бўлади, яъни ахлоқий хатти-ҳаракатлар асос - эътибори билан икки турга бўлинади. Улардан бири-обрўпарвар (авторитар) ахлоқ, иккинчиси инсонпарвар - (хуманитар) ахлоқ. Энди қисқача уларнинг моҳияти ва сифатлари билан танишиб чиқамиз.

«Обрўпарварлик ахлоқига кўра, - деб ёзади Эрих Фромм, - бир одам - обрў эгаси инсон учун нима яхшилигини белгилаб беради, ўзни тутиш қонун-қоидалари ва меъёрларини ҳам ўйлаб топади, ўрнатади. Инсонпарварлик ахлоқи эса бу қонун - қоидалар ва меъёрларни ўзи яратиши, ўзи бошқариши ҳамда уларга ўзи амал қилиши билан фарқланади»¹

Фромм обрўпарварлик ахлоқинининг икки асосини кўрсатиб ўтади: биринчиси – рационал обрўпарварлик, унга кўра, рационал обрў эгаси ўзига юкланган вазифани омилкорлик воситасида бажариб, мазкур вазифани юклаганлар томонидан хурматга сазовор бўлади. Бироқ рационал обрўпарварлик вақтинчалик ҳадиса, у обрў эгаси фаолиятининг самарадорлиги билан боғлиқ. Иккинчиси – нораціонал обрўпарварлик, у бир томондан ҳукмронликка, иккинчи томондан, кўрқувга асосланади ва узоқ муддат давом этади: муайян тарихий даврни ўз ичига олади. Нораціонал обрўпарварлик танқидни на фақат тан олмайди, балки тақиклайди. Рационал обрўпарварлик обрў эгаси тамонидан субъектга нисбатан ахлоқий тенгликни тақазо этса, нораціонал обрўпарварлик айнан тенгсизлик асосига қурилади. Бунда обрў эгасига «гап қайтармаслик», «қулоқ солиш» - фазилат, «қулоқ сомаслик» - иллат ҳисобланади. Одатда, обрўпарварлик ахлоқи деганда, кўпроқ нораціонал обрў эгаси ўрнатган қонун-қоидалар, меъёрлар назарда тутилади.

Шундай қилиб, инсонпарварлик ахлоқи субъектнинг ўз инсонийлик табиатини, барча фазилатларни, очиқ-ойдин намоён этишини таъминлайди. Обрўпарварлик ахлоқида эса, аксинча, субъектга, обрў эгасига бўйсунуш, қулоқ қокмаслик, ўз индивидуаллигини йўқотиш ҳадислари рўй беради. Лекин, фожеа шундаки, буни инсоннинг ўзи англамайди: атроф-муҳитдаги обрў эгасининг улуғлиги, билимдонлиги қаҳрамонлиги, муруватлилиги, халққа оталарча ғамхўрлиги ва зарурий қаттиқ-қўллиги ҳақида тўқилган мифлар, унинг шахсига сиғиниш бунга йўл бермайди. Бундай одамлар жамиятда асосий кўпчилиқни, обрўпарварликнинг моҳиятини тушуниб етган, оммага қўшилмаган, ўз индивидуаллиги ва ички эркинлигини сақлаб қолган шахслар эса жуда камчилиқни ташкил этади. Натижада жамиятнинг асосий кўпчилиги эзгулик деб ҳисоблаган нарса аслида ёвузлик бўлиб чиқади, халқ оммаси англамасдан ёвузликка хизмат қилганини кейин, обрў эгаси шахсига сиғиниш фош этилганидан сўнггина тушуниб етади. Чунончи, Ҳитлерга эргашганлар ўша пайтлар Олмонияда кўпчилиқни ташкил этарди, улар ўзларининг йўли тўғри эканига қаттиқ ишонган эдилар: «Фюрер адашмайди!» Ҳозир эса Ҳитлер ким-у,

¹ Фромм Э. Человек для себя. Минск, Хорвест, 2004. С. 18.

унинг тутган йўли қандай эканини ҳамма яхши билади, Олмония аҳолисининг асосий кўпчилиги фашизмга, унинг обрўпарварлик ахлокига қарши. Бизнинг мамлакатимиз ҳам собиқ Шўролар Иттифоқи таркибида Ленин, Сталин ва комунистик партия ўрнатган обрўпарварлик ахлоқини бошидан кечирди, мустақиллик туфайлигина халқимиз инсонпарварлик ахлоқи меъёрлари билан ҳаёт кечириш йўлига кирди. Жаҳон афкор эммаси, эркин, демократик жамиятларининг ҳаммаси ана шу ахлоқий йўлдан бормоқда. Айнан шундай ахлоқ жамият ва шахснинг эркинлигидан, индивиднинг ихтиёр эркинлигидан келиб чиқади. Шу сабабли ихтиёр эркинлиги ахлоқшуносликнинг энг муҳим, энг долзарб муаммоси сифатида алоҳида эътиборга молик, унга тўхталиб ўтмасликнинг иложи йўқ.

2. Ихтиёр эркинлиги ва ахлоқий танлов

Ихтиёр эркинлиги тўғрисида фикр юритишдан олдин эркинликнинг ўзи ҳақида мулоҳаза қилиб кўриш лозим бўлади. Чунки «эркинлик» атамаси бир томондан, содда, аниқ ҳаммага тушунарли сўз, иккинчи томондан эса ўта мураккаб, туманли, ўзгариб турувчи тушунча; у ҳаммани, айниқса ёшларни оҳанг рабодек ўзига тортади. «Аслида эса тарихда эркинлик номи остида кўп улуғ ишлар амалга оширилган, лекин айнан шу ном билан қанчадан-қанчадан гуноҳлар қилинган. Ҳар бир кишининг ҳаёлига юраги дуқиллаб уриб кетадиган шу ном билан қанчадан-қанча жинояту нодонликлар, эҳтирос алдовию сўқирликлар ўзини беади ва беамоқда»¹. В.Винделбанд фикрини давом эттириб, эркинлик атамасининг мазмуни сиёсат ва фалсафа оламида ҳозиргача турли хил бўлиб келаётганини, «ҳақиқий эркинлик» тушунчаси эса нимани англатиши ҳали ҳам аён эмаслигини айтиб ўтади. Бундай «тушунмовчиликлар»нинг сабаби, бизнингча, шундаки, инсон эркинлиги ҳеч қачон ёлғиз, алоҳида олинган эркинлик бўлолмайди, у, Сартр айтганидек, эркинликлар рўпарасидаги эркинлик. Айнан шунинг учун ҳам у ҳеч қачон мутлақлик касб этолмайди, уни доим замон, макон, инсон ва нарсалар эркинлиги - бошқа эркинликлар чеклаб туради; инсон бутунлай эркинликка эришолмайди, фақат нимадандир, қайсидир бир нарсадангина эркин, озод бўлиши мумкин. М., спорт мусобақаларида университет шарафини ҳимоя қилиш учун бошқа шаҳарга борган талаба дарсларга қатнашиш мажбуриятидан озод қилинган, лекин у дарсларга нисбатан эркинликка эса бўлгани ҳолда, бутунлай эркин эмас, спорт мусобақаларида қатнашиш мажбуриятини олган. Шундай қилиб, бир эркинликнинг қўлга киритилиши иккинчи эркинликдан - спорт мусобақаларида қатнашмаслик эркинлигидан воз кечишига олиб келади. Демак, бир томондан эркинлик заруриятсиз, зарурият эса эркинликсиз мавжуд эмас, иккинчи томондан, шунинг учун ҳам, ҳар қандай эркинлик чекланган ҳолдагина воқе бўлади.

Энди ихтиёр эркинлиги нима, деган масалага тўхталамиз. Дастлабки муаммо атама билан боғлиқ. Фалсафий адабиётларда асосан «ирода эркинлиги»

¹ Виндельбанд В. О свободе воли. Минск - Москва, Харвес - АСТ, 2000. С. 8.

деган нотўғри ибора қўлланилади. Бунинг сабаби - рус тилидаги «воля» сўзининг мантиқан хато, «сила воли» тарзида таржима қилишида, воҳоланки «воля» - «эрк», «эркинлик», «сила воли» - ирода («ирода кучи» эмас) маъноларини англатади. Бизда «Ирода фалсафасининг» отаси деб ном олган Артур Шопэнхауэрнинг мазкур фалсафани асослаб берган тўрт жилдлик фундаментал асарида гап ирода ҳақида эмас, балки ихтиёр ҳақида боради. Асар олмончадаги аслиятда «Die Welt als Wille und Vorstellung» деб аталади, ўзбекчасига бу «Олам ихтиёр ва тасаввур сифатида» (русчасига «Мир как воля и представление») деб таржима қилинади. Зеро *Wille* - ихтиёр дегани, ирода эса - *Willenskraft* ёки *Willensstarke* (русчасига «сила воли»). Фалсафий адабиётларимиздаги атама борасидаги бундай мантиқсизлик ўйлаб ўтирмасдан русчадан «шартта ўчириб ташлаш» нинг оқибатидан бошқа нарса эмас.

Мантиқсизлик деганимизнинг маъноси шундаки, ихтиёр - хоҳиш, истак демакдир, ирода эса ўша хоҳиш, истакни босиб турувчи, унинг амалга ошишига йўл қўймайдиган куч, яъни ихтиёр ғилдирак бўлса, ирода - тормоз. М., сиз чекиншни ташладингиз, лекин жуда бўлмаганда, «бир тортиб» қўйишни ниҳоятда хоҳлайсиз, шунда ирода воситасида бу хоҳишдан воз кечсангиз иродали одам деб аталишга лойиқсиз, акасинча эса, сиз иродасиз инсонсиз. Демак, ихтиёр – эркинлик, ирода - зарурият сифатида намоён бўлади. Тўғри, «ихтиёр» ва «ирода» сўзлари бир мазмунни англатадиган ҳолатлар ҳам мавжуд. Лекин улар жуда кам, санокли, фақат мислсиз кудратнинг хоҳишигина бир вақтнинг ўзида ирода билан мустаҳкамланади, бунда ирода хоҳишнинг юксак даражаси сифатида талқин топади. Бундай талқин тўрт нарсага хос: гап Худо, халқ, ота-она, подшо ҳақида боргандагина биз «Худонинг хоҳиш-иродаси», «халқнинг хоҳиш - иродаси» в.х. дейишимиз мумкин холос. Бошқа барча ходисаларда ихтиёр билан ирода бир-биридан мухтор тарзда ва бир-бирининг зидди сифатида намоён бўлади. Шундай қилиб, фалсафа ва ахлоқшуносликдаги энг мураккаб муаммолардан бири «ирода эркинлиги» эмас, балки «ихтиёр эркинлиги» деган истилоҳ билан аталиши мақсадга мувофиқдир.

Ихтиёр эркинлиги энг аввало ихтиёрнинг уч босқичда воқе бўлиши билан боғлиқ. Биринчи босқич - ичидан фақат биттасини танлаб олиш ва ҳаракатга айлантириш мумкин бўлган алоҳида хоҳиш - истакларнинг туғилишидан иборат. Иккинчи босқичда мазкур хоҳишларнинг ўз аро бир – бирини тутиб туриши, тенг ҳолатга келтириши юз беради ва бу-танлов орақали бир қарорда тўхташ имконини яратади. Учинчи босқич танланган хоҳишнинг ўзига мос жисмоний ҳаракатга ўтиши билан белгиланади.

Эркинликка келсак, шуни айтиш керакки, муайян ихтиёрга берилган эркинлик фақат танловнинг бошланишида ва танлов жараёнидагина мавжуд бўлади. Танлов жараёни тугаши билан, яъни икки нарсдан бирини танлаганингиз заҳоти ихтиёрингиз учун берилган эркинликнинг ваколоти тугайди: сиз ихтиёр қилиб бўлдингиз, бундан буёғига эркин эмассиз, энди танлаган нарсангизга мос ҳаракатни бошлашингиз керак. Демак, ихтиёр эркинлиги танланаётган икки нарса оралиғидаги фикрлаш мобайнидагина воқе бўладиган ходисадир.

Танловнинг ўзи эса икки хил хоҳиш ўртасидаги курашдан иборат. Бу курашда фақат битта хоҳиш - қайсиниси кучли бўлса, ўша ғалаба қозонади: ҳам унисининг, ҳам бунисининг баравар танланиши мумкин эмас. Рухшунослик нуқтаи назаридан танлов ҳиссиётга асосланган, қандай сабаб орқали вужудга келиши аҳамиятсиз бўлган руҳий омил. Ахлоқшуносликдаги танлов эса қадрият билан боғлиқ, ақлга асосланган тушунча. Биринчиси - бор нарса, иккинчиси - бўлиши керак деб ҳисобланган нарса; биринчиси -мавжуд омилни, иккинчиси - идеални, меъёрни англатади. Шундай қилиб, инсондаги ихтиёр эркинлиги зарурият талаби билан оқилона, ақлга бўйсундирилган равишда, идеал ва меъёрларга мос тарзда чекланади. Акс ҳолда, муайян бир ё бир неча инсон ёки гуруҳнинг бетийиқ эркин ихтиёри нафақат бошқа инсонлар ва гуруҳлар, балки наботот, ҳайвонот олами, бутун дунё учун фожиага айланиши мумкин.

Юқорида айтиб ўтилгандек, ихтиёр эркинлиги туфайли инсон ҳар қадамда ахлоқий танлов муаммосига дуч келади. Бу муаммо кишида масъулият ҳисси мавжудлигидан далолат беради. Масъулиятни, ўзгалар ва ўз виждони олдида жавобгарликни сезмаган киши хоҳлаган ишга қўл уриши мумкин - уни ўз қилмишининг оқибати қизиқтирмайди, у фақат манфаат устуворлигини тан олади, холос. Ундай одамни ахлоқсиз деб атайдилар. Зеро инсон ё эзгуликни, ё ёвузликни танлаши туфайли ниманидир ихтиёр этади: ахлоқий танлов - ҳар бир хатти-ҳаракат, ҳар бир қилмишнинг ибтидо нуқтаси.

Умуман, инсон ҳамда жамият ахлоқий ҳаётида ихтиёр эркинлиги ва танловнинг аҳамияти беқиёс. Масалан, тарихдаги бир таъсирчан воқеани олиб кўрайлик: бозорда мутасаввиф аллома, озарбойжон, эски ўзбек (туркий), форс тилларида ўлмас асарлар яратган буюк шоир Имоиддин Насимийнинг ғазалини ёд ўқиётган бир ёш йигитни куфрда айблаб, ҳибсга оладилар. Йигит ол - дида икки йўлдан бирини танлаш турарди: ё пири Насимийни сотиш ва тавба қилиб, банддан озод бўлиш ёки ғазални ўзимники, деб ўлимга тик бориш. Покдомон, ор-номусли йигит иккинчи йўлни танлайди. Қози унинг терисини шилишга буюради. Оломон-томошабинлар йиғилади. Шу пайт Насимий келиб қолади. Воқеадан хабар топган Насимий олдида ҳам энди танлов турарди - танламасликнинг иложи йўқ эди: ё ўзини ошкор қилиб, ёш йигитни жаллод кўлидан қутқариши ва унинг ўрнини эгаллаши, ёки оломон орасидан секин сирғалиб чиқиб кетиб, муридининг ўлимга маҳкум этилиши эвазига ўз жонини асраб қолиши керак. Буюк мутасаввиф шоир биринчи йўлни танлайди: ўзини жаллод кўлига тутқазиб, бегуноҳ йигитни озод этади. Қози энди Насимийнинг терисини шилишга буюради. Жаллод ишга киришади, атрофга қон сачрайди. Шунда қози одамларга, нари туринглар, бу кофирнинг томчи қони бирор ерингизга тегса, ўша ерни кесиб ташлаш керак бўлади, дейди. Қози гапини тугатар-тугатмас, Тангри иродаси билан бир томчи қон сачраб унинг жимжилоғига тегади. Оломон қозидан бармоғини кесиб ташлашини талаб қилади. Энди қози олдида танлов турарди: ё бармоғини кесишга бериб, гапининг устидан чиқиши ёки гапидан қайтиб, шармисор бўлиши керак. Қози ахлоқан нопок, кўрқоқ ва худбин одам сифатида гапидан қайтади. Насимий эса

кийноққа мардонавор чидаб чурқ этмайди, аксинча, қозининг аҳволини кўриб, истехзоли кулади ва сўнгги ғазалини ёддан айтади. Насимийнинг бу жасорати асрлардан-асрларга ўтди, не-не шоирларнинг шеърларида мадҳ этилди, ўзи эса инсоний поклик ва юксак ахлоқийликнинг ўлмас тимсоли бўлиб қолди. Бир намуна сифатида буюк туркман шоири Махтумқулининг «Савол-жавоб» шеърдан қуйидаги саккиз сатрни келтириш мумкин:

*Махтумқули - У нимадир, емадилар - тўйдилар?
У нимадир, улуғ кунга қўйдилар?
Ул ким эди товонидан сўйдилар?
Шоир бўлсанг, шундан бизга хабар бер!
Дурди шоир - У дийдордир, емадилар - тўйдилар,
У намоздир - қиёматга қўйдилар,
Насимийни товонидан сўйдилар,
Биздан салом бўлсин, жавобимиз шу!*¹

Шундай қилиб, ушбу мисолда уч хил танловни, уч хил масъулиятни ва ихтиёр эркинлигидан уч хил фойдаланишни кўрдик. Демак, ҳар бир инсоннинг бу дунёда ахлоқий танлов синовидан ўтмаслиги мумкин эмас.

3. Дастлабки ахлоқий қонун-қоидалар ва ахлоқий раванк муаммоси

Дастлабки ахлоқий қонун-қоидалар ана шу танловни рўёбга чиқаришга, яна ҳам аниқроқ айтганда, уни осонроқ амалга оширишга хизмат қилган. Илк ахлоқий қоида «Ўзингга раво кўрмаган нарсани бошқага раво кўрма» мазмунида дунёга келган. Унинг ҳозирги замондаги эквиваленти «Пичоқни аввал ўзингга ур, оғримаса бировга ур», «Ўзингни эр билсанг, ўзгани шер бил» каби мақолларда акс этган. «Ахлоқнинг олтин қоидаси» деб аталган ушбу қоида, бизнингча, энг қадимий ахлоқий талаблардандир. Зеро, хун олиш талаби кейинроқ пайдо бўлган ва инсоннинг асл моҳиятига тўғри келмайдиган қоидалардан.

Барча муқаддас китобларда инсонни зўрлик билан жонсиз қилиш мумкин эмаслиги таъкидланади. Биз кўриб ўтганимиз, бундан деярли ўттиз аср муқаддам тарқала бошлаган зардуштий динининг муқаддас китоби «Авесто»даёқ ахлоқий қонун-қоидалар ишлаб чиқилгани диққатга сазовор. Унда инсонни инсон томонидан ўлдиришигина эмас, балки ит, от каби ҳайвонларни жонсиз қилиш, дарахт ва ўсимликларни беҳуда пайхон этиш қатъиян ман қилинади, инсон фақат эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу аъмол билан яшаши лозимлиги таъкидланади. Библиёда Қобилни ўлдирган Ҳобилдан Тангри хун олмайди ва уни ўлдирмасликни талаб этади. Буддха таълимоти жонлини жонсиз қилишни энг катта гуноҳ деб билади. Инжилда «Ўз қавмдошингни сев», «Одам ўлдирма» деган даъватлар асосий қоидалар

¹ Махтумқули. Танланган асарлар. Т. Ҷезбадийнашр, 1960, 167-б.

сифатида намоён бўлади. Қуръони каримда эса хун олишдан кўра товон олмоқ маъқуллиги айтилади ва мусулмонлар ўзаро фақат гўзал муносабатлар қилиши лозимлиги кўрсатилади. Демак, дастлабки ахлоқий қонун-қоидалар муқаддас китобларда ўз аксини топган зўравонликка зўравонлик билан жавоб бермаслик тамойили асосида яратилган.

Инсон ахлоқий ҳаётининг асоси бўлган ана шу қонун-қоидалар ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Одамлар уларни оғир мажбурият деб билмасдан, дил-дилдан бажарадиган замоннинг тезроқ келиши учун тинмай ҳаракат қилишлари ахлоқий тараққиётдан далолатдир. Зеро, ана шу йўлда одам комил инсон бўлиб етишади.

Ҳозиргача бўлган биздаги анъанавий ахлоқшуносликда ахлоқни тарихий материализм тамойилига асосланиб даврийлаштириш қабул қилинган: кулдорлик ахлоқи, феодализм ахлоқи, буржуа ахлоқи ва ҳ.к. Тарихийлик нуқтаи назарини рад этмаган ҳолда, биз бундай даврийлаштиришга эҳтиёт бўлиб муносабат қилишни тавсия этардик. Негаки, у ахлоқ илмини сохталаштиришга, бир томонлама қатъий ҳукм чиқаришга асосланган. Чунончи, унда «кулдорлик ахлоқи» деган тушунча мавжуд ва у қатъий равишда «Кул - расмона одам эмас, жонли нарса», деган тамойил билан иш кўради. Шундай экан, у ҳолда, аввалроқ келтирганимиз, Қадимги Миср донишманди Пхатотепнинг «Панднома»сидаги: «Қимматбаҳо тошдек яшириндир оқилона сўз, ҳолбуки уни дон туяётган чўридан топиш мумкин», деган ҳикматини қандай тушуниш мумкин? Ёки Қадимги юнон масалчиси, кул Эзопа хўжайиннинг муносабати, бекасининг уни севиб қолиши ёки Қадимги Румода баъзи бир озод этилган кулларнинг кейинчалик сенаторлардан ҳам каттароқ обрўга эга бўлгани-ни қандай изоҳлаймиз. Ёки «Ўтган кунлар»даги Ҳасаналининг Юсуфбек ҳожи оиласидаги мавқеи-чи? Худди шунингдек, Ўрта асрларда аждодларимиз яратган дурдона пандномаларда, одатда, амалдорлар ва феодаллар эмас, балки оддий халқ вакиллари кўп ҳолларда ахлоқий жиҳатдан устун қилиб тасвирланади. Абу Бакр ар-Розий ўзининг «Камбағаллар табобати» деган ном билан машҳур бўлган китобида, ҳатто, мана бундай деб ёзади: «Қўли қисқа кишиларнинг болалари камбағал ва камтарона яшаётганликлари туфайли ҳалол, фазилат эгалари бўлиб етишишлари мумкин, зеро уларнинг бошқаларга нисбатан сабр-тоқат кўрсатишлари, тарбия ҳамда машғулотларда қийинчиликларга бардош беришлари осон кўчади».¹

Хўш, бу мисоллар истисноми? Асло. Истисноли ҳолатларнинг бунчалик кўп бўлиши мумкин эмас. Гап шундаки, «кулдорлик ахлоқи» ёки «феодализм ахлоқи» деганда аслида ахлоқий тамойил эмас, балки мазкур давр ёки тузум илгари сурган ҳуқуқий тамойиллар назарда тутилган. Натижада, юқоридаги мисолларда кўрганимиздек, ички ахлоқийлик билан ташқи ҳуқуқийлик доимо курашиб келган. Ана шу номуносиблик сабабли кўпгина мутафаккирлар чалкаш хулосалар чиқарадилар. Чунончи, Сартр, АҚШдаги фуқаролар уруши даврида кўтарилган ахлоқий муаммолар ҳозир ҳам инсоният олдида турибди, бу борада яхшиланиш рўй берган эмас, дейди. Демак, Сартр тўғридан-тўғри

¹ Абу Бакр ар-Рози. Духовная медицина. Душанбе, Ирфон, 1990. С. 20.

ахлоқий тараққиёт йўқ, деган фикрни илгари суряпти. Бунга қўшилиб бўлмайди.

Агар эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, ихтиёр эркинлиги, танлов сингари тушунчалар ҳанузгача ўз номини сақлаб қолганини, ўзгармаганини назарда тутсак, балки Сартр ҳақдир. Лекин ахлоқий тушунчаларнинг номлари ўз-ўзича мавҳум ва мантиқий ҳодисалардир. Уларнинг муайянлашуви ва яшаши макон ва замон ичидаги инсон хатти-ҳаракатларига боғлиқ. Масалан, номус тушунчасини олайлик. У юқорида келтирганимиз талион - хун олиш даврида ҳам бор эди ва ана шу хун олишнинг амалга оширилиши орқали маъно касб этарди. Тарихга назар ташласак, ҳатто хун олиш жараёнининг ҳам тараққий топиб борганини кўриш мумкин. Дастлаб қабиладоши ўлдирилган жабрдийда қабила қотил қабила аъзосидан айнан ўч олиши керак эди. Масалан, агар қотил ўз рақибининг аввал ўнг қўлини чопиб, сўнг чап қулоғини кесиб, ундан кейин бошини олган бўлса, хунталаб ҳам худди шуни, айнан такрорларди. Кейинчалик мураккаб жараёнлардан кечилди: шунчаки ўлдирилса - бас. Ҳозирги даврга келиб эса хун олиш ахлоқ муаммоси сифатида кун тартибидан чиқиб кетди. Энди номус тушунчасининг асосий қамрови бошқача.

Демак, инсоният тарихида ахлоқий тараққиёт бўлган ва у давом этиб келмоқда. Тўғри, бу давом этиш қатъий тадрижийликка эга эмас. У гоҳо сусайиш, баъзан эса бироз ортга чекиниш, баъзан бир қанча муддат қоим туриш хусусиятларига эга. Лекин катта даврлар ва тарихий ораликларни олиб қарайдиган бўлсак, ахлоқий тараққиётнинг мавжуд эканига ишонч ҳосил қилиш қийин эмас. Мустабид тузумлар ва шахслар келтириб чиқарган ахлоқий таназзулларнинг ҳаммаси қисқа муддатли ҳамда ўткинчи ҳодисалардир. Зеро, инсоннинг асосий моҳияти ўзини ва ўз жамиятини тараққий эттириб бориш билан белгиланади. Ахлоқ эса ана шу тараққиётдан ҳеч қачон четда турмайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. Т., Ўзбекистон, 1999.
2. Қуръони карим. Т., Чўлпон, 1992.
3. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ - Янги аср авлоди, 2003.
4. Шер А. Шарқ фалсафаси ва экзистенциячилик. «Соғлом авлод учун» журнали, 1999, 1-сон.
5. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989.
6. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. М., Республика, 1992.
7. Ясперс К. Философская вера // Смысл и назначение истории. М., Политиздат, 1991.
8. Виндельбанд В. О свободе воли. Минск – Москва, Харвест – АСТ, 2000.

VIII БОБ

АХЛОҚНИНГ ТУЗИЛМАСИ, АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1. Ахлоқ тузилмаси

Ахлоқ ҳақида гап борганда, албатта унинг муайян тузилмаси, унга асос бўлган омиллар, унсурлар тўғрисида тўхталмаслик мумкин эмас. Ахлоқ тузилмасини, одатда, уч омил-асосдан иборат деб ҳисоблайдилар. Булар - ахлоқий онг, ахлоқий ҳиссиёт ва ахлоқий хатти-ҳаракатлар. Баъзи мутахассислар (чунончи, машҳур рус ахлоқшуноси А.И.Титаренко) ахлоқшунослик мезоний тушунчаларини (категорияларини), ахлоқий меъёрлар ва тамойилларни ахлоқ тузилмаси тарзида такдим этадилар. Бизнинг нуқтаи назаримизда бу фикр унчалик тўғри эмас. Чунки мазкур тушунчалар, тамойиллар ва меъёрлар кўпроқ ахлоққа эмас, балки уни ўрганадиган фанга - ахлоқий ахлоқшуносликка тааллуқлидир. Умуман, шуни айтиш керакки, ахлоқшунослик фанида анча-мунча чалкашликлар мавжудки, уларнинг сабабини мазкур фаннинг бошқа фанларга нисбатан алоҳида хусусиятларга эгалигидан, яъни унда кўп ҳолларда илмий-назарий жиҳатларнинг амалий томонлар билан омукталлашиб кетганидан қидирмоқ лозим.

Айни пайтда ана шу уч омилнинг тузилмадаги ўрни, тўғрироғи, мавқеи масаласида ҳам турли хил қарашлар мавжуд. Баъзи ахлоқшунослар ахлоқий онгни, бошқа бировлар ахлоқий ҳиссиётнинг ўзини асосий унсур деб талқин этадилар. Яна баъзи бировлар ахлоқий англаш - ахлоқий онгга етакчилик мавқеини берадилар. Хўш, аслида қандай қараш ҳақиқатга яқинроқ?

Аввало, шуни таъкидлаш керакки, жуда кўп ҳолларда ахлоқ тузилмасидаги мазкур уч омил-унсурнинг бирортасисиз ахлоқ тушунчасини тасаввур қилиб бўлмайди. Бошқача айтганда, ахлоқни инсон кўзи олдида гавдалантирувчи ахлоқий муносабатларнинг ҳис этиш ва ахлоқий онг иштирокисиз юзага чиқиши, яъни мавжуд бўлиши мумкин эмас. Бундай ҳолат ахлоқий ҳиссиётга ҳам, ахлоқий онгга ҳам тааллуқли. Зеро, тузилмадаги бу уч унсур-омил бир-бирисиз камдан-кам мавжуд бўлади, доимо бир-бирини тақозо қилади.

Энди ахлоқий онгнинг тузилмадаги етакчилик мавқеига, тўғрироғи, асосий унсур сифатидаги ўрнига келсак, уни бу тарзда талқин этиш, бизнингча, тўғри эмас. Ваҳоланки, шўролар даврида ва ҳозирдаги рус олимлари орасида, баъзи Ғарбдаги замонавий ахлоқшунослик йўналишларида ана шундай қараш ҳукмрон эканини кўрамыз. Аслида эса тузилмада пойдевор унсур сифатида ахлоқий ҳиссиёт ёки ахлоқий ҳис этиш намоён бўлади. Тўғри, жуда кўп ҳолларда бирор-бир ахлоқий қарорнинг амалга ошуви узок ёки қисқа вақт мобайнида ўша қарор оқибатлари тўғрисида онгли равишда хулоса чиқаришга, уларни аввалдан англаб етишга уриниш билан боғлиқ бўлади, яъни биз ўз хатти-ҳаракатларимизни ахлоқий англаш элагидан ўтказиб, фаолият кўрсатамыз. Лекин ўша англаб амалга оширилган ахлоқий қарор тубида, сўзсиз, ахлоқий ҳиссиёт ётади. Демак, ахлоқий ҳис этиш ахлоқий англаш учун материал вазифасини ўтайди.

Баъзан эса ўша «материал» - ҳиссиётнинг ўзи ахлоқий англашни четлаб ўтиб, муносабат тарзида намоён бўлади. Бунга инсоннинг фавқулодда ҳолатлардаги хатти-ҳаракати мисол бўла олади. Дейлик, юқори тезликда кетаётган автомобил олдидан йўл ўртасига, коптокни қувиб, гўдак чиқиб қолди. Ҳайдовчи тормозни босиш баробарида, шу заҳоти машинасини кескин четга буради. Бола омон қолади, ҳайдовчи жароҳатланади, машина пачоқ бўлади. Бу ҳолатда ҳайдовчининг гўдакка нисбатан меҳр-шафқати, ачиниш ҳисси, инсон боласини олий қадрият сифатида ҳис қилиши муҳим рол ўйнайди. Ҳайдовчи ўз хатти-ҳаракатини «оқилона қарорга» келиши учун «етти ўлчаб, бир кесиб» амалга оширмайди - ҳамма нарса бир лаҳзада рўй беради. Бунда онг эмас, оний интуиция, ўз қавмдоши ҳаётини асрашдек табиий-биологик ҳиссиёт - инстинкт ҳал қилади, яъни мазкур ҳиссиёт том маънодаги англаш даражасига кўтарилиб улгурмасданок муносабатга айланади.

Хулоса қилиб айтганда, бизнинг ахлоқий ҳаётимиз, барча ахлоқий тажрибаларимиз, ахлоқий фаолиятимиз ана шу уч омил асосида рўёбга чиқади. Ахлоқий кодексларимиз, меъёрларимиз ва тамойилларимиз уларга асосланади. Лекин алдов, ёлғон, сохталик ва тоталитар зуғум ҳукмронлик қилган даврларда ёки мамлакатларда ахлоқий ҳиссиёт, ахлоқий онг, ахлоқий муносабатлар қабул этилган кодекслар, меъёрлар ҳамда тамойилларга кўпинча тўғри келмайди. Расмий ахлоқий қонун-қоидалар билан ҳақиқий ахлоқий интилишлар орасида маънавий жарлик пайдо бўлади. Тилда бу қонун-қоидалар кўкларга кўтарилгани ҳолда, дилда, ич-ичдан уларга қаршилиқ ҳукм суради. Натижада жамият учун фожиа бўлган ахлоқий сўз билан ахлоқий фаолиятнинг алоҳида-алоҳида мавжудлиги рўй беради. Буни шўролар давридаги «Коммунизм қурувчисининг ахлоқий кодекси» билан шу кодексни ҳаётга татбиқ этишга йўналтирилган гуруҳларнинг, «шу кодекс асосида яшаймиз» деган одамларнинг порахўрлигида, ташмачилигида, худбинлигида, ёлғончилигида кўриш мумкин.

Бундай номутаносиблик, ўртадаги маънавий жарликнинг келиб чиқишини агар аниқлаштирадиган, яъни «майдалаб» таҳлил қиладиган бўлсак, у мақсад билан воситалар муаммосига бориб тақалади. «Ҳамма бахтли яшайдиган» «коммунистик жаннат»ни гўзал мақсад деб билгувчилар ўз мақсадларига жамиятнинг бир қисмини қириб ташлаш, таъқиб этиш, алдов, зўрлик воситасида етишишга уриндилар. Одамларни зўрлаб бахтли қилмоқчи бўлдилар ва муваффақиятсизликка учрадилар. Ифлос, нопок, қонли воситалар, шуб-ҳасизки, ҳар қандай покиза мақсадни ҳам нопоклаштиради, ундан кишиларнинг кўнглини қолдиради. Шу боис мақсад ва воситалар уйғунлиги, сифат нуқтаи назаридан мослиги жамият ҳаётида, инсон ҳаётида ниҳоятда муҳимдир.

2. Ахлоқнинг асосий хусусиятлари

Ахлоқнинг ўзига хос хусусиятлари деганда биз унинг қатъий амрлик, меъёрийлик ва баҳолаш жиҳатларини тушунамиз. Қатъий амр ўзини тутишдаги

муайян талабни, ахлоқий қонун-қоидаларни бажаришини тақозо этади. У шахс манфаатларини жамият манфаатлари билан мувофиқлаштиради ва жамият манфаатлари устуворлигини таъминлайди, айна пайтда шахс эркинлигини чекламайди, фақат ўзбошимчалikka йўл қўймайди. Унга кўра, бирор инсон иккинчи инсонга восита деб қарамаслиги лозим. Қатъий амр туғма ахлоқий ҳодиса, унинг талаби сўзсиз ва ихтиёрий тарзда бажарилиши керак; у ихтиёр эркинлиги билан заруриятнинг мутаносиблигини ифода этади.

Иккинчи хусусият - ахлоқнинг меъёрийлик жиҳати билан боғлиқ. Меъёрлар, қонун-қоидалар, панд-ўғитлар в.б. шакллар воситасида ахлоқ бошқариш вазифасини бажаради. Улар орқали кишилар фаолияти йўлга солинади, фазилатлар асосида ижтимоий муносабатлар амалга оширилади, индивиднинг ахлоқий сифатлари жамият талабаларига мослаштирилади, ташқи даъват ички йўналмага, шахс маънавий дунёсининг бир қисмига айланади, одамзот авлодларининг ахлоқий алоқалари давом эттирилади. Ахлоқий меъёрларнинг икки тури мавжуд: хатта-ҳаракатнинг йўл қўйиб бўлмайдиган шаклларини англатувчи тақиклар (одам ўлдирма, ёлғон гапирма, ўғирлик қилма в.х.) ва ўзни тутишнинг энг яхши кўринишларига даъват (ҳалол бўл, ростгўй бўл, эзгу ишлар қил в.х.).

Ахлоқнинг ўзига хос учинчи хусусияти эса инсоннинг ўз хатти-ҳаракатларига муносабатини ичига оладиган ички баҳолашдан ва инсон хатти-ҳаракатларининг бошқа кишилар ҳамда жамият томонидан умум қабул қилинган ахлоқий меъёрлар асосида баҳолайдиган ташқи баҳолашдан ташкил топади. Шунга кўра, баҳолаш кўринишлари ҳам икки хил бўлади. Биринчиси – ижобий: маъқулаш, розилик, иккинчиси - салбий: танбеҳ ва норозилик. Бу хусусиятлар фақат ахлоққа хос. Шу билан бирга унинг яна бошқа икки хусусияти борки, улар нафақат ахлоққа, балки маънавиятнинг барча соҳалари учун умумийлик табиатига эга. Уларга алоҳида тўхталиб ўтамиз.

Биз шу ўрингача, эътибор қилсангиз, ахлоқни бутун инсоният учун умумий ҳодиса сифатида талқин этиб келдик. Зотан, ахлоқ энг аввало, умуминсоний анъанавий ҳодисадир. Асосий ахлоқий қадриятлар, муштарак ахлоқий тушунчалар, ахлоқий тамойил ва меъёрлар барча минтақалар ҳамда миллатлар учун бир хил маъно касб этади. Чунончи, муҳаббат, эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, виждон, бурч, инсонпарварлик, одамийлик, бахт, тўғрилиқ, ростгўйлик, сахийлик ва бахиллик сингари фазилат ҳамда иллатлар том маънода умуминсоний ҳодисалардир. Зеро, ўзбекча эзгулик ёки ёвузлик, инглизча виждон, французча инсонпарварлик, арабча ёлғон, дейиш мумкинми? Албатта, йўқ.

Лекин, айна пайтда, ахлоқда умуминсонийлик жиҳатларидан ташқари, минтақавийлик ва миллийлик хусусиятлари ҳам муҳим аҳамият касб этади. Минтақавийлик ва миллийлик хусусиятлари ахлоқнинг нисбатан кичикроқ камровга эга бўлган кўринишларида - хулқий хатти-ҳаракатлар, одоб ва этикетда яққол кўзга ташланади. Чунончи, мусулмон минтақасида дастурхон устида бош кийимсиз ўтириш беодоблик ҳисобланади. Бунинг одобдан

ташқари гигиеник-озодалик нуқтаи назаридан ҳам аҳамияти бор: овқатланиш пайтида рўмолсиз аёл ёки дўпписиз эркак бошидан соч толаси, қазғоқ, чанггард таомга ёки дастурхонга тушиши мумкин. Насронийлар минтақасида эса аксинча, дастурхон устида бош кийимни ечмаслик Худо инъом этган таом ва дастурхонга ҳурматсизлик саналади. Ёки америкалик йигит ўзи креслода ўтириб, оёқларини кулдон ва ичимлик ашёлари турган столчага чалиштириб ташлаб, ором олади ва унинг учун бу табиий ҳол ҳисобланади. Ўзбек учун эса столга ёки хонтахтага оёқ қўйиб ўтириш - ўта одобсизлик.

Ғарбу Шарқ минтақалари одобида яна бир катта фарқ борки, бу ҳозирги пайтда Ғарбда ҳуқуқнинг ахлоқдан, Шарқда ахлоқнинг ҳуқуқдан устуворлиги масаласи. Ғарб ёшлари балоғатга етгач, ота-онага тенг ҳуқуқли фуқаролар сифатида муносабат қилади, ўзининг қарши фикрини тўппа-тўғри, ота ё онасининг юзига тик қараб баён қилади ва буни инсон ҳуқуқларидан, шахс эркинлигидан фойдаланиш деб билади. Шарқ ёшлари, масалан, япон ёки ўзбек ота-онага тик гапиришни, тўғридан-тўғри қарши чиқишни анъанавий ахлоқий қоидаларнинг оёқости қилиниши деб тушунади, падари ё волидасига кўзини ерга тикиб, мулойим, ўз фикрини товуш кўтармай айтишни, баъзан эса сукут сақлашни афзал деб билади, уларга бўйсуннишни бурч сифатида олиб қарайди. Афсуски, баъзи Ғарб мамлакатларида кекса авлодни ёшлар ҳуқуқий ҳаётига, эркинлигига ғов деб билиш ҳоллари мавжуд. Бунга кейинги пайтларда Англияда бир қанча ёшлар гуруҳларининг кўчада кетаётган қарияларни тутиб дўппослашлари оқибатида юзага келган ўнлаб суд жараёнлари гувоҳлик беради.

Тўғри, шарқона этикет, одобий қонун-қоидаларнинг анъанавийлик билан боғлиқ, замонавий нуқтаи назардан баъзи нуқсли томонлари бор. Лекин, шунга қарамай, уларда инсонийлик ва меҳр-оқибат туйғулари мустаҳкам илдизга эга. Ғарбда эса ҳозирги пайтда бундай фазилатларни учратиш тобора ғайритабиий ҳолатга ўхшаб қолаётир. Шу боис эндиликда Ғарбнинг ҳуқуқийлик тамойилини Шарқнинг ахлоқийлик тамойили билан уйғунлаштириш замонавий жамият таракқиётида муҳим рол ўйнайди.

3. Ахлоқнинг асосий вазифалари

Ахлоқнинг вазифалари жуда кўп ва хилма-хил. Биз фақат уларнинг асосийларигагина тўхталиб ўтамиз. Ахлоқнинг асосий вазифаси, энг аввало, унинг тарбиявийлигидир. Ахлоқий тарбия инсон учун, халқона қилиб айтганда, бешиқдан то қабргача асқотади. Тарбия гўдакдаги ахлоқий моҳиятини юзага чиқариши учун, унда ахлоқий йўналмаларнинг, хулқ ва одатларнинг шаклланишига хизмат қилади, ахлоқий тақиқларининг моҳиятини бола онгига сингдиради. Катталарда эса ўз-ўзини тарбиялаш хислатини пайдо қилади ва ривожлантиради, уларни онгли ахлоқий танлов билан иш кўришга ўргатади. Ахлоқнинг тарбиявий вазифасини амалга оширишда турли хил воситалар ва омиллар иштирок этади. Жумладан панд-ўғит, адабиёт, санъат, оммавий ахборот воситалари в.х.

Инсонни кадриятларга йўналтириш ҳам ахлоқнинг муҳим вазифаларидан ҳисобланади. Чунки ахлоқ кадриятлар шахснинг камол топишида катта рол ўйнайди, инсонга эзгуликка қараб бориш ва ёвузликдан қочиш йўлини кўрсатади. Мазкур вазифа кадриятларга асосланган ҳолда одамлар ахлоқий хатти-ҳаракатларини баҳолаш имконини ҳам беради; уларнинг умум қабул қилинган тамойиллар ва меъёрларга мос ёки мос эмаслигини белгилашда объективликни таъминлайди. Шунингдек, у энг яхши анъанавий ва замонавий кадриятлар ҳамда умумбашарий ва миллий фазилатлар уйғунлигини таъминлашга хизмат қилади.

Ахлоқнинг комуникатив вазифасини ҳам борки, у инсон муносабатларини гўзал таомилга айлантиришда муомала одоби, этикет сингари меъёрий қонун – қоидалар мажнунни ишлаб чиқишда муҳим аҳамият касб этади, моҳиятан у муомалани имкон борича инсоний, гўзал муносабат, ёқимли алоқа сифатида рўй беришига кўмаклашади, кишида юксак муомала маданиятининг шаклланишига, тилнинг ширин, имо-ишоранинг нозик, суҳбатининг ёқимли бўлишига олиб келади.

Ахлоқнинг яна бир вазифаси эса - билиш. У инсонга ахлоқий билим беради. Шу билим воситасида одам ўз хатти-ҳаракатини бошқаради, ҳиссиётларнинг қайси бирига устуворлик бериш керак ва қайси бирини сабр билан енгиш лозимлигини белгилайди, кундалик ҳаётда дуч - келадиган ахлоқий муаммоларни ҳал этишда кишига кўмаклашади. бир сўз билан айтганда, ахлоқнинг бу вазифаси инсоннинг ўз ички дунёсини билиш учун қалит вазифасини ўтайди, айна пайтда унга ўзгалар хатти-ҳаракатларини ахлоқий баҳолаш имконини ҳам беради.

Биз юқорида «ахлоқий бошқариш» деган иборани бир неча бир ишлатдик. Зеро ахлоқнинг энг миқёсли вазифаларидан бири бошқариш. Ахлоқий бошқариш ҳар бир алоҳида олинган шахс ва бутун жамиятни тўғри йўлга солиш учун хизмат қилди. У одамлардаги нафсни жиловлаш, салбий оқибатларга олиб келадиган хатти - ҳаракатларнинг олдини олиш, индивиднинг ўз-ўзини бошқариши, ижтимоий муносабатларни ахлоқийлаштириш, ахлоқнинг инсонпарвар меъёрларини ҳаётга татбиқ этиш каби масалаларни ҳал этишга қаратилгани билан муҳимдир. Бунда одамларнинг ўзни тутишлари ва ўзаро муносабатларини жамият фикри ҳамда шахснинг ахлоқий ўз-ўзини баҳолаши асосида, маъқуллаш ёки танбеҳ бериш ёрдамида бошқарилади.

Ахлоқнинг инсонийлаштириш вазифаси ҳам муҳим. У одамзотни ҳайвоний ҳислатлардан - зулм, зўравонлик, зуғум, адолатсизлик, инсофсизлик каби қатор иллатлардан фориг бўлиши, юксак инсоний фазилатлар билан йўғрилиб яшаши, доимо комилликка интилишига кўмаклашиш билан белгиланади. Айна пайтда мазкур вазифа ахлоқий қонун-қоидалар ҳамма учун мажбурийлигини улар олдида, ижтимоий ҳаётда эгаллаган ўрнидан қатъи назар, барча одамларнинг тенг эканини таъминлашга, жамиятда обрўпарварлик (авторитаризм) ахлоқини инкор этишга ва инсонпарварлик (ҳуманизм) ахлоқини барқарор қилишга йўналтирилган.

Шундай қилиб, биз икки боб мобайнида баҳоли қудрат қисқача ахлоқнинг ички мурватлари тўғрисида фикр юритдик. Энди унинг ташқи маънавий оламда тутган ўрнига ундаги бошқа ижтимоий-маънавий ҳодисалар билан ўзаро алоқаларига тўхталиб ўтамыз.

АДАБИЁТЛАР

1. Шер А. Ахлоқшунослик Т., ЎАЖБНТ - Янги аср авлоди, 2003.
2. Золотухина – Аболина Е.В. Сушность и функции марали // Современная этика, МарТ, М., - Ростов – на – Дону, 2003.
3. Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. Этика. М., ГАРДАРИКИ, 2004.
4. Фромм Э. Человек для себя. Минск, Харвест, 2002.
5. Дробницкий О.Г. Проблема нравственности. М., Наука, 1977.

IX БОБ

АХЛОҚНИНГ МАЪНАВИЯТ ТИЗИМИДАГИ ЎРНИ

1. Маънавият ҳақида умумий тушунча

Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан кейин дастлабки ўртага ташланган энг долзарб муаммолардан бири маънавият бўлди. Ҳозир ҳам бу муаммо жамиятимизнинг диққат марказида. Зеро, маънавиятсизликнинг ҳар қандай жамиятни таназзулга олиб бориши шак-шубҳасиздир. Шу муносабат билан маънавият ўзи нима-ю, у қандай келиб чиққан, деган масалага тўхталиб ўтмоқ ўринли. Бу масала эса бизни яна одамнинг пайдо бўлиши муаммосига мурожаат этишимизни тақозо қилади.

Тангри инсоннинг жисмини лойдан - моддий материалдан яратгач, унга жон, руҳ ато этди. Энди инсон руҳ ва вужуднинг яхлитлиги сифатида фақат руҳдангина иборат фаришталардан улўғроқ мақомга эга бўлди. Руҳнинг вазифаси - вужудни бошқариш. Демак, одамда моддийликдан кўра руҳийлик-маънавийлик мантиқан бирламчи. Буни инсон сезгиларининг «моддийлик» ва «маънавийлик» нисбатида кўриш мумкин. Инсондаги беш сезгидан фақат иккитаси - бирор моддий нарсага тегиш ва бирор нарсанинг таъмини билиш орқали ҳис этишгина бевосита «моддий сезиш»га тааллуқли. Қолган уч сезги - кўриш, эшитиш, ҳид билиш эса муайян моддий нарсага тегмаган ҳолда, «маънавий сезиш» орқали у ҳақда тасаввурга эга бўлади. Бунинг устига аввалги икки сезгининг бири инсон жисмоний кучини қўллашда - куриш, бузиш, жисмоний бошқаришда, иккинчиси инсон вужуди учун керак бўлган моддаларни овқат сифатида қабул қилишда зарур. Қолган уч сезги эса инсонга гўзалликни кўриш, уни хунуқликдан фарқлашда, ёқимли товушдан ёқимсиз товушни, хушбўй ҳиддан бад-бўйликни ажратишда асқатади. Ҳар иккала тоифадаги сезгилар орқали ҳам инсон роҳатланади. Жисмоний меҳнатдан олинадиган роҳат ва гастрологик лаззат - бир томондан; гўзалликдан, ёқимли товушдан, хушбўйликдан олинадиган лаззат - иккинчи томондан. Ҳар иккала

тоифа сезгилар «хизмат»ини фикр тарозусига солиб кўрадиган бўлсак, бунинг устига «олтинчи сезги» - ақлнинг мавжудлигини ҳисобга олсак, «маънавий сезгилар» тош босиб кетади. Зеро, бу «қорин тўйдирмайдиган» сезгилар инсоннинг олий мавжудот эканини англатувчи белгилардир. Тўғри, инсон қорин тўйдириши керак, лекин у қорин тўйдириш учун яшамайди, балки яшаш учун қорин тўйдиради. Инсоний ҳаётнинг ҳайвоний ҳаётдан фарқи ҳам шунда.

Айтилганлардан хулоса чиқарадиган бўлсак, уч «маънавий сезги» орқали олинадиган лаззат инсон ҳаётининг мазмуни - мақсад, икки «моддий сезги» эса ана шу мақсадни амалга ошириш йўлида восита. Ҳақиқий маънавий лаззатга эришиш, том маънода маънавиятли яшаш учун, табиийки, «восита-сезгилар» ҳам покиза, ҳаромдан йироқ бўлиши лозим. Зеро, нопок воситалар билан эришилган лаззат - маънавият эмас, у худди бир уюм гўнг – ахлат устида ўсган атиргул каби кишида афсус ҳиссини уйғотади.

«Қорин фалсафаси»га асосланган, инсонни фақат қорни тўк, бир хилда фикрловчи коммунистик жамоа аъзоси қилиб тарбиялашга уринган шўролар тузуми материализмни - моддиятчиликни илоҳийлаштириш баробарида маънавиятга етарли эътибор бермади, уни иккинчи даражали унсур деб ҳисоблади. Бизнинг ҳозирги эркин жамиятимиз эса, моддиятчиликнинг аҳамиятини инкор этмаган ҳолда, маънавиятчилик йўналишини устувор санаб, инсонни энг аввало, маънавиятли шахс, ўз фикрига, ўз сўзига, ўз эркига эга маънавий индивид, қолаверса, фуқаролик жамиятининг аъзоси эканини эътироф этади. Нафақат эътироф этади, балки ана шу йўналишда жуда катта ишларни амалга оширишни асосий вазифаси деб билади. Бу Республикамиз Президенти Ислом Каримовнинг машҳур нутқларидан бирида қисқа ва лўнда қилиб шундай ифодаданган:

«Олдин одамларга моддий бойлик бериш, сўнгра маънавият тўғрисида ўйлаш керак, дейдиганлар ҳақ бўлмасалар керак. Маънавият - инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди. Нафақат кўҳна тарих, балки янги тарих ҳам бунинг кўплаб мисолларини беради.

Маънавиятни мустаҳкамлаш учун меҳнат ва маблағни аяш ўз келажагига болта уриш демакдир. Ватан ва жаҳон маданиятининг, адабиёт ва санъатнинг ютуқлари ҳар бир оилага етиб бориши учун, оиланинг моддий таъминланганлигидан қатъи назар, қулай шароитлар яратиш талаб этилади. Ижодий ходимларнинг маънавий кучига эркинлик бериш, уларга ҳар томонлама ёрдам кўрсатиш ҳам катта аҳамиятга эгадир».¹

Энди маънавиятнинг ҳаётда намоён бўлиши қандай рўй беради, у қандай соҳаларни ўз ичига олади, деган саволларга эътиборни қаратайлик. Бу борада ҳозирги пайтда турли хил қарашлар, фикрлар мавжуд. Зеро, маънавият қамровига қирадиган соҳалар жуда кўп ва хилма-хил. Шу боис фақат уларнинг энг асосийлари, яъни маънавиятнинг шоҳтомирлари бўлмиш унсур-соҳалар ҳақидагина гапириш мумкин.

Улардан бири ва биринчиси - эзгулик; иккинчиси - гўзаллик; учинчиси -

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисодийёт, сиёсат, мафкура. Т., Ўзбекистон, 1996, 81-б.

эътиқод, яъни ана шу эзгулик ва гўзалликнинг том маънодаги тимсоли бўлмиш Яратганга эътиқод.

Мутлақ эзгулик эгаси бўлмиш Яратган инсонни эзгу ишлар қилиш, эзгуликка эзгулик билан жавоб бериш учун яратди. Зеро, Тангри инсонни яратиб, буюк эзгулик намунасини кўрсатган экан, унинг бандаси бўлмиш одамзод ҳам эзгуликка эзгулик билан жавоб бериши керак: Аллоҳни севиши, фақат эзгу аъмолларга, яхшиликка камарбаста туриши, ўз қавмдошларига ҳам, атроф-муҳитга ҳам эзгулик нуқтаи назаридан муносабатда бўлиши шарт. Эзгулик эса, бизга маълумки, ахлоқнинг, оқилона хатти-ҳаракатларнинг асоси, ахлоқшуносликнинг муштарак тушунчасидир. Демак, ахлоқийлик инсон маънавиятининг асосий устунлиги.

Мутлақ гўзаллик соҳиби бўлмиш Яратган инсонни гўзал мавжудот, ўзидан кейинги иккинчи гўзаллик яратувчи зот қилиб бунёд этди. Айни пайтда одамзод Аллоҳнинг Ердаги халифаси сифатида Тангри инъом этган атроф-муҳитдаги гўзалликни, гўзал хулқни, гўзал аъмолларни асраши, ардоқлаши лозим. Зеро, «Аллоҳ гўзал ва у гўзалликни севади». Ушбу Ҳадиси шариф сўзларидан шундай хулоса чиқариш мумкин: Аллоҳни севган бандаси албатта гўзал бўлиши ва гўзалликни севиши шарт. Акс ҳолда у фаришталарга ҳам насиб этмаган халифа деган шарафли номга нолайиқ. Гўзаллик эса нозик ҳиссиётларнинг, қалбни юмшатувчи, майинлаштирувчи, инсонга ҳилмлилик (мулойимлик) бахш этувчи, қалбни фориғлантирувчи нозик ҳиссиётларнинг асоси, эстетиканинг муштарак тушунчасидир. Демак, гўзалликка муҳаббат ҳам маънавиятнинг асосий устунларидандир.

Эътиқодни эса эзгуликка ва гўзалликка муҳаббатнинг, уларга иқтидо қилишнинг энг олий даражаси дейиш мумкин. Унинг энг мукаммал кўриниши ўзини дин шаклида намоён этади. Динлар ҳар хил бўлишига қарамай, муқаддас китобларнинг моҳияти бир: инсон Мутлақ Эзгулик ва Мутлақ Гўзаллик соҳибига эътиқод орқали комилликка эришади. Зеро, барча динларнинг мақсади комил инсонни тарбиялаш. Шу боис ҳам Қуръони каримда ҳақиқий мўмин барча нозил қилинган китобларнинг муқаддаслигини тан олиши шарт, дея қайта-қайта таъкидланади.

Демак, ҳар бир инсон ўз ҳаётини ана шу уч асосга қурсагина, маънавиятли ҳисобланади. Ахлоқ - маънавият тизимида энг салмоқли ўринни эгаллайди ва ундаги бошқа соҳалар билан мустаҳкам алоқада иш кўради. Энди ана шу алоқаларнинг энг муҳимларига қисқача тўхталиб ўтамиз.

2. Ахлоқнинг бошқа ижтимоий-маънавий ҳодисалар билан ўзаро алоқалари

Ахлоқ ва дин. Аввало, ахлоқ билан дин масаласини олиб қарайлик. Бу борада яна, юқоридаги фикрларга қўшимча қилиб, шуни айтиш мумкинки, моҳиятан дин инсон ҳаётининг ахлоқийлигини тақозо қилади. Шу боис диний-шаръий тамойиллар ва меъёрлар, Ҳадиси шарифдаги ўғитлар ахлоқ-одоб қоидалари билан чамбарчас боғлиқ. Чунончи, инсон энг олий кадрият сифатида

катъий муҳофаза этилади. Одам ўлдириш мумкин эмас, одам ўлдириш энг улкан ахлоқсизлик ҳисобланади. Ўғрилиқ, бировнинг ҳақини ейиш, мунофиқлик, алдаш, ёлғон гапириш ва шу каби бошқа турли иллатлар ҳам диний-шаръий, ҳам ахлоқий нуқтаи назардан ман этилади. Аксинча, инсонни эъзозлаш, одамларнинг бир-бирига кўмакдош бўлиши, тўғрилиқ, ростгўйлик, ҳалоллик, раҳмдиллик, қавмдоши қандай юксак даражада бўлмасин, унга хушомад қилишдан тийиниш, фақат Яратгангагина сиғиниш сингари фазилатлар айна пайтда ҳам диний тақво, ҳам ахлоқий талаб томонидан маъқулланган хатти-ҳаракатлардир. Шу боис ахлоқни диндан бутунлай мустақил, мухтор маънавий ҳодиса сифатида талқин этувчи марк-сча-ленинча қарашлар мантиқий ва илмий асосга эга эмас. Дин, таъкидлаганимиздек, инсонни ахлоқийлаштиришнинг воситаси тарзида иш кўради. Демак, диний тақво билан ахлоқий талабнинг илдизи бир. Ҳар икки ҳолатда ҳам виждон кўзга кўринмайдиган бошқарувчи мурват сифатида намоён бўлади. Бу - ботиний кўриниш; зоҳирий кўриниш эса шаръий ҳукмлар ва ҳуқуқий қонунларда ўз аксини топади.

Ахлоқ ва ҳуқуқ. Ахлоқий талаб ҳуқуқий қонун-қоидаларда ўз аксини топади, дейиш билан биз ахлоқ ва ҳуқуқнинг мустаҳкам алоқага эга эканини тасдиқлаб турибмиз. Зеро, аслида ҳам шундай. Муайян жамиятдаги ҳуқуқий қонун-қоидалар ўша минтақа халқлари томонидан асрлар мобайнида ишлаб чиқилган ахлоқий ақидалар, тамойиллар, меъёрлар, шунингдек, нисбатан умумийлик хусусиятига эга бўлган урф-одатлар замирида вужудга келади. Лекин баъзи бир урф-одатлар, анъаналар ҳуқуқий меъёрлар даражасига кўтарила олмаслиги ҳам мумкин. Бунинг сабаби, уларнинг, аввало, нисбатан хусусий табиатга эга бўлганида, қолаверса, ахлоқий ва ҳуқуқий тараққиёт талабларига жавоб бера олмаслигида. Масалан, жоҳилият даврида арабларда қиз туғилса, уни тириклай кўмиб ташлаш одати бўлган. Кейинчалик, мусулмонлик ёйилганда, бу одат ғайримусулмонлик одати сифатида рад этилди. Ҳозирга келиб, ундай ҳодиса ҳуқуқий қонунлар асосида жиноят деб қаралади. Ёки бизнинг минтақада қадимда мавжуд бўлган хун олиш одати ҳам ҳозирда жиноят сифатида жазога лойиқ ҳисобланади. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Кўриниб турибдики, ахлоқ билан ҳуқуқ, гарчанд, бир илдизга эга бўлса-да, уларнинг жамият ахлоқий ҳаётини бошқарув усули ҳар хил: ахлоқ асосан тушунтириш, панд-ўғитлар воситасида иш кўрса, ҳуқуқ мажбурий усул, жазо чоралари орқали иш олиб боради.

Нафақат бугунги кунда, ҳатто қадим-қадимда ҳам ахлоқ билан ҳуқуқнинг фарқига борилган. Буни милоддан аввалги 1800 йилда Сомирдаги Ниппур шаҳрида бўлиб ўтган суд жараёни ёзиб қолдирилган гилтахтада кўриш мумкин: уч киши - сартарош, боғбон ва яна бир (хужжатда касби қайд этилмаган) кимса Лу Инанна деган ибодатхона хизматчисини ўлдирадилар ҳамда бундан унинг хотинини хабардор қиладилар. Лекин марҳумнинг хотини жиноят тўғрисида маҳаллий ҳокимиятга ҳеч нарса демайди. Бир оз вақт ўтгач, ҳуқуқ-тартибот мутасаддилари мазкур жиноятдан хабар топадилар ва Ур-Ниппур подшоси бу

масалани ҳал этишни бизнинг тушунчамиздаги олий суд вазифасини бажарувчи Нинпур фуқаролари йиғинига топширади. Суд-йиғинда сўзга чиққан тўққиз киши уч қотил ва улар билан бирга марҳумнинг хотинига ҳам ўлим жазоси берилишини сўрайди. Бироқ икки киши сўзга чиқиб, хотиннинг қотил эмаслигини айтадилар. Йиғин қатнашчилари келтирилган исбот-далилларни эътиборга олиб, марҳумнинг хотини қотилликда бевосита иштирок этмагани учун уни жазодан озод қиладилар. Гилтахтада: «Кимлар ҳақиқатдан ўлдирган бўлсалар, ўшаларнинг жазоланиши кифоя», деган хулоса ёзиб қолдирилган.¹ Бундан шундай фикрга келиш мумкин: эрини ўлдирганларини билиб, ҳокимиятга хабар бермагани хотиннинг виждонига ҳавола, зеро, бу - унинг ҳуқуқи; у ахлоқий қонун-қоидаларни бузди, лекин ҳуқуқни бузадиган хатти-ҳаракатларни содир этгани йўқ.

Айни пайтда, шуни ҳам айтиш керакки, ҳуқуқ ахлоққа нисбатан анча аниқ ва анча муайян ички бўлинишларга эга. Чунончи, халқаро ҳуқуқ, фуқаро ҳуқуқи, жинсий ҳуқуқ, меҳнат ҳуқуқи ва ҳ.к. сингари нисбатан қатъий чегараланган ҳуқуқий меъёрлар мавжуд. Ахлоқ эса ҳуқуққа нисбатан анча кенг қамровли. Чунончи, ҳуқуқий қонунлар мавжуд тузумга, муайян шахс ва ёш доирасидаги кишиларга татбиқ этилса, ахлоқий қоидалар, ҳикматлар, панд-ўғитлар барча тузумлар ҳамда турли ёшдаги кишиларга бирдек тааллуқли бўлади. Шунингдек, ҳуқуқий меъёрлар аниқ адресни тақозо қилади, ахлоқий қоидалар эса мавҳумлиги ва умумийлиги билан ажралиб туради.

Ахлоқ ва иқтисодиёт. Ҳар бир мамлакат ва унинг аҳолиси учун, бошқачароқ айтганда, миллат ва давлат учун иқтисодиёт ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Зеро мамлакат ва халқ фаровонлигини ҳамда шу фаровонлик асосида вужудга келадиган миллатнинг маънавий даражаси иқтисодиётнинг қай йўсинда ривожланишига боғлиқ. Иқтисодиётнинг раванқи эса аввало эркинликбориб тарқалади. Чунончи, шўролар даврида иқтисодиёт сиёсатига, коммунистик мафкурага, улуғдавлатчилик шовинизмига бўйсундирилди, унинг ривожланиши нотабиий тарзда юқоридан, марказлашган режалатириш асосида олиб борилди. Натижада собиқ Иттифоқ аҳолиси турмуш даражаси бўйича жаҳонда энг қуйи ўринлардан бирини эгалларди. Хусусан, жуда катта ер ости ва устки бойликларига қарамайди, Ўзбекистон кўп йиллар мобайнида ярим мустамлака мақомидаги, қолоқ, аграр ўлка бўлиб қолаверди. Бутун Иттифоқ бўйлаб, жумладан Ўзбекистонда ҳам бу иқтисодий қалоқлик ташмачилик, давлат мулкани талон-тарож қилиш, коррупция, порахўрлик каби иллатларнинг жуда кенг миқёсда раванқ топишига олиб келди, иқтисодиётдаги бундай ахлоқсизликлар, афсуски, халқ учун одатий ҳол бўлиб қолади.

Ўзбекистон ана шундай шароитда мустақилликка эришди ва мамлакат ҳаётидаги энг оғир бўлган ўтиш дври бошланди. Юқорида айтганимиздек, шўрадан мерослар қолган барча иллатлар юзага чиқа бошлади. Шундай бир пайтда давлатимиз раҳбари томонидан ишлаб чиқилган мамлакат тараққиётининг беш тамойили том маънодаги тарихий ҳодиса бўлди. Ундаги

¹ Крамер С.Н. История начинается в Шумере. М., Наука, 1990. С. 66.

давлатнинг бош ислохотчилиги, иқтисодиётнинг сиёсатдан устуворлиги, кучли ижтимоий ҳимоя тамойиллари теран ахлоқий моҳиятга эга эди. Шу боис Республика Президенти Ислон Каримовнинг «Иқтисодий жихатдан эркин меҳнатни тиклаш турмушимизда аста-секин қайтадан (таъкид бизники - А.Ш.) қарор топаётган ахлоқий ҳолатдир»,¹ деган сўзлари ўша давр хусусиятларини аниқ кўра билиш натижасида чиқарилган объектив хулоса эди. Чунки қонун ҳимоясидаги кишиларнинг кўпчилиги қонунбузарларга қарши курашиш ниқоби остида ўз шахс манфаатлари учун қонунни бузардилар, Айниқса бу иқтисодиётда банк, ҳокимият ва солиқ тизимида яққол кўзга ташланарди. Масаланинг бу бир томони эди. Иккинчи томони эса, хусусий тадбиркорликнинг йўлга қўйилиши натижасида қўштирноқ ичидаги «тадбиркорлик»нинг, солиққа тортилмаган яширин корхоналарнинг кўплаб пайдо бўлишига олиб келди. Буларнинг ҳаммаси иқтисодиётда ахлоқийликни тиклаш, уни ахлоқийлаштириш муаммосини ўртага ташлади. Зеро ахлоқдан ташқридаги иқтисодиёт мамлакатни раванққа эмас, таназзулга олиб келиши табиий ҳолдир. Шу боис бу борада жуда кўп ишлар қилинади.

Иқтисодиётни ахлоқийлаштиришдаги энг муҳим ишлардан бири кейинги қатор йилларнинг Республика Президенти ташаббуси билан муайян ижтимоий-ахлоқий йўналишга бағишланишидир. Чунончи муайн йилларнинг «Аёллар йили», «Оила йили», «Меҳр-мурувват йили», «Ҳомийлар ва шифокорлар» йили, «Ижтимоий ҳимоя йили» каби номланиши қуруқ гап бўлиб қолгани йўқ. Улар иқтисодиётда «аста-секин қайтадан қарор топаётган ахлоқий ҳолат» нинг ёрқин мисоллари бўлди, давлат билан жамоатчиликнинг қўлга - қўл бериб ишлашини таъминлади; аҳолининг бадавлат қисмига ижтимоий ҳимояга муҳтож оилаларни, шахсларни иқтисодий қўллаб - қувватлашга ўргатди. Натижада бадавлат кишиларнинг мулкка эгалик ҳуқуқини поймол қилмаган ҳолда, уларни меҳр-мурувват, саҳийлик, жўмардлик каби ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар асосида бошқаларга ёрдам кўрсатишлари жамиятдаги одатий ҳолга айлана бошлади. Иқтисодий ҳимоянинг бундай шаклини иқтисодиётини ахлоқий мурватлар ёрдамида бошқаришнинг ажойиб намунаси деб аташ мумкин.

Демак, ахлоқ қонун билан биргаликда, баъзан эса қонуннинг кучи ва қамрови етмайдиган ҳолатларда иқтисодиёт ривожланишини таъминлайдиган маънавий ҳодисадир. Фақат ахлоқ билан мустаҳкам алоқада бўлган иқтисодиётгина ҳақиқий тараққиёт йўлига кира олади.

Ахлоқ ва сиёсат. Ахлоқнинг сиёсат билан алоқаси ҳам ниҳоятда қадимий, илк давлат юзага келгандан буён мавжуд. Масалан, айтиб ўтганимиздек, миллоддан аввалги XVIII асрда Бобилон подшоси Хаммурапи томонидан ишлаб чиқилган қонунлар мажмуи ҳуқуқий ҳужжат бўлса-да, унинг асосида ахлоқий фазилат - адолатни барқарор этиш ётади. Зеро, Хаммурапи бу қонунларни мамлакатда ҳақиқат қилиш, адолат ўрнатиш, етим-есирлар ва бева-бечораларга ҳиммат, раҳм-шафқат кўрсатиш мақсадида жорий этганини таъкидлайди.

Ахлоқшунослик тарихида ахлоқ билан сиёсатнинг муносабатлари

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоғ каби муқаддасдир. Т., Ўзбекистон, 1996. 16-б.

борасида икки хил қараш мавжудлигини кўриш мумкин. Уларнинг бирига кўра, сиёсат ахлоқий бўлмоғи лозим, иккинчисига биноан эса, сиёсат ахлоқ билан сиғишмайди.

Биринчи қараш моҳиятан ахлоқни сиёсатдан юқори қўяди: сиёсат ахлоққа бўйсундирилиши шарт. Бошқача қилиб айтганда, мақсадлар ва воситалар бирлигига эришмоқ лозим, яъни буюк, покиза идеаллар фақат ахлоқий пок воситалар орқали амалга оширилмоғи керак. Лекин бунда ахлоқ сиёсат вазифасини бажармаслиги лозим. Акс ҳолда муайян давлат институтларининг, хусусан, ҳуқуқ-тартибот ва ҳарбий идоралар сингари ташкилотларнинг ишини ортиқча даражада чеклаб, уларни жуда заифлаштириб қўйиш мумкин.

Иккинчи қараш эса моҳиятан сиёсатнинг ахлоқ билан ҳисоблашмаслигини тақозо этади. Бу қараш тарафдорлари ахлоқни сиёсатга бўйсундиришни, ундан, керак пайтида, тамомила юз ўгириш лозимлигини таъкидлайдилар. Улар наздида, ахлоқ буюк идеалларга эришув йўлидаги бир ғов, жамиятни умуминсоний қадриятлар билан ўралаштириб қўяди, кўнгли бўшликка, сусткашликка, пировард натижада бошбошдоқликка олиб келади. Шу боис буюк мақсадларга тезроқ эришиш учун ҳар қандай воситадан фойдаланиш мумкин. Зеро, охир-оқибат эришилган мақсад йўл қўйилган разилликлар, қаттолликлар, алдовлар ва фирибларни ювиб кетади. Бу усул орқали фақат вақтинчалик ғалабага эришиш мумкин. Оқибатда эса бу ғалаба нафақат йўққа чиқади, балки мағлубиятга айланади. Мисол тариқасида яна шўролар тузумига мурожаат қилиш мумкин. Зўрлик, алдов ва қатағонлар билан халқни бахтли қилишга уриниш, «халқ бахти» учун миллионлаб одамларнинг ёстиғини қуритиш эвазига эришилган ғалаба охир-оқибатда буюк мағлубият сифатида ниҳоя топди.

Юқорида келтирганимиздек, улуғ мақсадларни ифлос воситалар билан амалга ошириш ўша мақсадларнинг ҳам тоза эмаслигини амалда исботлайди. Эндиликда собиқ Шўролар Иттифоқи таркибига кирган халқлар ахлоқсиз сиёсат туфайли жаҳондан ажралиб қолгани, ёлғон, порахўрлик, кўзбўямачилик бу минтақалар учун одатга айланиб кетгани ҳаммага маълум. Бу иллатлардан тозариш, кутулиш учун яна неча ўн йиллар керак экани кўзга кўриниб турган реалликдир. Демак, сиёсатда ахлоқдан кўз юмиш уни ахлоқийлаштиришда юзага келадиган баъзи нуқсонлардан юз бор, минг бор кўп ва фожейидир. Шу сабабли ўз сиёсатини тубдан ахлоқийлаштириш - ҳар бир замонавий давлатнинг ҳозирги кундаги бирламчи вазифаси.

Ахлоқ ва санъат. Ахлоқ билан санъатнинг ўзаро алоқалари ҳақида гап кетганда, энг аввало, уларнинг эт билан тирноқ тарзидаги яқинликка эга эканини таъкидламоқ лозим. Чунки ҳар бир ҳақиқий санъат асарида асосий зиддият сифатида эзгулик билан ёвузликнинг кураши инъикос этади, инсонпарварлик, ҳақиқатгўйлик, тўғрилик, адолат, муҳаббат, садоқат сингари фазилатлар тараннум этилади, тақдир, ўлим ва ўлмаслик, ҳаётнинг мазмуни, бахтга эришиш сингари муаммолар ўртага ташланади. Ахлоқий идеал муаммоси эса ҳар бир бадий асарнинг шоҳтомири ҳисобланади. Масалан, Алишер Навоийнинг Фарҳоди, Ширини, Шекспирнинг Ромеоси, Жулеттаси,

Ойбекнинг Навоийси мазкур муаллифлар асарларидаги ахлоқий идеаллардир. Уларсиз Навоий, Шекспир ва Ойбек асарларини тасаввур қилиш мумкин эмас.

Шуниси ҳам борки, баъзи санъат асарларида ахлоқий идеалга дуч келмайди киши, ҳатто бирор-бир ижобий қаҳрамонни ҳам учратмайди - асар бошдан-оёқ салбий бадиий қиёфалар туриш-турмушини акс эттиришга бағишланади. Бундай бадиий қиёфаларни муаллиф ўз замонаси эришган ахлоқий даража нуқтаи назаридан туриб яратади. Мисол тариқасида Байроннинг «Беппо» достонини, Гоголнинг «Ўлик жонлар», Завқийнинг «Ҳажви аҳли раста», Абдулла Қодирийнинг «Қалвак махзумнинг хотира дафтарида» асарларини келтириш мумкин. Бу асарларда ахлоқий муаммолар, юксак ахлоқийлик масаласи аввалги мисоллардагидек бевосита эмас, балки билвосита - сатирик усул орқали ўртага ташланади.

Бундан ташқари, сўз санъатида, таъбир жоиз бўлса, ўзига хос «ахлоқий жанрлар» мавжуд. Уларни халқ оғзаки ижодида ҳам, ёзма адабиётда ҳам учратиш мумкин: мақол, матал, ҳикматлар, ҳикоятлар, ривоят, масал, панднома ва ҳ.к. шулар жумласидандир. Умуман олганда, ахлоқсиз бадиий асарнинг бўлиши мумкин эмас, барча санъат асарлари учун ахлоқийлик умумий замин аҳамиятига эга.

Айни пайтда санъат ахлоқшунослик тарғиботчиси, ахлоқий тарбиянинг энг қулай воситаси сифатида ҳам намоён бўлади. Чунончи, бадиий адабиётнинг, кино санъати, тасвирий санъат ва театр санъатининг, айниқса, бу борада аҳамияти беқиёс. Бу санъат турлари ёшларда ахлоқий идеалнинг шаклланишида катта хизмат қилади. Чунончи, «уруш-уруш» ўйинларида болаларнинг мард, жасоратли, матонатли, ватанпарвар ва ҳалол америкалик ҳиндулар сардорига, Алпомишга, Гўрўғлига ва бошқа халқ қаҳрамонларига тақлиди фикримизнинг далилидир.

Ахлоқ ва фан. Ахлоқнинг фан билан ўзаро алоқадорлиги масаласи ҳам муҳим. Баъзи бир қарашларга кўра, ахлоқнинг фанга алоқаси йўқ. Бундай қарашларни тўғри деб бўлмайди. Зотан, ахлоқнинг ахлоқшунослик тадқиқот объекти сифатидаги мақомиёқ унинг фанга алоқадорлигини кўрсатиб туради.

Айниқса, ахлоқнинг ижтимоий фанлар билан алоқаси миқёслидир. Чунончи, кўпгина илмий қарашлар, назариялар инсонни бевосита ёки билвосита юксак ахлоқ эгаси, донишманд ва ҳалол инсон бўлишга чақиради.

Лекин айрим назариялар ҳам борки, уларни ахлоқсиз деб аташ ўринли. Бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Масалан, машҳур «Мальтус назарияси». Инглиз иқтисодиёт назариётчиси Мальтус (1766 - 1834) илгари сурган ғояга кўра, аҳоли геометрик прогрессияга, истеъмол маҳсулотлари арифметик прогрессияга мувофиқ ривожланади. Аҳоли ўса бориб, ер юзида қашшоқлик, озиқ-овқат етишмовчилиги вужудга келади. Шу боис урушлар олиб бориш табиий ҳол сифатида ўзини оқлайди. Мальтус бу ўринда урушни тарғиб этиш билан ахлоқсизликнинг энг юксак кўринишини намоён этмоқда. Шунингдек, инсоният жамиятини қарама-қарши синфларга бўлиб ташлашни, ҳокимиятни зўравонлик, қон тўкиш, террор орқали қўлга киритишни ва шу йўсинда тутиб туришни тарғиб этувчи марксча-ленинча синфийлик ҳамда

социалистик инқилоб назариялари ҳам илмдаги ахлоқсизликнинг бўртиб кўзга ташланадиган намунасидир.

Маълумки, барча фанлар, хусусан, табиий фанларнинг ҳар бири ўз соҳасида ҳақиқатнинг аён бўлишига хизмат қилади. Ахлоқнинг пировард натижаси эса инсонни ҳақиқатга олиб бориш, уни комил мавжудот қилиб тарбиялашдир. Ана шу нуқтада ахлоқ ва фан билвосита муносабатга киришади. Айни пайтда илм-фанда эришилган оламшумул ютуқлар инсоният жамияти олдига янги-янги ахлоқий вазифалар ва муаммолар кўяди. Чунончи, сўнгги пайтларда фан-техника тараққиётининг юксак даражаси ва экологик бўҳронларнинг юзага чиқиши сабабли экологик ахлоқшунослик сингари ахлоқ оламининг янги йўналишлари вужудга келди; ноо-сферадан ёки бошқача айтганда, техносферадан этосферага - ахлоқий муҳитга ўтиш зарурати инсоният жамияти ахлоқий маданияти олдидаги энг долзарб вазифа сифатида кўйилмоқда; зеро, бу вазифанинг фақат ахлоқшунослик доирасидаги муаммогина эмаслигини, кенг қамровли эканини, бутун Ер юзининг бундан кейин мавжуд бўлиши ёки бўлмаслиги муаммосига айланганини бугун яққол сезиш мумкин.

Шу боис техникавий фанлар тараққиётининг навбатдаги босқичлари фақат ахлоқ талабларига мос, таъбир жоиз бўлса, ахлоқий назорат остида амалга ошмоғи лозим.

Тўғри, баъзилар бизга, фан - мутлақ объектив ҳодиса, у моҳиятан холис, шунга кўра, уни ахлоққа бу қадар бўйсундириш ножоиз, деб эътироз билдиришлари ҳам мумкин. Бироқ фанни одамлар, турли ҳиссиёт, эҳтиросларга мо-йил, турли ахлоқий фазилатлар, ҳатто иллатларга эга бўлган кишилар яратишини ёдга олсак, бундай эътирозларнинг ўзи ножоиз эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Зеро, ҳар бир олимнинг маънавий-ахлоқий ҳолати унинг кашфи-ётида қай даражададир акс этмаслиги мумкин эмас. Хуллас, фан ҳам бевосита, ҳам билвосита ахлоқ билан боғлиқ ва айнан шу боғлиқлик табиий-техникавий фанларни инсонийлаштириш вазифасини бажаради.

Ахлоқ ва мафкура. Ахлоқ билан мафкуранинг алоқаси ҳам жамият ҳаётида жуда катта аҳамиятга эга. Маълумки, ҳар бир мафкура муайян ғоялар ва қарашлар тизимидан иборат бўлади. Расмона мафкурани ахлоқий ғояларсиз тасаввур қилиш қийин. Лекин ғоя ҳеч қачон ўз-ўзича, шунчаки мавжуд бўлмайди. У албатта инсонда инъикос топади ва муайянлашади. Бу ҳақда Ҳегель ўзининг «Фалсафий билимлар қомуси» асарида шундай дейди: «ўоя ҳақида гапирганда, уни қандайдир олис ва нариги томондаги нарса тарзида тасаввур қилиш керак эмас. ўоя, аксинча, бутунисича шу ерда иштирок этади ҳамда, шунингдек, ҳар бир онгда, кам деганда, бузилган ва заифлашган ҳолда мавжуд бўлади».¹ Демак, муайян ғояларни, шу жумладан, ахлоқий ғояларни ўзида мужассамлаштирган кишиларгина мафкурани яратадилар ва уни оммалаштирадилар.

Ҳар бир демократик давлат ва жамиятда бир неча мафкура мавжуд бўлиши табиий. Лекин улар ичидан бири етакчилик мавқеини эгаллайди. Бу етакчилик

¹ Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Т. 1. М., Мысль, 1975. С. 401.

зинҳор бошқа мафкураларни инкор этмайди ва жамият аъзолари кўпчилиги иродасини акс эттириши билан ажралиб туради. Уни шунинг учун ҳам миллий мафкура деб аташади. Эркин демократик фуқаролик жамиятини ўз олдига вазифа қилиб қўйган бизнинг мамлакатимизда бу масалага жиддий эътибор берилган. Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Конституциясидаги биринчи бўлим, иккинчи бобнинг 12-моддасида шундай ёзиб қўйилган:

«Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади.

Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас».

Демак, бизнинг давлат демократия тамойилларига асосланган ҳолда, барча мафкураларнинг яшаш ҳуқуқини таъминловчи институт сифатида иш кўради. Миллий мафкурамиз эса бошқа бирор-бир мафкурани камситмасдан, кўпчилик жамият аъзоларининг ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-эстетик ғоялари тажассуми сифатида мамлакат ва миллат тараққиётига хизмат қилади. Чунончи, у, энг аввало, юксак ахлоқийликка асосланган. Миллий мафкурамиз жамиятимизда ватанпарварлик, миллатпарварлик, зиёлилик тамойилларини устувор билиб, ҳар бир фуқарони буюк давлат яратишда иштирок этишга чорлайди. Айни пайтда, умумбашарий маънавий кадриятларни эъзозлашга, бошқа миллатлар ва элатларга ҳурмат билан қарашга чақиради, тенглар ичида тенг бўлиш ғоясини илгари суради. Бу мафкура халқимиз маънавий мезонларига, унинг эзгулик ва фаровонлик ҳақидаги идеалларига, эрксеварлик, тинчликсеварлик тамойилларига мос келади, шу сабабли унга эҳтиёж бор.

Тарихдан ахлоқийликни четлаб ўтишга ёки уни ахлоқсизликка ниқоб қилиб, ахлоқни сохталаштириб умр кўришга уринган мафкуралар ҳам бизга маълум. Улар, одатда, муайян давлатнинг ягона мафкураси деб эълон қилинади ва у миллатга ёлғон воситасида сингдиришга уринилади. Олмонияда хитлерчилар илгари сурган миллий социализм мафкураси ёки собиқ шўролар иттифоқидаги коммунистик мафкура шулар жумласидандир. Ҳар иккала мафкура ҳам ўзини тан олганлардан «мафкуравий душманлар»ни жисман йўқотишни талаб этди - жиноятни қаҳрамонлик тарзида, энг буюк ахлоқсизликни ахлоқийлик сифатида тарғиб қилди. Лекин ниқобланган ахлоқсизликнинг умри узоқ эмас. Бу ҳолатни буюк рус шоири Александр Пушкин «Тикланиш» деган шеърида бағоят гўзал тасвирлаган:

*Ваҳиий рассом мудроқ, беизн,
Даҳо суратини бузади
Ва у сурат устига ўзин
Бебурд суратини чизади.*

*Лекин у ёт бўёқлар бир-бир
Кўчиб тушар йил сайин, аён;
Ва даҳо ижоди беқусур*

*Аввалгидек бўлур намоён...*¹

Ленин, Сталин, Ҳитлер сингари «вахший рассомлар» чизган суратлар - тоталитар тузумлар мафкуралари қисматини шу шеърда кўриш мумкин. Зеро, ахлоқийлик ҳар қандай мафкура муваффақиятининг гарови ҳисобланади. Ахлоқ билан мафкура бир-бири билан ана шундай узвий боғлиқ.

3. Ахлоқнинг маънавият тизимидаги бирлаштирувчилик хусусияти

Маънавият тизимидаги ижтимоий ҳодисаларнинг ахлоқ билан муносабатларини мана шу қисқача тарзда кўриб чиқишимизнинг ўзиёқ бизда ахлоқнинг ўрни ҳақида аниқ тасаввур уйғотади. Шу нарса аёнки, ахлоқ мазкур ижтимоий ҳодисалар марказида туради. У нафақат марказий ижтимоий ҳодиса, балки бошқа ижтимоий ҳодисаларни ҳаракатлантирувчи маънавий куч сифатида намоён бўлади. Уни четлаб ўтишга интилиш ҳар қандай мафкурани таназзулга олиб боради, жамиятни том маънодаги маънавиятдан маҳрум этади. Шу нуқтаи назардан қараганда, Президент Ислом Каримовнинг: «Аслини олганда, ахлоқ - маънавиятнинг ўзаги», деган сўзлари юқоридаги фикрларимиз учун табиий хулоса бўлиб жаранглайди. Дарҳақиқат, ахлоқ маънавият тизимидаги энг таъсирчан, энг бақувват ҳалқа, усиз одамзод маънавиятини тасаввур қилиш мумкин эмас.

Шу ўринда ахлоқнинг маънавият тизимидаги «ўзак»лик хусусияти ҳақида батафсилроқ тўхталмоқ жоиз, деб ўйлаймиз. Негаки, ахлоқни моҳиятан меҳварга ўхшатиш мумкин - қолган маънавий кадрятлар унинг атрофида айланади, ундан узоқлашдимиз, бас, меҳвардан чиқиб кетган сайёрадек пучмоқда парчаланиб ҳалок бўлади. Масалан, юқорида кўриб ўтганимиз - динни олайлик: баъзи экстремистик гуруҳларнинг пайдо бўлишида асосий сабаб - улар томонидан диний ақидаларнинг мутлақлаштирилиши. Бу мутлақлаштириш фақат ахлоқийлик четга суриб қўйилган ҳолатдагина юз беради. Ақидапарастлар диннинг Аллоҳ томонидан белгилаб қўйилган вазифасини - ахлоқий юксак, комил инсонни тарбиялаш учун хизмат қилишини инкор этадилар, бу билан гўё динни юксакка кўтармоқчи бўладилар. Лекин аслида диннинг обрўсини туширишга хизмат қиладилар. Чунки дин ҳеч қачон мақсад бўлган эмас, бўлолмайди ҳам, у солиҳ бандани тарбиялаш воситаси, яъни ахлоқ - мақсад, дин эса - восита, фақат юксак ахлоқ эгасигина Аллоҳ васлига муяссар бўла олади. Бошқача қилиб айтганда, Аллоҳ - Мутлақ ва Олий мақсад, ахлоқ - нисбий мақсад, дин эса восита. Шунинг учун Қуръони каримда Аллоҳ ўз бандаларига нозил қилган илоҳий китоб-ларнинг ҳаммасини хурмат қилишни, аҳли китобларни эса камситмасликни қайта-қайта буюради.

«Моида» сурасининг 48-оятда шундай дейилади: «Сизлардан ҳар бир миллат (яъни дин) учун (алоҳида) шариат ва йўл қилиб қўйдик. Агар Аллоҳ хоҳласа эди, ҳаммангизни бир миллат қилиб қўйган бўлур эди. Лекин Ўзи ато

¹ Пушкин А.С. Тикланиш. Т.Тоела таржимаси // Танланган асарлар, 4 томлик. Т.1. Т., Ўздавнашр, 1955, 115-б.

этган нарсаларда сизларни имтиҳон қилиш учун (ҳар бир миллатга) алоҳида шариат, йўл қилиб қўйди».¹ Демак, дунёни зўрлик йўли билан исломлаштириш ёки насронийлаштириш моҳиятан Аллоҳга қарши бориш, энг улкан ахлоқсизликдир. Шу боис одамларни исломга зўрлик йўли билан, қурол кучи билан киритмоқчи бўлган диний-экстремистик гуруҳлар ва бутун дунёни «мусулмонобод» қилиш - Ер юзида ягона халифалик ўрнатишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган ақидапарастлар анъанавий ахлоқий қадриятлардан юз ўгирганлари учун ҳам ана шундай хато йўлга қадам қўйдилар. Биз уларни Мавлоно Жалолоддин Румий ҳазратларининг қуйидаги сўзлари билан инсофга чақирмоқчимиз: «Сиз қандай қилиб динни бир қиласиз? Бу фақат қиёматда мумкин. Бу ер дунёдир ва шунинг учун ҳам диннинг бир бўлиши мумкин эмас. Чунки бу ерда уларнинг турли-туман истаги ва тилаги бордир. Дин дунёда бирлашолмайди, фақат қиёматда бир бўлади. Қиёматда уларнинг ҳаммаси бирлашади, бир қулоқ, бир тил ҳолига келади».²

Нафақат диний эътиқод, балки барча маънавий ҳодисалар шахсдан ахлоқийликни талаб этади. Яна бир мисол тариқасида фанни олиб кўрайлик. Унинг ахлоқий қадриятлардан мухторлиги, «соф»лиги ҳақидаги гаплар моҳиятан мантиқийликдан йироқ, пуч эканини икки жаҳон урушини бошидан кечирган инсоният яхши тушуниб олди. «Менинг вазифам - кашфиёт, у ёғи билан ишим йўқ» қабалидаги ёндашув олим учун ахлоқсизлик ва жиноят эканини илм аҳли эътироф этди ва этмоқда. «Уруш, - деб ёзади аллома В.И. Вернадский, - фаннинг ҳолатига муқаррар таъсир кўрсатган чуқур асорат қолдирди. Улардан бири - жаҳон олимларининг ўзлари фаол иштирок қилган мислсиз ва даҳшатли шафқатсизликларни ҳис этишлари билан боғлиқ бўлган теран ахлоқий изтироблардир. ... Фаннинг ахлоқийлиги масаласи, олим учун ахлоқнинг диний, давлат шаклидаги ёки фалсафий кўринишидан қатъи назар, кун тартибига чиқмоқда. У фаол амалий куч бўлиб бормоқда ва у билан борган сари кўпроқ ҳисоблашишга тўғри келяпти».³

Биз юқорида ахлоқнинг бошқа маънавий ҳодисалар билан алоқалари ҳақида тўхталиб ўтганимиз учун яна мисолларга мурожаат қилиб ўтирмаймиз. Хулоса шуки, ахлоқ меҳварида айланмаган маънавий ҳодисалар ўз маънавийлик кучини йўқотади, инсоният учун кераксиз ва ҳатто зарарли воқеликка айланади. Шу сабабли ахлоққа «ха, энди шунчаки ахлоқ-да, бирор-бир муҳим касбмиди у» деб, ахлоқшуносликка эса «кичкинагина фан», асосий касб ҳақидаги фанларнинг ризқини яримта қиладиган иккинчи даражали курс сифатида қараш «бир мири ҳаён - уч мири зиён» деган халқ мақолини эслатадиган калтабинликдир. Шўролар даврида шаклланган бундай қарашлар бизнинг давримизда мутлақо инкор этилиши керак. Чунки, кўрганимиздек, ахлоқ умуммаънавий аҳамиятга молик, маънавият тизимида бирлаштирувчилик хусусиятига эга бўлган ягона универсал ижтимоий-маънавий ҳодисадир: «ахлоқ - маънавиятнинг ўзаги».

¹ Қуръони Карим. Т., Ъ. Ёулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёт – матбаа бирлашмаси, 1992, 76-б.

² Румий Ж. Ичингдаги ичингдадир. У Абдувақоб таржимаси. Т., Ёзувчи, 1997, 31-б.

³ Вернадский В.И. Начало и вечность жизни. М., Сов. Россия, 1989. С. 150.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. «Фидокор» газетаси, 2000, 8 июн.
2. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни - халқ, миллатни - миллат қилишга хизмат этсин. «Тафаккур» журнали, 1998, 2-сон.
3. Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. Т., Шарқ, 1998.
4. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ - Янги аср авлоди, 2003.
5. Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. Т., Университет, 1998.
6. Юсупов Э. Миллий ғоя ва мафкура: моҳияти, ижтимоий-тарихий илдизлари, аҳамияти. Шимконт, 2001.
7. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989.

Х БОБ

АҲЛОҚШУНОСЛИКНИНГ АСОСИЙ ТУШУНЧЛАРИ

1. Аҳлоқшунослик тушунчалари ҳақида умумий маълумот

Аҳлоқшуносликда инсон хатти-ҳаракатининг икки кутби - ахлоқийлик билан ахлоқсизлик ҳолатлари таҳлил ва тадқиқ этилади. Ахлоқийлик - фазилатларда, ахлоқсизлик эса иллатларда намоён бўлади. Бу икки кутб - тушунча кун-тун, оқ-қора сингари бир-бирини инкор ва айни пайтда, тақозо этгани ҳолда мавжуддир. Зеро, фазилат, Арастудан тортиб Ибн Синогача бўлган қадимги файласуфлар таъкидлаганларидек, икки иллат оралиғида рўй беради. Бошқача қилиб айтганда, фазилат икки манфийлик ўрталиғида юзага келадиган мусбат ҳодисадир. Чунончи, адолат - зулм билан мазлумликнинг, сахийлик - исрофгарчилик билан бахилликнинг, иффат - қизғанчиқлик билан ружунинг ўрталиғи сифатида воқе бўлади.

Фазилат ва иллат шундай йирик ҳамда қамровли атамаларки, уларнинг ҳар бири ўз ичига бир неча эмас, ўнлаб эмас, балки юзлаб тушунчаларни олади. Шу жиҳатдан аҳлоқшунослик барча фалсафий фанлар ичида тушунчаларининг кўплиги ва хилма-хиллиги билан алоҳида ажралиб туради. Уларни аввалги илмий-услубий адабиётларда, хусусан, луғатларда аҳлоқшунослик мезоний тушунчалари ёхуд категориялари, ахлоқий мезоний тушунчалар, ахлоқий тамойиллар, ахлоқий меъёрлар, ахлоқий муносабатлар, ахлоқий ҳиссиётлар сингари гуруҳларга бўлиб тақдим этилган. Бундай «майдалаштириш», бизнингча, шарт эмас. Чунки у, биринчидан, тизимни мураккаблаштиради, иккинчидан, муайянликдан йироқлаштиради, учинчидан, тушунчалар билан ҳиссиётларни, меъёрлар билан тамойилларни фарқлашда чалкашликларга олиб келади, уларни расмона идрок қилишда қийинчиликлар туғдиради. Зеро, фан мазмунини тақдим этишдаги ҳар қандай мураккаблаштиришлар, чалкашликлар, табиийки, тушунмовчиликни келтириб чиқаради. Натижада мазмун мўлжалланган «ўз эгасига» рисоладагидек етиб бормайди.

Шу сабабли аҳлоқшунослик фанида қўлланиладиган барча тушунчаларни уч гуруҳга бўлишни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Буларнинг биринчиси - ахлоқий билиш билан реал ҳаёт ўртасидаги энг муҳим алоқа ва муносабатларни инъикос эттирувчи, ахлоқ илмининг мезонини ифодаловчи тушунчалардир; уларни биз аҳлоқшуносликнинг мезоний тушунчалари ёхуд категориялари сифатида олиб қараймиз. Нисбатан қамровли иккинчи гуруҳ тушунчаларини - ахлоқий тамойиллар, учинчи гуруҳни эса ахлоқий меъёрлар деб тақдим этамиз. Биринчи гуруҳ тушунчалари умумлаштирувчилик, муштараклик хусусиятига эга, улар фақат назарияга тааллуқли. Иккинчи ва учинчи гуруҳ тушунчалари эса амалий ахлоққа тегишли бўлиб, нисбатан муайян, тор қамровга эга; улар биринчи гуруҳ учун «моддий асос» вазифасини ўтайдилар.

Шу ўринда «тушунча» атамасининг моҳиятига назар ташлашни жоиз деб ўйлаймиз. Аввалроқ биз ахлоқий ҳиссиётларнинг ахлоқий онг учун маълум

маънода материал экани тўғрисида бирров тўхталиб ўтган эдик. Бу ҳақда мумтоз файласуфлар ҳам эътиборга сазовор фикр билдирганлар. Чунончи, буюк инглиз мутафаккири Жон Локк, тушунчада нимаики бор экан, у бундан аввал ҳиссиётда мавжуд бўлган, деб таъкидлайди. «Табиат қонуни борасидаги тажрибалар» асарида у шундай деб ёзади: «Агар ҳиссиётдан ақлга нарсалар қиёфаси етказиб берилмаса, у ҳолда тафаккур учун ҳеч қандай материал берилмаган бўлади ва ақл билишни тараққий эттириши борасида меъмор бино қуришда тош, ёғоч, қум ва ҳоказо қурилиш материалларисиз қанчалик иш қила олса, худди шунча иш бажара билади».¹

Ақлни идеаллаштириш, ҳиссиётни иккинчи даражали омил сифатида талқин этиш, Локк ва унга ўхшаш баъзи мутафаккирлар фикрларини ҳисобга олмаслик, афсуски, кейинги даврларда айниқса кучайди. Ҳегель сингари файласуфлар эса бутун борлиқни мантиқийлаштириш йўлидан бордилар. Лекин XIX асрнинг иккинчи ярмидан кейин Ғарб алломалари бу йўлнинг кўп жиҳатдан янглиш эканини англай бошладилар. XX аср мутафаккири, руҳий таҳлил фалсафасидаги янги фрейдчилик оқимининг атоқли намояндаларидан бири Карл Юнг Тибет маййитлар китоби - «Бардо Тёдол»га ёзган шарҳида шундай дейди: «Ғарб кишиси, «психологик» («руҳий») сўзини эшитганида, унинг учун у «бор-йўғи психологик» тарзида жаранглайди. Унинг учун «психе» - қалб қандайдир, ачинарли даражада кичик, эътиборга нолойиқ, шахсий, субъектив ва ҳ.к. Шу сабабли «руҳ» (қалб) ўрнига «ақл» сўзини ишлатишни маъқул кўради...».² Бошқа бир ўринда барча метафизик мулоҳазалар учун ижодий замин айнан ана шу қалб эканини, онг эса қалбнинг кўзга кўринмас инъикосидан иборатлигини таъкидлайди.

Дарҳақиқат, «юрак ва ақл», «ҳиссиёт ва онг» баҳсида Ғарб, айниқса, XX асрда, сўзсиз, биринчиликни ақлга, онгга беради. Юқоридаги каби фикрлар истисноли ҳоллардир. Шу боис ахлоқшунослик нуқтаи назаридан муҳаббат ҳақида гап кетса, уни ҳиссиёт деб яна бунинг устига, таърифлаш қийин бўлган туйғу, деб атайдилар ва уни тушунча тарзида олиб қарашдан чўчийдилар. Ваҳоланки, муҳаббат айнан ахлоқий ҳиссиёт ва ахлоқшуносликнинг бош мезоний тушунчасидир.

2. Муҳаббат ва нафрат

Муҳаббат бош мезоний тушунча сифатида деярли барча асосий тушунчаларда ва тамойилларда ўз «ҳисса»сига эга. Шу жиҳатдан атоқли тасаввуфшунос Нажмиддин Комилов: «Жуда кўп ирфоний тушунча-истилоҳларнинг шарҳи муҳаббатга бориб тақалади», - дер экан, айти ҳақиқатни айтади.³ На эзгуликни, на яхшиликни, на ватанпарварликни, на инсонпарварликни муҳаббатсиз тасаввур этиб бўлмайди. Ўтган бобларнинг

¹ Локк Ж. Сочинения в 3 т. Т.3 М., Мысль, 1988. С. 21.

² Тибетская книга мёртвых. М., Подиум, 1992. С. 79.

³ Комилов Н. Тасаввуф. I китоб. Т., Ёзувчи, 1996, 48-б.

баъзиларида биз бу тушунчанинг моҳияти, турлари ҳақидаги Илоҳий Оғустин, Имом Ғаззолий , Эрих Фромм сингари мутафаккирлар фикрларини келтирган эдик. Қўшимча қилиб шуни айтиш мумкинки, муҳаббат - инсоний моҳиятнинг эркин тарзда намоён бўлишидир, у зўравонлик ёки зўрма-зўракилик билан чиқиша олмайдиган ҳодиса. У меъёрлар, анъаналар, қонунларга бўйсунмайди, лекин юксак ахлоқийлик ифодаси тарзида инсонга улкан масъулият юклайди, уни жасоратга чорлайди, у - инсонни таш-қи ва трансцендентал олам билан боғлайдиган, уни ёлғизликдан олиб чиқадиган буюк куч.

Муҳаббатнинг объекти доимо гўзаллик, манфаатсиз гўзаллик. У - Аллоҳми, Ватанми, ёрми - муҳаббат эгасига ундан-да гўзалроқ нарса йўқ. Айни пайтда бир объектни севган киши бошқа объектларни ҳам севиши табиий. Дейлик, ёрга бўлган ҳақиқий муҳаббат Ватанга, инсониятга муҳаббатни инкор этмайди, аксинча, барқарор қилади. Зеро, «ўз-ўзича», «якка», «худбин» муҳаббатнинг бўлиши мумкин эмас. Инсон ўзи ўзгага айланганида, ўзгани ўзига айлантира олганида ҳақиқий муҳаббат эгаси ҳисобланади. Мана шу объект билан субъект орасидаги фарқнинг «йўқолиши» энг буюк, энг мукаммал лаззатдир. Буни мавлоно Фузулий ниҳоятда гўзал қилиб, бир байтда шундай ифодалайди:

*Ишқдир ул, нашаъи комилким, андандир мудом
Майда таъвири ҳарорат, найда таъсири садо.¹*

Комил нашаъа, комил лаззатга фақат комил инсонгина эриша олади. Демак, муҳаббат инсон ахлоқий ҳаётининг чўққиси, комиллик белгисидир. Шу боис ҳақиқий муҳаббат эгалари ёшлар томонидан доимо ахлоқий идеал тарзида қабул қилинади: Фарҳод ва Ширин, Ромео ва Жулётта, Отабек, Кумуш ва ҳ.к. Шундай қилиб, муҳаббатни шахс эркинлигининг ахлоқий зарурат сифатидаги ўзига хос кўриниши, бахтга эришувнинг асосий омили дейиш мумкин.

Таъкидлаш лозимки, муҳаббат - олий туйғу, шу маънода у олий тушунча. Лекин уни тубан, қуйи нарса-ҳодисаларга нисбатан ҳам қўллаш ҳоллари учраб туради. Чунончи, Фромм сингари ғарблик мутафаккирлар, баъзи рус файласуфлари муҳаббат тушунчасини ўликка (некрофил), мол-дунёга, пулга нисбатан қўллайдилар. Уларга нисбатан «ўчлик», «ружу», «ҳирс» сингари тушунчаларни қўллаш маъқул эмасмикан?

Муҳаббат ҳам, ахлоқшуносликдаги кўпгина тушунчалардек, «жуфтлик» хусусиятига эга, унинг зидди - нафрат. Нафрат тушунчаси, албатта, муҳаббат сингари кенг қамровли эмас. У аксил муҳаббат тарзида намоён бўлади, объектдан четлашишни, ундан бегоналашишни тақозо этади. Ҳазар, жирканч ҳисси нафратнинг кундалик турмушдаги тор, «майда» кўринишидир. Нафратнинг уларга нисбатан «йириклиги» унинг ижтимоий ҳодиса сифатида мавжудлигидир.

Айни пайтда, нафрат ғазабдан кескин фарқ қилади. У, ғазабга ўхшаб, ўз объектини йўқотишга интилмайдиган, ундан фақат юз буради. Уни муҳаббат

¹ Фузулий. Асарлар Икки жилдлик. I-жилд. Т., Ё. Ёулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрети, 1968, 27-б.

эгасида ўз муҳаббати объектига нисбатан ташқи бир кучнинг ноинсоний, адолатсиз, ноинсофларча муносабати туфайли ўша кучга қарши кўзгаладиган ҳиссиёт дейиш мумкин. У давомийлик табиатига эга, ғазаб каби ўткинчи ҳодиса эмас. Агар ғазабнинг асосида инсон феълнинг салбий ҳолати - оний баджаҳллик ётса, нафрат учун чуқур ўйлаб қабул қилинган узил-кесил қарор ётади. Кўринишдан нафрат кишида ёқимсиз таассурот уйғотса-да, кўп ҳолларда у иллат эмас, ахлоқий фазилат сифатида инсоннинг виждонлигидан, ботиний жасоратидан далолатдир.

Шу ўринда буюк франсуз ёзувчиси Эмил Золянинг «Нима менда нафрат уйғотади» деган эстетикага доир китобига ёзган сўзбошисидан олинган куйидаги фикрни келтириш мақсадга мувофиқ.

«Нафрат - муқаддас. Нафрат бу - кучли ва қудратли юракларнинг норозилиги, бу - ўртамиёналик ва пасткашликлардан қаҳрланадиган одамларнинг жанговар жирканч. Нафратланмоқ - севмоқ дегани, ўзида оташин ва мардона қалбни ҳис қилмоқ, нимаики шармандалик ва нодонлик бўлса, ўшанга нисбатан чуқур ҳазар туйғусини туймоқ дегани.

Нафрат енгиллик беради, нафрат адолат ўрнатади, нафрат юксалтиради»¹

Нафратдан ташқари яна рашк тушунчаси борки, у - ижтимоий ҳодиса эмас, кўп ҳолларда жинсий муҳаббат билан ёнма-ён келади. Маълумки, муҳаббат эгаси ўз севгисини ва севгилисини қизганиб, асраб қолишга ҳаракат қилади. Ана шу қизганиш ҳисси меъёридан ошиб кетганда рашкка айланади. Рашк эса, уни қанчалик таъриф-тавсиф қилмайлик, меъёрнинг бузилиши, иллат. Чунки унинг моҳияти худбинликка бориб тақалади: муҳаббат эгаси муҳаббат лаззатига ноил бўлгани ҳолда унинг изтиробидан қочишга интилади; ўзи чекиши лозим бўлган изтиробни ўз муҳаббат объектига ўтказишга ҳаракат қилади. Натижада баъзан изтиробни йўқотишга интилиш муҳаббат объектининг ўзини йўқ қилишга, фожиага олиб келади.

3. Эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, адолат, шафқат.

Эзгулик ва ёвузлик. Асосий тушунчалар орасидаги яна бир жуфтлик - эзгулик ва ёвузлик; эзгулик ахлоқшуносликдаги энг муҳим категориялардан. У инсон фаолиятининг асл моҳиятини англатади - Тангри иродасининг инсон қалбидаги тажассуми сифатида намоён бўлади. «Эзгу ўй, эзгу сўз, эзгу аъмол» учлиги «Авесто» дан тортиб барча муқаддас китобларда етакчи ўринни эгаллаши ҳам шундан.

Эзгулик - инсонга энг кучли маънавий лаззат бағишлайдиган, уни ижтимоий шахсга айлантириб, ҳақиқий бахтга олиб боровчи фазилат; шахсни комилликка, жамиятни эса юксак тараққиётга етказувчи юксак қадрият. У инсоннинг ахлоқий фаолияти туфайли муайянлашади, юзага чиқади. Уни синфийлик ёхуд партиявийлик қобиғига ўраш мумкин эмас. Чунончи, «синфий душманни», яъни бирор бир шахсни ёки гуруҳни фақат бошқа синфга мансуб

¹ Золя Э. Собрание сочинений в 26 томах. Т.-24, М., ИХЛ, 1966. С. 7.

бўлгани учун жисман йўқотиш, қанчалик бўяб-бежалмасин, эзгулик бўлолмайди. У том маънодаги ёвузликдир. Тоталитар тузумлар мафкурасида эзгуликни бундай талқин этишнинг ноилмийлиги, сохталиги ҳозирги кунда ҳаммага аён.

Эзгулик ва унинг зидди ёвузлик одатий, кундалик ҳаёт мезонлари билан ўлчанмайди, улар ҳам муҳаббат сингари қамровли ва ижтимоийлик хусусиятига эга. Эзгуликнинг ахлоқий идеал билан боғлиқлиги шундан. Шу туфайли у амалиётда қаҳрамонлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, жасурлик сингари тамойилларни ўз ичига олади.

Шуни ҳам айтиш керакки, муҳаббат ва нафрат жуфтлик тушунчасида нафрат муҳаббатни инкор этмай, аксинча, унинг барқарорлигидан далолат берса, эзгулик ва ёвузлик жуфтлигида ҳар икки тушунча бир-бирини тамомила инкор этади. Нафақат инкор этади, балки улар орасида ҳаёт-мамот кураши кетади ва бу кураш абадий кураш сифатида, оламни ҳаракатга келтирувчи куч тарзида намоён бўлади.

Эзгулик ва ёвузликнинг яна бир ўзига хос томони шундаки, бу жуфтлик тушунча инсон фаолиятини баҳолаш хусусиятига эга. Уни одам боласининг улуғлиги ва тубанлигини ўлчайдиган муқаддас тарозуга ўхшатиш мумкин. Инсоннинг комиллиги, жамиятнинг такомилга эришган-эришмагани шу мезон билан ўлчанади. Чунончи, Ленин, Сталин, Ҳитлер, Пол Потларни ёвуз инсонлар, собиқ шўролар иттифоқини эса жамият сифатида «Ёвузлик салтанати» деб баҳоланиши бунинг ёрқин мисолидир.

Яхшилик ва ёмонлик. Эзгулик ва ёвузлик ҳақида гап борганида, яхшилик ва ёмонлик нима, бу икки жуфтлик мазмунан бир эмасми, деган савол туғилади. Бу табиий. Чунки ҳозиргача бизга маълум ўзбек тилидаги барча ахлоқшуносликка доир адабиётларда эзгулик ва ёвузлик мезоний тушунчалар сирасига киритилмаган, у бор-йўғи яхшилик ва ёмонликнинг синоними тарзида тақдим этиб келинган. Тўғри, яхшилик тушунчасининг кўпгина унсурлари эзгуликдан, эзгуликнинг баъзи унсурлари яхшиликдан жой олишини инкор қилиш мумкин эмас. Уларнинг зиддида ҳам шундай «сингишиб кетиш» мавжуд. Лекин бундай далиллар асло мазкур икки жуфтликни айнанлаштиришга асос бўла олмайди.

Бу икки жуфтлик тушунчалар орасида қатъий фарқ мавжуд: эзгулик, юқорида айтганимиздек, ижтимоийлик хусусиятига эга, яхшилик эса ундай эмас. Яхшилик асосан шахснинг одобига, хулқига боғлиқ бўлган ижобий ходиса. Зеро, унда мардлик, очикқўнгиллилик, ҳалоллик сингари ахлоқий меъёрлар тажассум топади. Бироқ унга асос бўлган амалий хатти-ҳаракатлар қаҳрамонлик, жасорат, ватанпарварлик каби тамойиллар даражасига кўтарила олмайди. Мисол тариқасида буюк шоиримиз Алишер Навоийнинг фаолиятини олайлик. У сурункасига ижодий меҳнатга умрини бағишлади, халқи учун, халқлар учун «Хазойин ул-маоний»дек, «Хамса»дек буюк асарлар яратди. Бу - эзгулик, у маълум маънода абадийлик хусусиятига эга, чунки Навоий асарлари миллионлаб одамларга юзлаб йиллар мобайнида завқ-шавқ улашиб, уларни комилликка чорлаб келмоқда. Айни пайтда, Навоийнинг ўзи бевосита кўплаб

яхшиликлар қилди - мухтож одамларга қарз берди, берган қарзларидан кечиб юборди ва ҳ.к. Унинг бу яхшиликлари ажойиб ижобий ҳодиса бўлгани ҳолда, ўткинчилик табиатига эга, шунингдек, истисноли ҳолларда намоён бўлувчи қаҳрамонлик ҳам, буюк жасорат ҳам эмас.

Демак, эзгулик асосан билвосита амалга ошириладиган, узоқни кўзловчи, келажакка ҳам мўлжалланган, яъни стратегик аҳамиятга молик ахлоқий хатти-ҳаракатлар мажмуи; яхшилик эса, одатда, бевосита шу кун учун долзарблик хусусиятига эга, яъни тактикавий ахлоқий фаолиятдир. Шундай қилиб, яхшиликни йирик ижтимоий ҳодиса - эзгулик билан айнанлаштириш тўғри эмас.

Бу икки жуфтликнинг яна бир фарқли томони шундаки, воқе бўлган эзгулик ҳеч қачон ёвузликка айланмайди, ёвузлик эса ҳар қандай замонда, ҳар қандай шароитда ҳам ёвузлик бўлиб қолаверади. Яхшилик ва ёмонликда эса бундай эмас: бирор объектга қилинган яхшилик бошқа бир объект учун ёки яхшилик қилган субъект учун ёмонликка айланиши мумкин. Машҳур ўзбек халқ эртақларидан биридаги овчилар қувиб келаётган бўрини қопга яшириб, қутқариб қолган деҳқоннинг ҳолатини бунга мисол сифатида келтириш мумкин: бўри ўзига яхшилик қилиб, ўлимдан қутқарган одамни емоқчи бўлади, хайриятки, тулки деҳқоннинг жонига оро киради.

Хуллас, муайян ижтимоий чекланганлигига қарамай, яхшилик ва ёмонлик камровли мезоний тушунчалардан.

Адолат. Ахлоқшуносликнинг яна бир асосий тушунчаси - адолат. Унинг эзгулик ва ёвузлик ҳамда яхшилик ва ёмонликдан асосий фарқи шундаки, адолатнинг ўзи бирор-бир қадриятни англамайди, лекин қадриятлар орасидаги нисбатни белгилайди, уларни баҳолаш мақомига эга. Шу боис унда жамиятни тартибга солувчилик хусусияти бор; унда ҳам ахлоқий, ҳам ҳуқуқий талаблар мужассамлашган. Уни маълум маънода ахлоқ соҳасидаги миқдор ўлчовчи ҳам дейиш мумкин: у талаб билан тақдирлашни ўлчаб турадиган тарозидир. Адолат бор жойда ижтимоий жабрга, бебошликка йўл йўқ.

Маълумки, ахлоқдаги энг оддий, ибтидоий фазилятлар, чунончи, меҳрибонлик, шафқат, мурувват ҳайвонларда ҳам мавжуд. Лекин ҳайвонларда улар ўз гуруҳига, энг аввало, ўз зурриётига қаратилган бўлади. Одамзод эса ўзига қондош-қариндош бўлмаган ўзгаларга - қавмдошларига ҳам ушбу ҳиссиётларни намоёиш этади. Шундай қилиб, ахлоқнинг баъзи унсурлари ҳайвонларда ҳам мавжуд, фақат улар инсондагидек ақлга эмас, табиийятга асосланган. Буни адолат мезоний тушунчасида яққол кўриш мумкин. Албатта, ҳайвонлар уни тушунча сифатида англамайдилар, лекин у табиийят тарзида ҳайвонлар хатти-ҳаракатида намоён бўлади. Масалан, Африка саванналарида ёки чангалзорларида қурғоқчилик мавсумида ҳайвонларнинг сувлоқдаги хатти-ҳаракатини олиб кўрайлик. Ундай пайтда сувлоқ ҳудудида ваҳший ҳайвонлар, қанчалик оч бўлмасин, ўз ўлжаларига ташланмайдилар: адолат юзасидан уларнинг ҳам чан-қоқларини қондиришларига йўл қўйиб берадилар - барча ҳайвонлар бир-бирлари томонидан ташна жонзотлар сифатида қабул қилинади. Бироқ сувлоқдан маълум масофа нарига ўтилгач, яна ўша ҳаёт - кушанда ва

Ўлжанинг яшаш учун кураши бошланади. Демак, адолатнинг ибтидоий кўринишини ҳайвонларда ҳам учратиш мумкин экан. Қизиғи шундаки, у якка ҳолда эмас, кўпчилик ҳайвонлар - ташна жонзотлар жамоасида рўй беради. Бу ҳодиса адолат тушунчасининг ижтимоийлик хусусиятига хос баъзи ҳолатлар инсоният жамиятидан ҳам ибтидоийроқ эканини, унинг тарихи янада қадимийроқлигини кўрсатади.

Адолатнинг мезонийлик хусусияти, айниқса, ҳуқуқда дарҳол кўзга ташланади. Ҳуқуқ вазирлигининг ҳатто адлия вазирлиги деб аталиши, жиноятга яраша жазони белгиловчи, ҳукм чиқарувчи идораларнинг одил суд деган номлар билан юритилиши бунинг далилидир. Лекин адолатни фақат ҳуқуқий тушунча сифатида талқин этиш тўғри эмас. У, юқорида айтганимиздек, кенг қамровли ахлоқий тушунча. У нафақат фуқаролар орасидаги муносабатларни, балки давлат билан халқ, жамият билан шахс ўртасидаги алоқалар мезонини ҳам ўз ичига олади. Халқ орасида минг йиллар мобайнида одил подшо идеалининг яшаб келгани бежиз эмас.

Деярли бир ярим аср мобайнида адолатсизликни, миллий камситишни, миллий ифтихор ҳиссининг оёқости қилинишини, бегона ироданинг зўрлаб қабул қилдирилиши каби ҳолатларни бошдан кечирган халқимиз, эндиликда мустақилликка эришиб, адолатли фуқаролик жамияти тузишга киришди. Адолат бугунги кунда бизнинг мустақил, келажаги буюк давлатимизнинг моҳиятини англатувчи тушунчага айланиб бормоқда.

Шафқат. Шафқат истилоҳи ҳозиргача ахлоқшуносликка доир асосий ўқув адабиётларда ва илмий тадқиқотларда асосий мезоний тушунча сифатида тақдим этилмади. Ваҳоланки шафқатнинг илдизи инсон шахсига бўлган муҳаббатга борб тақалади, у ҳам муҳаббат каби қамровли ҳиссиёт. Агар муҳаббат меҳрга асосланса, шафқат мурувват билан боғлиқ. Лекин у айна пайтда мурувватдан жиддий фарқ қилади. Мурувват бир инсоннинг кўп ҳолларда ўзига алоқаси йўқ бошқа бир инсонга ачиниш ҳисси орқали ёрдамга қўл чўзиши бўлса, шафқат кишининг ўзига алоқадор одамга, айбдор, гуноҳкор, ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий жазоланишга лойиқ кимсага кечиримлилик орқали инсонпарварлик кўрсатишдир.

Шафқат ҳисси шафқатга муҳтож киши ўрнига хаёлан ўзини қўйиб фикр юритиш орқали вужудга келадиган, ўзга бир инсон изтиробларини енгиллатишга қаратилган ахлоқий ҳодиса. Масалан: рўзгоринни зўрға тебраётган қўшнингизнинг касбий хизмат юзасидан ҳам, бирор бир жамиятга аъзолиги жиҳатидан ҳам, бизнесдаги ҳамкорлик масаласида ҳам сизга алоқаси йўқ, шунингдек, у сизга дўст ёки душман сифатида ҳам алоқадор эмас. Сиз унга эҳсон қилиб, оғир шароитдан чиқиб олишига иқтисодий ёрдам бердингиз, бу - мурувват. Бошқа бир ҳолатда, дейлик жанг майдонида сизга бутунлай бегона, бунинг устига сафдошингизга ўлдирган душман, аскарини мағлуб қилдингиз. Энди олдингизда икки йўл бор: хоҳласангиз уни ўлдиришингиз, ўч олиб ғазабингизни босишингиз, хоҳласангиз, ғазабингизни босиб, у душман лекин мен каби одам, уни ҳам менга ўхшаб бу майдонга жанг қилиш учун юборганлар, уни ўлдирганим билан бирор улкан ўзгариш рўй бермайди, деб

асир олгансиз, ҳаётини сақлаб қолгансиз, бу - шафқат. Ғазаб инсондаги ҳайвоний ҳислат бўлса, шафқат инсонийлик белгиларидан биридир.

Демак, мурувват агар сизнинг олдингизда бурчли бўлмаган кимсага кўрсатган ёрдамнингиз бўлса, шафқат эса олдингизда жавобгар, жазога лойиқ одамни, унинг инсоний ҳуқуқини ва табиатини ҳисобга олиб, кечиришдир.

Жаҳон ахлоқшунослигида, жумладан бизда ҳам, юқорида айтганимиздек, шафқат асосий тушунчалар сирасига киритилмаган. Ваҳоланки, адолат, инсонпарварлик айнан анна шу ҳиссиёт билан боғлиқ. Буни биргина олмон файласуфи Артур Шопэнхауэр англаб етди. У шафқат ҳиссини ахлоқнинг асоси, шафқат тушунчасини ахлоқшуносликнинг асосий тушунчаси деб атайди. Унинг наздида шафқат универсал табиатига эга у, инсоннинг на фақат инсонга, балки ҳайвонга бўлган муносабатида ҳам намоён бўлади, зеро ҳайвонга бешафқатлилик қилган одам инсонга шафқатли бўлмайди¹.

Шафқат тушунчасининг аҳамияти инсон ҳаётини олий қадрият деб эътироф қилиш унинг яшашга бўлган ҳуқуқи ҳимояга олиш ҳозирги шароитда Яна ҳам долзарблиги касб этмоқда. Бу бир томондан, иккинчи томондан диний ақидапарастлик, экстремистик ғоялар ва мафкуравий курашлар бешафқатликка асосланганлигини ҳисобга олган, шафқат тушунчасининг аҳамияти янада ортиб бораётганлиги учун ҳам бугунги кунда жаҳон ахлоқшунослиги шафқат тушунчасини Шопенхауэр айтганидек, ахлоқни асоси сифатида таҳлил, талқин ва тарғиб қилмоғи лозим. Унинг ХХI аср жамияти учун энг муҳим ахлоқий ҳодиса эканлиги эътироф этиш замон талабидир.

4. Бурч, виждон, номус, кадр-қиммат.

Бурч. Яна бир муҳим мезоний тушунча - бурч. Бурч, моҳиятан, жамият, давлат ва шахсларга нисбатан муайян индивиддаги муносабат, улар олдидаги мажбурият. У, юқорида айтганимиздек, виждон, эътиқод, масъулият каби тушунчалар билан мустаҳкам боғлиқ. Умуман, ҳаётда инсоннинг ҳар бир хатти-ҳаракати замирида бурч тушунчаси - бурчга садоқат ёки хиёнат ётади.

Бурчнинг инсонлик бурчи, мусулмонлик бурчи, насронийлик бурчи, фуқаролик бурчи, оталик бурчи, оналик бурчи, фарзандлик бурчи сингари кенг қамровли, барча даврлар учун умумий бўлган тушунчалари ҳам, журналистлик бурчи, шифокорлик бурчи, олимлик бурчи каби касбий одоб доирасидаги тушунчалари ҳам мавжуд.

Бурч тушунчасининг ўзига хос жиҳатларидан яна бири - унинг вақт ва жамиятда муайянлашиш хусусияти. Чунончи, бир тузум ё жамиятда ижобий ҳисобланган бурч талаблари иккинчи бир тузум ёки жамият учун салбий маъно касб этиши мумкин. Собиқ шўролар фуқаросининг ўша давр-даги мавжуд тузум олдидаги бурчи ҳозирги кунда ўта салбий ҳодиса сифатида баҳоланиши бунга ёрқин мисол бўла олади.

Ҳарбийлашган ва ўта мафкуравийлашган, яъни ягона мафкура ҳукмронлик қилган жамиятларда эса бурч омма ҳамда шахс ҳаётида фожеий ҳодисага

¹ Қаранг: А.Шопенгауэр. Свобода воли и нравственность. М., Республика, 1992. С. 224-229.

айланади. Ўта усталик билан йўлга қўйилган тарғибот натижасида бундай жамиятлар аъзоларининг кўпчилиги оқни – қора, қорани – оқ деб қабул қиладилар. Буни умумбашарий ва миллий кадриятларни оёқости қилган бешафқат шўролар социализми ёки фашистларнинг миллий социализми яққол исботлаб берди. Юз минглаб, ҳатто миллионлаб одамлар алдандилар, кейинчалик, узоқ йиллар мобайнида виждон азобида яшадилар. Демак, жамият қурилишида тоталитарчиликка йўл қўйилиши ўша жамият аъзолари томонидан бурчнинг нотўғри тушунилишига ва бунинг оқибатида баъзи ҳолларда беихтиёр, омилиқ туфайли, баъзан эса ихтиёрий-мажбурий тарзда юз берадиган оммавий ахлоқсизликка олиб келади.

Шундай ҳолатлар ҳам бўладики, унда бурч шахснинг кўпгина майл-истакларига қарши ҳодисага айланади: уни ҳузур-ҳаловатдан, турмуш лаззатларидан маҳрум этади. Масалан, Фурқат мустамлакачилар мафкурасига хизмат қилганида, унинг ҳаёти роҳат-фароғатда кечиши мумкин эди. Лекин у Ватан олдидаги, миллат олдидаги бурчни деб муҳожирликнинг оғир қисматида дучор бўлди: уни мустамлакачилар, аввал айтганимиздек, мамлакат ҳудудидан чиқариб юбориб, қайта киритмадилар. Фурқат хорижда вафот этди.

Баъзан бурч туфайли одамлар ўз севгисидан, жон-дилидан севган кишисидан, ҳатто ака-укаси, опа-синглиси ёки фарзандидан кечишга ҳам мажбур бўладилар. Хуллас, бурч ахлоқшунослик мезоний тушунчалари ичидаги энг «қаттиққўл», энг «шафқатсизи».

Виждон. Ахлоқшуносликнинг ниҳоятда таъсир доираси кенг тушунчаларидан бири виждондир. Виждон - Зигмунд Фройд таъбири билан айтганда, ало мен, мен устидан назорат ўрнатиб, уни бошқариб турувчи иккинчи бир, юқори даражадаги мен. Агар уят ҳисси инсоннинг ташқи, жамиятга боғлиқлигидан келиб чиқса, виждон унинг ички ўз-ўзига боғлиқлигини намоён этади. Бу ички боғлиқлик ташқи боғлиқликка нисбатан теран ва доимийдир: уят маълум бир вақт ичида одамнинг ўз ноҳўя ҳаракати туфайли юзага келган ўнғайсизлиги бўлса, виждон азоби, бу оддий ўнғайсизлик эмас, балки қалб-даги, одамдаги одамийликка эътиқоднинг фарёди, талаби; уни қондирмас экансиз, ҳеч қачон азоб тўхтамайди. Уят билан виждонни, шу боис, денгиздаги муз тоғига – айсбергга ўхшатиш мумкин: юзага уят тарзида чиқиб турган қисми теранликдаги қисмидан юз, балки минг баробар кичик.

Виждон ҳам ахлоқшуносликнинг бошқа баъзи асосий тушунчалари каби баҳолаш хусусиятига эга. Лекин бу баҳолаш ҳеч қачон объектга қаратилмайди, у субъектнинг хатти-ҳаракатларини баҳолайди, яъни унда субъект ўзи учун ички объект вазифасини ўтайди. Баъзан жамият талаблари билан виждон ўртасида ихтилофлар чиқиши мумкин. Бунда виждон эмас, жамият талабларининг ўткинчилик хусусияти маълум маънода эскирганлиги айбдордир. Зеро, виждон кўзга кўринмас, лекин улкан ва мутлақ айбсиз ахлоқий ҳодисадир.

Кўпинча виждон тушунчаси ўрнида имон иборасини учратиш мумкин. Имон аслида диний тушунча. Лекин ҳаётда виждон тушунчасининг синоними тарзида ишлатилади. Масалан, кимнидир биров «имонли одам» деганида, унинг

мусулмонликка имон келтирган-келтирмагани ҳақида ўйлаб ўтирмайди, бунинг устига, у одам мусулмон эмас, насроний бўлиши ҳам мумкин. Чунки гап бу ерда ўша одамнинг диндорлиги ҳақида эмас, балки виждонли, ҳалол, ростгўй эканлиги тўғрисида кетяпти. Шу маънода виждон билан имонни эгизак тушунчалар дейиш мумкин. Диний эътиқодларга муносабатларнинг расмий тилда «виждон эркинлиги» деб аталиши ҳам улар орасидаги чамбарчас боғлиқликдан далолат беради.

Афсуски, одатда, кўпчилик адабиётларда виждон мезоний тушунчасига «субъектив» ҳодиса тарзида қараб, адолат, бурч, номус сингари тушунчаларни унга қараганда ижтимоий аҳамиятлироқ деб баҳолаш, уларни «тўрға чиқариш» ҳоллари тез-тез учраб туради. Ваҳоланки, виждонсиз одамдан ҳеч қачон адолатни ҳам, бурчга садоқатни ҳам, ор-номусни ҳам кутиш мумкин эмас. Виждонли одамларгина ҳақиқий эркин, демократик фуқаролик жамиятини ярата оладилар. Зеро, виждон, энг аввало, ўзгаларга нисбатан бурч ва масъулиятни тақозо этади.

Номус. Асосий тушунчалардан яна бири – номус. Номус тушунчаси бир томондан, бурч билан боғлиқ бўлса, иккинчи жиҳатдан, кадр-қиммат тушунчасига алоқадор. Зеро, номус моҳиятан шахснинг ўз кадр-қимматини англаб етиши, шу кадр-қимматнинг жамият томонидан тан олинishi ёки олинмаслигига нисбатан бўладиган муносабати билан белгиланади.

Бироқ, бу - номус кадр-қиммат тушунчаси билан бир хил маънога эга, дегани эмас. Чунки кадр-қиммат шахсдан ўзининг бошқа одамларга нисбатан камситилмаслигини, атрофдагилардан барча инсоннинг тенг ҳуқуқлилиги тамойилини ўзига нисбатан қўллашларини талаб қилади. Номус эса ўз кадр-қимматини билишдан ташқари, ҳар бир шахснинг жамиятда алоҳида, ўзига хос тарзда эгаллаган мавқеи ва шу мавқени доғ туширмай сақлаш-сақламаслиги билан боғлиқ. Бу мавқе эса, шубҳасиз, ўша шахснинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни, касби, ёши ва унга нисбатан бериладиган ахлоқий даража билан муайянлашади. Масалан, уйингизда бир кун келиб оддий ишларни бажариб кетадиган мардикор билан номи кетган машҳур бинокор-устанинг, бош вазир билан котибанинг, бобо билан набиранинг номусни тушуниши бир хил эмас. Шу маънода кадр-қимматни номус тушунчасининг дастлабки босқичи, ибтидоси деб айтиш мумкин.

Ҳоҳида номусни ор тушунчаси билан чалкаштириш ҳоллари ҳам учраб туради. Лекин, аслида, номусга нисбатан ор анча тор қамровдаги, нисбатан залварсиз тушунча. Чунончи, ориятли одам деганда, ўз сўзининг устидан чиқадиган, садақа тарзида қилинган мурувватлардан баланд турадиган шахс тушунилади. Беор одам - ўз шаънига айтилган гапларга парво қилмай, ишини бажариб кетаверадиган, айтилган-айтилмаган жойларга суқилиб кираверадиган сурбетнамо киши. Номуснинг эса тоши оғир - ижтимоийлик хусусиятига эга, кенг қамровли. Номус йўлида инсон ҳатто ўз ҳаётдан кечиши мумкин, одамлар ўз номуси, оила номуси, миллат номуси деб курашадилар. Бу ҳақда кўплаб бадиий асарлар, панд-ўғитлар яратилган.

Меҳнат, спорт сингари соҳаларда жамоа номуси ҳам алоҳида аҳамиятга

эга; унда номус обрў тушунчаси билан боғланиб кетади. Буларнинг ҳаммаси ўзини хурмат қилиш, ўзига нисбатан атрофдагиларнинг хурмат-иззатини йўқотмаслик учун ўз-ўзини назорат қилиш ҳиссидан келиб чиқади.

Қадр-қиммат. Қадр-қиммат тушунчаси инсон ўз қадрини, бу дунёда унинг ҳаёти олий қадрият эканлиги, ўз шахси олдида ўзи маъсул эканлигини англаш учун хизмат қиладиган ҳиссиёт. У номус, ғурур тушунчалари билан боғлиқ, бир томондан инсоннинг ўз қадрини ҳар қандай ҳолатда ҳам ерга урмаслигини тақозо этади. Масалан, истеъдодли, виждонли, зиёли одам бирор бир шахсий ишини ҳал қилиши учун нокас бойваччага ёки тўпос раҳбарга ялинса, гарчанд ўз мақсадига етса ҳам, бу ўзи томонидан ўз қадрини ерга уришдир. Пировард натижада ўзини камситилган хис қилади, бундан афсус билан яшайди.

Қадр-қимматнинг яна бир жихати – инсоннинг бошқалар ёки жамият томонидан камситилиши билан боғлиқ. Бунда кишининг ҳаётида эгаллаган ҳақиқий ўринни атайин тан олмаслик, бошқа биров, гуруҳ ёки жамият томонидан кўра - била туриб, уни четга суриб қўйиш ва шу орқали уни изтиробга слоши каби усулларни қўллашдир. Бундай усуллар маънавий савияси паст одамлар орқали, қонунлари ишламайдиган тоталитар ва авторитар бошқарув ҳукумронлик қилган жамиятда рўй беради. Бунга мисол тарзида Абдулла Қодирий, Чўлпон каби буюк сиймоларнинг қамашга, отишга ҳукм этилишини ёки истеъдодли зиёлларга атайин унвонлар бермаслик, иложи борича улар номини халққа етказмасликка ҳаракат қилиш ҳолларини келтиришимиз мумкин. Фақат бугина эмас, Шўролар тузумида «совет халқи» деб аталган миллионлаб фуқароларнинг қадр-қиммати оёқ ости қилинди: улар очликка, суризнларга, концентратсион лагерлар азобларига маҳкум этилдилар, қийноқларга солиндилар. Буларнинг ҳаммаси фақат иқтисодий қийинчиликлар оқибати эмаси, балки мустабид тузум томонидан инсон ғурурини оёқости қилиб, уни кўрқоқ, бўйсунувчи жонзотга айлантириш учун олиб борилган машъум сиёсат эди. Чунки ғурурини йўқотган кишида қадр-қиммат ҳисси ўлади, у ҳақиқат, адолат ва инсоний ҳуқуқлар тантанаси учун курашдан ўзини олиб қочади. Зотан қадр-қиммат инсоний ғурурнинг жамиятдаги ижтимоий-ахлоқий муносабатларда инъикос этиш шаклидир.

Лекин ғурур меъёрида бўлиши керак, яъни кишининг асл қадр-қимматига мос келиши лозим. Ғурурдаги меъёрнинг бузилиши кишини кибрга олиб келади: у ўзининг ва бошқаларнинг қадр-қиммати тўғрисида нотўғри тасаввурга эга бўлгани учун кибрланади, манманликка берилади. Кибрли киши ўзини зўр деб билади. Бу шунчаки рўй бермайди. Аслида у ўз қадр-қимматининг бошқаларникидан паст эканлиги туфайли, уни сунъий кўтаришга ҳаракат қилади, маънавий бўшлиқни бошқаларга паст назар билан қараш орқали тўлдиришга интилади, бу йўлда ёлғон ва мақтанчоқликдан тоймайди. Пировард натижасида у атрофдагилардан ажратиб қолади, ўзгаларнинг нафратига созовор бўлади., асл ўзлигини тополмаган ахлоқсиз кимсага айланади. Шу боис доимо инсоннинг «ўз ўрнини»- қадр – қимматини реал билиши, ўзгаларгагина эмас, биринчи навбатда ўзига баҳо бера олиши муҳимдир. Хуллас, қадр-қиммат – инсоннинг ўзи, ўзгалар ва жамият томонидан

олий қадрият сифатида эътироф этилиши, унинг маънавий ҳуқуқларининг тан олинишидир.

5. Идеал, ҳаётнинг маъноси, бахт, ўлим ва ўлмаслик

Биз юқорида кўриб ўтганларимиз – асосий мезоний тушунчаларнинг барчаси баҳолаш табиатига эга. Яна қатор муҳим ахлоқий тушунчалар борки, улар ўз ечимини талаб қилиши билан, яъни муаммолик хусусияти билан ажралиб туради. Идеал, бахт, ҳаётнинг маъноси сингари тушунчалар шулар жумласидандир.

Идеал. Бир қараганда, идеалда ҳам баҳолаш хусусияти мавжуддек туюлади. Лекин аслида у қиёслашга асосланади. Антика томони шундаки, идеалда номавжуд, ҳаёлдаги инсонга воқеликдаги реал, мавжуд инсон, ҳаётдаги ходисалар қиёсланади, яъни бор нарса йўқ нарса билан ўлчанади. Зеро, идеал ҳаётда мавжуд бўлиши мумкин эмас - бу ҳаммага аён гап. Бунинг устига, идеал, йирик маънода, ҳозирги замонда ҳам, келажакда ҳам бўлмайди, унинг мавжудлик шарт - ўтган замон. Шундай қилиб, идеалга интилиш шахснинг ўз замонасидаги одатий шароитга сиғмаслик, уни тезроқ кенгайтириш учун қилинган хатти-ҳаракатидир. Бу хатти-ҳаракат учун намуна инсон, ҳозиргина айтганимиздек, келажакдан тополмайди, чунки намуна тарихийликни, тажрибавийликни талаб этади; ахлоқий идеалга айланган шахс тарихий тажрибадагина мавжуд бўлади ва муайян замонга келиб, у маълум маънода муболағавий ҳамда афсонавий таъриф-тавсиф билан бойитилади, яъни идеаллаштирилади. Бунга идеал одил подшо Нўширавон, одил ёки идеал саховат эгаси, жўмард инсон Ҳотам Таий Яманий сиймолари ёрқин мисол бўла олади.

Инсон идеал сари интилади, ўз ҳаётини унга қиёслайди, унга тақлид қилади. У инсон ҳаётидаги энг олий ахлоқий талабки, унинг бажарилиши шахсни комилликка етказди. Албатта, ҳаётда бунга тўла эришиб бўлмайди, лекин инсон ана шу комилликни ўзига намуна билиб, идеалга интилиб яшаши жараёнида нисбий-ҳаётий комилликни қўлга киритади.

Дунёвий идеал билан, тўғрироғи, ижтимоий-ахлоқий идеал билан диний идеал, бир қараганда, ўхшашдек кўринса-да, аслида кескин фарқ қилади. Чунончи, мусулмонлар учун - Муҳаммад алайҳиссалом, насронийлар учун - ҳазрати Исо, яҳудо динидагилар учун - ҳазрати Мусо идеал ҳисобланади. Улар идеал сифатида ҳеч қачон ўзгармайди, боқий. Ижтимоий-ахлоқий идеаллар эса ўзгариши мумкин ва кўп ҳолларда ўзгариб туради. Масалан, шўролар даврида ўша тузум асосчиси Ленин - энг юксак ахлоқий идеал сифатида талқин этиларди ва кўпчилик томонидан шундай қабул қилинарди. Ҳозир эса «Куч - адолатда!» деган шиорни ҳаётининг маъноси деб билган буюк аждодимиз Амир Темур кўпчилик томонидан ижтимоий-ахлоқий идеал, адолатли давлат раҳбарининг намунавий тимсоли тарзида қабул қилинади. Демак, муайян тузум талабларидан келиб чиққан ҳолда, ижтимоий-ахлоқий идеаллар ўзгариши мумкин.

Бироқ ҳар бир тузумнинг умри умумий тарихий жараёнда нисбатан қисқа вақтни ўз ичига олади. Ёлғон, кўзбўямачилик ва зўравонликка асосланган тузум эса узоқ муддат яшай олмайди. Чунки зимдан ахлоқийликни инкор этган сиёсатнинг бир кунмас бир кун албатта асл башараси очилади. Шу боис фаолияти ниқобланган ахлоқсизликдан иборат бўлган Ленин, Сталин, Ҳитлер каби ижтимоий идеалларнинг умри узоқ бўлмади - алданган кўпчилик қисқа вақт мобайнидагина уларни идеал деб билди.

Бундай салбий ҳодисаларга қарамай, идеал, умуман, жамиятда, шахс ҳаётида ижобий ҳодиса. У инсоният тарихида ёруғ маёқ вазифасини ўтаб келмоқда, бундан кейин ҳам унинг асосий вазифаси шундай бўлиб қолажак. Чунки идеалда ҳар бир инсон ўз бахтининг ҳиссиётли ифодасини кўради, ҳаётининг маъносини унга қараб интилишда деб билади.

Ҳаётнинг маъноси. Машҳур аллома Мажидиддин Хавофий, яшаш учун овқатланурлар, овқатланиш учун яшамаслар, деган ҳикматни кўп такрорлар экан. Хўш, аслида инсон нима учун яшайди? Яшашдан мақсад нима? Инсон ҳаётининг маъноси нимада?

Ҳар бир инсон ўз умри мобайнида ана шу саволларга жавоб топишга уринади ва ҳаётининг маъносини ўзига хос тарзда тушунади. Шу боис у ахлоқшуносликнинг анча мураккаб тушунчаларидан ҳисобланади.

Аввало шуни айтиш жоизки, ҳаётнинг маъносини яшашдан мақсад деган тушунча билан қориштириб юбориш ҳоллари кўп учрайди. Ваҳоланки, уларни айнанлаштириш мумкин эмас, чунки ҳаётнинг маъноси мақсадга нисбатан жуда камровли тушунча, ўз ичига ўнлаб, балки юзлаб мақсадларни олади, аниқроғи, у муайян мақсадлар тизимидан ташкил топади. Шу боис кимнингдир бирор-бир эзгу мақсади амалга ошмай қолса, унинг ҳаётини «маъносиз» деб бўлмайди.

Баъзан ҳаёт «маъносиз» кечиши ҳам мумкин. Бунда кишидаги мақсадлар ўткинчи, майда, юксак орзу-интилишлардан йироқ, ҳайвоний, тубан, ҳатто ёвуз бўлиши мумкин. Мазкур киши - «ҳаёт эгаси»нинг бундай табиати жамият эришган ахлоқий даража билан баҳоланади. Зеро, кимдир ўз ҳаёти маъносини қандай йўл билан бўлмасин бой-бадавлат, тўкин-сочин яшашда деб тушунади: ҳаром-харишнинг фарқига бориб ўтирмайди, бировнинг ҳақидан кўркмайди ёки қандай воситалар билан бўлмасин, мартабага эришишни ўз олдига ҳаётий мақсад қилиб кўяди, фақат «юлсам» дейди. Бошқа биров эса қонунни бузмайди, лекин ўзгаларга қайишишни ҳаёлига ҳам келтирмайди, ҳеч ким билан иши бўлмайди, фақат «ўз қобиғида» яшашни афзал кўради.

Яна бир тоифа одамлар борки, улар ҳаётининг маъносини энг юксак қадриятлар билан боғлайдилар ва жамиятда юксак ахлоқ эгаси, гўзаллик ошуфтаси, эътиқоди бут кимсалар сифатида эътибор қозонадилар. Улар олий идеалларга интилиб, фидойиларча умр кечирадилар. Ҳаётининг маъносини ўзидан кейин қолдирадиган «иккинчи умр»да кўрадилар. Ҳар бир жамиятнинг тараққий топиши ёки таназзули ҳаётнинг маъносини ана шу тарзда тушунувчиларнинг кўплиги ёки камлиги натижасида рўй беради, бир сўз билан айтганда, бундай том маънода «элим деб, юртим деб ёниб яшайдиган» одамлар юксак ахлоқли, демократик, эркин жамиятнинг устунларидир.

Биз юқорида кўриб чиққан тоифалар икки умумий ижтимоий-маънавий гуруҳнинг бирига, таъбир жоиз бўлса, шартли равишда дунёвий деб аталадиган қисмига мансуб.

Иккинчи гуруҳни эса эътиқодий-диний деб номлаш мумкин. Бу гуруҳ ҳаётнинг маъносини Худони топишда, Унга етишишда деб билади. Бунда гоҳо черков ёки шарият ақидалари орқали эмас, балки муҳаббат воситасида ҳам Худога мурожаат қиладилар. Масалан, буюк рус мутафаккири ва ёзувчиси, православ черковидан ронда қилинган Лев Толстой ҳаётнинг маъносини қуйидагича тушунади: «Мен фақат Худога ишонган онларимдагина ҳақиқий яшаганимни эсладим... Худони таниш ва яшаш дегани бир хил гап, Худо ҳаёт демакдир», - деб ёзади у ўзининг машҳур «Иқронома» асарида.¹

Ўз ҳаётининг маъносини Худога етишиш учун ҳаракатда деб билган Толстой айтиши пайтда бу ҳаракатни дунёвий муаммоларнинг ҳал қилиниши билан боғлайди. Худди шундай ҳолатни биз аввал ҳам бир неча бор мисол қилиб келтирганимиз буюк мутасаввиф бобокалонимиз Алишер Навоий шахсида ҳам кўриш мумкин. Гап шундаки, ҳар икки аллома ўзлари танлаган тариқатлар орқали Худога етишишга интиладилар, улардаги Худога бўлган илоҳий ишқ У яратган ҳар бир жонзотга, ҳар бир гиёҳга, энг аввало, инсонга муҳаббат сифатида намоён бўлади, яъни улар ҳаётида динийлик дунёвийликни инкор этмайди. Шу нуқтаи назардан қараганда, баъзи экстремистчи гуруҳлар мафкурачиларининг «динни дунёвийликдан тозалаш» ҳақидаги сафсаталари улардаги ҳокимиятни қўлга олишга интилишдан бошқа нарса эмас, моҳиятан динга алоқаси йўқ, худбинликнинг ниқобланган кўриниши, холос. Зеро, Аллоҳ у дунёда жаннатий бўлиш учун ўз бандаларига бу дунёда гўзал яшашни, чиройли аъмоллар қилишни буюради.

Кўриб ўтганимиздан маълум бўляптики, ҳаётнинг маъносини тушунишда ҳар икки ижтимоий-маънавий гуруҳда ҳам турли қарашлар мавжуд. Лекин улар бир масалада яқдил: улар ҳаётнинг маъноси ўз манфаатларини ўзгалар манфаати билан боғлаб, олий кадриятлар ва юксак ақидаларни ички шиор қилиб яшашдадир, деган ахлоқий қоидага биноан умр кечирадилар.

Бахт. Ҳаётнинг маъноси идеал билан боғлиқ бўлгани каби бахт атамасини ҳам ҳаётнинг маъноси тушунчасидан ажратиб олинган ҳолда таҳлил этиш мумкин эмас. Зеро, бахт инсон ўз ҳаёти маъносини қай даражада тушунгани ва шу маънодан умри мобайнида қониқиш ҳосил қилиб боришидан иборатдир. Ҳар бир инсонда қониқиш ҳисси ундаги мақсадларнинг такомилга етганидагина рўй беради. Фақат бу такомилга етиш жараёни бир умр давом этади. Шу маънода буюк аждодимиз Абу Наср Форобий: «Бахт - ҳар бир инсон интиладиган мақсад, зотан у муайян комилликдир», - деганида кўп жиҳатдан ҳақ эди.²

Фақат бу қониқиш ҳам давомийлик табиатига эга эканини унутмаслик лозим, уни лаззат билан айнанлаштириш тўғри эмас. Лаззат онийлик хусусиятига эга, ўзини фақат жараёндагина намоён этадиган ҳодиса ва у

¹ Толстой Л.Н. Собрание сочинений в 22 т. Т. 16. М., ИХЛ, 1983. С. 151.

² Аль – Фараби. Социально-этические трактаты. Алма – Ата, Наука, 1973. С. 3.

моддий ҳаётдаги реал, аммо ўткинчи эҳтиёжлардан келиб чиқади. Масалан, гастрологик ёки шахвоний лаззатни олиб кўрайлик: дейлик, сиз кабобни хуш кўрасиз ва лаззатланиб ея бошлайсиз, лекин бироз муддат ўтгач, тўясиз, бошқа егингиз келмай қолади; шахвоний лаззат ҳам шундай. Бахт эса маънавий эҳтиёж билан боғлиқ, унда мақсадларга бирин-кетин эриша бориш, қониқиш жараёни, боя айтганимиздек, бир умр тўхтамайди ва доимо лаззат ва завқни ўз ичига олади.

Бахт гарчанд, орзу каби идеалнинг ҳиссий-эҳтиросли шакли сифатида кўзга ташлансада, аслида ундан фарқли ўлароқ, шахснинг интилишини эмас, шу интилишнинг рўёбини англатади. Ҳар бир интилишнинг рўёбга чиқиши эса муайян тайёргарликни ва курашни тақозо этади. Буюк шоиримиз ўафур ўуломнинг:

*Тақдирни қўл билан яратур одам,
Ғойибдан келажак бахт бир афсона, -*

деган ҳикматли сатрлари шу жиҳатдан диққатга сазовор.¹

Бахт ҳақида гап кетганда, албатта, омад тўғрисида тўхталиб ўтиш лозим. Омад ҳам лаззатга ўхшаш онийлик табиатига эга. Лекин бу онийликда лаззатдагидек такрорланиш хусусияти йўқ: одамга омад ҳаёти мобайнида камдан-кам кулиб боқади. Омаднинг ана шу жиҳати ҳақида қрим-татарларнинг қадимги асотири бор. Унга кўра, Омад маъбуда экан, кунлардан бирида унинг ўғли Ерни томоша қиламан деб осмондан тушибди-ю, қайтиб чиқмабди. Шу-шу Омад Ерга тушиб, хануз боласини қидирармиш. Маъбуданинг юзи йўқ, фақат қоқ мияси устида биттагина кўзи бор экан. Шу боис у тўғри келган ўткинчини тутиб олиб, ўғлиммикан деб, баландга кўтариб, кўзига олиб бориб қараркан ва ўғли эмаслигига ишонч ҳосил қилгач, осмону фалақдан пастга қаратиб итқитиб юбораркан. Омад ўз кўлига тушганларнинг ҳаммасига шундай муносабатда бўлар экан.

Дарҳақиқат, мазкур асотирда омаднинг ўткинчилик моҳияти жуда чиройли ва мажозий очиб берилган; бир умр омадли одам йўқ, омад - тасодиф, бахт - зарурият; омад - истисноли, бахт - қонуний ҳодиса. Омад - шахснинг бир зумлик ҳолатини акс эттиради, бахт эса инсон нимага эришмоғи лозим, деган саволга бир умр мобайнидаги амалий жавобдир.

Бахтни тушуниш ҳар бир даврда, маълум тарихий шароитда миллат, шахс ва жамиятнинг тараққиёт даражасига қараб, турлича муайянлашиш хусусиятига эга. Яъни идеал каби унинг ҳам табиати ўзгарувчан. Ахлоқшуносликда бахт мезоний тушунчасини алоҳида ўрганадиган анъанавий эвдеймончилик деб аталадиган юнонча «eudaimonja» (бахт) сўзидан олинган йўналиш мавжуд.

Ўлим ва ўлмаслик. Ўлим ва ўлмаслик ахлоқшуносликдаги энг мураккаб тушунчалар. Аввало шуни айтиш керакки, ўли шу пайтгача ахлоқий тушунча

¹ Ўулом Ё. Танланган асарлар. Т., Ҷздавнашр, 1953, 363-6.

сифатида «расмий» олиб қаралмаган. Вахоланки уни энг катта ёвузлик, энг улкан бахтсизлик тарзида талқин этиш одат тусига кирган. Мантиқан олиб қаралганда, эзгулик ва бахтнинг зидди бўлган тушунча ахлоққа таалуқли, яъни иллатдир. Зеро ўлим олий кадрят бўлмиш инсон ҳаётини кесиб кўяди, унинг эзгуликлар, яхшиликлар қилига бўлган имкониятини йўққа чиқаради. Масалан, Ибн Сино, жуда бўлмаганда, яна ўн йил яшаганида 67 ёшга кирганида қанчадан - қанча эзгу ишлар қилган, фалсафа, тиббиёт ва бадиий адабиёт соҳасида кўплаб буюк асарлар яратган бўлур эди. Ўлим уни, у орқали бизни ҳам ана шу маънавий эзгуликларидан маҳрум қилди. Демак, ўлим, фақат биологик ёки табиий тушунча эмас, унинг моҳияти ахлоқийлик билан чамбарас боғлиқ. Тўғри ўлим – ҳақ. Лекин бу ерда ўлимнинг турлари мавжудлигини унутмаслик лозим.

Ўлимнинг биринчи тури, бу табиий, ташқи табиат ва инсон ички табиати билан боғлиқ ўлим. У икки хил бўлади: биринчиси – одатий ўлим, у қарилик туфайли, инсон аъзоларининг ҳаётни давом эттиришга яроқсизлиги туфайли рўй беради. Иккинчиси – ҳалокат, у бирор бир табиий офат, ёки тасодифлар туфайли воқе бўладиган ўлим.

Иккинчи турдаги ўлим – жамият билан боғлиқ, у ҳам икки хил бўлади. Биринчиси – мажбурий ўлим, у одатда жазо шаклида амалга оширилади. Иккинчи хили – бу дунёдаги азоб–укубатлардан, улар ҳоҳ руҳий, ҳоҳ жисмоний бўлсин, қутилиб, уйқу билан мангу ором олиш учун ихтиёрий тарзда амалга ошириладиган ўлим, тотли ўлим ёки эвтаназия деб аталади. Айни ана шу иккинчи турдаги ўлим ахлоқ билан боғлиқ. Чунончи иккинчи турдаги ўлимнинг биринчи хили – улкан ёвузлик ҳисобланади. Шунга кўра ўлим жазоси ёвузликка қарши ёвузлик кўрсатишдир. Бу ҳақда кейинроқ бафурча тўхталамиз.

Ихтиёрий ўлим, айтилганидек, баъзан руҳий изтироблар орқали ҳаётда ўз ўрнини топа олмаганлиги, ўзи учун энг улуғ ҳисобланган мақсадига эриша билмаганлиги натижасида рўй беради. Бундай ҳолат гоҳо оммавий тус олиши ҳам мумкин, ўтган аср 80 йилларининг иккинчи ярмида собиқ тоталитар режим исканжасидаги Ўзбекистонда аёллар орасида ўзларини ёқиб юбориш ҳолатлари кўплаб юз берди. Юзлаб аёллар (асосан колхозчилар) оғир жисмоний меҳнат, қувончсиз шахсий ҳаёт, реакциян урф - одатлар, турмушдаги етишмовчиликлар туфайли ҳаётдан кўз юмдилар. Улар ихтиёрий ўлимни қабул қилдилар. Бундай ўлим аслида яшашни истамаслик эмас, балки аксинча, Шопенэнҳауэр айтганидек, яшаш истаги туфайли юз беради, яъни ўзини ўлдираётган одам яшашний истади, фақат ўзи яшаётган ҳаётдаги шарт шароитдан, жамият қоидаларидан норози, ҳаётни эмас анна шу ноинсоний шароитни тарк этиш мақсадда шундай қилади, кимларгадир ёки жамиятга ачиқма - аччиқ ҳаётдан кўз юмади.

Ихтиёрий ўлимнинг иккинчи кўпроқ инсон саломатлигини йўқотиши, кучли жисмоний оғриқлардан ҳалос бўлишга интилиши, юқорида айтилганидек, ўлимни мангу ором, тотли лаҳза сифатида қабул қилиши билан изоҳланади. Бундай ўлим кўпинча тиббиёт одоби масалалари билан боғлиқ. Масалан, сурункали жисмоний оғриқ натжасида, фақат кучли наркотик дорилар

билан уйкуга кетадиган оғир аҳволга бемор, охир-оқибат бир - икки ойданми, бир - икки йилдан кейинми, барибир, ўлимга махкумлигини хис этгач тиббиёт ходимидан ўзини дори дозасини кучайтириш орқали ўлдириб қўя қолишни илтимос қилади. Тиббиёт ходими қандай қарор қабул қилиши керак? Беморни ўлдириш орқали оғир азоблардан қутқариш ахлоқийликка кирадими ёки ахлоқсизликками? Бу муаммолар ҳали узил - кесил хал этилган эмас. Бундан ташқари. ҳар икки ҳолатдаги ўлимда ўз хоши билан ўлимни барвақт истаган, Худо берган умрни ўзи қисқартиришга аҳд қилган одам ахлоқлими ёки ахлоқсизми?

Ўзини ўзи ўлдириши гуноҳ, лекин ўзини ҳам, оила аъзоларини ҳам қийнаб яшаш-чи? Иккинчи ҳолатда у матонат, мардлик кўрсатиб, «ўладиган касалнинг ўлгани, бўлган ишнинг бўладиган маъкул» деган мақолга амал қилгани ахлоқийликми ёки ахлоқсизликми? Бу саволларга бирдан ва бир томонлама, қатъий жавоб бериш ҳозир ҳам мушкул барча даврларда ҳам мушкул, бўлиб келган.

Ўлим борасидаги мулоҳазаларда яна бир муҳим масалага тўхталамоқ жоиз. Хўш ўлим, одатда қабул қилинган тарзида, энг улкан ёвузликми? Бунга диалектик ёндашув, орқали жавоб бериш лозим. Ўлим оғир йўқотиш. «Лекин ўз ўзича у табиий ҳодиса – ёвузлик эмас... У узоқ давом этган биологик (эволюция) мобайнида фойдали ва зарур аҳамиятга эга бўлди»¹

Дарҳақиқат, ўлим ва ҳаёт, бошқача айтганда, ҳаёт ва мамот бир - бири билан узвий диалектик боғлиқ табиий ҳодисалардан. Бу дунёда ҳаёtsiz ўлим, ўлимсиз ҳаётнинг бўлиши мумкин эмас. Буни Ламетри образли қилиб шундай изоҳлайди: «Нарсалар дунёсида, ўлим арифметикадаги нолнинг ўзгасини бошқа нарса эмас»² Фақат бевақт, фожеавий ўлимни ёвузлик тарзида талқин этиш мумкин. Чунки айнан шундай ўлим туфайли, юқорида айтганимиз, инсонни жамият ва оила учун қиладиган эзгу ишлар тўхтайди.

Биз фожеавий ўлим деганда ҳам икки хил ўлимни тушунишимиз лозим: биринчиси – тасодифий, табиий ёки техникавий ҳалокатлар туфайли рўй берадиган ўлим. Унда табиийлик мавжуд, иккинчиси – эстетикадаги фожеавийлик тушунчасига таалуқли ўлим, унда фожеавийлик қахрамонликни вужудга келтиради, ўлим – ижтимоий ҳодисага айланади. Бошқачароқ айтганда, янги ғоя учун замон билан курашиб, ўзини фидо қилган шахс қахрамонларча ҳалок бўлади, яъни эркинлик субъектда, зарурият объектда берилади ва объект субъектнинг устидан ғалаба қозонади, лекин бундан буён буёғига, субъектнинг ғоялари билан яшайди, бундан ўша инсон ижтимоий - ахлоқий идеал сифатида мақом топади, жисман ҳалок бўлади, лекин руҳан, маънан у узоқ замонлар яшайди ё абадий ўлмасликка эришади.

Чунки фожеавий қахрамон «ўз эркини йўқотиши билан айнан ана шу эркинликнинг мавжудлигини исботлаб, ўзининг эркин ихтиёрийни эълон қилиб, ҳалок бўлади».³

¹ Ламонт К. Иллюзия бессмертия - М.: Политиздат, 1984. С. 276.

² Ламетри Ж.О. Сочинения . М., Мысль, 1983. С. 371.

³ Шеллинг Ф. Философия искусства М., Мысль, 1966. С. 403.

Биз ўлмаслик деганида асосан анна шу ҳолатни, ижтимоий - ахлоқий идеал сифатидаги ўлмасликни тушунамиз. Жисман ўлмаслик тўғрисидаги фикрлар эса тиббиёт муаммоси бўлиб, унга эришнинг имкони, йўқ, зеро кексайиш, инсон аъзоларининг қариши мавжуд экан, улар албатта ўлимга олиб боради.

Баъзи тадқиқотчилар, чунончи И. В. Вишев, инсон космосга чиқмасдан олдин, космос ҳақида фикрлаган, илмий ишлар олиб борган эди, ўлмаслик ҳақида ҳам шундай фикр билдирса бўлади, мумкин, фан тараққиёти шунга олиб келиш мумкин деган ҳаётбахш руҳдаги гипотезани илгари суради. Айни пайтда бу масалада «амалдаги ўлмаслик» тушунчаси билан «ўлмаслик» тушунчасини қориштириб юбормаслик муҳим шарт» эканини таъкидлаб ўтади.¹ Демак, ўлмаслик мавжуд ва у ахлоқий тушунча сифатида олиб қаралиши лозим. Шу маънода ахлоқий юксак, фидойи, ижтимоий–ахлоқий идеалга айланган инсонларгина абадийликка даҳлдордир.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. Т., Ўзбекистон, 1999.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., Ўзбекистон, 1997.
3. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳари. Т., Мерос, 1990.
4. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ - Янги аср авлоди, 2003.
5. Золотухина – Абогина. Достоинство человека // Современная этика. М., - Ростовна Дону, 2003.
6. Кант И. Из «Лекции по этике» // Этическая мысль, 1988, 1990. М. Политиздат, 1988, 1990.
7. Немецкая классическая философия в 2 т. М., Эксмо-пресс – Харьков, Фолио, 2000.
8. Фромм Э. Душа человека. М., Республика, 1992.
9. Словарь по этике. М., Политиздат, 1991.
10. Эмерсон Р. Нравственная философия. Минск – М., Харвест – АСТ, 2000.

¹ Вишев И.В. Проблема личности бессмертия. Новосибирск, «Наука», Сибирское отделение, 1990. с. 217.

XI БОБ

АХЛОҚИЙ ТАМОЙИЛЛАР

Асосий мезоний тушунчалар - категориялар сингари ахлоқий тамойиллар ҳам ахлоқий англаш шаклларида ҳисобланади. Уларда ахлоқий талаб нисбатан умумий тарзда кўзга ташланади. Улар жамият томонидан шахсга қўйиладиган талаб тарзида намоён бўлиб, инсоннинг ахлоқий моҳиятини, унинг ҳаёти мазмунини, одамлар билан ўзаро алоқаларидаги асосий жиҳатларни белгилаб беради. Натижада тамойиллар, инсон хатти-ҳаракатининг умумий йўналишини кўрсатган ҳолда, кўпгина ахлоқий меъёрлар учун асос бўлиб хизмат қилади.

Инсонпарварлик. Ахлоқий тамойилларнинг энг қадимий ва энг муҳимларидан бири - инсонпарварлик. У - инсоннинг юксак ижтимоий вазифасини белгилайдиган ва барқарор этадиган ғоялар, қарашлар ва эътиқодлар мажмуи, шахс эрки, кадр-қиммати, унинг бахтли бўлиш ҳуқуқини талаб этиш имконининг мавжудлигига енгилмас ишонч. Инсонпарварлик тамойилини дастлаб Оврўпа Уйғо-ниш мутафаккирлари илгари сурганлар, деган фикр мавжуд. Аслида, инсонпарварлик даставвал Шарқда ўртага ташланган, инсонийлик, инсонпарварлик деган маънони билдирувчи «намлулу» сўзи бундан 3-4 минг йиллар аввалги Қадимги Сомир миҳ хатларида учрайди.

Умумжаҳоний динларнинг ҳаммасида ҳам инсонпарварлик ғоялари устувор ҳисобланади. Чунончи, мусулмон маноқибларида турли вариантларда учрайдиган машҳур ривоят бор. Ривоят қилинишича, Худога етишган одамнинг хонадонига емак сўраб бир кофир киради. Мезбон, унга мусулмон бўлсанг, қорнингни тўйдираман, бўлмаса йўқ, дейди. Кофир кўнмай чиқиб кетади. Шунда Худодан, нега унга таом бермадинг, деган нидо келади. Мезбон, у кофирликдан кечмагани учун шундай қилдим, деб жавоб беради. Шунда Тангри мезбонга кофир бўлса ҳам, ахир менинг бандам-ку, инсон-ку, деб тезда уни қайтариб келиб, қорнини тўйдиришни буюради.

Демак, инсонпарварликнинг ибтидоси Тангридан ва ҳар бир инсон бошқаларга меҳр-муҳаббат, муруват билан муносабат қилмоғи лозим. Зеро, Ҳадиси шарифда «Одамларга раҳмли бўлмаган кишига Аллоҳнинг ҳам раҳми келмайди», дейилади. Ушбу ҳадис сўзларига мос мисолни насронийликда ҳам учратиш мумкин. Буюк рус файласуф ёзувчиси Ф.Достоевскийнинг «Ака-ука Карамазовлар» романида «Бир бош пиёз» деган боб бор. Унда роман қаҳрамонларидан бири Грушенька тилидан шундай ривоят келтирилади:

Қадимда бир жоҳил кампир бўлган экан, ўлибди-ю, ўлганидан сўнг ундан бирор-бир яхшилик қолмабди; шайтонлар уни оловли қўлга ирғитишибди. Ўнг фаришта ўйлаб қолибди: қани энди кампирнинг бирор-бир фазилатини топса-ю, Худога етказса! Шунда кампирнинг томорқадан бир бош пиёзни юлиб олиб, гадей аёлга садақа қилганини эслабди-да, уни Худога айтибди. Худо шунда фариштага: бор, ўша бир бош кўк пиёзни олиб, узат, агар унга осилиб қўлдан чиқса, кампир жаннатга кирсин, майли, агар пиёз узилиб кетса, ўша ерда

колади, дебди. Фаришта кампирга пиёзни узатибди ва кампир осилиб чиқа бошлабди, энди кутулиб чиқай деганда, қараса, бошқа гуноҳкорлар ҳам унинг кетидан чумолидай осилиб кўлдан чиқиб боряпти. Бадфеъл кампир уларни тегиб пастга туширишга уриниб: «Сенларни эмас, мени тортиб чиқаряпти, пиёз сенларники эмас, меники», дебди. Шу гапларни айтиб бўлар-бўлмас пиёз узилиб кетибди ва кампир ҳозиргача ўша оловли кўлда азоб чекар эмиш.¹

Мисоллардан кўринадики, инсонпарварлик - умуминсоний кадриятлар сирасига киради. Шу сабабли уни шўролар даврида синфийлик нуқтаи назаридан сохталаштириш муваффақиятсизликка учради, пролетар диктатураси ва тоталитар социалистик тузум ҳамда улар ижодкорларининг инсонпарварлиги ҳақидаги афсоналар жуда қисқа умр кўрди. Социализм мафкурачиларининг бу борадаги саъй-ҳаракатлари ўша даврлардаёқ ноилмийлиги, ёлғонга суғорилганлиги билан кишиларнинг ғашини келтирган эди. Бундай инсонпарварликни халқ қабул қилмайди. Чунки у айнан ўта мавҳум «халқ» тушунчасига қаратилган, ваҳоланки, инсонпарварлик марказида муайян шахс турмоғи лозим. Ҳар бир шахс инсоний ҳуқуқларини таъминлаш учун курашиш - мана, инсонпарварликнинг асосий вазифаси. Бу борада умумбашарий маънавий кадриятларни устувор деб билган бизнинг давлатимиз ҳам мамлакат ичкарасида, ҳам дунё миқёсида кўзга кўринарли ишлар қилмоқда. Зеро, биз кураётган эркин фуқаролик жамияти нафақат инсонга меҳр-муҳаббат ва иззат-хурмат кўрсатишни асосий тамойил қилиб олган, балки шахснинг ҳар томонлама камол топиши учун зарур бўлган ҳақиқий инсоний шарт-шароитларни яратишни ҳам ўз олдига олий мақсад қилиб қўйган.

Эркпарварлик. Агар инсонпарварлик тамойили шахснинг барча инсоний ҳақ-ҳуқуқлари ҳимоясида турса, яъни анча кенг қамровли ва умумий интилиш бўлса, эркпарварлик тамойили унинг маълум маънода муайянлашган бир қисми ҳисобланади. Эркпарварлик инсоннинг энг олий ҳуқуқи - эркин, озод яшаш ҳуқуқини ҳимоя қилиши билан муҳимдир. Зеро, эрксиз инсон - асир, эрксиз миллат - қул, эрксиз мамлакат - мустамлака. Эркпарварлик, аввало, ўз миллати, ўз Ватани эрки учун, қолаверса, бошқа миллатлар ва ватанлар эрки учун курашни ҳаётининг мақсади қилиб қўйган инсонлар тамойилидир.

Эркпарвар инсон қулликнинг, мутеликнинг ҳар қандай кўринишини инкор этиши баробарида инсон ҳуқуқларининг том маънодаги жангчисига ҳам айланади. Бу жангчи бир томондан, ҳар бир шахснинг сўз эркинлиги, ўз фикрини эркин баён қилиши, сайлаш ҳуқуқи, виждон эркинлиги учун курашади, иккинчи томондан, бутун-бутун миллатлар эрки масаласини ўртага ташлар экан, маълум маънода миллий озодлик ҳаракатлари учун ҳам туртки беради.

Одатда, эркпарвар шахслар муайян даврнинг қахрамонларига айланадилар. Зеро, улар ўзгалар эрки учун ўз эркини, ўз ҳаётини қурбон қилишдан ҳам чўчимайдилар. Бунинг ёрқин мисоли буюк инглиз мумтоз шоири Жорж Байрон сиймосидир. У инглиз бўлатуриб, ўз ватани Англияда Ирландия озодлиги, ирландлар эрки учун курашди: ҳайрат ва нафратга учради, Ватанни тарк этишга

¹ *Достоевский Ф.М.* Собрание сочинений в 15 т. Т. 9, ч. I – III. А., Наука, 1991. С. 394.

мажбур бўлди. Ўз юртида эрк учун курашиш бахтидан махрум бўлган шоир ўзга ватанлар эрки учун курашга отланди ва Италияни Австрия истибдодидан озод қилиш ҳаракатининг раҳбарларидан бирига айланди. Бу ҳақда у шундай деб ёзган эди:

*Эрк учун Ватанда қилолмасанг жанг,
Сен қўшни ватанлар эрки деб кураш;
Тут Юнон, Румонинг тугини таранг,
Бошингни тика бил эрк учун саркаш!
Эзгулик йўлида бўлсанг қаҳрамон,
Сен инсон эрки деб курашсанг азот,
Бир кун, сиртмоқдан гар қолсанг омон,
Жўмард деб алқагай сени одамзот!¹*

Италиядаги озодлик ҳаракати мағлубиятга учрагач, Байрон Қадим Юнонистонни Туркия зулмидан озод қилиш учун курашди. У Юнонистонда, ботқоқлик ёнидаги Миссолунги шаҳрида оғир безгакдан вафот этди. Унинг ўлими ҳам истибдодга қарши шиорга айланди - кўзғолончилар «Байрон учун!» деган жанговар ҳайқириқ билан жангга отилдилар. Беназир шоир, Юнонистоннинг озод қилинган қисми генерал-губернатори, эрксевар қўмондон ва улуғ инсон хотирасига юнон халқи йигирма бир кун қора кийиб, мотам тутди. Ҳамма черковларда Байрон ҳаққига ибодат қилинди.

Дарҳақиқат, эркпарварлик тамойилини ҳаётининг маъноси деб билган инсонларнинг маънавий умри боқий, улар келажак авлодлар учун идеал бўлиб қоладилар.

Айни пайтда, бу тамойил кенг ижтимоий-сиёсий маънода ҳам қўлланилади. Буни эркпарвар давлатлар фаолиятида кўриш мумкин. Шуни ҳам айтиш керакки, эркпарварлик тамойилидан бир оз бўлсада, ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга, шу орқали сиёсий обрў олишга интилиш ҳоллари, афсуски, учраб туради. Баъзи давлатлар томонидан ўзга мамлакатлар ички ишларига аралаштиш учун эркпарварликни ниқоб қилиб иш кўришга уринишлар ҳам йўқ эмас. Бироқ бундай сиёсий қаллобликлар жаҳон жамоатчилиги томонидан дарҳол илғаб олинади ва фош этилади. Зеро, эркпарварлик энг аввало шаффофлик даражасидаги покликни, ҳалолликни талаб қилади, озгинагина доғни ҳам кўтара олмайди.

Ватанпарварлик. Энг маълум ва машҳур тамойил, бу - ватанпарварлик. У инсоннинг ўз Ватанига муҳаббатини, уни асраб-авайлашга бўлган иштиёқини англатувчи ахлоқий тушунча. Уни кўпинча Ватан душманларига қарши маънавий-мафкуравий кураш сифатидагина талқин этадилар. Аслида эса бу тамойилнинг қамрови анча кенг - у инсонпарварликнинг нисбатан муайянлашган шакли. У, энг аввало, ўз ватандошлари эркини асраш учун кураш, инсон озодлиги йўлидаги хатти-ҳаракатлардир. Ватан ҳимояси, бу - инсон ҳимояси, миллат ҳимояси. Лекин бу ҳимоя, юқорида айтганимиздек,

¹ Byron. Selections. M., Progress publishers, 1979. P. 242.

фақат жанг майдонида эмас, балки барча соҳаларда ҳам намоён бўлиши мумкин. Ҳар жабҳада Ватан эришган муваффақиятлардан қувонч, муваффақиятсизликлардан қайғу ҳиссини туюш, Ватан билан ғурурланиш, унинг ҳар бир қарич ерига, биносининг ҳар бир ғиштига, қадимий обидаларига, илм-фан ва санъатдаги ютуқларига меҳр билан қараш, уларни кўз қорачиғидек асраб-авайлаш булар ҳаммаси ватанпарварликдир.

Ватанпарварлик тамойили Ватан тушунчасини фидо-йиларча идрок этиш, муайян ҳудуд ва халққа муҳаббат ҳисси сингари омиллар билан боғлиқ. Зотан, маълум бир мамлакат фуқароси ўша мамлакатдаги асосий этник гуруҳ вакили бўлмаслиги ҳам мумкин. Турли шарт-шароит тақозоси билан бошқа бир ҳудудга, мамлакатга келиб қолиб кетган фуқаролар, ўз тарихий ватанидан олисда туғилганлар кам эмас. Уларнинг кўпчилигида «тарихий Ватан» тушунчаси хаёлий бир кўмса, ширин ғусса, ўткинчи интилиш тарзида ифода топади. Аслида эса бу - мазкур Ватанга муҳаббат эмас, балки ўз аждодларига, олис хотирага ҳурматдан, экзотик ҳиссиётлардан келиб чиқади; ҳақиқий муҳаббат эса, шароит ҳар икки Ватандан бирини танлашни тақозо этганда, ҳозир яшаб турган Ватани ва ватандошларига нисбатангина мавжуд экани аниқ-равшан аён бўлади.

Мазкур ҳолатни ажойиб гуржи ёзувчиси Нодар Думбадзе ўзининг «Hellados» ҳикоясида ғоятда жонли тасвирлаб берган: Сухумининг Венециан кўчасида Янгули исмли юнон бола отаси билан бирга яшайди. Унинг чап кўксига «Hellados» (Эллада) деган санчма ёзув бор, у бу билан фахр-ланиб юради. Лекин, вақт келиб, юнонларга тарихий ватанларига қайтишга рухсат берилганида, Янгули кетишни истамайди. Отаси қаттиқ калтаклаб, мажбур қилади. Дўсти Жамол ундан нега отанг билан бирга кетмоқчимассан, деб сўраганида Янгули шундай жавоб беради:

«Қандоқ тушунтирсамикин... - дея гап бошлади у ниҳоят. - Онам йўқ, ҳатто эслолмайман ҳам. Отам уззукун томорқада ёки тирикчилик таишишида... Мен кўчада, Венециан кўчасида катта бўлдим... Менинг Ватаним, менинг Элладам бу - Сухуми, кўча, Чалбаи...

- Бу нима бўлмаса? - Мен Янгулининг кўкрагини очиб баланд овозда ўқидим: Hellados.

- Бу - нақш, Жамол. Ватан - ичкарироқда, нақд юракнинг ўзида! - Янгули қўлини кўксига қўйди.

Ўпкам тўлиб, томоғимга аччиқ бир нарса қадалди, унга яна бир нималар демоқчи эдим-у, аммо Янгули эшагини нўхтасидан етаклаб, ҳовлидан чиқиб кетди».

Отаси зўрлаб, калтаклаб кемада олиб кетишига қарамай, Янгули ўз асл Ватанидан кетишни истамайди, ўзини денгизга ташлаб, Ватани бағрида ҳалок бўлади. Буни ёзувчи шундай тасвирлайди:

«Орадан бир кун ўтиб, Келасури дарёсининг қуйилиш жойида денгиз

тўлқинлари бир боланинг жасадини соҳилга чиқариб ташлабди. Тўғрироғи, уни кекса балиқчилар сувдан тортиб олиб, қумга ётқизишибди. Сўнг мурданинг кимлигини аниқлаш учун шу атрофда ўйнаб юрган болаларни чақирдишибди. Марҳумнинг башараси шу қадар дабдала бўлиб кетган эканки, уни ҳеч ким танимабди. Уни мен танидим. Чап тўшининг устидаги «Hellados» деган сеҳрли ёзувни кўргандан кейин танидим. Нафасимни ичимга ютганча соҳилдан, сўнг темир йўл бўйлаб, кейин Венециан кўчасидан тўхтовсиз югуриб, телбаларча уйга отилиб кирдим.

- Ҳа, нима бўлди?! - Холамнинг капалаги учиб кетди.

- Нина хола... Янгули қайтиб келди...

Сўнг холамнинг олдидан чўккалаб, оёқларини қучоқлаб йиғлаб юбордим...»¹.

Демак, ватанпарварлик тамойили хаёлий туйғуга эмас, балки муайян замонга, муайян ватандош-инсонларга бўлган муҳаббатга асосланган ахлоқий хатти-ҳаракатлар жамулжамидир. Шу жиҳатдан қараганда, мамлакатимиздаги барча миллатлар тенглигини эътироф этувчи, миллатидан қатъи назар, ҳаммамиз бир Ватан фарзандлари эканимизни таъкидловчи Конституциямизнинг ана шундай демократик тамойилларга асосланиши, юксак ахлоқий заминга эгаллиги эътибор ва эъзозга лойиқдир.

Ҳозирги пайтда ёшларимизда ватанпарварлик туйғусини тарбиялаш, уларни Ватан маъносини теран англаб етишга ўргатиш, ватанпарварлик - юксак ахлоқий тамойил эканини тушунтириш ахлоқшуносликнинг долзарб вазифаси ҳисобланади.

Миллатпарварлик. Яна бир муҳим ахлоқий тамойил, бу - миллатпарварлик. У, маълум маънода, ватанпарварлик тамойилининг янада муайянлашган шакли. Зеро, миллатни севиш кенг маънода Ватанни севиш дегани. Ватансиз миллатнинг бўлиши ёки расмана эркин ва бахтли яшаши мумкин эмас.

Шу ўринда миллатпарварликни миллатчилик билан қориштириб юбормаслик лозим. Миллатчилик ўз миллатини ажратиб олиб, унга буюклик мақомини беришга интилиш бўлса, миллатпарварлик, бошқаларни камситмаган ҳолда, ўз миллати равнақи учун курашиш, бу йўлда, лозим бўлса, ўз ҳаётини ҳам фидо қилиш демакдир. У инсонпарварлик билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Чунки ўз миллатини чин дилдан севмаган одам ҳеч қачон бошқа миллатларни сева олмайди.

Асл миллатпарвар - миллий ўзлигини англаб етган инсон. У ўз миллати билан фахрланади, ўз миллати билан бутун жаҳоннинг фахрлигини истади. Чунончи, Навоий дўппи билан тўн кийган ўзбекни ҳар қандай шоҳ жамолидан афзал кўради:

*Шоҳу тожу хилъатеким, мен томошо қилгали
Ўзбаким бошида қалтоқ, эгнида ширдоғи бас.*²

¹ Думбадзе Н. Hellados. Низом Комил таржимаси. «Тафаккур» журнали, 1995, 3 – 4-сонлар.

² Навоий А. Муқаммал асарлар таспи. 20 томлик, т. 3. Т., Фан, 1988, 201 – б.

Лекин Навоий шу фахрланиши, ғурурланиши баробарида ўзгаларга кибр билан қараган эмас, аксинча, ўзга тил вакили бўлмиш Жомийга бағоят ҳурмат-иззат кўрсатиб, унга, пирим, деб қўл берган.

Миллатпарварлик тамойили асосида миллий ғоя ётади, у миллатни севиш амалиётининг - миллатпарварликнинг илмий-назарий асоси сифатида майдонга чиқади. Миллий ғоянинг замонавий, биз танлаган кўринишини, унинг мафкуравий жиҳатларини Республикамиз Президенти Ислон Каримов шундай таърифлайди: «Миллий мафкурамиз ҳар қандай миллатчилик ва шунга ўхшаш унсурлардан, бошқа элат ва халқларни менсимаслик, уларни камситиш кайфияти ва қарашларидан мутлақо холи бўлиб, қўшни давлат ва халқлар, умуман, жаҳон ҳамжамиятида, халқаро майдонда ўзимизга муносиб ҳурмат ва иззат қозонишда пойдевор ва раҳнамо бўлиши даркор».¹

Унинг иккинчи жиҳати эса мана бундай талқин этилади: «Миллий ғоя биринчи навбатда ёш авлодимизни ватанпарварлик, эл-юртга садоқат йўлида тарбиялаш, уларнинг қалбига инсонпарварлик ва одамийлик фазилатларини пайванд қилишдек олижаноб ишларимизда мададкор бўлиши зарур».²

Асл миллатпарвар ана шундай бўлиши керак. Асл миллатпарвар инсонларнинг умри миллатнинг умри каби мангудир. Миллат йўлида ўз жонини тиккан Мунаввар қори, Бехбудий, Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон сингари минглаб фидойиларни халқимиз ҳеч қачон унутмайди.

Фидойилик. Маълумки, инсон муайян мамлакат ва жамиятдаги қоидаларни, ҳуқуқий меъёрларни бузмай яшаши мумкин. Расмий-ҳуқуқий идоралар ва тузилмалар томонидан бундай одам расмона, жамият учун хавф туғдирмайдиган шахс ҳисобланади. Лекин бундай одам ахлоқсиз бўлиши, ҳуқуқ билан ҳисоблашган ҳолда ахлоқни тан олмаслиги мумкин. Бошқача қилиб айтганда, у ўз мамлакатдаги жиноят кодексини тан олиши баробарида, қалбидаги виждон қонунлари билан ҳисоблашмайди, жинойий жазодан кўрқадую, виждон азобини билмайди.

Шу фикрларни энди мисолда кўрайлик. Дейлик, куз кунларидан бирида Ўрдадаги Анҳор бўйлаб шошиб кетаётган одам сувга чўкаётган, ёрдамга муҳтож кишини кўрди. Лекин дарҳол ўзини сувга отиб, уни қутқармади. Чунки биринчидан, чўкаётган у эмас, иккинчидан, эғнидаги костюм-шим сувга тушса расво бўлади, учинчидан, унинг вақти йўқ, фойдали бир иш юзасидан учрашувга кетяпти, тўртинчидан, сув совуқ, шамоллаб қолиши мумкин, бешинчидан, ахир, бу одамнинг чўкишига у сабабчи эмас-ку! Шундай қилиб, бир одам чўкиб кетди, иккинчи бир одам, буни кўра-била туриб, ўз йўлида давом этаверди. Бунинг учун уни қамамайдилар ҳам, жаримага тутмайдилар ҳам, у ҳақда фақат, қандай бешафқат, виждонсиз одам экан, деб фикр билдирилади, холос.

Энди бошқа бир ўткинчини тасаввур қилинг: у шу заҳоти ўзини сувга отиб, чўкаётган одамни қутқарди, дастлабки ёрдамни кўрсатди ва таксига харажат қилиб уйига қайтди: кийим-бош шалаббо, каттагина фойдадан қолди,

¹ Баркамол авлод орзуси. Т., Шарқ, 1999. 38-б.

² Баркамол авлод орзуси. Т., Шарқ, 1999. 38-б.

беш-олти кун шамоллаб, дори-дармонга ҳам маблағ сарфлади. Лекин у бунга ачинмайди. Воқеани эслаганида афсусланмайди, балки ўз хатти-ҳаракатидан қониқиш туйиб, жилмайиб қўяди, ҳатто бу хотирлаш унга руҳ беради.

Бу ҳодисада биз икки хил тамойил билан ҳаракат қилган икки кишини кўриб турибмиз: биринчиси - худбин, иккинчиси - фидойи инсон. Гарчанд, қонун биринчи кишини худбинлиги учун жазоламагани баробарида иккинчи кишига фидойилиги учун алоҳида имтиёз бермаса-да, жамият, маҳалла-қўй, одамлар уларга икки хил муносабатда бўладилар: худбинликдан ижирғаниб, нафратланадилар, фидойиликдан ҳайратланиб, миннатдорчилик билдирадилар.

Демак, фидойи инсонга бошқалар томонидан бу қадар иззат-хурмат кўрсатилишига сабаб шуки, у истисноли ҳолатларда ўзининг одатий-қундалик ҳаётий мажбуриятларини ва муносабатлари даражасини ихтиёрий равишда ошира олиш қудратига эга бўлади. Фидойи инсон бошқалар манфаати йўлида ўз қонуний манфаатларини, баъзан эса ҳатто ҳаётини қурбон қилишга тайёр туради ва зарурат туғилганда қурбон қилади ҳам; жамият учун умумий бўлган олий мақсад ва идеалларни деб ўзидан кечади. Бунга Иккинчи жаҳон уруши қаҳрамони мард ўзбек йигити Тўйчи Эрийгитовнинг фидойилиги ёрқин мисол бўла олади. У душман пулемётига кўксини қалқон қилиши билан ўнлаб, балки юзлаб ўзига ўхшаш одамлар ҳаётини сақлаб қолди; бу одамлар эса ўз навбатида жаҳонда фашизм ғалабасининг хавфини камайтира бориб, охир-оқибат йўққа чиқардилар; уларнинг зурриётлари эса ҳозир ҳам дунёнинг янгилашиши, ўзгариши учун, олий мақсадлар учун хизмат қилмоқдалар. Тўйчи Эрийгитовнинг номи биз билан бирга, ҳеч қачон халқ ёдидан чиқмайди.

Шуни ҳам айтиш керакки, фидойилик тамойилининг мазмуни турли тарихий давр ва ижтимоий жараёнларда турлича муайянлашади; у маълум бир даврларда оммавийлашиши ёки камайиши мумкин. Чунончи, мустақилликка эришганимиздан сўнг дастлабки пайтларда ўтиш даврига хос бўлган - фидойиликка нисбатан худбинлик тамойилининг кучайганини кўрдик. Ҳозирга келиб эса, аксинча, аста-секинлик билан жамиятимизда фидойилик устувор тамойил мақомини эгаллаб бормоқда; Президент Ислам Каримовнинг фидойилик тамойили моҳиятини тўла англатадиган «Элим деб, юртим деб ёниб яшаш керак!» деган сўзларини ахлоқий шиор қилиб олган жамиятимиз аъзоларининг ил-ғор қисми тобора кўпайиб бормоқда. Ана шу кўпайиб бориш жараёни қанча тезлашса, биз қураётган давлатнинг шакли-шамойили шунча муайянлик касб этади.

Зиёлилик. Зиёлилик тамойили ҳозир биз англайдиган тушунча маъносида нисбатан узоқ тарихга эга эмас. У жаҳидчилик ҳаракати билан бирга юзага келди десак, хато қилмаган бўламиз. Лекин бу тамойилнинг инсон фаолиятидаги даст-лабки унсурлари Ўрта асрлар ва ундан кейинги даврлардаги маърифатпарварлар ҳаётида шаклланиганини эътироф этмоқ лозим. Яъни, у инсоният жамиятидаги маданий ва интеллектуал - ақлий тараққиёт билан боғлиқ. Шу боис уни инсон пайдо бўлганидан анча кейин вужудга келган ахлоқий ҳодиса деб талқин этиш мақсадга мувофиқ. XX аср алломаларидан бири, буюк олмон файласуфи, «Франкфурт мактаби»нинг намояндаси Теодор

Адарно Иккинчи жаҳон урушидаги геноциддан сўнг, зиёлилик - ахлоқий категория, деган фикрга келганида мутлақо ҳақ эди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, зиёлилик ахлоқий тушунча - тамойил сифатида мураккаб ва кўпёқламалик табиатига эга. Баъзилар зиёлилик деганда олий маълумотли кишига хос бўлган фазилатни тушунадилар. Ваҳоланки, зиёлилик тамойили табақа ёки гуруҳга мансублик маъноларини англамайди. Оддий фермер - деҳқон ҳам, ҳайдовчи ҳам, фаррош ҳам зиёлилик тамойили билан иш кўриши ва атрофдагилар томонидан: «Ҳа, фалончими, жуда ажойиб, зиёли одам-да», деган юксак ижтимоий баҳога лойиқ бўлишлари мумкин. Бунда у одамнинг касбидан қатъи назар, ҳам билим, ҳам фаҳм-фаросат, ҳам олий мақсадлар эгаси экани тушунилади. Шундай қилиб, зиёлилик асосида инсоннинг маънавий-маърифий юксаклиги, қалбидаги ички нур, атрофни ҳам нурлантира оладиган зиёси билан белгиланадиган хатти-ҳаракатлар ётади.

Зиёлилик тамойилига ҳукмрон-маъмурий доиралар ва халқ томонидан ўзига хос муносабатлар мавжуд. Чунончи, биринчи тоифадагилар кўп ҳолларда зиёлиликка умумий тарзда ижобий муносабатда бўладилар, лекин масала муайян зиёли шахсларга бориб тақалганда, манфаатлар тўқнашуви рўй беради: зиёлилар ҳукмронлар тоифасини зиёлилик тамойили асосида яшаши ва иш юритишини талаб қилади, бу эса уларга, табиийки, ёқмайди, буни ҳокимият ишларига аралашиб деб ижирғанадилар, турли баҳоналар топиб, зимдан зиёлиларга қарши курашадилар. Бунга Лев Толстойдек буюк, покиза инсоннинг черков томонидан лаънатланиши ёки норасмий Туркистон Лигасининг раҳбари, истиқлол фидойиси, мард саркарда, ҳақиқий зиёли, чор армияси генерал-майори Жўрабек Қаландарқори ўғлига суиқасд уюштирилиши - Қўйлиқдаги ўз ёзги боғида сирли равишда ўлдирилиши ҳодисалари яққол мисол бўла олади. Мустамлакачиликка ва тоталитар тузумларга асосланган мамлакатларда зиёлилик тамо-йилига содиқ кишилар тўғридан-тўғри, очик қатағон қилинадилар. Бунга мисол қилиб, Фитрат, Қодирий, Чўлпон каби жадиждларни ва Сталин-Ҳитлер концлагерларида ҳалок бўлган минглаб зиёлиларни келтириш мумкин.

Зиёлилик тамойилига оддий фуқароларнинг муносабатида эса икки хил ёндашув кўзга ташланади. Уларнинг фаол ва илғор қисми, миллатнинг ўзагини ташкил этадиган кўпчилик одамлар зиёлиларга ҳавас билан қарайдилар, зиёлиларнинг хатти-ҳаракатларини нафақат маъқуллайдилар, балки ўз фарзандлари ва яқинларига намуна қилиб кўрсатадилар. Аммо оддий аҳолилик мажбуриятидан бошқа нарсани билмайдиган, тарихдан «омма» деб аталиб келинадиган ижтимоий қатлам кишилари, уларнинг маълумотлари олий ёки ўрталигидан қатъи назар, зиёлиларга истехзо билан, «ҳокимият билан ўйнашган эси пастлар» деб қарайдилар. Ана шу худбин ва маҳдуд «омма» қайси ерда камайиб борса, ўша жамиятда тараққиёт юксак даражага кўтарилади. Зеро, зиёлилик кенг маънодаги фидойилиқдир. Шу боис мус-тақиллигимизнинг илк кунлариданоқ бизда зиёлилик тамойилини ҳар бир фуқарога сингдириш учун мунтазам кураш олиб борилмоқда. Уни сингдириш эса маънавиятни юксалтириш орқали рўёбга чиқади. Бу кураш тепасида маънавиятни устувор

соҳа деб эълон қилган Республикамиз Президенти Ислон Каримов турибди.

Мехнатсеварлик. Инсон барча мавжудотлар ичида хатти-ҳаракатларининг, фаолиятларининг кўплиги ва хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Мехнат ана шу хатти-ҳаракатларнинг аниқ мақсадга йўналтирилган қисмидир. Тўғри, мехнатга ўхшаш хатти-ҳаракатларни қалдирғочнинг ин қуришида ҳам, полапонига балиқ тутиб келтираётган чорлоқда ҳам, ер қавлаётган юмронқозикда ҳам кўришимиз мумкин. Лекин бу хатти-ҳаракатлар савқи табиийя - табиийятга (инстинктга) асосланган. Инсон мехнати эса, ақл воситасида амалга ошади, у ўзи, яқинлари, ўз жамияти ва келажак авлоднинг яхши яшаши учун мехнат қилади. Шу сабабли мехнатни севган одам ижтимоий-иқтисодий шароит рисоладагидек йўлга қўйилган жамиятда ўз эҳтиёжларини қондириб, фаровон яшашга муяссар бўла олади, ишқмас одам эса аксинча, ҳар қандай шароитда ҳам ҳеч қачон бири икки бўлмайди. Бундан ташқари, мехнатсевар инсон жамият аъзолари томонидан эъзозлангани баробарида, дангаса одам ижобий шахс сифатида қабул қилинмайди.

Мехнатсеварлик тамойили мехнат жараёнида шахснинг ўз-ўзини намойиш этишига, ўзлигини рўёбга чиқаришига, ўзгалар билан муносабатлар ўрнатишига имкон яратувчи ахлоқий фазилатдир. У инсондан ҳалолликни, интизомни, иштиёқ ва интилишни талаб этади, мехнатга нисбатан субъектив тарздаги ижобий муносабатни тақозо қилади.

Маълумки, мехнатдан мақсад - эҳтиёжни қондириш. Лекин бу эҳтиёжни қондиришнинг қай тарзда, қандай маънавий-руҳий шароитда амалга ошуви муҳим. Фақат тор манфаатпарастлик нуқтаи назаридан мехнат қилиш, тинимсиз тиришиб-тирмашиш, мехнатга пул топиш воситаси сифатидагина муносабатда бўлиш, табиийки, кишига маънавий қониқиш, ҳузур бахш этмайди: бундай «тиниб-тинчимас» одамда хушомадгўйлик, торлик, асабийлик, нолиш сингари ҳолатлар кўзга ташланади. Ўз касбини ёки мехнат соҳасини севиб мехнат қилган одам мажбурийлик эмас, ихтиёрийлик асосида иш кўради, мехнатининг натижасигина эмас, балки мехнат жараёнининг ўзи ҳам унга қувонч, қониқиш бағишлайди. Зеро, бундай ҳолларда мехнатсеварлик замирида ўз манфаати билан биргаликда Ватанга, халққа, яқинларига хизмат қилишдек олижаноб мақсадлар ётади; ана шундай мақсадлар инсонни «чумолилик» доирасидан кенгликка ва юксакликка олиб чиқади.

Мехнатсеварликни тарбиялаб боришда, уни кучайтиришда рақобат алоҳида аҳамиятга эга. Зеро, рақобат фақат моддий устунликни эмас, балки маънавий устунликни ҳам тақозо этади, яъни унда моддийлик ва маънавийлик тенг иштирок этади. Биз ўтмишда бошдан кечирган «социалистик» деб аталган тузум шахс мехнатини кадрламаслик, мехнатсевар билан дангасани тенглаштириш - уларга бир хил умумий ҳақ тўлаш, «ҳеч кимни камситмаслик» шиори остида иш кўриш сингари моҳиятан инсон табиатида зид қоидалар ва меъёрларга асосланган эди. «Социалистик мусобақа»нинг сохталиги, инсоният жамиятига сингиб кета олмаганлигига сабаб ана шунда. Зеро, шахс мехнатини кадр-лаш - шахснинг мехнатсеварлигини, унинг ўзини кадрлаш демакдир. Мустақиллигимиз шарофати билан мехнат яна эркин шахснинг ўзига ва

атрофдагиларга индивидуал муносабатига айланди, моҳиятан «беш қўл баробар бўлсин» деган тенглаштириш сиёсати барҳам топди. Меҳнатсеварлик эса янги жамиятимиз кишисининг, жаҳоний кенгликка чиқиш ҳуқуқига эга бўлган шахсининг севимли ва ҳузурбахш тамойилига айланди.

Тинчликпарварлик. Бу ахлоқий тамойил ҳам инсоният ҳаётида муҳим аҳамиятга эга. Чунончи, тинчликпарварлик урушнинг, қон тўкишнинг ҳар қандай кўринишини инкор этади, оддий тинчликсевар шахсининг тинч-тотув яшашга бўлган ижобий муносабати билангина чегараланиб қолмайди, балки душманлик ва тажовузкорликка қарши курашни, зарба беришни тақозо этади. Унда тинчлик ҳақида чиройли гаплар айтиш, йиғинларда маърузалар қилиш эмас, балки фаол хатти-ҳаракат, уюштирувчилик, ташкилотчилик биринчи даражали зарурий фаолият ҳисобланади.

Тинчликпарварлар фидойи инсонлардир. Уларнинг ана шу фидойиларча хатти-ҳаракатлари пировард натижада ҳар бир инсон ҳаётига такрорланмас ноёб кадрият сифатида қарашга, ҳар бир фуқаро қадрини, ҳар бир давлат суверенитетини, ҳар бир миллатнинг ўз ҳаёт тарзига монанд яшаш ҳуқуқини муқаддас деб тан олинишига олиб келади, мамлакатлараро жамоат тартибини сақлашга, авлодлар раванқига, тарихий-маданий ҳамкорликка, миллатлар ва турли ижтимоий гуруҳлар орасида ўзаро тушунишнинг қарор топишига хизмат қилади.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, баъзи улуғдавлатчилик ва буюкмиллатчилик руҳи ҳукмрон бўлган жамиятларда тинчликпарварлар қувғин қилинадилар, турмаларга ташланадилар. Лекин улар ўз тамойилларидан ҳеч қачон қайтмайдилар. Улар инсониятни барча баҳсли масалаларни тинч йўл билан ҳал қилишга чақирадилар, Ер юзида тинчлик ўрнатиш учун тинимсиз кураш олиб борадилар. Шундай тинчликпарвар буюк сиймолардан бири сифатида замондошимиз, улуғ инглиз файласуфи, Нобель мукофоти сов-риндори Бертран Рассель (1812 - 1970) шахсини мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Ўттиз олти ёшида Қироллик Жамиятига аъзо бўла олган, ҳар жиҳатдан жамиятда обрўга эга файласуф тинчликпарварлик фаолияти учун икки бора (дастлаб Биринчи жаҳон уруши пайтида, иккинчи марта - АҚШнинг Вьетнамдаги босқинига қарши кураш олиб борганида) инглиз маъмурияти томонидан турмага ташланди. Лекин «инсонпарварлик ва ҳурфикрлик ҳаворийси» (Рассель Нобель мукофоти билан бирга шундай фахрли номни ҳам олган эди) умрининг сўнгигача тинчликпарварлик тамойилидан чекинмади.

Жўмардлик. Жўмардлик тамойили эса Шарқда қадимдан мавжуд. Оврўпада уни алтруизм номи билан Огюст Конт илмий муомалага киритганини айтиб ўтган эдик. У - кишидаги ўз қавмдошига ачиниш ҳиссидан, унга бахт ва фаровонлик тилаш туйғусидан келиб чиқади, моҳиятан беминнат хайрияга асосланади. Ўз манфаатидан ўзга манфаатини устун қўйиб, «ўз оғзидагини ўзга оғзига тутиб» яшаш жўмард инсоннинг ҳаёт тарзига айланади. Бу - оддий хайрия эмас, балки муҳтожликнинг ҳар қандай кўринишига қарши ўзига хос курашдир. Аммо бу кураш инсонпарварлик, ватанпарварликдаги сингари катъий жамият ёки жамоанинг ахлоқий-меъёрий талабларидан келиб чиқмайди,

у фақат ва фақат хусусийлик табиатига эга, ҳар бир шахсининг эркин ихтиёри билан боғлиқ ахлоқий тамойил. Чунончи, бирор киши томонидан инсонпарварлик ёки ватанпарварлик талабларини бажармаслик бошқаларда унга нисбатан нафрат ҳиссини уйғотади, жўмардлик кўрсатмаган одам эса бундай маънавий жавобгарликка тортилмайди. Зеро, жўмардлик моҳиятан «оддий одамлик қобиғидан чиқа билиш», илоҳийлик сифатларига эга бўлиб бориш демакдир, бу эса ҳаммага ҳам насиб этавермайди.

Бундан ташқари, бизнинг миллий ахлоқшунослигимизда **ўзбекчилик, меҳмондўстлик** каби тамойиллар мавжуд. Улар миллатимизнинг энг яхши анъаналарига садоқат туйғусидан келиб чиқади ва ўзбек кишисига хос бағри кенглик, дўстга, меҳмонга борини бағишлашдек хусусиятларни ўзида мужассамлаштиради.

Ўзбекчилик тамойилини ўз ҳаёт тарзига сингдириб юборган кимсанинг номи эл-юрт орасида «барака топгур» ибораси билан кўшиб айтилади. Қишлоқ ёки маҳалладаги ҳашарларда, маъракаларда «қамишдан бел боғлаб» хизматда туриш, бемор маҳалладоши ёстиғи устида далда беришга доим вақт топа олиш, кўни-кўшилариغا ҳақиқий ҳамсоя бўлиб яшаш ўзбекчиликнинг асосий унсурларидир. Ёки меҳмондўстликни олайлик. Миллий-минтақавий анъаналарга асосланган бу тамойил маълум маънода ўзбекчилик билан сингишиб кетади. Масалан, ғарб кишиси ўзи таклиф қилмаган кишини эшикдан мулойим савол-жавоб билан қайтариб юборади, ахлоқий мажбуриятдан ўзини озод деб ҳисоблайди, ўзининг эркинлик ҳуқуқини устувор санайди. Ўзбек эса, эшикдан келган кишини «бир пиёла чойга» таклиф этади, кирса, жуда бўлмаганда, олдига нон-чой кўяди, нотаниш бўлса, танишади, ҳол-аҳвол сўрайди, миллатидан қатъи назар, унга ҳамдард, кўмакдош бўлишга интилади ва бунини ахлоқий мажбурият тарзида эмас, бир анъанавий одат деб изоҳлайди.

Айни пайтда бу тамойилларни суиистеъмол қилиш ҳам ҳозирги пайтда тез-тез учраб туради. Ўзи қўл учида кун кўриб тургани баробарида қарз-ҳавола билан катта тўйлар ўтказиш, тўйлардаги исрофгарчиликлар, ҳатто аза ошларини ҳам «ким ўзарга» тарзида бериш, чарлар, бешик тўйи сингари маросимларга донг чиқариш учун аямай маблағ сарфлаш, артистларга қистиришлар, ҳатто бошидан пул сочишлар сингари ҳолатлар шулар жумласидан. Бунда биз фазилатнинг меъёр бузилиши натижасида иллатга айланганини кўрамыз.

Лекин ўзбекчилик ва меҳмондўстликни бундай нотўғри тушуниш шўролар давридан келаётган сарқит, ўткинчилик табиатига эга бўлган ҳодисалардир. Аслида ўзбекчилик ва меҳмондўстлик тамойиллари халқимизнинг ўзига хослигини таъкидлайди. Жаҳоннинг жуда кўп халқлари бу тамойиллар эгаси бўлмиш ўзбек миллатига доимо эҳтиром, ҳавас ва ҳайрат билан қарайдилар.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. Т., Ўзбекистон, 1999.
2. Каримов И.А. Ҳалоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин. Т., Ўзбекистон, 1994.
3. Авлоний Л. Иқдорнома. О.Шарофиддинов таржимаси. Т., Ёзувчи, 2000.
4. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ - Янги аср авлоди, 2003.
5. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989.

ХII БОБ

АХЛОҚИЙ МЕЪЁРЛАР ВА УЛАРНИНГ АМАЛИЙ АҲАМИЯТИ

Инсон ҳаётида ахлоқий меъёрлар ҳам катта аҳамиятга эга. Улар тамойилларга нисбатан анча содда, умумлашмаган, тор камровли. Уларни кундалик ҳаётимизда маълум ахлоқшунослик тушунчаларини ва ахлоқий тамойилларнинг амалга ошиш мурватлари ҳам де-йиш мумкин, улар ахлоқий талабларнинг энг оддий, лекин кенг тарқалган шакли сифатида рўёбга чиқади. Ҳалоллик, ростгўйлик, ҳаёлилик, инсофлилик, хушмуомалалик, боодоблик, камтарлик сингари меъёрлар айниқса диққатга сазовор.

Ҳалоллик. Ҳалоллик виждон, адолат ва бурч каби ахлоқшунослик мезоний тушунчалари билан боғлиқ, инсонинг ўзгача муносабати ўзича муносабатидек соф, покиза бўлишини талаб қилидиган ахлоқий меъёрдир. Даставвал у диний тушунча сифатида вужудга келиб, ҳар бир мусулмоннинг емак-ичмаги, жинсий ва иқтисодий хатти-ҳаракатлари сифатини белгилаб

берувчи шаръий меъёр бўлиб амал қилган, унинг зидди-ҳаром диний нуқтаи – назардан салбий ҳисобланган хатти - ҳаракатларга нисбатан қўлланилган. М., бисмил қилинган ҳайвон ё парранда гўшти - ҳалол, ўлакса гўшти - ҳаром, никоҳдаги жинсий алоқа - ҳалол, зино - ҳаром, меҳнат ҳақи - ҳалол, ўғрилиқ билан топилган мол - ҳаром в.х.

Кўриб ўтганимиздек, ҳар бир диний эътиқоднинг аслсида ахлоқийлик ётади ва у кўп ҳолларда ибодатдан баланд қўйилган: солиҳ бандалар, «Қуръон»да айтилганиде, энг аввало гўзал ахлоқ эгаларидир. Шу боисдан кейинчалик ҳалоллик нисбатан тор шаръий қобикдан чиқиб, аста-секинлик билан шахс ҳаётидаги энг қамровли ахлоқий меъёрга айланди, теран маънавийлик касб этгани ҳолда, кундалик ҳаётдаги инсонийликни белгилайдиган умуминсоний фазилат бўлиб қолди. М., ҳозирги кунда ихтисослашган меҳнат тақсимотининг такомиллашуви, илм-фан тараққиётининг юксалиши натижасида биз касбий ҳалоллик илмий ҳалоллик, иқтисодий ҳалоллик в.б. ҳақида гапиришимиз мумкин.

Инсоният жамиятида ҳаромлик ёхуд нопокликнинг ҳалолликка нисбатан кам учрамаслиги доимо ахлоқшуносликлар ташвишга солиб келган. Чунончи, имом Ғаззолийнинг ҳаром ейиш ҳақида тўхталиб, мана бундай дейиши бежиз эмас:

«... Хоҳи зулм билан олинган бўлсин (куч ишлатиб, хоинона ундириш ва босқинчилик-ўғрилиқ йўллари билан олиш); хоҳ завқ ва ўйин йўли билан олинсин (қимор ва шунга ўхшаш нарсалар билан бўлганидай); хоҳ хийла ва найранг йўллари билан олинсин (товламачилик ва алдамчилик, тарозидан уриш каби); ўз моли ва бойлигини ҳаром ишларга (ичкиликбозлик, қимор, фоҳишабозлик) харжлаши - ҳаммаси ҳаром ейишга киради»¹.

Афсуски, Ғаззолий санаб ўтган ҳолатларни атрофимизда кўп кўраимиз. Чунки нопок йўл тутиш осон, лекин ҳалолликка эришиш қийин. Бунинг сабаби шундаки. ҳалолликнинг мавжудлиги фидоийлик ахлоқий тамойили ва ростгўйлик ахлоқий меъёри билан шартланади; доимо ҳалоллик қилиш ёки ҳалол яшаши учун киши албатта нималардандир кечиши, кимларгадир қарши бориши, фақат рост гапириши, сўз билан иш бирлигига эришиши керак. Шу боис ҳалол инсон жамоатчилик ўртасида обрўга эга, ҳурматга сазовор бўлади. Қайси жамиятда ҳалол фуқаролар кўпайса, ўша ерда бахт ва фаровонлик ҳуқум суради.

Ҳалоллика биринчи бўлиб тўхталишимизнинг сабаби шундаки, мустамлакачилик даврида, айниқса, шўролар ҳукмронлик қилган чоракам бир аср вақт мобайнида ёлғон, алдов, нопоклик, ҳаромхўр-лик, мунофиқлик сингари иллатлар халқимизга шу қадар усталик билан сингдирилдики, ҳозирги пайтда кўпчилик одамлар ҳалоллик, ростгўйлик устидан ҳатто куладиган бўлиб қолганлар. Сўз билан иш бирлиги йўқолган, қоғоздаги чиройли гаплар ҳаётга тўғри келмайди. Лекин буларнинг ҳаммаси, афсуски, одатий ҳолдек қабул қилинади. Шу боис мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ бу иллатларга қарши кураш бошланди. Ҳозирги кунда давлатимиз миллий-

¹ Ғаззолий Абу Комид. Мукошафат ул-қулуб. Т., Адолат, 2002, 336-б.

маънавий қадриятларни тиклашни, одамларни ҳалол, инсофли, адолатли бўлишга чақиришни ўз ички сиёсатининг муҳим қисми деб билган ҳолда иш тутмоқда. Зеро, кўз ўнгимизда нопоклик ёлғон, алдов, иккиюзламачилик нималигини деярли билмайдиган жамиятлар, миллатлар гуллаб-яшнамоқда. Япония, Олмония, Франция, АҚШ, Буюк Британия сингари мамлакатлар шулар жумласидан. Шу ўринда қуйидаги мисолни келтириб ўтиш мақсадга мувофиқ.

Фалсафа жамияти аъзолари билан мулоқот-учрашувга келган бир таниқли олим ва жамоат арбоби қизиқ воқеани сўзлаб берган эди. Олимнинг ҳикоя қилишича, Финлян-дияда у билан бирга Россия Жамоат телевидениеси ходимини ўз машинасида олиб юрган фин фуқароси ёнилғи қу-йиш нуқталаридан бирида тўхтаб, саксон литр бензин олади ва бориб эгасига шунча бензин олганини айтиб, ҳақини тўлайди. Унинг қанча ёнилғи қуйиб олганини кузатишни хаёлига ҳам келтирмаган бензоколонка хўжайини пулни олиб, ишини давом эттираверади. Машина йўлга тушганда, собиқ Шўролар Иттифоқи ҳудудидан келган меҳмонлар ҳайратланиб сўрашади: «Нега хўжайин сизни бензин қуяётганингизда кузатиб турмади?» У эса тушунмай елкасини қисади: «Нимага кузатиб туриши керак?» Меҳмонлар тушунтиришмоқчи бўлишади: «Ахир, сиз саксон литрга ҳақ тўлаб, юз литр бензин қуйиб олишингиз мумкин эди-ку!» У яна ҳайрон қолади: «Нега юз литр олишим керак экан, менга фақат саксон литр зарур!». Меҳмонлар яна тушунтиришга ҳаракат қилишади: «Сиз кам пул тўлаб, кўп бензин олишингиз мумкин эди, нега ундай қилмадингиз?» Мезбон эса яна елка қисади: «Нега мен кам пул тўлашим керак - саксон литр зарур эди, саксон литр олдим, тавба, бунинг нимаси тушунарсиз?!», дейди. Хуллас, икки бирдай киши ҳаром йўл билан ортиқча бензин қуйиб олиш мумкинлигини Финляндия фуқаросига тушунтира олмайдилар; ҳаром ва ёлғон нималигини билмайдиган мезбон булар мени калака қиляпти деган хаёлга бориб, асабийлаша бошлаганидан кейингина меҳмонлар гапни бошқа ёққа бурадилар.

Қанчалик аччиқ бўлмасин, бу - бор гап, ҳақиқат. Зеро, Президент Ислон Каримов нутқларидан бирини «Ҳалоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин» деб, бошқа бир суҳбатини эса «Адолат ҳар ишда ҳамроҳимиз ва дастуримиз бўлсин» деб атагани бежиз эмас; ҳозирда ҳалол, ростгўй, инсофли, фидойи инсонлардан иборат бўлган фуқаролар жамиятини қуриш - фақат ахлоқий муаммо эмас, балки келажаги буюк давлатимизнинг моҳиятини англатувчи ижтимоий-сиёсий янги ланишдир.

Ростгўйлик. Ростгўйлик ёки тўғри сўзлик инсоннинг ҳақиқатга интилиши билан боғлиқ ҳақиқат эса доимо синфийлик, партиявийлик-мафкуравийлик ва тарихийлик-даврийликдан юқори туради. Ҳақиқатнинг ифодавий шаклларида бири ростгўйликдир. Демак, ростгўйлик - инсоннинг кейинчалик касб этган табақавийлик, - сўз онгига, руҳига сингдирган, ижтимоий-ҳаётий, даврий-тажрибавий хусусият эмас, балкининг моҳиятида берилган фазилат. М., яқинда тили чиққан ёш гўдакни олайлик. У нима десангиз ишонади, ўзи нимаики деса - рост гапиради («Алдагани бола яхши» деган мақолни эсланг). Гўдакнинг соддалигидан, ишонувчанлигидан, тўғриси

айтишидан биз-катталар куламиз; лекин ҳақиқат устидан, ростгўйлик устидан кулаётганимизни ўйлаб ҳам кўрмаймиз. Гўдак каттариб, «ақли кириб» боргани сари атроф-муҳитда ёлғон мавжуд эканлигини, рост гапирса ё кулги бўлиши, ё жазо олиши мумкинлигини англаб етади ва аста-секин ёлғонга ўргана бошлайди, дастлабки маиший ёлғон ижтимоий босқичга кўтарилди. Энди хусусий ёки гуруҳий манфаатдорликни таъминловчи ёлғон атрофдаги воқеликнинг ҳамроҳига айланади. Инсоннинг бу йўлдан фақат юксак маънавийлик, биринчи галда ахлоқий тарбия кутқаради. Эзгулик, номус, ор, кадр-қиммат, инсонпарварлик, ҳалоллик, инсоф нима эканини тушуниб етган кишигина ростгўй бўла олади.

Ростгўйлик осон эмас. У инсондан сабр-тоқат, матонат ва жасоратни талаб қилади, ростгўй инсон кўрқувдан фориг бўлади, ҳар қандай ҳолатда ҳам виждонига қарши бормайди: кимларнингдир кўзига қараб, яқинларини ёки ҳамкасабаларини хафа қилишдан, ўз моддий манфаатдорлигига зарар етказишдан чўчмайди. Тўғри, бундай муносабат туфайли ростгўй инсон азият чекиши, таъна-дашномларга қолиши мумкин. Лекин буларнинг ҳаммаси бир одамга ёки муайян гуруҳга воқеликни асл ҳолида етгазганлигидан, уларни нотўғри йўлга солиб юбормаганлигидан қалбда пайдо бўлган қониқиш ҳисси, хотиржамлик ва ором туфайли ювилиб кетади, ички бир қувонч унга баланд рух бағишлайди.

Ёлғонга келсак, уни кўпчилик донишмандлар энг катта ёвузликлар сирасига киритишган. Чунки ёлғончи кишилар бўлган ёки бўлаётган воқеа-ҳодисалар ҳақида нотўғри ахборот бериб одамларни адаштирадидлар, ўзлари ҳам адашадилар. Кимнингдир ёки кимларнингдир ёлғони туфайли одамлар ишончга лойиқ нарсаларга ишониш, ишончсизликка созовор нарсаларга ишонмаслик имконидан маҳрум бўлдилар ва турмушда ҳатто ҳаёт-мамот масалаларида нотўғри қарорлар қабул қилдилар, бу нарса эса фожеага олиб келади. Ёлғончилик қилган одам ҳам «куруқ» қолмайди, у ҳам ўз «фожеавий улуш» ига эга бўлади, унга бундан буён номусиз, каззоб, ишониб бўлмайдиган одам сифатида муносабат қилинади, бу бир томондан, иккинчи томондан, ўзи ҳам зарар кўради. Бунга ўзбек халқ эртақларидан биридаги икки марта ярим кечада «Уйим ёниб кетди!» деб ёлғондан фарёд кўтариб, ҳаммани - соғу касални, қарию ёшни оёққа турғизиб овора қилган, учинчи марта ҳақиқатдан ҳам уйига ўт тушганида кўтарилган дод – войга ҳеч ким эътибор қилмаган ёлғончининг қисмати мисол бўла олади. Ўз қишлоқдошларининг ишончини йўқотган эртақ қахрамони фақат ўзгаларнигина эмас, ўзини ҳам алдади: учинчи чорловига ҳеч ким ёрдамга келмади, уйи таг-туғи билан ёниб кетди, бошпанасиз қолди. Ҳар қандай ёлғончининг пешонасида ана шундай «бошпанасиз» паноҳсиз қолиш қисмати бор. Зеро ҳар бир инсон учун ўзгаларнинг унга бўлган ишончи энг қоим паноҳдир; ўзгаларнинг ишончи инсоннинг ўзига ишончини шакллантиради ва мустаҳкамлайди.

Ҳаёлилик. Бу меъёр хулқий гўзалликнинг асосий белгиларидан ҳисобланади. У, гарчанд, бир қарашда, уят ҳисси билан ўхшаш бўлса-да, аслида ўзини кўпроқ андиша ва ибоба яқин фазилат тарзида намоён қилади, унда

ахлоқий моҳият эстетик хусусият - нафосат билан уйғунлашиб кетади. Ҳаёдан одатда, инсон қизаради, бу қизариш, айниқса хотин-қизларда ички гўзалликнинг юзга тепчиб чиқишига сабаб бўлади ва алоҳида бир нафисликни, майинликни вужудга келтиради. Инсоннинг ўзи содир этган ёки бошқалар воситасида амалга оширилган ахлоқийликка зид хатти-ҳаракатлардан нокулай вазиятга тушиши, ўнғайсизланиши, мулзам бўлиши уят ҳиссида ҳам мавжуд. Лекин бу ҳолатлар уятда ижтимоийлик касб этган бўлади, шу сабабли улар хатти-ҳаракат содир қилингандан сўнг ҳам давом этади ва кўп ҳолларда виждон азобига айланади. Ҳаётда эса мазкур ҳолатлар соф маънавий табиатга эга ва вақт доирасида чекланган бўлиб, улар хатти-ҳаракат содир этилаётган пайтдагина юзага чиқади.

Шарқ донишмандлари, хусусан, **Абу Лайс ас-Самарқандий, Ғаззолий, Навоий** каби алломалар, кейинроқ эса **Авлоний, Фитрат** сингари жаид мутафаккирлари, ҳаёни юксак ахлоқий қадрият сифатида олиб қараганлар, уни иккига - одамлар олдидаги ҳаёга ва Аллоҳ олдидаги ҳаёга ажратганлар ҳамда номуснинг бир кўриниши деб таърифлаганлар. Чунончи, «Ҳаё, - деб ёзади Абдулла Авлоний «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарида, – дилни равшан қиладурган бир нурдирки, инсон ҳар вақт шул маънавий нурнинг зиёсига муҳтождир... Ифбатнинг пардаси, виждоннинг ниқоби ҳаёдир»¹.

Дарҳақиқат, ҳаёлилик кишининг маънавиятли, маърифатли, номусли, очик кўнгилли эканини англатади, унинг зидди беҳаёлик эса, аксинча, маънавиятсизлик, нопокликка мойиллик, қалбан қаттиқлик каби иллатлар билан характерланади.

Бугунги кунда ҳаёлилик алоҳида аҳамиятга эга. Турли цивилизацияларнинг ўзаро алоқалари, баъзан эса омукталашуви, урбанизация, модапарастлик сингари замонавий ҳодисалар ўзбек оиласидаги анъанавий ҳаёлиликка маълум маънода салбий таъсир кўрсатаётир, айниқса хотин-қизлар ва ёшларнинг ўзини тутишида, муомаласида, кийинишида бу таъсирни яққол сезиш мумкин. Шу сабабли оиладаги ва мактабдаги тарбияда ҳаёлилик хулқий гўзаллик, назокат, беҳаёлик эса хулқий хунуқлик ва кўполлик эканини уқдириш шахс эркинлигининг доимо ўзгалар олдида масъулият билан боғлиқлигини изчил равишда тушунтириб бориш муҳим вазифалардан бири.

Инсофлилик. Афлотун ҳақида гап борганида, унинг адолатни давлатга хос фазилат, деган фикрини келтириб ўтган эдик. Дарҳақиқат, адолат моҳиятан давлатнинг фуқарога, жамиятнинг шахсга нисбатан муносабати тарзида намоён бўлади. Борди-ю, ўзаро адолатли муносабатлар ҳақида гап кетса, унда одатда юксак мартабадаги тарихий шахснинг қуйи мартабадаги шахсга муносабати назарда тутилади. Инсоф эса ана шу адолатнинг тор қамровли хусусий кўриниши сифатида намоён бўлади. У фуқаролар, жамият аъзолари орасидаги ўзаро муносабатлар меъеридир.

Инсофлилик ҳам ҳалоллик каби виждон тушунчаси билан боғлиқ, маълум маънода ҳалолликка ўхшаб кетади. Лекин бу юзаки таассурот. Чунки ҳалоллик ўз ҳақи ва ҳаққини, яъни моддий ва маънавий ҳуқуқини ўзгаларнинг ҳақи ва

¹ Авлоний А. Ёсон миллат. Т., Шарқ, 1993, 98-б.

ҳаққиға хиёнат қилмаган ҳолда ажратиб яшашни англатади. Инсофлилик эса ижобийликда ҳалолликдан ҳам бир қадам олға ташланган ҳолатдир: унда киши ўз ҳалол ҳақи ва ҳаққидан ўзганинг ҳисобига кечади; «ўзга»нинг шароити ўзиникидан ниҳоятда оғир ва ёмон эканини ҳисобга олиб, ўз қонуний ҳақи ва ҳаққини ёки уларнинг бир қисмини ихтиёрий равишда ўзгага беради, мурувват кўрсатади.

Мисол тариқасида Ўзбекистон Республикаси Президентининг бир хатти-ҳаракатини олиб кўрайлик: у хорижда нашр этилган китобларидан бири учун 30.000 АҚШ доллари миқдоридан берилган қалам ҳақини тўлалигича меҳрибонлик уйи-га ўтказди. Ваҳоланки, мазкур қалам ҳақи унинг ҳалол ақлий меҳнати туфайли ишлаб топилган маблағ, унга ҳеч кимнинг даъво қилишга ҳаққи йўқ. Лекин у, ўзи ва оиласининг ижтимоий-иқтисодий аҳволи шу 30.000 долларсиз ҳам рисоладагидек бўлиши мумкинлигини, меҳрибонлик уйи тарбияланувчилари ва тарбиячиларининг шароити эса бу даражада эмаслигини ҳисобга олиб, мурувват кўрсатди: ўзи ёки авлоди учун ҳалол жамғарма тарзида олиб кўйиши мумкин бўлган маблағдан, инсофлилик кўрсатиб, ихтиёрий тарзда кечди.

Бу ахлоқий хатти-ҳаракатнинг Президентлик ваколати доирасига мутлақо алоқаси йўқ; Ислом Каримов уни хусусий кимса, ахлоқли шахс сифатида амалга оширди. Ана шу инсоф юзасидан қилинган мурувват эса ҳалолликни яна бир поғона юксакка кўтарди. Қани энди ўзига тўқ одамлар, хусусан, ўрта ва куйи бўғин раҳбарлари ана шу намунага иқтидо қилсалар! Зеро, инсофлилик ва мурувватлилик ахлоқий меъёрлари жамият етиштирган моддий бойликларни унинг аъзолари ўртасида шахсий ташаббус асосида, оғриқсиз, ҳуқуқий ҳолатларни поймол қилмаган ҳолда қайта тақсимланишига, жамиятнинг янада фаровонлашувиға ўзига хос ҳисса қўшади.

Хушфёъллик, ширинсуханлик, камтаринлик, босиқлик сингари ахлоқий хатти-ҳаракатлар меъёрийлик нуқтаи назаридан ғоят муҳим. Чунки ҳар бир жамият даражаси маълум маънода ундаги фуқаролар муомала маданиятининг юксаклиги билан ҳам белгиланади. Зеро, хушфёъл, ширинсухан инсон ўзининг ҳар бир муваффақиятсизлигиға фожиа сифатида қарамайди, алам ёки ғазаб билан ёмон кайфиятини бошқаларға ўтказишға интирмайди; атрофдаги ахлоқий муҳитни бузмайди. Натижада ўзига ҳам, ўзгаларға ҳам кўтаринки кайфият, турли-туман омадсизликларнинг ўткинчилигини англатувчи ҳаётбахш бир умид бағишлайди. Жамият доимо ўшандай одамларни ҳурмат қилади ва улардан ўрнат олишға интилади.

Хушфёъллик, ширинсуханлик қай даражададир кўпроқ ихтиёр билан, кишининг маълум бир инсоний табиатға интилиши билан боғлиқ бўлса, босиқлик, камтаринлик, камсуқумлик аксинча, кўпроқ ирода кучи натижасида юзага келади. Зотан инсоннинг ўз ғазабини боса билиши, норозилигини барвақт билдирмаслиги; сўзлагиси, бирор-бир гап билан ўзини кўрсатгиси келиб қолганда ўша истакни тўхтата олиши кучли иродани талаб қилади. Шу боис муомалада босиқ, камтарин, «етти ўлчаб бир кесиш» тамойили асосида иш кўрган шахслар оқил одамлар саналади ва улар жамиятда ҳам намунавийлик

мақомига ноил бўладилар.

Айни пайтда баъзи бир одамлар гуруҳи учун меъёрга айланиб қолган иллатлар ҳам борки, улар ҳақида тўхталиб ўтмасликнинг иложи йўқ. Улар ичидан энг кенг ёйилган, маълум маънода юқумли маънавий касалликка айланиб бораётган иккитасини – худбинлик ва шухратпарастликни кўриб чиқайлик.

Худбинлик. У ўз индивидуал эҳтиёжларини ҳамма нарсдан юқори кўядиган ахлоқий сифат, иллатни англатувчи тушунча; бирор - бир инсоннинг моддий - маиший манфаатларининг бошқаларникидан устун қўйилишини билдирувчи манфаатпарастликдан ва ўз шахсини мутлақлаштиришига қаратилган шахсиятпарастликнинг баъзи унсурларидан иборат салбий хатти-ҳаракатлар мажмуъидир.

У шарқона жўмардлик ахлоқий тамойили ва инсофлилик меъърининг акси: агар жўмардлик, кўриб ўтганимиздек, бирор шахс, жамоа ёки жамият бахти, фаровонлиги йўлида кишининг ҳатто ўзига энг зарур бўлган нарсалардан ҳам воз кечишига тайёр туришини англатса, худбинлик ўз манфаатлари йўлида, ҳеч кимни, ҳеч бир жамоани, ҳеч қандай жамиятни тан олмайдиган салбий меъёр эгасининг бўртиб кўзга ташланадиган хусусияти.

Худбинликни инсон шахсининг ўзига бўлган муҳаббати билан чаплаштирмаслик лозим. Биз Имом Ғаззолий муҳаббатнинг беш тури ҳақида сўз юритиб, инсоннинг ўзига, ўзининг аъзоларига, саломатлигига бўлган муҳаббатини биринчи ўрнига қўйганини яхши биламиз. Унингча, бу муҳаббат Аллоҳ, ота-она, қариндош-уруғ, дўст-биродар, муҳтож-эҳтиёжмандлар хизматида бўлишга имкон яратувчи восита ҳисобланади. Худбинлик эса муҳаббат ҳиссига эмас, нафсга, ҳирсга, ружуга асосланади, ўзини адолатсизлик, инсофсизлик ва бераҳмлик хислатларида намоён этади. Тўғри, ҳамманинг ҳам кўлидан жўмардлик келавермайди, лекин инсоннинг ўзига бўлган муҳаббати, бошқаларнинг ҳам ўзига шундай муҳаббати борлигини инкор этмаслиги керак. Шу қоида бузилган жойдан худбинлик бошланади.

Худбинлик жинойт эмас, худбин одам қонунни бузмайди, аксинча доимо қонун олдида «тоза», «фақат қонуний ҳақи»ни қандай шароитда бўлмасин - бировларнинг фожеаси устидами, ўлими, - қатъи назар, ундириб олади, холос. Унинг ақидаси: «Гўзал бино қуласа-қулайверсин, мен ўзимга тегишли юзта ғиштни суғуриб олишим керак!»

Шуни афсус билан қайд этиш кераки, худбинлик устидами жамиятда кўпайиб борса-бораяптики, камаймаяпти. Чунки қонуннинг мустаҳкамланиб бориши худбин одамлар учун қулайлик туғдиради: улар қонуннинг руҳини - моҳиятини бир четга суриб қўйиб, унинг жумлаларидан - шаклидан фойдаланадилар. Аввалги, анъанавий урф-одатлар ҳуқумрон даврларда худбин одам жазоланиши - бир четга чиқариб қўйилиши, жамоадан, маҳалладан ҳайдалиши мумкин эди. Эндиликда бундай муносабат эркин шахс ҳуқуқларини паймол қилиш, ноқонуний ёндашув деб ҳисобланади. Демак, худбинликни йўқотишнинг фақат бир йўли бор, у ҳам бўлса жамиятда ахлоқий тарбияни замонавий тарзда кенг жорий этиш.

Шухратпарастлик. Шухратпарастлик - шон-шухрат кетидан қувадиган ва бу йўлда ҳар қандай ахлоқсизликдан қайтмайдиган инсонлар тоифасининг хусусияти. Шухратпараст одам ўз номининг доимо атрофдагилар ва жамият диққат марказида туришига машхурликка, шов-шувга, мақтовга ички бир тийиксиз эҳтиёж сезади. Бу эҳтиёж охир-оқибат уни жамиятнинг ахлоқий - ижтимоий талаблари билан ҳам, индивид сифатидаги ўз биологик ва маънавий-интеллектуал имкониятлари билан ҳам мутлақо ҳисоблашмайдиган ижтимоий нафс бандасига айлантириб қўяди.

Шухратпарастликнинг ахлоқий иллат сифатидаги хатарли томони шундаки, у равнақ топиб бориш хусусиятига эга: даставвал киши ўз «мен»ининг бошқа «мен»лардан кам бўлмаслигини талаб қилади, кейин аста-секин ўз «мен»ининг барча «мен»лардан баланд туришини хоҳлаб қолади ва нима қилиб бўлса ҳам шу хоҳишни амалга оширишга интилади. Натижада у мавжуд векеликни, атрофдагиларнинг ўзига бўлган асл муносабатини реал баҳолай олмайди; каерда уни «кўтар-кўтар» қилиб мақташса, ўша ерга ўзини уради, ҳаёт асл инсоний вазифасини бажаришдан чалғийди, тузатиб бўлмас хатоларга йўл қўяди. Шухратпарастликка ёрқин мисол, умумбашарий тимсол сифатида, одатда салкам 2,5 минг йилдан буён Ҳеростратнинг номи келтирилади: у абадий шухрат қозониш учун оламнинг етти муъжизасидан бири - Эфес шаҳридаги Артемида ибодатхонасида ўт қўйган. Унинг номи ҳозиргача таажжуб, ҳайрат, айни пайтда нафрат ва лаънат билан тилга олинади.

Шухратпарастлик ҳам худди худбинлик каби замонавий жамиятда авж олган иллатлардан ҳисобланади. Агар худбинликнинг кенг ёйилишига маълум маънода шахс эркинлигининг қонуний муҳофазаси, баъзи, демократик тамойиллар йўл очиб берса, шухратпарастлик учун замонавий оммавий ахборот воситалари кўк чироқ вазифасини ўтайди: Нитцше айтганидек, ҳозирги пайтда ҳар қандай кичкинагина «мен», йўлини топиб, сахнадан, саҳифадан ёки экрандан ўзи ҳақида жаҳонга жар солиш ҳуқуқига ва имконига эга Матбуот ва сўз эркинлигидан «ўзига хос» фойдаланадиган, «машхурлар» ҳақидаги шов-шувлар билан шуғулланадиган ўнлаб газеталар, кўрсатув ва эшиттиришлар шухратпарастларнинг ёмғирдан кейинги қўзиқоринлардек пайдо бўлишини таъминламоқда. Мисол тариқасида кўпчилик омавий ахборот воситаларида аслида ҳорижий муаллифлар мусикаларини, кўшиқларини ноқонуний ўзлаштиргани- ўғирлагани (плагиат) учун жазоланиши керак бўлган шухратпараст «санъаткорлар»нинг кўкларга кўтарилишини келтириш мумкин. Шухратпарастликнинг бундай кенг ёйилишига қарши фақат ахлоқий тарбия воситасида курашиш қийин, шу сабабли уларга нисбатан ахлоқий йўл билан бирга ички ва халқаро ҳуқуқ меъёрларидан ҳам унумли фойдаланган ҳолда мақсадга мувофиқдир.

Шундай қилиб, уч боб мобайнида, қисқача бўлса-да, ахлоқшуносликнинг асосий тушунчаларини, ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар нима эканини, уларнинг шахс ҳамда жамият ахлоқий ҳаётида нақадар муҳим ўрин тутишини кўриб чиқдик. Пировард натижада қуйидагича хулоса чиқариш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз: агар ахлоқшуносликнинг мезоний тушунчалари бир-

бирига боғлиқ бўлса, ахлоқий тамойилларнинг боғлиқлиги янада мустаҳкамроқ - улар биридан иккинчисига ўтиб туриш хусусиятига эга; ахлоқий меъёрлар эса бир-бири билан шу даражада чамбарчаски, баъзан бирини иккинчисидан аниқ ажратиш қийин, зеро улар хулқ ва одоб доирасидаги ахлоқий амалиётлардир.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. Т., Ўзбекистон, 1999.
2. Каримов И.А. Ҳалоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин. Т., Ўзбекистон, 1994.
3. Абу Лайс ас – Самарқандий. Бўстон ул-Орифийн. Т., Мовароуннахр, 2003,
4. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т., 1993.
5. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ - Янги аср авлоди, 2003.
6. Разин А.В. Этика. М., Академический прокат, 2004.
7. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989.

ХШ БОБ

ОИЛА, ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ВА ДАВЛАТНИНГ АХЛОҚИЙ АСОСЛАРИ

1. Оиланинг илк ахлоқий маскан сифатидаги ўрни

Оилани фуқаролик жамиятининг, давлатнинг энг муҳим хужайраси дейишади. Чунки ҳар бир жамият аъзоси, бўлажак фуқаронинг тарбияси оиладан бошланади. Оила уч жиҳатни: ўзининг бевосита кўриниши бўлмиш никоҳни; оилавий мулк ва анжомлар ҳамда улар ҳақидаги ғамхўр-ликни; болалар тарбиясини ўз ичига олади.

Никоҳ ва муҳаббат. Аввало, никоҳ ҳақида тўхталиб ўтайлик. Қонунга биноан никоҳ тузиш шартларидан энг муҳимлари - никоҳга кирувчиларнинг ўзаро розилиги ва уларнинг никоҳ ёшига етганликлари. Бизда йигитлар учун - 18, қизлар учун - 17 никоҳ ёшлари қилиб белгиланган. Бу - масаланинг ҳуқуқий томони. Унинг иккинчи - ахлоқий томони ҳам борки, у муҳаббат билан боғлиқ. Никоҳ тузишдан аввал икки ёш орасида гоҳ очик севги - мунтазам учрашувлар, аҳду паймонлар қилиш ёки орқаворотдан бир-бирини ёқтириш ҳоллари бўлиши мумкин. Ҳар иккала ҳолда ҳам розилик ўзгармас шарт ҳисобланади.

Баъзан қадимда Шарқ халқларида, шу жумладан, ўзбекларда қизнинг ёки йигитнинг розилигисиз тўй қилиб юбора беришган, ота-оналар келишишса – бас, деган фикрларни учратади киши. Айниқса, бундай гаплар шўролар даврида тинимсиз такрорланар эди. Ваҳоланки, бундай ҳол кам бўлган, уни мусулмончилик инкор этади. Ривоят қилишларича, Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом уйларига совчи келганида, қизлари Фотимадан доимо розилик сўраганлар ва рад жавоби олганлар. Фақат Ҳазрат Али совчи қўйганларида, Биби Фотима розилик берганлар. Демак, фарзанднинг розилигини олиш бизга Пайғамбаримиздан қолган суннат.

Ҳозирги кунда ҳам кўпгина ёшларимиз совчи орқали турмуш курадилар. Одатда совчи келиб кетгач, йигит билан қиз учраштирилади, иккаласи бир-бирини маъқул кўрсагина фотиҳа қилиниб, тўй тараддуди кўрилади. Жуда кўп ҳолларда бундай ёшлар ўртасида кейинчалик ҳақиқий муҳаббат шакл-ланади. Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» романида тасвирлаган Отабек билан Кумуш ўртасидаги севгини бунинг мумтоз намунаси деса бўлади. Очиғини айтиш керакки, муҳаббатнинг ҳам ўз даражаси бор: Лайли билан Мажнуннинг муҳаббати ҳамма севишганларга ҳам насиб этавермайди. Бундай романтик-сурурий севги реал ҳаётда камдан-кам учрайди. Бунинг устига, оилавий муҳаббат маълум маънода салобатли, кўпроқ яширин тарзда намоён бўлади.

Оиланинг асоси бўлмиш никоҳ - эзгу мақсадга йўналтирилган, зиммасига зурриёт қолдиришдек юксак масъулият юкланган севги, севишнинг ижтимоийлашган кўриниши. Бироқ севги-муҳаббат фақат эркинликда намоён бўлади. Шу жиҳатни назарда тутадиган бўлсак, никоҳни, маълум маънода, анъаналар, урф-одатлар ва эътиқодларга мослаштирилган севгининг яшаш

шарти дейиш мумкин. Бошқача қилиб айтганда, никоҳ заруриятга айланган эркинликдир. Шу боис никоҳга кираётган ҳар бир кимса бундан буён ўз эркининг бошқа бир эрк билан келишиб яшашини, ихтиёрий тарзда чекланиб, нисбийлашган ҳолда мавжуд бўлишини англаб етмоғи лозим. Бундан ташқари никоҳ ўз моҳиятига кўра ахлоқий ҳодиса. Унда эҳтирослар ахлоққа бўйсундирилади. Оддий бирга яшашда эса табиий эҳтиёжни қондириш биринчи ўринда туради, никоҳда у иккинчи даражали мавқе эгаллайди.

Кейинги пайтларда никоҳ билан муҳаббатнинг ўзаро чиқишмаслиги ҳақида Ғарб мутафаккирлари тез-тез ёзадиган бўлиб қолганлар. Чунончи, Эрих Фромм, индустриал жамиятда муҳаббат камдан-кам учрайдиган ҳодиса эканини, никоҳнинг асосида бошқа - молиявий, сиёсий, иқтисодий сабаблар ётишини таъкидлайди. Умуман, Ғарб оламида бундай ҳодиса анчадан буён мавжуд. Шу жиҳатдан Жорж Байроннинг «Дон Жуан» шеърӣ романидаги кўйидаги сатрлар диққатга сазовор:

*Бу жуда қайғули ҳодиса шаксиз,
Инсоннинг кажлиги, жинояти бу;
Илдизи гар битта бўлса ҳам, ҳаргиз
Чиқишмас никоҳ ва муҳаббат мангу.
Сиркага айланган винодек, эсиз,
Никоҳ маст қилмовчи тахир, нордон сув, -
Вақт ундан жаннатий бўйни оладир,
Рўзгору ошхона ҳиди қоладир.¹*

Ғарчи бу сатрлар ярим киноя, ярим ҳазил табиатга эга бўлса-да, уларда маълум маънода ҳаётӣ асос бор. Агар муҳаббат ҳар икки томондан эъзозлаб, авайлаб-асралмаса, ундаги жаннатӣ бўйни йўқотиб кўйиш ҳеч гап эмас. Энг муҳими шуки, никоҳдаги ҳуқуқӣ ҳолатнинг асосида муҳаббат ётмоғи лозим, ўшанда бундай ҳоллар рўй бермаслиги шубҳасиз. Айни пайтда дунёдаги ҳамма нарса-ҳодисалар каби муҳаббат ҳам парваришга муҳтож эканини унутмаслик керак.

Оилавий муҳит. Оиланинг мустаҳкам бўлиши, оила аъзоларининг ахлоқӣлик даражаси ундаги муҳитга боғлиқ. Қайси оилада соғлом муҳит, ҳукм сурса, унинг равнаки, бахтлилиги таъминланган бўлади. Соғлом муҳит деганда биз фақат оиладаги инсонпарварлик, ватанпарварлик, зиёлилик, ҳалоллик, ростгўйлик каби тамойиллар ва меъёрларга амал қилинишинигина эмас, балки унинг эскича анъанавӣлик ёки янгича замонавийлигини ҳам тушунишимиз лозим. Зеро айнан ана шу икки хил турмуш тарзи оила келажаги билан боғлиқ.

Эскича анъанавӣ оила кийинишда, еб - ичишда касбу корда замонавий оиладан фарқ қилмайди. У ҳам ҳалол, ҳамма қатори замонавий шароитда яшайди. Фақат у ёзининг «ёзбекчилиги, аждодларининг анъанавӣ маънавий кадрӣятларини «унутмагани» билан фахрланади. Ҳамма гап шундаки, бундай оила учун асосӣ кучи ва имкониятларида ана шу фахрланиш ҳиссига эришиш

¹ Byron. Don Juan. M., Foreign language publishing house, 1984. P. 124.

учун фойдаланади: анъанавий ўзбекона тўй кечасида никоҳ базмида артистларга «гаплашилган» ва «қистирилган» миллионлар ҳисобига бемалол битта болалар боғчаси қурса бўлади. Айниқса оғзини қимирлатиб туриш билан (фонограмма орқали) ҳаром пул топаётган «артист»ларнинг қудағайларни (аёл кудаларни) рақсга тушишига даъват қилишини бориб турган одобсизлик: ортиқча пул йиғиб бериш учун бечора қайноналар янги келин ва куёв олдида ўйинга тушадилар. Анъанавий тўйлар исрофгарчилик намунаси, муайян маънода ахлоқсизнинг бир қириғига айланиб кетганини тан олиш керак. «Борда» - ку «бор» «йўқлар» ҳам шундай қилишга интиладилар. «Эшак эшакдан қолса қулоғини кесади» қабилидаги тўй учун қўп ҳолларда неча йиллар давомида яхши емай, киймай, қуруқ нон - чой билан кун ўтказиб яшаш керак бўлди. Бундай «орзу - ҳавас»ларнинг тагида ё одамлар нима дер экан деган қўрув ёки мақтаниш, кибр, бировларга ўзини қўз-қўз қилиш каби иллатлар ётади. Энг ёмони шундаки, бундай оилада соғлом муҳит қарор топмайди, дастурхон устида, бўш вақтларда болалардан «кутилиб олиш» учун қўпроқ пул топиш ҳақида тинмай сўзланадиган, фалончининг тўйи мундоғ ўтибди, у ундай қилибди, бу бундай қилибди, деган майда гапалардан нари ўтилмайдиган бўлиб қолади, ахлоқий идеаллар хиралашади, эстетик дид ўтмаслашади, ижтимоий маънавий интилишлар ниҳоят даражада сустлашади. Бу масаланинг бир томони. Иккинчи томони ҳам бундан яхши эмас: оилада тотувлик йўқолади, эр ва хотин ўртасида моддий етишмовчиликлар, «сандиқ ўлмаётгани» ва х. Борасида тез-тез айтишишлар, таъна - дашномлар, жанжаллар бўлиб туради, баъзан улар катта оилавий можароларга ҳам айланиб кетади. Бундай эскича - «анъанавий оиладаги муҳит атрофдаги бошқа оилаларга ҳам салбий таъсир қўрсатади, жамиятнинг заиф, маънавий савияси паст ҳалқаси сифатида миллат тарбиясини маълум маънода бузади. Айни пайтда ўз аъзоларининг ҳам «гап-сўздан» кўрқадиган, мақтанчоқ ижтимоий-сиёсий «саводсиз», умрини кундалик майда ташвишлар билан ўтказадиган одамлар бўлиб қолишларига олиб келади.

Янгича замонавий оиладаги муҳит эса бунинг акси: тўй - маъракаларда энг ёмон иллат бўлмиш исрофгарчиликка йўл қўйилмайди. Уларга кетадиган ортиқча сарф-харажатлар имкони борича қисқартирилиб, асосий маблағ оиланинг фаравонлигини, интеллектуал ва маиший даражасини юксалтиришга йўналтирилади. Бундай оилада тотувлик, хотиржамлик қарор топади, дастурхон устидага суҳбатлар янги китоблар, филмлар, ижтимоий-сиёсий янгиликлар, интернет хабарлари устида боради, дам олиш масканларига бориш режалари тузилади; асосий хатти – ҳаракат фарзандларнинг олий маълумотли бўлишига, замонавий касбий маҳоратни эгаллашига, уларни ҳалқ ва Ватан фахрланадиган шахслар бўлиб етишишларига қартилади.

Агар эскича-анъанавий оилавий муҳит Ўзбекистонда эркин демократик фуқаролик жамияти қурилишига тўсқинлик қилса, янги замонавий оила муҳити унинг тезроқ рўёбга чиқиши учун муҳим оимл бўлиб хизмат қилади.

Шундай қилиб фуқаролик жамияти муайян ҳалқ учун жам бўлиб, жамоат тарзида яшашнинг энг олий шакли ҳисобланади ва носийсий бўлган барча муносабатларни ўз ичига олади. Унда шахс эркинлиги, индивиднинг

«очиличи» ихтиёрий тарзда тузилган фуқаролар уюшмалари ташкилотлари ва бирлашмалри доирасида ёзини намоён қилади. иқтисодий, диний, маънавий, ахлоқий эстетик миллий оилавий ва бошқа муносабатлар давлат идораларининг аралашувисиз ёз ёзини бошқариш асосида амалга оширилади.

Оилавий мулк, фарзанд тарбияси ва оиланинг тарқалиши. Оиланинг яна бир жиҳати - унинг ўз мулкига эгаллиги. Агар никоҳ оиланинг ботиний кўриниши бўлса, оилавий мулкни унинг ташқи кўриниши дейиш мумкин. Оиланинг мавжуд бўлиши учун ишлаб топиладиган маблағ ҳам зарур. Оила учун топиладиган ана шу маблағ, шубҳасиз ахлоқий табиатга эга: оила бошлиғи оила аъзоларини ҳалол едириб-ичириши, кийдириши лозим. Оилани одатда эркак киши бошқаради. У нафақат «топиб келади», балки оилавий мулк-ка хўжайинчилик қилиш, уни тақсимлаш ҳуқуқига ҳам эга.

Юқорида айтганимиздек, никоҳ эзгу мақсадга йўналтирилган, зиммасига зурриёт қолдиришдек юксак масъулият юкланган, ахлоқ билан чегараланган кўшилув, бирлашув; бу бирлашувдан мақсад - ҳаётда ўзларидан яхшироқ, мукамалроқ бўлган, ўзлари эришолмаган орзуларни рўёбга чиқарадиган одам нусхаларини яратиш. Бундай одамлар фарзандлардир. Шу муносабат билан Шиммел хоним ўзининг аввалги бобларда тилга олинган китобида баъзи мутасаввифлар учун умумийлик табиатига эга бўлган қизиқ бир фикрни келтиради: «Баъзи сўфий-теософик оқимларнинг тарафдорларида маҳсулот берадиган ҳар бир хатти-ҳаракатни «никоҳ» деб аташга мойиллик бор. Уларнинг фикрича, пўлат билан чакмоқтош бирлашса, бу никоҳдан янада етукроқ фарзанд, яъни олов дунёга келади. Эркаклик ва аёллик унсурларининг бирлашуви ҳаётни янада юқорироқ поғонага чиқарувчи омилдир».¹

Шу боис оилада боланинг аҳамияти ниҳоятда катта. Ота болада ўз жуфти ҳалоллини, она эса севимли эрини кўради: болада эр-хотиннинг муҳаббати предметлашади, жонланади. Бола - оилани тутиб турувчи жонли муҳаббат. Болалар оилада умумий оилавий мулк ҳисобига еб-ичадилар, тарбия оладилар.

Оилада болалар интизомли бўлиб ўсмоқлари, ота-онага бўйсунушлари лозим. Лекин бу интизом эркин ўсиб келаётган гўдакни куллика ўргатиш эмас, балки болаларга хос эрка-тантқиқлик, ўзбошимчалик сингари салбий хусусиятларни йўқотишга хизмат қилиши керак. Ота-онага бўйсунушдан бош тортишга йўл қўйиш боланинг келажакда қўпол, бадхулқ, нокамтарин бўлиб етишувига олиб келади. Шу боис оила илк ахлоқий тарбия ўчоғи сифатида катта аҳамиятга эга.

Оила тарқалиши ҳам мумкин. Бунинг турли сабаблари бор. Бири - оиланинг ахлоқийлик нуқтаи назаридан тарқалиши.. Бунда болалар балоғатга етгач, эркин шахс сифатида янги оилага асос бўлишлари - ўғил болаларнинг уйлантирилиши, қизларнинг эрга берилиши назарда тутилади. Уйлантирилган ўғилларга ҳам, эрга берилган қизларга ҳам янги оила қуриш ва уни моддий жиҳатдан дастлабки пайтларда муҳтожликдан сақлаб туриш учун етарли бўлган уй-рўзғор ашёлари ажратилади.

¹ Шиммел А. Жоним менинг жонимда, 44 – 45-б.

Шунингдек, оиланинг табиий тарқалиши ҳам мавжуд. Унда ота-онанинг ёки отанинг вафоти туфайли оила мулкининг мерос тарзида бир ёки бир неча фарзандга ўтиши муносабати билан оила тарқалиши мумкин.

Бундан ташқари, никоҳ бекор қилиниши муносабати билан оила тарқалади. Аслида никоҳ ҳам диний, ҳам дунёвий нуқтаи назардан бузилмаслиги керак. Лекин ўртада хиёнат содир бўлиши ёки яна бошқа бир хил сабаблар туфайли никоҳни фақат ахлоқий обрўга эга, қонун билан тан олинган идоралар, масалан, суд, ваколатли руҳоний бекор қилиши мумкин, зеро у, айтганимиздек, ахлоқий ҳодиса. Ҳар бир жамият мана шу сўнгги турдаги оила тарқалишига қарши курашади. Бундай оила бузилиши қанча камайса, у ўша жамиятнинг ахлоқий жиҳатдан такомиллашиб бораётганини англатади.

2. Фуқаролик жамиятининг ахлоқий асослари

Дастлабки ахлоқ маскани бўлмиш оилалар йиғиндиси фуқаролик жамиятини, миллатни ташкил этади. Фуқаролик жамияти моҳиятан оила билан давлат ўртасидаги даража. Гарчанд, унинг тараққиёти давлат тараққиётидан кейинроқ рўй берса ҳам, у албатта давлатни тақозо этади, яъни фуқаролик жамиятининг яшаши учун унинг олдида мустақил нимадир - расмий, тизимли бошқарув бўлиши керак.

Фуқаролик жамияти замонавий дунёмизда вужудга келади, зеро, ҳозирги пайтдагина фуқаролар ҳуқуқи ҳақиқатан ҳам инобатга олинади. Фуқаролик жамиятида ҳар бир одам ўзи учун мақсад. Бироқ, у бошқалар билан муносабатга киришмасдан туриб, ўз мақсадига тўла эриша олмайди: бошқалар унинг мақсадга етишиши йўлидаги воситадир. Натижада ҳар бир алоҳида мақсад бошқалар билан ўзаро муносабатлар воситасида, уларнинг фаровонликка интилишини қаноатлантиргани ҳолда, ўзи ҳам қаноатланади. Бошқачароқ қилиб айтганда, фуқаролик жамиятида яхши, бадавлат, бахтли, ҳуқуқий яшаш учун бўлган ҳар бир фуқаронинг интилиши пировард натижада бутун жамиятнинг ўшандай яшашига олиб келади.

Фуқаролик жамияти, шундай қилиб, бир кишининг эҳтиёжини унинг меҳнати воситасида қондириши баробарида, шу меҳнат воситасида барча қолганларнинг ҳам эҳтиёжини қондиради. У ўз аъзоларининг шахсий эркинликлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилади, одил суд воситасида улар мулкига дахл қилинишига йўл қўймайди. Фуқаролик жамияти турли табақалардан ташкил топади. Улар орасида табақавий ёки синфий зиддият сингари ҳодисалар рўй бериши мумкин эмас. Чунки бунда шахс - давлат фуқароси, муайян инсон манфаатлари биринчи ўринда туради ва бу манфаатлар, айтганимиздек, ҳам ахлоқий, ҳам қонуний жиҳатдан ҳимоя қилинади. Зотан, «Биз учун фуқаролик жамияти-ижтимоий макон. Бу маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришига монелик қилмайди, аксинча, ёрдам деради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўёбга чиқишига кўмаклашади»¹.

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-том, Т., «Ўзбекистон», 1998, 127-б.

Фуқаролик жамиятининг яшаш шарти - эркинлик. Шахнинг қонун доирасидаги сўз эркинлиги, фикр эркинлиги ва фаолият эркинлигига тўла йўл қўйилмас экан, фуқаролик жамияти амалда мавжуд бўла олмайди. Бу жамиятнинг яна бир муҳим томони шундаки, унда қариндошлик, уруғдошлик, элатдошлик сингари ҳиссиётлардан касбдошлик, маҳалладошлик ҳиссиётлари устун мақомга эга бўлади; ёнма-ён ишлаётган ва яшаётган жамият аъзолари, «бегоналар» - умумий мақсад учун курашаётган ҳамма елкадошлар ўзларининг узок қариндошларидан кўра бир-бирларига яқинроқ эканликларини англаб етадилар. Ундаги бошқарув эса эркин танлов ва эркин сайлов асосида, ҳокимият идоралари тазйиқидан қонун билан ҳимояланган ихтиёрий тузилмалар кўмагида иш олиб боради. Шу боис давлатимиз раҳбари Ислон Каримов фуқаролик жамиятини мамлакатимиз сиёсий ва давлат қурилишининг асосий хусусиятларидан бири сифатида таъкидлайди ва бу хусусиятнинг моҳиятини «маҳаллий ҳокимият ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари вазифаларини кенгайтириш, уларга давлат ваколатларининг бир қисмини босқичма-босқич ўтказиб бориш, нодавлат ва жамоат тузилмалари ҳуқуқи ва мавқеини оширишни кўзда тутадиган «Кучли давлатдан - кучли жамият сари» концепциясини амалга ошириш»дан иборат деб таърифлайди.

Мамлакатимизда ҳозир эркин, демократик фуқаролик жамиятини тузишга киришганмиз. Бу жамият, маълум маънода, ғарбликлар тасаввуридаги фуқаролик жамиятларидан фарқ қилади. Ғарбда бу борада эътибор асосан ҳуқуқий йўналишнинг устуворлигига қаратилса, бизда ахлоқий-маънавий йўналишнинг устуворлигини кўриш мумкин. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, биз кураётган фуқаролик жамияти Ғарб дунёси учун ўртак бўлиши мумкин. Бу фахрланиш ҳиссидан келиб чиққан баландпарвоз гап эмас. Масала шундаки, Ғарб жамиятлари ҳозирги пайтда ахлоқийликни ҳуқуқийликнинг юқори босқичи сифатида қабул қилмоқдалар. Лекин улар учун «ахлоқий ўрин бўшатишдан» кўра «ҳуқуқий ўринни эгаллаб туриш» нафақат қонуний, балки завқлироқ туюлади. Бизнинг менталитетимизда эса бунинг акси - ҳар бир «ахлоқий ўрин бўшатиш» ўзбек қалбига қувонч, ўз инсонлик бурчини бажарганлик ҳиссини тўлдиради.

Бундан ташқари, бизда фуқаролик жамияти қуришни маълум маънода тезлаштирадиган, Ғарб менталитетига хос бўлмаган маҳаллалар бор. Ўзбек маҳаллалари том маънода ахлоқий тарбиянинг маскани; оила катталари болага қанчалик тарбия бера олса, ўша оила яшаётган маҳалланинг тарбия борасидаги ҳиссаси ҳам шунча бўлади, десак хато қилмаймиз. Бунинг устига, маҳаллада халқимизнинг қадимий демократик анъаналари ҳозир ҳам ўз кучини йўқотган эмас. Маҳаллада яшаётган ҳукумат аъзоси ҳам, миллионер тижоратчи ҳам, фаррош ҳам, оддий ўқитувчи ҳам бир хилдаги маҳалладошлик ҳуқуқига эга. Чунончи, маҳалланинг оқсоқоли оддий ўқитувчи бўлиши мумкин ва кўп ҳолларда шундай ҳам. Ҳукумат аъзоси ёки миллионер эса, маҳаллада фақат маҳалладошлик «лавозими»да бўлади. Уларнинг фарқланиши фақат ахлоқий жиҳатлари билангина белгиланади. Ана шу хусусиятлари билан маҳалла ўз-ўзини бошқариш тузилмаси сифатида оиладан фуқаролик жамиятига ўтиш учун

ахлоқий кўприк бўлиб хизмат қилади. Бундай оралиқ боғловчи тузилма, юқорида айтганимиздек, Ғарб оламида йўқ. Демак, шунга кўра ҳам, бизда фуқаролик жамиятига ўтиш нисбатан осонроқ кечади, деган фикрни билдириш мумкин. Бу борада Республикамиз Президенти Ислом Каримовнинг: «Шу маънода маҳаллани ўз-ўзини бошқариш мактаби, таъбир жоиз бўлса, демократия дарсхонаси, деб аташ мумкин», - деган сўзлари айни ҳақиқатдир.¹

Шундай қилиб фуқаролик жамияти муайян халқ учун жам бўлиб, жамоат тарзда яшашнинг энг олий шахси ҳисобланади ва носий бўлган барча муносабатларни ўз ичига олади. Унда шахс эркинлигини, «индивиднинг очилиши» ихтиёрий тарзда тузилган фуқаролар уюшмалари, ташкилотлари ва бирлашмалари доирасида ўзини намоён қилади; иқтисодий, диний, маънавий, ахлоқий-эстетик миллий, оилавий в.б. муносабатлар давлат идораларининг аралашувисиз, ўз-ўзини бошқариш асосида амалга оширилади.

3. Давлатнинг ахлоқий моҳияти

Буюк олмон файласуфи Ҳегель давлатни ахлоқий ғоянинг воқе бўлиши деб таърифлайди ва табиий муносабатларни маънавий муносабатлар билан муқояса қилиб, оилани - ҳиссийга, фуқаролик жамиятини - асабнинг таъсирланиш қобилятига, давлатни эса **ўзи учун** асаб тизимига ўхшатади; у ўз ичида ботинан ташкил топган, бироқ унинг яшаши ўзида икки ҳолатнинг тараққий топишига боғлиқ, булар - оила ва фуқаролик жамияти. Давлат ақлнинг рўёбга чиқиши сифатида ҳар бир шахс ихтиёрига мосдир. Одатда, давлатнинг мақсади ўз фуқароларини бахтли қилиш деб ҳисобланади. Агар фуқаролар қийналса, уларнинг субъектив эҳтиёж-мақсадлари қондирилмаса, давлатнинг мустақамлиги шубҳа остида қолади. Давлатнинг асоси – сиёсий тузум. Унинг тақдири ҳам ана шу сиёсий тузумга боғлиқ.²

Кўпдан-кўп турли-туман бошқарув ва ташкилий институтлардан иборат бўлган давлатнинг энг муҳим ахлоқий вазифаларидан бири - тарбия. Давлат томонидан мактабгача бўлган ташкилотларда, мактабларда ва олий ўқув юртларида таълим билан қўшиб олиб бориладиган тарбия алоҳида аҳамиятга эга. Агар мазкур тарбияда оммабоп усулларнинг тоши босиб кетса, у ҳол мақтарли эмас; ёшларнинг ўзлигини англаган шахс бўлиб етишуви мушкуллашади. Шу боис, имкон борича, тарбияда индивидуал ёндашувга интилиш мақсадга мувофиқ.

Демократик тамойилларни амалга ошириш жараёнларида давлат, ҳамма фуқаро бараварига тенг, деган усулда иш кўрмаслиги лозим, ҳамманинг ҳуқуқий тенглигини тан олган ҳолда, ижтимоий тенглаштириш тамойилига йўл қўймаслик керак.

Давлатнинг мавжуд бўлиш шарти, энг аввало, унинг суверенитетида. Бунда халқ ташқи оламга нисбатан мустақил бўлади ва ўз давлатини шу

¹ Ёша манба.

² Қаранг: Гегель Г. Философия права. М., Мысль, 1990. С. 290.

мустақиллик асосида тузади. Шу боис суверенитет тўғрисида алоҳида тўхталиб ўтиш жоиз.

Давлат суверенитети энг аввало миллат суверенитети демакдир. У шахс мустақилигини, ҳуқуқларини кафолатлайдиган ва миллат хукмронлигини тўлиқ таъминлайдиган ижтимоий-сиёсий ҳодисалар. Миллат суверенитети биринчи навбатда уларнинг сиёсий жиҳатдан ўз - ўзини бошқаришда қадимдан эгаллаб келган ҳудуд ва ундаги фойдали қазилмаларга эгалик қилишда, ўзи танлаган давлат ҳокимиятида ҳамда миллий фуқароликда намоён бўлади. Шунингдек, инсон суверенитети ҳам давлат суверенитетининг муҳим қисми қисобланади. У фуқаронинг яшашга, мустақил дунёқарашга бўлган ҳуқуқи билан белгиланади ва зулмга, адолатсизликки, очликки, шахс эркинлигининг бузилишига қарши кафолатлар мажмуини ўз ичига олади. Республикамиз Президенти И.Каримовнинг қуйидаги сўзлари давлат ва унинг фуқароси ўртасидаги муносабатларни замонавий талқин этишда муҳим аҳамиятга эга.

«Инсон ва давлат ўртасидаги муносабатларда инсон манфаатлари устувор бўлиши керак - деб ёзади И. Каримов. - Давлат ҳокимиятининг барча тармоқлари ўз фаолиятини инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва қўриқлаш ишига сафарбар қилгандагина ўз вазифасини тўғри адо этган ҳисобланади. Бу қондани ҳамма тан олиши, бу қоидага ҳамма итоат қилиши шарт»¹

Шундай қилиб суверен давлат инсон ҳуқуқларини, шахс номуси ва кадр - қиматини ҳимоя қилишни ўзининг асосий вазифаси деб билади, унинг юксак ахлоқий моҳияти ҳам ана шунда.

Биз мустақилликка эришганимиздан кейин ўз давлатимизни қадимий давлатчилигимизнинг энг яхши анъаналари билан бирга замонавий демократик тамойиллар асосида қуришга киришдик. Давлатимиз ҳам маънавий-ахлоқий, ҳам жисмоний тарбияга катта аҳамият бериб келмоқда. 2000 йилнинг «Соғлом авлод йили», 2001 йилнинг «Оналар ва болалар йили» деб аталгани бежиз эмас, ёш авлод тарбияси бизда давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Мана, кўринишидан жуда оддий бир мисол. Ўзини энг инсонпарвар давлат деб эълон қилган Шўролар Иттифоқи бунёдга келганидан бошлаб, деярли ярим аср мобайнида бола туғилгач, онани уч ой ишдан озод қиларди; она уч ойлик чақалоқни боғчага ташлаб, ишга чиқишга мажбур бўларди, акс ҳолда у буйруқ билан ишдан бўшатиларди. Кейинчалик бу тарбия таътили 1 йил қилиб белгиланди. Бизнинг давлатимиз эса ташкил бўлгани баробаридаёқ бола тарбиясини юксак ижтимоий-ахлоқий ҳодиса сифатида эътироф этиб, янги туғилган бола тарбияси учун онага 3 йилгача муддат берди. Уч йилгача онанинг иш жойи сақланиб туради. Шу биргина мисолнинг ўзиёқ тоталитар тузум давлати билан демократик давлат нақадар катта фарқ қилишини кўрсатиб туради. Тоталитар тузум давлати ёлғон, алдов - ахлоқсизлик институти. Биз танлаган демократик давлатнинг асосида эса юксак ахлоқийлик ётади.

¹ Каримов И.А. Ватан саждагок каби муқаддасдир 3-том., Т., Ўзбекистон, 1996. 17-б.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркинлик ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т., Ўзбекистон, 2000.
2. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., Янги аср авлоди, 2002.
3. Мусаев Ф. Уч таянч ёхуд адолатли жамиятнинг муҳим шартлари // «Ҳаёт ва қонун» журнали, 2002.
4. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ - Янги аср авлоди, 2003.
5. Гегель Г. Философия права. М., Мысль, 1990.

XIV БОБ

АХЛОҚИЙ МАДАНИЯТ

Давлат ва фуқаролик жамиятидаги ахлоқий юксаклик даражасини унинг фуқаролари ахлоқий маданияти белгилайди. Ахлоқий маданият шахснинг жамият ахлоқий тажрибаларини эгаллаши ва бу тажрибалардан бошқа одамлар билан бўлган муносабатларида фойдаланиши, ўз-ўзини мунтазам такомиллаштириб бориши сингари жиҳатларни ўз ичига олади. Қисқаси, у шахс ахлоқий тараққиётининг белгиси ҳисобланади. Зеро, ахлоқий маданият ахлоқий тафаккур маданиятининг қатор унсурларини ўз ичига олган тузилмадир. У шахснинг ўзгалар билан ўзаро муносабатларида намоён бўлади.

1. Муомала одоби

Ахлоқий маданиятнинг энг муҳим унсурларидан бири - муомала одоби. У, моҳиятан, ўзаро ҳамкорликнинг шаклларида бири. Инсон зоти бир-бири билан ҳамкорлик қилмасдан, ўзаро тажриба алмашмасдан, бир-бирига таъсир кўрсатмасдан расмана яшаши мумкин эмас. Муомала одам учун эҳтиёж, зарурат, соғлом киши усиз руҳан қийналади, кайфияти тушиб боради. Бу ўринда буюк инглиз ёзувчиси Даниэл Дефо каламига мансуб машҳур «Робинзон Крузонинг саргузаштлари» асарини эслашнинг ўзиёқ кифоя: Жумабойни топиб олган Робинзоннинг нақадар қувонишига ҳам сабаб ана шунда.

Муомала одоби бошқа кишилар қадр-қимматини, иззатини жойига қўйишни, анъанавий ахлоқий-меъёрий талабларни бажаришни тақозо этади. Шунинг баробарида, у инсондаги яхши жиҳатларни намоён этиши, кўзга кўрсатиши билан ҳам ажралиб туради. Унинг энг ёрқин, энг сермазмун ва энг ифодали намоён бўлиши сўз, нутқ воситасида рўй беради. Сўзлаш ва тинглай билиш, суҳбатлашиш маданияти муомаланинг муҳим жиҳатларини ташкил

этади. Шу боис муомала одоби ўзини, энг аввало, ширинсуханлилик, камсуқумлик, босиқлик, хушфёъллилик сингари ахлоқий меъёрларда намоён қилади.

Дарҳақиқат, муомала одобида мулоқотнинг асосий бўлмиш тил катта аҳамиятга эга. зеро одамлар бир-бирларини тил орқали тушунадилар. тил воситасида ўз фикрини ўзгага етказиш маълум маънода санъат. Зарур сўзни топиши, муайян ҳолатга мос келадиган ифодавий воситаларни қўллаш, фикрни жумлавий жиҳатдан тўғри ифодалаш, аниқ, босиқ, салобат билан сўзлаш ҳамсуҳбатингиз ёки тингловчининг диққатини тортишда муҳим роль ўйнайди, сўзловчининг нутқ маданияти даражасини кўтаради. Муомала одобида тилнинг софлиги масаласи ҳам муҳим. тил софлиги бузилишининг асосий уч хил кўриниши мавжуд: биринчиси-бир тилда сўзлашаётиб иккинчи тилга ўтиб кетиш, тўғрироғи бирваракай «икки тилда» сўзлашиш, мисол қилиб, икки талабанинг сўзлашаётганда ўзбек тилида рус тилига, рус тилидан ўзбекчага мунтазам ўтиб туришини олиш мумкин, бу баъзилари учун одатий хол бўлиб қолган. Иккинчиси-бир тилда сўзлашаётиб иккинчи тилдаги сўзларни айниқса жаргонларни ишлатиш м., «Давом», «корог», «кури» в.х. Тил. софлигининг учинчи бузилиши эса бир тилда сўзлашган ҳолда ўша тилдаги «паразит» сўзларни қўллашда кўринади. М., «анақа» «ҳолигиндай» в.х. Муомаладаги бундай тил софлигининг бузилишлари ҳамсуҳбатларга билинмаса ҳам, четдан кузатган одамга ниҳоятда хунук кўринади.

Муомага одобига «сиз» ва «сен»нинг ўз ўрнида қўлланилиши ҳам аҳамиятга эга. Хусусан, учинчи шахс ота-она, ака-опа ёки бошқа ёши катта одамлар бўлганида уларга нисбан бирликдаги у олмошини эмас, ҳурматни англатувчи «улар» ёки «у киши» шаклини қўллаш одобдан: М., «Отам шундай деди» эмас, «Отам шундай дедилар», «У киши шуни хоҳлаяптилар» в.х.

Сухбат пайтида тинимсиз ҳаракатда бўлиб туриш, қўлни паҳса қилиб гапириш ёки сухбатдошининг ёшини назарга олмай, уни оёқни чалкаштириб ўтирган ҳолда тинглаш, биров жон куйдириб сўзлаётганда эснаш в.б. шунга ўхшаш ҳолатлар ҳам муомаладаги одобсизликни билдиради.

Муомала одобининг яна бир «кўзгуси», бу - инсоний қараш, нигоҳ, сўзсиз - новербал ҳаракатлар. Маълумки, одамнинг қарашида, юз ифодасида, қўл ҳаракатларида унинг қай сабаблардандир тилга чиқмаган, сўзга айланмаган ҳиссиёти, талаблари ўз аксини топади. Чунончи, сухбатдошининг гапини охиригача эшитмай, қўл силтаб кетиш - муомаладаги маданиятсизликни англатади. Баъзан қараб қўйишнинг ўзи сўздан ҳам кучлироқ таъсир кўрсатади. Дейлик, бир қурувчи уста ўз шогирдининг хатти-ҳаракатларидан норозилигини билдириш учун бош чайқаб, жилмайиб қўйиши мумкин. Иккинчи уста эса, бир лаҳза ўқрайиб қараш билан муносабатини ифодалайди. Биринчи уста юз ифодаси ва хатти-ҳаракати билан: «Оббо шоввоз-эй, сал шошилибсан-да, ҳа, майли, зарари йўқ, шунақаси ҳам бўлади», деган маънони англатса, иккинчи устанинг қарашидан: «Яна ишни расво қилибсан-ку, падарлаънат, қачон одам бўласан?!», деган сўзларни уқиш мумкин. Шубҳасиз, биринчи уста муомалада одобга риоя қилган бўлса, иккинчиси унинг акси - шогирдининг эмас, ўзининг

одобсизлигини кўрсатмоқда.

Умуман олганда, муомала одоби кишиларнинг насихат қилмасдан ва одоб ўргатмасдан бир-бирига таъсири, тарбия ва ўз-ўзини тарбия воситаси сифатида диққатга сазовор. Шу сабабли ёшларимизда муомала одобини шакллантириш ҳозирги кунда жамиятимиз олдида турган муҳим вазифалардан. Бунда ота-онанинг, маҳалла-кўйнинг таъсири катта. Ундан фойдалана билиш керак. Зеро, ахлоқий комилликка эришиш муомала одобини эгаллашдан бошланади.

2. Этикет

Ахлоқий маданият яққол кўзга ташланадиган муносабатлар кўринишидан бири, бу - этикет. У кўпроқ инсоннинг ташқи маданиятини, ўзаро муносабатлардаги ўзини тутиш қонун-қоидаларининг бажарилишини бошқаради. Агар муомала одобида инсон ўз муносабатларига ижодий ёндашса, яъни бир ҳолатда бир неча хил муомала қилиш имконига эга бўлса, этикет муайян ҳолат учун фақат бир хил қоидалаштириб қўйилган хатти-ҳаракатни тақозо этади.

Этикетнинг қамрови кенг, у, маълум маънода, халқаро миқёсда қабул қилинган муомала қонун-қоидаларини ўз ичига олади. Масалан, сиёсий арбоб этикети, меҳмондорчилик этикети ва ҳ.к. Этикетга риоя қилишнинг мумтоз намунасини биз тез-тез телевизор экрани орқали кўриб турамыз. Президентимиз Ислам Каримовга хорижий мамлакатлар элчиларининг ишонч ёрлиқларини топшириш маросимларини эсланг. Унда фақат бир хил ҳолат, халқаро миқёсда ўрнатилган қоида ҳукмрон. Уни Президентнинг ҳам, элчиларнинг ҳам бузишга ҳаққи йўқ. Ёки жуда оддий, кичкина бир мисол: дастурхонда тановул пайти, пичоқни ўнг қўлда ушлаш замонавий меҳмондорчилик этикетининг қатъий қоидаларидан бири саналади - уни бузиш атрофдагиларда ҳайрат ва истехзо уйғотади. Шу боис этикетни одат тусига айлантирилган, қатъийлаштирилган муомала одоби дейиш ҳам мумкин.

Этикетнинг бундай замонавий кўринишлари билан бирга, шундай миллий-анъанавий шакллари ҳам борки, уларсиз миллат маданий ҳаётининг тасаввур қилиш қийин. Масалан, саломлашиш одобини олиб кўрайлик. Этикетнинг бу турига кўра, кўчадан ўтиб кетаётган одам, кўча бўйида ўтирганлар ёки турганларга салом бериши керак, салом берганда ўнг қўл чап кўкракда, юракнинг устида туриши, бош эса енгил таъзимга эгилиши лозим. Кўришиш этикетида эса қўлнинг учини бериб саломлашиш кўришаётган одамга нисбатан гинахонлик, хафагарчиликни билдиради - одобдан эмас. Кўришганда ёш ёки мартаба нуқтаи назаридан катта киши биринчи бўлиб қўл узатиши лозим; аёллар билан кўришганда ҳам эркак киши томондан шундай этикет қоидаси бажарилмоғи талаб қилинади.

Миллий менталитетда маросимлар этикети, айниқса катта аҳамиятга эга. Тўй маросимида, хусусан, қиз билан ота-онанинг хайрлашуви, никоҳ кечасига кириб келишда куёвнинг келинни чап томонда тутиб, тўйхонага бошлаб кириши в.ҳ. этикет қонун-қоидалари тўлиқ бажарилиши лозим. Ёки аза маросимида фотиҳага келган одамларни миллий тўн ва дўппи кийган, белбоғ

боғлаган ҳолда, қўл қовиштириб, бошни бир бу қуйи тутган тарзда кутиб олиш қатъий қоидага асосланади. Булар, бир қарашда, этикетнинг миллий ёки касбий удум, одат, расм-русмлардан фпарқи йўқ экан, деган таасурот қолдириши мумкин. Бу юзаки, ёлғон таасурот. Чунки удум, одат, расм-русмлар муайян даражада эркинликка эга, баъзан уларни бажармаслик ҳам мумкин. Лекин этикетда бунинг имкони йўқ – этикет қонун-қоидалари мажбурийлик табиатига эга.

Этикетнинг яна бир алоҳида жиҳати бор: унда одоб билан гўзалликнинг уйғунлигини кўришимиз мумкин, қатъий одоб қонун-қоидалари чиройли хатти-ҳаракатлар воситасида амалга оширилади. Демак, этикет эстетика билан ҳам боғлиқ, аниқроғи, ўзни тутиш эстетикаси талабларига жавоб беради.

Шундай қилиб, этикет - тақаллуфнинг майда-чуйда жиҳатларигача ишлаб чиқилган одоб қоидалари сифатида ижобий, кишининг кўзини қувонтирадиган муомала ҳодисаси. Лекин, айна пайтда, у асл ахлоқий асосини йўқотган мажбурий мулозамат тарзида ҳам намоён бўлади: этикет қоидаларини бажараётган киши аслида ўз хоҳиш-ихтиёрига қарши иш кўраётган бўлиши ҳам мумкин. Бу жиҳатдан у мунофиқликнинг бир кўринишига айланади. Масалан, сиз бирор ёққа шошилиб, дарвозадан чиқдингиз, дейлик. Рўпарангизда танишингиз ёки қўшнингиз учрайди. Сиз кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашиб, сўнг шарқона этикетга риоя қилиб уни: «Қани уйга қирамиз, чой қиламиз, бир хангомалашамиз», деб ичкарига таклиф қиласиз. Лекин, аслида, сиз унинг уйга киришини асло истамайсиз, вақтингиз йўқ, ҳатто, шу учрашганда кетган вақтингизни ўйлаб, питирлаб турибсиз. Демак, сиз ўз истагингизга қарши, этикет-мулозамат юзасидан ёлғон гапларни айтасиз, хунук эшитилса ҳам на чора - мунофиқлик қиласиз. Шунга қарамай, умуман олганда, этикет шахсни муайян тартиб-қоидага, қандай ички руҳий шароитда бўлмасин, босиқликка, мулойимликка ва сабр-тоқатга ўргатиши билан аҳамиятлидир.

3. Касбий одоб

Ахлоқий маданият касбий одобда ҳам яққол кўзга ташланади. Чунки инсон вояга етиб, бир касбнинг бошини тутгач, ўз касби доирасида одамлар билан мунтазам муносабатда бўлади. Бу муносабат, бир томондан, ҳамкасабалар даврасида рўй берса, иккинчи жиҳатдан, у касб талабига биноан учрашадиган турли тоифадаги одамлар билан юзага келади. Айна пайтда, касбий одоб ахлоқий маданиятнинг энг юксак шаклларида бири; унинг жамият ахлоқий ҳаётидаги ўрни юксак. Шу боис касбий одобга бафуржароқ тўхталиш жоиз.

Ҳар бир жамиятда муайян гуруҳлар борки, эгаллаган касблари уларни бошқа жамиятдошларига нисбатан имтиёзли даражага олиб чиқади. Кўпчилик жамият аъзоларининг ҳаёт-мамотлари, соғлиги, маънавий соғломлиги, ҳуқуқий ҳимояси, илмий салоҳиятининг намоён бўлиши каби омиллар ўшандай имтиёзли касб эгаларининг ўз касбий бурч масъулиятини қай даражада ҳис этишларига, ҳалоллик ва виждон юзасидан иш кўришларига боғлиқлиги ҳаммага маълум. Чунончи, таъбат ходимини, жарроҳни олайлик. Дейлик, у ҳар бир операция кунида бир неча кишини ҳаётга қайтаради; юзлаб одамлар унинг

ёрдамига муҳтож, унга умид ва ишонч, илинж билан қарайдилар. Борди-ю, шахсий манфаат йўлида жарроҳ ўз беморига хиёнат қилса-чи, яъни, уни қасддан ҳалок этса-чи? Ким уни шундай қилмаслигини кафолатлайди? Ёки журналистни олайлик. У шахсий манфаати йўлида, касбининг камёблигидан фойдаланиб, бегуноҳ кишиларни маънавий азобга қўйиши, атайин жамият олдида шарманда қилиши ва шунинг ҳисобига ўзининг баъзи бир муаммоларини ҳал қилиб олиши мумкин эмасми? Мумкин. Зеро, то ҳақиқат юзага чиққунча ноҳақ танқидга учраган шахснинг адои тамом бўлиши ҳеч гап эмас. Хўш, журналистнинг шундай қилмаслигини ким кафолатлайди?

Шу боис бошқаларнинг қўлидан келмайдиган ишларни бажара оладиганлар фаолиятида ўзбошимчалик, манфаатпарастлик, худбинлик ва касбни суиистеъмол қилиш сингари иллатларга йўл қўймаслик учун, шунингдек, улар ахлоқий даражасини юксак босқичда туришини таъминлаш мақсадида кўп ҳолларда ўзаро қоидалар мажмуи яратилган. Бу қоидалар мажмуи, одатда, қасамёд ёки меъёрлар кўринишини олган. Уни бузиш ўта одобсизлик ва ахлоқсизлик, ҳатто жамиятга хиёнат тарзида баҳоланади. Бундай қасамёдлар жуда узоқ тарихга эга. Мисол тариқасида ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган Қадимги Юнон ҳакими Хиппократ (милодгача V-IV асрлар) томонидан қисқа ва лўнда шаклда тузилган, табобат ходимлари касбий одоби қонун-қоидалари жамланган машҳур «Хиппократ қасами»ни келтириш мумкин.

Тарихда ўз душманини даволаган табиблар ҳам кўп учрайди. Чунончи, қадимги ҳинд эпоси «Рамаяна»да (II аср) беҳуш ётган Лакшман бошида турган девлар шоҳининг хос табиби кечинмалари шу жиҳатдан муҳим. Табиб олдида икки йўл бор эди: бири - салтанат душманини муҳтож бемор сифатида даволаш, иккинчи йўл даволашдан бош тортиш билан уни ўлимга маҳкум этиш. Табиб узоқ мулоҳазадан сўнг табиблик одоби қоидаларига бўйсунгани - Лакшманни даволашни афзал кўради. Зеро, касбий одоб қонун-қоидалари талабига кўра, бемор тўшаги устидаги табиб учун дўст ёки душман деган тушунчалар ўз маъносини йўқотади, унинг қошида фақат тиббий ёрдамга интизор, шафқатга муҳтож, заиф инсон ётади. Даволаниб ҳаётга қайтган Лакшман девлар мамлакатининг тенгсиз буюк жангчиси ва салтанат валиаҳди Индиржидни жангда ҳалок этади ҳамда табиб фуқаро бўлган Ланка давлатининг таназзулига йўл очади. Лекин, китобхон табибни хиёнаткор ёки сотқин демайди, аксинча, унинг маънавий жасоратига, ҳалоллигига, касбий бурчига содиқлигига ҳайрат билан тасаннолар ўқийди.

Ёки машҳур рус олими академик Андрей Сахаровнинг тақдирини олайлик. Буюк назариётчи, физик, термоядро соҳасида тенги йўқ мутахассис, водород бомбасининг асосий кашфиётчиси, Ватан мудофаасини мустаҳкамлашдаги хизматлари учун ўнлаб орден ва медаллар соҳиби, икки марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, обрўли, бадавлат бу инсонга нима етишмасди? Нега у ҳаммасидан кечишга - оммавий қирғин қуроллари, жумладан, ўзи яратган водород бомбаси синовларига очиқ баёнотлар билан қарши чиқишга аҳд қилди? Натижада қатағонларга асосланган шўролар тузуми уни илмий

жамоатчиликдан ажратиб, пойтахтдан олисдаги Россия шаҳарларидан бирига бадарға қилди, унинг номини матбуотда ёки китобларда қайд этилишини тақиқлади. Ваҳоланки, у ҳаммадан иззатлироқ яшай олиши мумкин эди. Сахаров юксак ахлоқ йўлини танлади - олимлик бурчи, одоби талабларини бажаришни ҳар қандай бойлик, иззат-икромдан баланд қўйди. Буюк олим ўз кашфиёти инсоннинг энг олий ҳуқуқи бўлмиш - яшаш ҳуқуқига раҳна солиши мумкинлиги ва қисман солаётгани учун уни амалда қўлланилишига қарши курашди. У шўролар ҳукумати ва мафкурачилари томонидан ўзининг Ватан мудофааси қувватини сусайтиришга ҳаракат қилган салкам хиёнаткор фуқаро деб эълон этилишига, бошига беҳисоб тўхматлар, таъна-дашномлар ёғдирилишига сабот билан чидади, аҳдидан қайтмади, ёвузлик салтанати қўлида ўз олимлик истеъдодининг қўғирчоқ бўлишига, ҳарбий мурватга айланишига йўл қўймади. Охир-оқибатда у инсон ҳуқуқларининг жаҳон тан олган энг буюк ҳимоячиларидан бири сифатида бутун инсоният таҳсинига сазовор бўлди. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Булардан ташқари, муаллимлик одоби, ҳуқуқ-тартибот ходимлари одоби, муҳандис одоби сингари бирқанча касбий одоб турлари борки, улар ҳам жамиятда ахлоқий муносабатлар силсиласида муҳим аҳамиятга эга. Шунини айтиш керакки, барча касбий одоб қонун-қоидаларининг таъсир доираси, миқёси бир хил эмас. Баъзи бир касбий одобнинг бузилиши оддий одобсизлик доирасидан чиқиб, ахлоқсизликка айланиб кетади. Масалан, раҳбарлик одобидаги баъзи нуқталарга тўхталайлик. Раҳбар қуйи лавозимдагиларга менсимай, қўпол муносабатда бўлиши, ўзига ишониб топширилган ҳудуд ёки ташкилотдаги оддий одамлар арз-додига, орзу-истакларига тўраларча қараши одобсизликка кирса, унинг шахсий бойлик орттириши йўлида коррупция воситасида мамлакат, вилоят ёки ташкилот манфаатларини қурбон қилиши ахлоқсизлик, нафақат раҳбарлик касбига, балки Ватанга ҳам хиёнат тарзида баҳоланиши мумкин. Баъзан касбий одобнинг касбий ахлоқ деб аталиши ҳам ана шундан.

Раҳбарликнинг ахлоқий жиҳатлари, раҳбар борасида Ислом Каримовнинг мана бу фикрлари бағоят ибратлидир: «Оддий одамларнинг раҳбарларга муносабати икки фуқаро ўртасидаги муносабатгина эмас. Айни пайтда у жамиятда қарор топадиган маънавий-руҳий, сиёсий-ахлоқий муҳитни ҳам яратади... Ҳақиқий раҳбар одамларнинг кўнглига йўл топиб, уларни эзгуликка, яхшиликка, яратишга даъват этади»¹.

Юқорида келтирилганлардан кўриниб турибдики, касбий одоб муаммоси, баъзилар ўйлаганидек, ахлоқшуносликнинг майда масалаларидан эмас. Уни ҳар томонлама ўрганиш, касбий эркинлик ва касбий бурч муносабатини тадқиқ этиш XXI аср ахлоқшунослигида муҳим ўрин эгаллажак. Зеро, касбий одоб шахс ва жамият ахлоқий ҳаётида ўзини амалий ахлоқ тарзида намоён этувчи маънавий ҳодиса сифатида баҳоланиши лозим.

¹ Каримов И.А. Биз келажагимизни сёз қўелимиз билан қураимиз. Т., Сёзбекистон, 1999, 77-б.

4. Ахлоқий тарбия ҳамда унинг йўллари ва воситалари

Инсоннинг ахлоқий ҳаёти унинг ахлоқий тарбияси билан чамбарчас боғлиқ. Зеро, ахлоқий тарбия инсоннинг шахс бўлиб етишувини таъминлайдиган узлуксиз жараёнларидан бири. Унда индивид ахлоқий кадриятларни англаб етади, ўзида ахлоқий фазилатларни барқарор этади, ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар асосида яшашга ўрганади.

Ахлоқий тарбия инсоният тарихи мобайнида икки муҳим масалага жавоб излайди: булардан бири - қандай яшамок керак, иккинчиси - нима қилмоғ-у, нима қилмаслик лозим. Ана шу саволларга жавоб излаш жараёни ахлоқий тарбиянинг амалий кўринишидир.

Тарбия она қорнидан бошланади деган гап бор. Унинг асл маъноси, аввало, ота-онанинг ўзи ахлоқий тарбия кўрган бўлиши керак дегани. Зеро, куш инида кўрганини қилади: ота-она оилада юксак ахлоқ намунасини кўрсатиши лозим.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, ахлоқийлик инсонда фақат ахлоқий тарбия воситасидагина вужудга келади, деган моддиятчилик қарашлари кўп йиллар мобайнида ҳукмронлик қилиб келди. Тўғри, ахлоқий тарбиянинг аҳамияти ниҳоятда катта. Лекин ахлоқийлик инсонга унинг инсонийлик белгиларидан энг муҳими сифатида ато этилган илоҳий неъмат. Шу маънавий неъмат -асосни ахлоқий тарбия ёрдамида такомиллаштираемиз. Акс ҳолда маймун ва итлардан ҳам ахлоқий мавжудот тарбиялаб етказишимиз мумкин бўлур эди.

Шундай қилиб, ахлоқий тарбия инсон фарзандини такомилга, комилликка етказиш йўлларида бири. Унинг воситалари кўп. Уларнинг бир қисми анъанавий тарбия воситалари бўлса, яна бир қисми замонавий воситалар. Одатда, ҳар икки турдаги воситалардан фойдаланилади. Чунончи, мактабгача бўлган ахлоқий тарбияда эртақ ва ривоятлар воситасидаги анъанавий тарбия билан ўйинчоқлар ва ўйинлар воситасидаги замонавий тарбия муваффақиятли қўлланилади; бунда бола қизғанчиқлик, ғирромлик қилмасликка, ҳалол бўлишга ўйинлар ёрдамида даъват этилади. Болалар ахлоқий тарбиясида телевидение, радио, кўғирчоқ театри, кино санъати катта рол ўйнайди.

Умуман, ахлоқий тарбиянинг энг кучли воситаси - санъат. Бу восита аҳолининг барча табақасини, турли ёшдаги шахсларни қамраб олади. Айниқса, санъатнинг бадиий адабиёт тури кенг қамровли. Эртақдан тортиб романгача бўлган жанрларда чоп этилган асарлар шахснинг ахлоқий шаклланишида улкан хизмат кўрсатадилар. Улар орқали китобхон тарбияланувчи сифатида эзгулик ва ёвузлик нималигини бадиий идрок этади; идеал танлашда ҳам уларнинг аҳамияти катта. Бундан ташқари, бадиий адабиётнинг бевосита ахлоқий тарбияга мўлжалланган ҳикоятлар, ривоятлар ва насиҳатлар мажмуалари борки, биз уларни, аввал айтганимиздек, пандномалар деб атаймиз: «Калила ва Димна», «Қобуснома», «Гулистон», «Зарбулмасал» сингари бундай мумтоз асарлар анъанавий ахлоқий тарбия воситаси сифатида неча асрлардан буён қанчадан-қанча авлодларга хизмат қилиб келди, бундан буён ҳам шундай бўлиб қолажак.

Ахлоқий тарбиянинг барча замонлар учун долзарб бўлган йўли, бу - намунавийлик тамойили. Оилада, аввало, юқорида айтилганидек, ота-она болага ахлоқий намуна бўлиши керак. Мактабда ва олий ўқув юртида муаллимларнинг таълим бериш усулларида тортиб, то «майда-чуйда» хатти-харакатларигача ўз шогирдлари томонидан шахсий намуна тарзида қабул қилинишини назардан қочирмаслик лозим. Устоз-шогирдлик муносабатларидаги муомала одоби, ҳалоллик, ростгўйлик ёшлар ахлоқий тарбияси шаклланишини таъминловчи омиллардандир.

Ҳозирги пайтда ахлоқий тарбиянинг энг кучли замонавий воситаси сифатида телевидениени келтириш мумкин. У деярли барча санъат турларида яратилган асарларни экранлаштириш ва экранда кўрсатиш имконига эга. Бундан ташқари, унда махсус ахлоқий тарбияга бағишланган мунтазам кўрсатувлар ҳам бериб борилади. Ўзбек тилидаги «Оталар сўзи - ақлнинг кўзи», «Ривоят», «Оқшом эртақлари» сингари кўрсатувлар бунга мисол бўла олади. Шу боис телевидение ҳеч қачон енгилтакликни тарғиб этувчи кўшиқлар, салкам порнографик рекламалар, инсон қалбини қаттиқлаштирадиган «ўлдир-ўлдир»лардан иборат видеофильм-лар корхонаси бўлиб қолмаслиги керак.

Ахлоқий тарбиянинг ақлий-маънавий ва жисмоний тарбия билан кўшиб олиб борилиши мақсадга мувофиқ. Ўшанда жамиятимиз ҳар жиҳатдан камол топган фуқаролик жамиятига айланади. Мамлакатимизда бунинг учун барча ҳукуқий-ижтимоий шарт-шароитлар яратилган.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т., Ўзбекистон, 1999.
2. Энциклопедия этикета. М., РИПОЛ классик, 2005.
3. Курутов Н.Н. Мораль в действии. М., Политиздат, 1977.
4. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ - Янги аср авлоди, 2003.
5. Агроян. Культура поведенной жизни. Т. Ўзбекистон, 1982.
6. Аллан и Барбара Пиз. «Язык телодвижений». М., 2005.
7. А.Максимов. Искусство общения или ремесло общения. М., 2006.

XV БОБ

АХЛОҚШУНОСЛИКНИНГ ГЛОБАЛ МУАММОЛАРИ

Ахлоқшуносликнинг ҳозирги кунда умумжаҳоний глобал муаммоларни ҳал қилишдек муҳим вазифаси ҳам борки, у ҳақда алоҳида тўхталмасликнинг иложи йўқ. Бу муаммолардан бири, энг муҳими, сайёрамизда этосфера - ахлоқий муҳит даврини яратиш билан боғлиқ.

1. Ахлоқий муҳит

Маълумки, юзлаб асрлар мобайнида инсон кичик биологик олам сифатида

катта биологик олам ичида, унинг бир парчаси, жонли организмлар подшоси, оқил ва ҳукмрон қисми сифатида яшаб келди. XIX асрнинг охиридан бошлаб, айниқса XX асрда у ўз тафаккур қуввати билан, илмий-техникавий юксалишлар туфайли ана шу биосфера ичида ноосферани - техникавий муҳитни яратди. Мана, ҳозирги кунда, қаранг, эрталабдан кечгача биз ўз техникавий кашфиётларимиз ичида яшаймиз - еймиз, ичамиз, юрамиз, ухлаймиз, уларсиз ҳаётимизни тасаввур қила олмаймиз. Булар метро, автобус, телевизор, радио, телефон, эскалатор, плейер, лифт, компьютер, поезд, теплоход, газ плиталари, электр асбоблари, заводлар, локаторлар, кимёвий дори-дармонлар ва ҳ.к. Бугун видеотелефонда гаплашар эканмиз, юзлаб чақирим наридаги суҳбатдошимизни кўриш ва у билан гаплашиш учун от-уловда ёки пиёда борадиган бўлсак, неча кунлаб йўл босишимиз кераклиги ҳақида ўйлаб ўтирмаймиз, тўғрироғи, бу эсимизга ҳам келмайди. Чунки техника бизнинг яшаш муҳитимизга айланиб қолган.

Фақат бугина эмас. Инсон эндиликда ўзи яшаётган бутун бошли сайёрага таъсир кўрсата бошлади. Ер тарихида инсон биринчи марта улкан геологик куч бўлиб майдонга чиқди. Инсоний тафаккур биосферадаги ўзгаришларнинг асосий сабабига айланди. Ноосфера таълимоти асосчиларидан бири буюк рус олими В.И.Вернадский илмий тафаккур ва инсон меҳнати таъсири остида биосфера янги ҳолат бўлмиш ноосферага ўтаётганлигини, бутун геологик давр мобайнида яратилган, ўз мувозанатларида барқарорлашган биосфера инсон илмий тафаккури босими остида тобора кучлироқ ва теранроқ ўзгаришга киришганини таъкидлайди: «Сайёрамиз юзи - биосфера инсон томонидан онгли ва асосан онгсиз равишда кескин кимёвий ўзгаришларга дучор этилмоқда, - деб ёзади у. -Инсон куруқликнинг физикавий ва кимёвий ҳаво қобиғини, унинг барча табиий сувларини ўзгартирмоқда... Ҳозир биз биосферадаги янги геологик эволюцион ўзгаришларни бошдан кечиряпмиз. Биз ноосферага кириб боряпмиз».¹

Ана шу нуқтадан тафаккур ўзи нима деган муаммо пайдо бўлади. Бу ҳақда В.И.Вернадский шундай мулоҳаза билдиради: «Тафаккур энергиянинг шакли эмас. У қандай қилиб моддий жараёнларни ўзгартира олади? Бу масала ханузгача илмий жиҳатдан ечилиши топган эмас»².

Вернадский ҳайратга солган масала ҳозир ҳам ўша-ўша, ҳол этилмаган.

Хўш, тафаккур ўзи нима? У биологик ҳодиса бўлмиш инсонда, унинг руҳий-физиологик яхлитликдан иборат миёсида туғилади, лекин туғилиши билан биологик қобикдан чиқади ва ташқи муҳитда энергияга ўхшаб ниманидир яратади. Энди инсон билан унинг тафаккури орасида муайян масофа пайдо бўлади, масофа узоклашгани сари тафаккурнинг моҳияти аён бўлиб боради: инсон кутган оқибат кутилгандан бошқача мазмун касб эта бошлайди. Нега? Бизнингча,

Ноосферада, юқорида айтганимиздек, инсон фикри нарсалашади, ўз интеллектимиз нарсаларга айланиб, бизни ўраб олади. Инсоннинг ички табиати

¹ Вернадский В.И. Начало и вечность жизни М., Сов. Россия, 1989. С. 186 – 187.

² Ёша манба, С.185.

муҳит мавқеини эгаллаб, ташқи табиатга таъсир кўрсата бошлайди ва кўп ҳолларда бундан энг аввало инсоннинг ўзи озор чекади. Тафаккур биологик хусусиятга эга бўлмагани учун биологик муҳитнинг ўрнини эгаллашга, уни аста-секин сиқиб чиқаришга ҳаракат қилади. Бу ҳаракат маълум нуқтадан ўтганидан сўнг эса ўз ижобий хусусиятини йўқота боради ва инсоният учун салбий ҳодисага айлана бошлайди. Атом, водород, нейтрон бомбаларининг кашф этилиши, ядро каллакли баллистик ракеталарнинг яратилиши ана шундай салбий ҳодисалардандир. Бундан ташқари, ноосферанинг пайдо бўлиши атмосферани, оламий океанни, ер ости ва ер усти сувларини, набототни, ҳайвонотни, ҳатто инсонни ич-ичидан кимёвий заҳарланишга олиб келмоқда. Ҳозирги кунда тирик организмларнинг, ўсимликларнинг, ҳайвонларнинг кўпгина турлари жисман йўқ бўлиб кетиш арафасида турибди. Айниқса, жой тополмай, океан бўйлаб кемаларда сузиб юрган радиоактив чиқиндилар ёки уларнинг кимсасиз гўзал оролларга кўмиб ташланиши, кислота ёмғирларининг кўпайиб бориши сингари ҳодисалар бағоят хатарли. Афсуски, инсон кўра-била туриб, ўзи ўтирган шохга болта уришни тўхтатмаётир.

Бу муаммоларнинг ҳал этилиши фақат атроф-муҳитни кимёвий заҳардан экологик тозалашнигина эмас, балки, энг аввало, глобал маънода, XXI аср кишиси онгини технократия заҳаридан фориғлантиришни тақозо этади. Яъни улар инсоният олдида эндиликда экологик ҳодиса эмас, балки том маънодаги ахлоқий муаммолар сифатида кўндаланг бўлиб турибди. Машҳур австриялик этолог олим, Нобель мукофоти лауреати Конрад Лоренцнинг: «Ёппасига ва тез ёйилиб бораётган жонли табиатга бегоналашиш ҳодисаси учун асосан цивилизациямиз кишисидagi эстетик ва ахлоқий тўпослик айбдордир», - деган сўзлари шу нуқтаи назардан диққатга сазовордир.¹

Юқорида айтилганлардан чиқадиган хулоса битта: келажакда инсон ўзини ва ўз сайёрасини муқаррар ҳалокатдан қутқараман деса - XXI асрдан бошлаб этосфера даврига ўтиши керак; ахлоқийлик ҳар биримиз учун ҳар қадамда бугунги техникавий муҳит каби заруратга айлангандагина бунга эришиш мумкин. Бунда ахлоқшунослик фанининг ўрни ниҳоятда беқиёс.

2. Биологик ахлоқ

Яна бир муҳим муаммо, бу - биологик ахлоқ. Мазкур ҳодиса сўнгги бир неча ўн йиллик ичида соф табобат муаммосидан ахлоқий муаммога айланди: эндиликда, бировнинг муайян аъзосини бошқа беморга жарроҳлик операцияси йўли билан ўтказиш орқали киши ҳаётини сақлаб қолиш ахлоқий нуқтаи назардан қандай баҳоланади, деган савол кун тартибида долзарб бўлиб турибди.

Биологик ахлоқ деганда, одатда, бизда ҳам, жаҳон ахлоқшунослигида ҳам асосан тиббий ахлоқ, табобат муаммоларига доир ахлоқий ёндашувлар тушунилади, холос. Бу унчалик тўғри эмас. Бизнингча, биологик ахлоқ

¹ Лоренц К. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества. Журнал. «Вопросы философии» № 3, 1992. С. 42.

муаммолари икки йўналишдан иборат: бири - инсонларнинг кичик биологик олам сифатидаги катта биологик оламга бўлган муносабатлари билан боғлиқ «ташқи», иккинчиси - инсонларнинг «ўз-ўзига ва ўзаро муносабатларидаги тиббиёт билан боғлиқ ички» ахлоқий масалалар.

Биз одатда «экологик ахлоқшунослик» деганимизда айнан биринчи ҳодисани назарда тутамиз. Икки биологик оламнинг муносабатларини, яъни экологик ахлоқий муаммоларни биологик ахлоқ доирасида ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Ҳозирги пайтда экологик ахлоқнинг инсоният учун нақадар муҳимлигини ҳамма билади, лекин ўз билганидан қолмайди – муаммонинг мураккаблиги шунда. Биз юқорида ноосфера, тафаккур борасидаги мулоҳазаларимизда экологик бухроиларнинг баъзи кўринишларига тўхталиб ўтдик. Бироқ, яна ундан ташқари сўнгги пайтларда жаҳон бўйлаб синтетик жисмлар ишлаб чиқаришнинг кенг йўлга қўйилганлиги, ҳайвонот ва айниқса ўсимликларнинг габрид усулида янги турларининг вужудга келтирилиши сингари ҳадислар ҳам экологик аҳамиятга эга. Хўш, улар табиат билан силнгишиб, уйғунлашиб кета оладими, табиат уларни ўзиники қила билладими? Бунга ҳозир жавоб топиш қийин, эҳтимол кашфиётларимизнинг оқибатлари, юқорида айтиб ўтганимиз - муайян тафаккур билан инсон орасидаги «масофанинг узоклашиб» бориши натижасида аён бўлар?...

Биологик ахлоқнинг иккинчи йўналиши тиббиёт илми ва амалиётининг тобора тараққий топиб бориши билан боғлиқ.

Биз XII бобда тўхталиб ўтганимиз: тотли ўлим-эвтаназия ҳам биотиббий ахлоқнинг глобал муаммоларидан. Худонинг ихтиёридан ташқари ўлимни ихтиёр қилган киши диний нуқтаи назардан кечирилмайди. Чунки сабрли, бардошли бўлиш, бу дунё изтиробларини тоқат билан бошдан кечириш инсоннинг вазифаси. Лекин ахлоқий жиҳатдан олиб қараганда масала қандай баҳоланади? Дейлик, муайян инсон, бемор ўз кунларининг санокли эканини, лекин бу кунлар саноксиз азоблар ичида ўтишини билади. Шу боис у ўзининг ана шу ҳолатини жуда яхши биладиган бошқа бир одам - шифокордан азобларига чек қўйишни сўрайди. Унинг илтимоси ва шу илтимосни бажариш учун шифокор томонидан қилинган хатти-ҳаракатларни қандай, баҳолаш мумкин? Бу хатти - ҳаракатларни инсонийлик ва инсонпарварликнинг кўриниши сифатида қабул қилиш тўғрими? Умуман, эвтаназия ахлоқийликми, ахлоқсизликми? Бу муаммо ҳам умумжаҳоний миқёсда ўз ечимини кутмоқда.

Чунки табобат борасидаги сўнгги тадқиқотлар инсон ўлими бир лаҳзада рўй бермаслигини, юрак уриши ва нафас олиш тўхтаганда ҳам, мия ўлмаси инсонни ўлди дейиш мумкин эмаслигини исботлаб берди. Дастлаб мия қобиғи, ундан кейин мия танаси ҳалок бўлади. Шундан кейингина инсонни ўлган деб ҳисоблаш мумкин. Зеро, ҳозирги кунда токи мия ўлмас экан, кўпгина ички аъзоларнинг янги табобат техникаси воситасида ишлашда давом этишини таъминлаш ва шу орқали анча муддатгача инсонда тирикликнинг минимал даражасини сақлаб туриш мумкин. Демак, юрак ёки буйракнинг кўчириб ўтказилиши ҳали ўлмаган одамнинг минимал тирикликка бўлган ҳуқуқини

поймол қилишдир. Бунинг устига, америкалик нейрохирург Пол Пирсон ўз тажрибаларига асосланиб, юрак кўчириб ўтказилганда руҳ ҳам кўчиб ўтади, деган фикрни билдиради. Чунончи, 19 яшар қизнинг юраги 40 яшар эркакка ўтказилганида, йигитнинг феъл-атворида жуда катта ўзгаришлар рўй берган. Ёки 20 яшар қизнинг юраги ва ўпкаси 3 6 яшар аёлга ўтказилганда ҳам шунга ўхшаш ўзгаришлар юзага келган: аёлнинг қулишигача ўзгариб кетган. Ахлоқий нуқтаи назардан буни қандай изохлаш мумкин?

Биологик ахлоқшуносликнинг анчадан буён кўпчиликка маълум муаммоси, бу – аборт. Маълумки, тўртинчи ҳафтанинг охирида ҳомилада дастлабки юрак уриши пайдо бўлади. Саккизинчи ҳафтанинг охирида эса мия танасининг электрофизиологик фаоллигини кузатиш мумкин. Демак, ҳар қандай аборт, халқ таъбири билан айтганда, жонлини жонсиз қилиш, тирик организмни тирикликка бўлган ҳуқуқдан маҳрум этишдир. Хўш, абортни ахлоқсизлик тарзида баҳолаш керакми ё йўқми? Ёки АҚШ олимлари томонидан «инсон зотини яхшилашга» қаратилган тадқиқотларни олиб кўрайлик. Уларда «яхшиланган» - соғлом, кучли интеллект эгаси бўлган одамлар ҳужайрасини аёл организмидаги энди ривожланишга киришган нисбатан «оддий одам» ҳужайраси ўрнига кўчириб ўтказиш тажрибаларини олиб бориш мўлжалланган. Улар амалда татбиқ этилса, аста-секинлик билан инсоният ирсият жамғармасининг (генофондининг) бир ёклама ўзгаришига олиб келиши шубҳасиз. Румо папаси буни инсон зотига, инсоний табиатга аралашув, уни зўрлик йўли билан ўзгартириш, нафақат катта гуноҳ, балки ўта ахлоқсизлик деб атади. Хўш, бундай тажрибаларни қандай баҳолаш керак? Бу саволларга ҳам ахлоқшунослик жавоб топмоғи лозим.

3. Ўлим жазоси

Ўлим, маълумки, ахлоқий нуқтаи назардан энг улкан ёвузлик ҳисобланади. Айниқса мажбурий ўлим. Шунга кўра, ўлим жазосининг ҳуқуқий жиҳатдан қўлланилиши моҳиятан жамият томонидан ёвузликка қарши ёвузлик билан жавоб беришдир.

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ислом динининг уч асоси борлигини айтиб, уларнинг биринчиси одам ўлдирмаслик эканини таъкидлайдилар. Буни имом Ғаззолий «Мукошафаат ул – қулуб»да шундай келтиради:

«Термизий ва бошқа ҳадисчилар ривоят қиладилар:

Расуллулоҳ буюрдиларки:

... Ислонинг уч дастури бор. Диннинг тамойили шулар устига қурилган. Ким шу асослардан ташқари чикса, бу билан у кофирликка қараб кетган бўлади:

1 – Қонни (одам ўлдиришни) ҳалол ҳисобласа;

2 – Оллоҳдан бошқа илоҳ йўқлигига гувоҳлик (шаҳодат) бермаса;

3 – Фарз бўлган намозни ва рўзани инкор этса».¹

¹ Ғаззолий. Мукошафаат ул-қулуб, 253-б.

Демак инсон ҳаёти энг олий қадрият экани диний нуқтаи назардан ҳам нафақат тан олинади, балки биринчи ўринга қўйилади.

Ўлим жазосини кимлар қанчалик оқлашга ҳаракат қилмасин, у - жиноятчини жазолашдан кўра, ундан ўч олишга қаратилган, қадим-қадимлардан келаётган хун олиш тамойилининг «демократлашган», янгиланган шакли сифатида намоён бўлади. Аслида эса инсоннинг муайян жиноятни содир этган ҳатти-ҳаракатлари қораланиши керак, унинг ўзи эмас, у қилган ёвузлик ўлимга маҳкум этилиши лозим - одамни эмас, ёвузликни ўлдириш оқилона иш эмасми?! Ёвузликни ўлдириш, ёвузлик содир этган кишининг уззоқ муддатли ёки бир умрлик қамокдаги виждон азоби ва тазарруси билан амалга оширилгани дурустмасми?!

Бу масаланинг бир томони. Иккинчи томони шундаки, нодемократик тузумларда белгиланган ўлим жазоси камдан-кам ҳолларда адолатли ҳукм бўлиб чиқади. Чунончи, Ленин, Сталин, Ҳитлер, Пол Потлар ҳукмронлигида миллионлаб одамларнинг қатл этилиши ёки шу яқин-яқинларда, шўролар тузуми даврида Ўзбекистонда ўтказилган «Пахта иши» деб номланган қатағон пайтида отишга ҳукм қилинганларнинг тақдири бунга яққол мисол бўла олади. Ана шу даврларда ўлимга ҳукм қилинганларнинг жуда кўпчилиги ке-йинчалик оқланди, улар гуноҳсиз деб топилди. Лекин ҳукм ижро қилиб бўлинган: ноҳақ жазоланган - қатл этилган инсонлар адолат тантанасини кўролмайдилар.

Учинчидан, ҳатто демократик жамиятларда судларнинг ҳамма вақт ҳам юз фоиз тўғри ва адолатли ҳукм чиқаришига ким кафолат беради - ҳакамлар ҳам инсон, ҳамма қатори хато қилиши мумкин. Жамиятнинг кейинги пушаймонидан қатл этилган одамга нима фойда?

Бу мисолларнинг ҳаммасида ўлим - тор ҳуқуқий жазо доирасидан чиқиб кетади ҳамда тарихда алданган, адашган инсониятнинг, жамиятнинг ва шахснинг ахлоқсизлиги сифатида баҳоланади. Шу жиҳатдан қараганда, ҳозирги пайтдаги кўпгина демократик мамлакатларда ўлим жазосининг бекор қилинишини ўша жамиятлар ахлоқий даражаси билан боғлиқ ижобий ҳодиса дейиш мумкин. Бизнинг мамлакатимизда ҳам бу борада дадил қадамлар қўйилганлиги - аввал ёш нуқтаи назаридан ўлим жазосини қўллашнинг чегараланганлиги (60 ёшгача), кейинроқ эса уни бутунлай бекор қилишга қаратилган инсонпарварлик ҳаракатлари қувонарли воқеа. Бу нафақат бизга, балки Ер юзидаги барча мамлакатларга тааллуқли муҳим, умумжаҳоний муаммо. Ахлоқшунослик олдида ана шундай, тобора глобаллашиб бораётган ахлоқий муаммоларни ҳал этишда етакчилик қилиш вазифаси турибди. Зеро мазкур глобал муаммоларни бугунги кунда ахлоқшуносликнинг аҳамиятини белгилаб берувчи барометрлар, дейишимиз мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Фролов И. Т., Юдин Б.Г. Этика науки. М., Политиздат, 1982.
2. Вернадский В.И. Начало и вечность жизни. М., Советская Россия, 1989.
3. Тейяр де Шарден. Феномен человека. М., Наука, 1987.

4. Загыртдинова Ф.Б. Некоторые проблемы биомедицинской этики. Т., Университет, 2005.
5. О человеческом в человеке. М., Политиздат, 1991.
6. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ - Янги аср авлоди, 2003.

МУНДАРИЖА

СЎЗ БОШИ.....	3
I БОБ АХЛОҚШУНОСЛИК ФАНИНИНГ ТАДҚИҚОТ ДОИРАСИ, ВА ВАЗИФАЛАРИ	6
1. Ахлоқшунослик фанининг предмети, тадқиқот доираси ва фалсафий моҳияти.....	6
2. Ахлоқшуносликнинг бошқа ижтимоий фанлар билан алоқадорлиги.....	9
3. Ахлоқшунослик фанининг аҳамияти ва вазифалари.....	11
II БОБ ҚАДИМГИ ДУНЁ АХЛОҚШУНОСЛИГИ.....	15
1. Қадимги Шарқдаги дастлабки ахлоқий ғоялар.....	15
2. Қадимги Турон ва Эроннинг эътиқодий-ахлоқий ёдгорликлари.....	17
3. Ҳинди – Хитой минтақасидаги ахлоқий таълимотлар.....	22
4. Қадимги дунёнинг мумтоз ахлоқшунослиги.....	26
III БОБ ЎРТА АСРЛАР МУТАФАККИРЛАРИНИНГ АХЛОҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ.....	35
1. Диний – ҳадисий йўналиш ахлоқшун.....	35
2. Машшойунлик йўналиши ахлоқшунос.....	41
3. Тасаввуфий ахлоқий таълимотла.....	45
4. Темурийлар даври мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари.....	50
5. Машхур пандномаларнинг ахлоқий моҳияти.....	58
6. Ўрта асрлар Оврўпа ахлоқшунослиги.....	61
IV БОБ ЯНГИ ДАВР АХЛОҚШУНОСЛИГИДАГИ АСОСИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ВА ЙЎНАЛИШЛАР.....	73
1. Оврўпа рационал - маърифатпарварлик ахлоқшунослиг.....	73
2. Олмон мумтоз ахлоқшунослиги.....	81
3. Нораціонал ахлоқий таълимотлар.....	92
4. Маркеча йўналиш ва унинг танқидий таҳлили.....	99
5. Рус мумтоз ахлоқшунослиги.....	101
V БОБ ЭНГ ЯНГИ ДАВР АХЛОҚ ФАЛСАФАСИ.....	113
1. Ҳаёт фалсафаси оқими ахлоқшунослиги.....	114

2. Рухий таҳлил мутафаккирларининг ахлоқий таълимотлари.....	114
3. Экзистенциячилик ахлоқ фалсафаси.....	123
4. Ғайризўравонлик ахлоқшунослиги.....	128
5. Ҳаётга эҳтиром ва тасаввуфий ахлоқий йўналишлари.....	133

VI БОБ ТУРКИСТОН МАЪРИФАТЧИ-ЖАДИДЛАРИНИНГ АХЛОҚИЙ ҚАРАШЛАРИ ВА КЕЙИНГИ ДАВРЛАР ЎЗБЕК АХЛОҚШУНОСЛИГ.....137

1. Туркистон маърифатчилигининг ўзига хос хусусиятлари.....	137
2. Атоқли жадид мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари.....	139
3. Жадид матбуотида ахлоқий тарбия муаммолари.....	147
4. Кейинги даврлар ўзбек ахлоқшунослиги.....	148

VII БОБ АХЛОҚНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ВА ИХТИЁР ЭРКИНЛИГИ.....151

1. Ахлоқнинг келиб чиқиши.....	151
2. Ихтиёр эркинлиги ва ахлоқий танлов.....	155
3. Дастлабки ахлоқий қонун-қоидалар ва ахлоқий раънақ муаммоси...158	

VIII БОБ АХЛОҚНИНГ ТУЗИЛМАСИ, АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИ.....162

1. Ахлоқ тузилмаси.....	162
2. Ахлоқнинг асосий хусусиятлари.....	163
3. Ахлоқнинг асосий вазифалари.....	165

IX БОБ АХЛОҚНИНГ МАЪНАВИЯТ ТИЗИМИДАГИ ЎРНИ.....167

1. Маънавият ҳақида умумий тушунча.....	167
2. Ахлоқнинг бошқа ижтимоий-маънавий ходисалар билан ўзаро алоқадорлар.....169	
3. Ахлоқнинг маънавият тизимидаги бирлаштирувчилик хусусияти...176	

X БОБ АХЛОҚШУНОСЛИКНИНГ АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАРИ.....179

1. Ахлоқшунослик тушунчалари ҳақида умумий маълумот.....	179
2. Муҳаббат ва нафрат.....	180
3. Эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, адолат, шафқат.....	182
4. Бурч, виждон, номус, қадр-қиммат.....	186
5. Идеал, ҳаётнинг маъноси, бахт, ўлим ва ўлмаслик.....	189

XI БОБ АХЛОҚИЙ ТАМОЙИЛЛАР.....196

XII БОБ АХЛОҚИЙ МЕЪЁРЛАР ВА УЛАРНИНГ АМАЛИЙ АҲАМИЯТИ.....207

XIII БОБ ОИЛА, ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ВА ДАВЛАТНИНГ АХЛОҚИЙ АСОСЛАРИ.....215

1.	Оиланинг илк ахлоқий маскан сифатидаги ўрни.....	215
2.	Фуқаролик жамиятининг ахлоқий асослари.....	219
3.	Давлатнинг ахлоқий моҳияти.....	221

XIV БОБ АХЛОҚИЙ МАДАНИЯТ.....223

1.	Муомала одоби.....	223
2.	Этикет.....	224
3.	Касбий одоб.....	226
4.	Ахлоқий тарбия ҳамда унинг йўллари ва воситалари.....	228

XV БОБ АХЛОҚШУНОСЛИКНИНГ ГЛОБАЛ МУАММОЛАРИ.....230

1.	Ахлоқий муҳит.....	230
2.	Биологик ахлоқ.....	231
3.	Ўлим жазоси.....	233